

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MODERN AVRUPA TARİHİ

Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reformasyon,
Bilim Devrimi, Aydınlanma,
Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi ve Emperyalizm

Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

Bu kitap Modern Avrupa'nın bir tarihi olup, siyasi gelişmelerden ziyade modern Avrupa'yı modern yapan belli başlı tarihi gelişmeleri konu edinmektedir. Modern Avrupa'nın oluşumunda son derece etkili olan Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reform Hareketleri, Bilim Devrimi, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi ve Emperyalizm kitabın ana konularını meydana getirmektedir. Rönesans ile başlayan "akıl çağı" edebiyatta, sanatta, bilimde ve kültürel sahada köklü değişimler meydana getirirken, Coğrafi Keşifler Avrupa'yı geleceğin dünya hâkimiyetine götüren coğrafyalara taşımıştır. Reformasyon, modernleşme için gerekli dini ve kültürel ortamı oluştururken, İlim Devrimi Avrupa'yı skolastik öğretilerden ve kilise dogmalarından uzaklaştırarak, gelişimin bilimsel temelini oluşturmuştur. Aydınlanma; siyasi, politik, idari ve toplumsal sahada modern fikirleri, bireysel hakları ve temel insan haklarını formüle ederken, Fransız Devrimi modern Avrupa'nın siyasi şekillenmesine katkı sağlamıştır. Endüstri Devrimi Avrupa'nın fabrikalaşmasını ve ekonomik zenginleşmesini sağlarken, emperyalizm gelişen ve modernleşen Avrupa'nın dünya sömürsünü ifade etmiştir. Modernleşen Avrupa yeni sorunlar doğurmuş, bu sorunlar sosyal hareketlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kitap bu gelişmelerin nedenleri, gelişimleri ve sonuçları üzerinde durmakta, gelişmelerde rol alan önemli kimseler hakkında bilgiler vermekte ve Modern Avrupa'nın önemli tarihi gelişimlerini bilimsel bir üslupla kaleme almaktadır.

MODERN AVRUPA TARİHİ

Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

www.facebook.com/nobelyayin
twitter.com/NobelKitap

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK DİSTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD ŞTİ.
ANKARA ÇAĞIŞTİM KÜltür Mh. Mithatpaşa Cad. No : 74 B/01/02
Tel: 0312 288 2010 Faks: 0312 418 3120 Kızılay / ANKARA
nobel@nobelyayin.com • www.nobelyayin.com

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ.

YAYIN NO.: 935

Beşeri Bilimler No.: 067

ISBN : 978-605-133-837-8

© 1. Basım, Haziran 2014

MODERN AVRUPA TARİHİ Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

Copyright 2014, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Dizi Editörü: Taliha Aslan -taliha@nobelyayin.com-

Redaksiyon: Alper Tok -alper@nobelyayin.com-
Sayfa Tasarımı: Hamide Yalçın -hamide@nobelyayin.com-
Kapak Tasarımı: Sevgi Pınar Özen -pinar@nobelyayin.com-
Baskı Sorumlusu: Halil Yeşil
Baskı ve Cilt: Hazer Reklam Matbaacılık Sertifika No.: 26482
Kazım Karabekir Cad. 7/56-57 İskitler Ankara

Dağıtım: Volkan Kurt -volkankurt@nobelyayin.com- +90 312 418 20 10

Emrah Dursun -emrah@nobelyayin.com-

Tanıtım: Sadık Küçükakman -sadik@nobelyayin.com-

Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-

Onur Uysal -onur@nobelyayin.com-

Çetin Erdoğan -cetin@nobelyayin.com-

Serhat Geçkaldı -serhat@nobelyayin.com-

e-satış: Emre Akkuş -esatis@nobelkitap.com-

Sipariş: -siparis@nobelyayin.com-

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Yetişgin, Memet.

Modern Avrupa Tarihi / Memet YETİŞGİN

1. Basım, X+342 s., 13,5x21,5 mm

Kaynakça var, dizin yok.

ISBN 978-605-133-837-8

1. Avrupa Tarihi, 2. Modernleşme, 3. Rönesans, 4. Coğrafi Keşifler, 5. Reformasyon, 6. İlim Devrimi,

7. Aydınlanma, 8. Fransız Devrimi, 9. Sanayi Devrimi, 10. Emperyalizm

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ.
Ankara Dağarm Kışır Mah. Nispetiye Cad. No: 74 B 01/02 Kat: 1/02 ANKARA
Tel: 0312 418 20 10 Faks: 0312 418 30 20 -www.nobelkitap.com -nobel@nobelkitap.com
Baskı: İSİS Adanlar ve Sanatları Cad. No: 2/9 Çarşı - ANKARA Tel/Faks: 0312 368 30 51

www.nobelkitap.com

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	iii
Ön Söz.....	ix

Giriş

GENEL HATLARIYLA AVRUPA COĞRAFYASI VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Hıristiyanlık ve Kilise.....	3
Feodalizm.....	8
Modern Zamanlar.....	12

1. Bölüm

RÖNESANS

On İkinci Asır Rönesansı.....	25
14-16'ncı Asır Rönesansının Nedenleri.....	28
İtalya'da Rönesans.....	32
Kuzey Avrupa'da Rönesans.....	35
Rönesans Hayatı.....	37
Rönesans Sanatı.....	38

Mimari	40
Resim	40
Edebiyat	42
Hümanizm	42
Rönesansın Aydın, Sanatçı ve İlim Adamları	47
Lorenzo Valla (1407-1457).....	47
Leonardo da Vinci (1452-1519).....	48
Michelangelo Buonarotti (1475-1564).....	48
Thomas More (1478-1535).....	49
Desiderius Erasmus (1469-1536).....	49
Niccolo di Bernardo Machiavelli (1469-1527).....	50
Francesco Guicciardini (1483-1540).....	53
William Shakespeare (1564-1616).....	53
Francesco Petrarch (1304-1374).....	54
Dante Alighieri (1265-1321).....	55
Rönesansın Etkileri, Sonuçları ve Değerlendirilmesi	57

2. Bölüm

COĞRAFİ KEŞİFLER

Coğrafi Keşiflerin Sebepleri	67
Portekiz Keşifleri	75
İspanyol Keşifleri	81
İlk Coğrafi Keşiflere Katılan Kâşifler ve Keşiflerde Rol Alan Önemli Kimseler	86
Denizci Henri (1394-1460)	86
Bartolomeu Dias (1450?-1500).....	87
Vasco da Gama (1469?-1524)	87
Christopher Columbus (Kristof Kolomb) (1451-1506).....	89
Ferdinand Magellan (1480 - 1521).....	91
Amerigo Vespucci (1454-1512).....	93

Hernando Cortez (1485-1547)	94
Francisco Vasquez de Coronado (1510-1554)	95
Francisco Pizarro (1476?-1541)	95
Diego de Almagro (1457-1538)	96
Tordesillas Anlaşması (1494)	96
İspanyol ve Portekizlilerin Yaptıkları Coğrafi Keşiflerin Doğurduğu Sonuçlar ...	97
Hint Okyanusunda Osmanlı-Portekiz Mücadelesi	101
Hollanda, Fransa ve İngiltere'nin Coğrafi Keşiflere Katılması	111
Hollanda Müstemleke İmparatorluğu	111
Fransız Sömürgeciliği	112
İngiliz Müstemlekeciligi	113
İngiliz İdaresinde Hindistan	117
Eski Emperyalizm Dönemi Küresel Mücadele	122
Coğrafi Keşiflerin Genel Bir Değerlendirilmesi	124

3. Bölüm

REFORMASYON

Reform Hareketlerinin Nedenleri	130
Martin Luther (1483-1546)	138
Katolik Kilisesinin Bölünmesi ve Protestan Kiliselerin Doğması	141
Augusburg Barışı (1555)	142
İsviçre ve Fransa'da Protestanlık	142
John Calvin (1509-1564)	143
İngiltere'de Reform	146
Katolik Karşı Devrim	147
Din Savaşları	148
Otuz Yıl Savaşları (1618-1649)	150
Westphalia Anlaşması (1648)	155
Değerlendirme ve Sonuçlar	156

4. Bölüm

BİLİM DEVRİMİ

Bilim Devrimine Öncülük Eden İlim Adamları.....	170
Cuza'lı Nicholas (1401-1464).....	170
Nicolaus Copernicus (1473-1543)	170
Tycho Brahe (1546-1601).....	172
Johannes Kepler (1571-1630).....	173
Francis Bacon (1561-1626).....	175
Galileo Galilei (1564-1642).....	177
René Descartes (1596-1650).....	181
Isaac Newton (1642-1727).....	183
Tıp Alanında Çalışmalar	186
Sonuçlar ve Değerlendirmeler	187

5. Bölüm

AYDINLANMA ÇAĞI

Aydınlanma Düşünürleri	200
Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689-1755).....	200
Francois-Marie Arouet Voltaire (1694-1778).....	203
Jean Jacques Rousseau (1712-1778).....	204
Denis Diderot (1713-1784).....	207
İngiliz Aydınlanması.....	209
Alman Aydınlanması	209
Aydınlanmaya Yönelik Eleştiriler	210
Aydınlanmanın Etkileri	214

6. Bölüm

FRANSIZ DEVRİMİ

Fransız Devriminin Nedenleri	229
Genel Meclis (Estates-General)	235
Bastille Hapishanesinin Basılması	237
Bastille Baskını Sonrası Fransız Devriminin Aldığı Seyir	238
İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi	238
Milli Meclis İle Kral ve Kilise Arasındaki Mücadele	240
1791 Anayasası	242
Meclis İçerisinde ve Meclis Dışında Ayrışma ve Muhalefet	243
Savaş ve İkinci Devrim	244
Fransız Devrimi ve Avrupa'da Yaptığı İlk Etkiler	246
Avusturya ve Prusya İle Savaşlar	247
Karşı Devrim	247
Direktuar Dönemi ve Napoleon Bonapart	249
Fransız Devriminin Avrupa ve Dünyaya Etkileri	253

7. Bölüm

SANAYİ DEVRİMİ VE SOSYALİZM

Endüstri Devriminin Nedenleri	259
Endüstri Devriminin Gelişimi	263
Fransa, Alman Ülkeleri ve Diğer Avrupa Ülkelerinde Sanayileşme	268
Endüstri Devrimi ve Avrupa Nüfusu	269
Sanayileşme ve Tarım	271
Sanayileşme ve Ulaşım	271
Şehirleşme ve Göçler	272
İşçi Sınıfı	274
İşçilerin Siyasallaşması ve Sınıf Bilinci	276

Ütopyan Sosyalistler.....	278
Claude-Henri de Saint Simon (1760-1825).....	280
Charles Fourier (1772-1837).....	281
Robert Owen 1771-1858).....	282
Étienne Cabet (1788-1856).....	282
Pratik Sosyalistler.....	282
Flora Tristan (1801-1844).....	282
Louis Blanc (18-11-1882).....	283
Pierre Joseph Proudhon (1809-1865).....	283
İlmi Sosyalizm.....	284
Sosyal Demokratlar—Fabian Sosyalizm.....	288
Sanayi Devriminin Etkileri.....	288

8. Bölüm

EMPERYALİZM

“Emperyalizm” Kavramı ve Algısı.....	297
Sömürge İmparatorluklarının Gelişimi ve Yeni Emperyalizm.....	306
Yeni Emperyalizmin Uygulama Alanları.....	312
Afrika Üzerinde Emperyalist Denetim.....	312
Asya’da Sömürgeler.....	314
Amerikan Yerlileri, Sibiry Türkleri ve Avustralya Yerlileri.....	317
Emperyalizmin Uygulanma Yöntemleri.....	318
Emperyalizmin Farklı Algıları.....	320
Sonuç ve Değerlendirmeler.....	322
Kaynakça.....	325
Yazarın Kısa Özgeçmişi.....	341

ÖN SÖZ

Bu kitabın yazılması her şeyden önce tarih bilimine bir eser kazandırma amacını taşımaktadır. Modern Avrupa tarihini araştırarak, modern Avrupa'yı modern yapan değerleri ortaya koymaktır. Modern Avrupa'nın kendi içerisindeki gelişmeleri, bu gelişmelerin Avrupa ve Dünya'da meydana getirdiği değişimi irdeleyerek, Modern Avrupa'nın temel tarihi olaylarının bir tarihini yazmaktır.

Avrupa tarihi ile ilgili Türkçe kaleme alınmış ilmi eserlerin nicelik ve niteliksel yetersizliği konu ile ilgilenen Türk araştırmacı, tarihçi ve öğrencilere kaynak sıkıntısı yaratmaktadır. Bu soruna bir miktar çözüm getirecek olan kitap, Avrupa ile çok sıkı ve geniş bir tarihi olan Türklere, Avrupa tarihi yanında kendi tarihlerini anlamaya katkı imkânı sunacaktır. Modern Avrupa'daki gelişmelerin büyük oranda etkisinde kalmış olan Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin, özellikle yenileşme süreci, daha bir anlaşılır olacaktır. Son asırlarda önce Avrupa'yı ve aşamalı olarak tüm dünyayı etkileyen sosyal, siyasi, teknik ve teknolojik, ekonomik, felsefi, idari ve kültürel gelişmelerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kitap bir giriş ve sekiz ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Avrupa hakkında genel bilgiler verilmekte, Ortaçağ Avrupa'sına damga vurmuş olan kilise ve feodalizm irdelenmektedir. Modern ve modernlik kavramları üzerinde durulmaktadır. Birinci bölümde "akıl çağı" başlangıcı sayılan ve ilim, sanat ve edebiyatta yeni gelişmeleri ifade eden Rönesans işlenmektedir. Avrupa'yı dünyaya taşıyarak, geniş müstemlekeler kurulmasına yardımcı olan

coğrafi keşifler ikinci ana bölümü oluştururken, Katolik Kilisesi dogmalarından bir kopuşu ve kendi öğretisi ile Protestanlık mezhebinin kurulmasını konu eden Reformasyon üçüncü bölümü oluşturmaktadır. Dördüncü bölüm bilimsel gelişmelerin ve bilimselliğin konu edildiği bilim devrimine ayrılırken, beşinci bölüm bilimin sosyal, kültürel, idari ve politik sahada işlendiği aydınlanmaya tahsis edilmiştir. Altıncı bölümde Fransız devrimi üzerinde durulurken, yedinci bölüm sanayi devrimini ve sanayileşmeye dayalı sosyalist akımları işlemektedir. Sekizinci bölüm sanayileşen ve dünyanın üretim merkezi haline gelen Avrupa'nın emperyalist tarihinin bir anlatımını yapmaktadır.

Avrupa'da İtalyan Rönesansı ile başlayarak önce kuzey batı Avrupa'yı ve zamanla da tüm dünyayı etkileyen, modern zamanların baskın sosyal, siyasi, ekonomik, politik, kültürel ve idari yapılarının tarihi gelişimini ve içeriğini bilmek önemlidir. Bu gelişmeler modern zamanlarda insan yaşantısının her yönünü etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Dünya politikasını, ekonomik sistemini, siyasi yönelimlerini, kültürel değerlerini anlamak için modern zamanlarda meydana gelen bilimsel, siyasi, kültürel, edebi, düşünsel ve fıkırsel yapıları incelemek gerekmektedir. Bilgi güçtür ve bu güç insanların daha insani yaşaması için gereken ortamın oluşturulmasında başvurulması gereken bir değerdir. Bilim ve bilimsellik modern insanın vazgeçilmezidir.

Bu çalışma yıllara dayanan akademik çalışmalar ve konu ile ilgili verilen derslerin sonucunda meydana gelmiştir. Kitap tarihçi, araştırmacı, siyasetçi ve konu ile ilgili tüm kesimlerin Modern Avrupa tarihi ve tarihin son asırları ile ilgili bilimsel bilgilere katkı sağlaması umularak kaleme alınmıştır.

Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

Haziran 2014

Kahramanmaraş

GİRİŞ

GENEL HATLARIYLA AVRUPA COĞRAFYASI VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Dünyanın yedi kıtasından birisi olan Avrupa, kuzey yarımkürede, Asya'nın batısında, Afrika'nın Kuzeyinde, Atlantik Okyanusu'nun doğusunda yer almaktadır. Kıtanın kuzeyini Arktik Okyanus, Doğusunu Asya Kıtası, Güneyini Akdeniz, Batısı'nı da Atlas Okyanusu sarmaktadır. Kıta $36^{\circ} 23'$ ile $71^{\circ} 10'$ kuzey enlemleri, 60° doğu ile $9^{\circ} 29'$ batı boylamları arasında yer almaktadır. Kıta Avrupa'sına ek İngiltere, İrlanda, İzlanda, Malta, Sicilya, Girit, Kıbrıs ve Ege Adaları gibi Akdeniz ve Atlas Okyanusu adaları, siyasi, sosyal ve kültürel olarak Avrupa içerisinde kabul edilmektedir. Doğuda Ural Dağları, Hazar Denizi ve Kafkas Dağları ile Asya kıtasından ayrılan Avrupa kıtası, Karadeniz, Marmara, Türk Boğazları, Ege Denizi, Akdeniz, Atlas Okyanusu ve Arktik Okyanus ile çevrilidir. Yaklaşık yüzölçümü dünya karalarının % 6,8'ini kapsamakta ve 10.180.000 kilometre kareye karşılık gelmektedir. Nüfusu 739.000.000 civarındadır. Kıta'nın egemen devletleri 50'dir.

Avrupa Kıtası yüzölçümü olarak küçük olsa da tarihte önemli bir yere sahiptir. Medeniyet Mezopotamya'dan doğmuş, Mezopotamya medeniyeti Mısır medeniyetini etkilemiş, Avrupa merkezli medeniyetler ise daha sonradan önem kazanmıştır. Antik Yunan medeniyeti milattan önceki milenyumun son yarısında parlarken, onu Roma merkezli Roma kültür ve medeniyeti izlemiştir. Antik Yunan kültür ve medeniyeti bilim, felsefe ve kültürel alanda büyük başarılar ortaya koymuştur. Roma, Bizans ve bir yere kadar İslam medeniyeti içerisinde sürdürülen bu yapı yeniçağa kadar varlığını bir ölçüde korumayı başarmıştır.

Avrupa Hristiyanlık ile de kendisini özdeşleştirmiştir. Hristiyanlık Kudüs'te doğsa da Roma merkezli, ikinci derecede İstanbul merkezli, olarak Avrupa'da kök salmıştır. Hristiyanlığın Avrupa'da yayılması milatla başlasa da tamamına yayılması en az bin yıllık bir süreyi almıştır. Kuzeyin barbar kavimleri olarak bilinen Cermen ve Slav kavimleri dokuzuncu ve hatta on bir, on ikinci asırlarda Hristiyanlığı benimseyebilmiştir.

Avrupa toplumları savaşkanlıkta ve hareketli olmada önemli aşamalar kaydetmiştir. Roma döneminde Romalıların "medeni" ile kuzeyin "barbar" güçleri sürekli savaşlar yapmıştır. Romanın yıkılmasını, Bizans'ın zayıflamasını sağlayan "barbar" kavimleri asırlarca feodal yapı içerisinde birbiri ile mücadele etmiştir. Tüm dağılımılarına rağmen Avrupa önemli birliktelikleri başarmıştır. Bunda kilisenin kontrol edici ve baskın karakteri kadar, Avrupa kıtasının yarattığı "Avrupalılık" etkili olmuştur. Kendi sınırlarını aşarak başka diyarlarda sömürge imkânları arayan Avrupa ilkinin Haçlı seferleri ile denemiş, asırlarca süren seferler kısmen başarılı olabilmış, Türk ve Müslümanların başarılı karşı koyumu ile haçlılar sürekli başarıdan mahrum edilmiştir. Diğer bir sömürü girişimi on beşinci asırda başlayan, etkileri günümüze kadar gelen, başarıda Avrupa'nın dünya hâkimiyetin önemli bir katkı sağlayan coğrafi keşifler olmuştur.

Avrupalıların hareketlilikleri ve savaşkanlıkları kendi başlarına büyük gaileler açmıştır. Hanedan savaşları, feodal savaşlar, din savaşları, sömürge savaşları ve nihayet dünya savaşları Avrupa merkezli doğmuş ve Avrupalılardan milyonların ölmesine ve şehir ve yerleşim yerlerinin yıkım-yıkımına yol açmıştır.

Modern zamanları doğuran da Avrupa olmuştur. Rönesans, reformasyon, bilim devrimi, aydınlanma gibi önemli gelişmeler önceleri Avrupa siyasi, sosyal ve kültürel hayatında büyük değişimler doğurmuş, sonradan tüm dünyayı etkilemiştir. Etkileri bu gün de devam eden ve dünya siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatını etkileyen Fransız Devrimi (1789) ile Endüstri devrimi Avrupa'nın dünya tarihine kattığı iki önemli gelişme olmuştur.

Bugün, Avrupa kıtasında üç büyük dini-mezhebi yapı, üç büyük kültürel yapı ve üç büyük ırkî yapı bulunmaktadır. Dini ana yapıları Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar oluşturmaktadır. Katolikler Akdeniz kıyı bölgelerinde, Polonya, Macaristan gibi Orta Avrupa'da yoğunlaşmıştır. Protestanlar çoğunlukla Kuzey Batı Avrupa'da

yaşamaktadır. Ortodokslar ise Balkanlar ile Doğu Avrupa'da kesif halde bulunmaktadır. Bunlar arasında küçük çaplı olarak Balkanlarda Müslümanlar, tüm Avrupa'da ise Yahudi, Müslüman ve diğer dinlere mensup kimseler yaşamaktadır. İkinci yapıda kültürel durum söz konusudur. Kültürel yapı dini yapı ile oldukça örtüşmektedir. İtalya, İspanya ve Fransa merkezli Latin kültürü, Almanya, İskandinavya ve İngiltere merkezli Cermen kültürü, Rusya ve Balkanlar merkezli Ortodoks Slav kültürü etkilidir. İrsal olarak da kültürel çizgi kendisini hissettirmektedir. Latin toplumları, Cermen halkları ve Slavlar üç büyük ırkı temsil etmektedir. Irki özellikler dilsel yapıları da etkilemiştir. Latin dili gurubuna girenler Latin kültürü ve Katolik mezhebi ile daha fazla iç içe iken, Cermen dil ailesinden olanlar Protestan kültürü içerisinde yoğunlaşmıştır. Ortodoksluk ile Slav dili bütünleşmiş gibidir. Latin, Slavik ve Germen yaygın dillerine ek olarak Finlilerin, Macarların ve Türklerin Ural-Altay dil ailesine dâhil olan dilleri de Avrupa'da kendisine yer edinmiştir.

Avrupa tarihinin ortaçağ ve yakınçağ dönemini şekillendiren iki önemli gelişme Hristiyanlık ve feodalizm olmuştur. Hristiyanlık kilise eliyle dini, siyasi ve kültürel alanlara damgasını vururken, feodalizm senyörler eliyle sosyal, askeri, idari ve ekonomik yapıları şekillendirmiştir.

Hristiyanlık ve Kilise

Tüm ilahi dinler için kutsal sayılan Kudüs'te doğan İsa Peygamber bir Yahudi olarak dünyaya gelmiştir. Doğumu Hristiyan ve Müslümanlara göre tanrısal ve mucizevî olan İsa Peygamber, Hristiyanlar için "Tanrı'nın oğlu" iken, Müslümanlar onu büyük ve kendisine kitap indirilen bir peygamber olarak tanımıştır. Doğumu milatta önce 6 veya 4 kabul edilen İsa peygamber 33--36 yıl yaşamış,¹

¹ Adrian Hastings (editör), **A World History of Christianity**, London: Cassell, Wellington House, 1999, s. 11; **Christianity: A Biblical, Historical and Theological Guide for Students**, ABD: Mercer University Press, 2010, s. 75. İsa peygamber öğretisi ve iyileştirme gücü ile meşhur olmuştur. Yahudilerin şikayeti üzerine Roma valisi Pontius Pilate tarafından Miladi 30'da çarmıha gerilerek öldürülmüştür. Hristiyanlar İsa'nın beklenen "kurtarıcı" olduğuna, Tanrı'nın oğlu olduğuna, ölümü üzerine ete-kemiğe büründürülerek göğe yükseltildiğine, onun ile "kurtuluş çağının" başladığına inanırlar. Ona indirilen kitaba "Yeni Testament", Gospels (good news--iyi haber) ve Bible (incil) gibi isimler verirler. Hristiyanların kutsal kitabının yazımı İsa Peygamberin ölümünden onlarca yıl sonradır. Bu durum birçok İncilin doğmasına yol açmış,

kısa hayatında dünyayı değiştirecek gelişmelere imza atmıştır.² Yahudilerin dini anlayış ve değerlerini eleştiren İsa peygamber, kendisini Tanrı'nın oğlu olarak ifade etmiş ve Hristiyanlık dininin doğmasını sağlamıştır. Yahudilerin şikâyet ve baskısı ile Filistin'in hâkimi Romalılar elinde çarmıha gerilerek hayatını kaybeden İsa Peygamber için ölüm bir son olmamış, bu dünyada bin yıllara uzanan bir saltanat kurmasına yol açmıştır. Hristiyanlar, ölümünden sonra üçüncü günü ete ve kemiğe bürünerek Tanrı tarafından göğe çekildiğine inandığı İsa Peygamber, Müslümanlarca hiçbir zaman çarmıha gerilmemiş, çarmıha gerilen ona ihanet eden on iki havarisinden birisi olan Yehuda olmuştur. İsa ise Tanrı tarafından, kıyamet yaklaşırken tekrar dünyaya gönderilmek üzere, göğe yükseltilmiştir.

Hristiyanlar İsa'nın çarmıha gerilerek uzun ve acı dolu bir ölümü tatmasının tüm Hristiyanları büyük günah (Adem ile Havva'nın cennetten kovulması)'tan arındırdığına inanmış, ona inananların günahlarının af edileceğini iddia etmişlerdir. Hristiyanlığın bir din olarak gerçek yayılma alanı Filistin'de Yahudiler arasında olmamış, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'da Roma topraklarında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda havariler önemli bir rol oynamış, havarilerin başı sayılan Peter (Petrus) ve dinamik çabaları ile tanınan Paul (Pavlos) önemli başarılar elde etmiştir. Havarî Peter bir bakıma İsa peygamberin halefi ve papaların ilki sayılmış, Paul ile birlikte mezarı Roma'da yer bulmuştur. Roma, onların manevi varlıkları ve Hristiyanlığın yayılmasındaki rolü kadar, Batı Roma'nın merkezi olması hesabıyla gelecek asırlarda Hristiyan dünyanın merkezi haline gelmiştir.

Hristiyanlar ancak dördünü—Markos, Matta, Luka ve Yuhanna—"hak" kabul etmiştir.

² "Who Was Jesus?", *Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation*, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 95-97. Makaleye göre İsa peygamber ile ilgili birtakım akademik ve dini yazılarda onun "sihirbaz ve iyileştirici", "dini ve sosyal devrimci" ve "radikal köylü filozof", ve hatta öldürülmeden hayatına devam edip iki defa evlenip çocuk sahibi olduğunun yazıldığı, ancak bunların ciddi akademik ve dini çevrelerce peşinen reddedildiği belirtilmektedir. Kendisini "Tanrı'nın oğlu" olarak niteleyen İsa Peygamber, ona Yahudilerin beklediği mesih olup olmadığı sorulduğunda açık cevap vermemiş, sadece Markos İnciline göre bir defa bu soruya olumlu cevap vermiştir. Ancak Hristiyan dini otoriteler onun Yahudilerin beklediği mesih olduğu fikrini genellikle kabul etmemişlerdir.

Hristiyanlık evrensel bir din olma iddiası ile tüm Avrupa'ya yayılmış ve dünyaya yayılma istidadı göstermiş bir dindir. Temelinde Tanrı şefkatinin "bütün evreni kapsayan bir Baba" olduğu ve günün birinde "yeyüzünde 'Tanrı'nın saltanatının' hüküm" süreceği iddiası yer etmiştir.³ Önceleri havarilerin çabası ile oluşan küçük dinî guruplar zamanla misyonerlik faaliyetleri neticesinde çoğalarak tüm Roma imparatorluğu topraklarına yayılmıştır. Roma imparatorları putperest dinlerini hemen bırakmamış, imparatorluk içerisinde ve halk arasında hızla artan Hristiyanlığa karşı önleyici tedbirler almışlardır. Hristiyanlığı yasakladıkları gibi, ona inananları ağır cezalara çarptırmışlardır. Romalı Sezarların tüm çabalarına rağmen Hristiyanlık gelişimini ve yayılmasını sürdürmüştür. Bunda Roma merkezli hiyerarşik yapıya sahip kilisenin rolü büyük olmuştur.

Kilise öncülüğünde yayılan Hristiyanlık zamanla dinî karakterini aşarak siyasî anlayışları da içerisinde barındırmaya başlamıştır. Havarilerden iki önemli şahsiyet olan St. Peter ile St. Paul imparatorluk topraklarında faaliyetlerde bulunduktan sonra Roma'da gömülmüşlerdir. Hristiyanlarca Tanrı'nın oğlu kabul edilen dolayısı ile Tanrı ile aynı cevherden olduğuna inanılan İsa peygamberin "Tanrı" olduğu inancı ve ilk büyük havari St. Peter'in onun halefi olarak Roma'da ilk Papa olması Roma'yı kilisenin ve Papalığın merkezi haline getirmiştir. İmparator Kostantin'in 313 yılında Milan fermanı ile Hristiyanlığı özgür bırakıncaya kadar Hristiyanlık yasaklı bir din olarak kalmış ancak gelişimini tüm yasaklamalara rağmen sürdürmüştür. İmparator Kostantin'in kendisi Hristiyanlığı ölümüne yakın 337'de seçerek babtist edilmiştir. Hristiyanlığın Roma'nın resmi dini olması için ise 380'lerin beklenmesi gerekmiştir.

Miladi dördüncü asırda başlayan kavimler göçü ve buna bağlı Batı Roma'nın zayıflayarak kargaşa içerisine düşmesi Roma İmparatorluğu'nun gittikçe hızlanan bir çöküş içerisine girmesine yol açarken, İmparator I. Theodosius'un 381'de Hristiyanlığı imparatorluğun resmî dini haline getirmesi Katolik kilisesinin daha da güçlenmesine yol açmıştır.⁴ İmparatorluğun zayıflayan siyasî

³ Server Tanilli, **Uygurlık Tarihi**, İstanbul: Alkım, 2006, s. 47.

⁴ Thomas H. Greer ve Gavin Lewis, **A Brief History of the Western World**, Belmont, CA: Wadsworth, 2005, s. 177. İmparator I. Theodosius Hristiyanlığı 381'de resmi devlet dini yaparken, diğer putperes dinleri yasaklamıştır. Önceden Hristiyanlara karşı saldırılar düzenleyen çete ve guruplar, bundan sonra putperes ibadethanelerine, putlarına ve inananlarına saldırmaya

otoritesinin oluşturduğu boşluğu ustaca dolduran Kilise ve Papalık gittikçe dinî gücünün yanına bir de dünyevî güç eklemiştir. Batı Roma'nın 476'da Barbar saldırıları sonrası yıkılması ile oluşan feodal sistemde dağılan siyasî güçlerin parçalanmış Avrupa görüntüsünü ve bunun oluşturduğu otorite boşluğunu kilise doldurmaya başlamıştır. "Barbar saldırıları İmparatorluğu yıkarken, Kilise'yi güçlendirmiştir." St. Augustine'nin yaklaşımı ile barbarlar "Roma'nın Şehri" olan Roma'yı yıkmışlar, "Tanrının Şehri" olan Roma ise bu saldırılarla yıkılamayacağından ayakta kalmaya ve güçlenmeye devam etmiştir.⁵ Kilise farklı diyarlardan kendi cemaatleri tarafından seçilerek Roma'ya gelen din adamlarının gayreti ile "uluslararası" bir karakter kazanarak güçlenmiş, sistem en zor zamanlarda bile kiliseler arasında iletişimi sağlam tutmuştur.

Papaların dini ve uhrevi güçleri, sözlerinin "kutsallığı" ve bağlayıcılığı, halkın manevi babalığı Katolik dünyasında tartışılmaz bir şekilde kabul görmüştür. Karolenj devletinin önemli hükümdarı Şarlmayn'ın 800 yılında taç giyme töreni sırasında Papa III. Leo'nun tacı onun başına koyması ve siyasi otoritesini kutsaması papalığın siyasi yönünü pekiştirmiş hatta papaların siyasi otoriteler üstü bir gücü elde etmelerinin başlangıcı olmuştur. Haçlı seferleri, papaların krallar ve imparatorlar üstü bir gücü olduğunu, tüm Hristiyan imparator, kral ve prenslerini seferlere katılmaya çağırdığını ve bunda da başarılı olduğunu gösteren tarihi olaylar olmuştur.

Hristiyan dininin koruyucusu olan kilise hayatın her alanına hâkim olduğu Avrupa'da Katolik veya "evrensel" kilisenin öğretisinde, zaman içerisinde hoşgörüsüz, baskıcı ve dogmatik bir yapıya dönüşmüştür. Kendi öğretisi dışında olanlara yönelik hoşgörüsüz ve müsamahasızlaşmış, Yahudiler sürekli baskı görmüş, Müslümanlara aralarında yaşama hakkı tanınmamıştır. Avusturya 1421'de, İspanya 1492'de ve Portekiz 1497'de Yahudileri zoraki göçe zorlamıştır.⁶ Kilise orta çağların dinî olduğu kadar siyasî, sosyal, kültürel, hukuki, ilmi, ekonomik ve askerî yönlerinin şekillenmesinde ve icrasında birinci derece bir rol oynamıştır. Kilisenin başı olan

başlamıştır. Ancak Hristiyanlığın Roma topraklarının genelinde güçlenmesi ve birinci sırada yoğun katılıma ulaşması 600'lü yıllarda mümkün olabilmıştır.

⁵ Irvin J. Tucker, *A History of Imperialism*, New York: Rand School of Social Sciences, 1920, s. 168-169, 177-178.

⁶ Philip M. Soergel (editor), *Renaissance Europe, 1300-1600*, London: Thomson Gale, 2005, s. 262.

Papalar “en eski hanedanlık”⁷ olarak varlığını binlerce yıl sürdürmeyi başarmıştır.

Papaların dini olduğu kadar dünyevi işlerde de kendilerini yetkili saymaları “seküler” hükümdarlar ile aralarında sürekli bir çekişme ve kavganın çıkmasına yol açmıştır. 1309’da Fransa Kralı IV. Philip düzenlediği bir gösterici gurubu Papa VIII. Boniface’e saldırtmış, Papa aldığı darbeler nedeniyle kısa süre sonra ölmüştür. Kral IV. Philip papalık merkezini Roma’dan alarak güney Fransa’da Avignon şehrine taşımış ve kendi Papası VII. Clement’i seçmiştir. Roma’da ise kardinaller yeni bir Papa (Urban VI) seçerek yollarına devam etmişlerdir. Kilise içerisinde ortaya çıkan bu çatlağı onarmak için toplanan Pisa Konsil’i 1409’da Alexander V’i papa seçmiştir. Böylece Hristiyan Katolik dünyasında bir ara üç papa aynı anda meşruluk iddiasında bulunmuştur. “Büyük fitne” olarak adlandırılan bu dönem 1417’de Constance Konsülünün üç papayı hal’ edip yerlerine V. Martin’i yeni papa seçmesi ile son bulmuştur.

Hristiyanlık ve Kilise Avrupa’nın şekillenmesinde, tarihi gelişiminde, karakterini bulmasında, önemli tarihi olayların ortaya çıkmasında son derece etkili olan kurumlar olmuştur. Kilise ve papalık Türklere yönelik Haçlı seferleri sırasında Avrupa birlikteliği sağlamada başarılı olurken, eskiden beri kırılgan olan Doğu Ortodoks kilisesi ile birleşme ve kırılganlıkları kaldırma şansını yakalamıştır. Ancak 4’ncü haçlı seferinin Bizans üzerine yönelmesi doğu ve batı kiliseleri arasındaki bölünmeyi derinleştirmiştir. Kilise asırlarca engizisyon mahkemeleri ile Avrupa’da gücünü göstermiş, dine aykırı bulduğu cadılık, büyücülük ve benzeri iddiaları cezalandırmıştır. Engizisyon Avrupa’da kilise otoritesinin, baskı ve bağınazlığının sembolü olmuştur. Avrupa ile Hristiyanlık bir bakıma özdeşleşmiştir.

Modern zamanlarda Hristiyanlık dini ve onun işlevini yerine getiren Kilise ile modernleşme çabaları bir çatışma içerisine girmiştir. Kutsal metinler, kilise babalarının yazıları ve antik dönemin kabul edilen formundaki bilgileri ile şekillenen kilise öğretisi ve skolastik düşünce kilisenin dogmalarını doğurmuştur. Bu dogmaları korumayı varlığının temeli sayan kilise, bilim adamlarının Katolik kilisesi dogmalarını eleştiren ve yanlışlıklarını ortaya koyan çalışmalarını şiddetle reddetmiş ve cezalandırmıştır. Ancak bilimsel çalışmalar ve

⁷ M. Bridges, **Popular Modern History**, London: Burnes and Lambert, 1855 (mdccclv), s. 37.

doğrular zaman içerisinde tüm güçlükleri aşarak, kilisenin tüm yasaklamalarına rağmen, kendisine bir yer edinmiş, bu yer ediniş modern Avrupa'nın şekillenmesini sağlamıştır. Ancak, Katolik kilisesi ile onun öğretisini eleştiren yeni yaklaşımlar çetin ve zaman zaman kanlı çatışmaların çıkmasına yol açmış ve modern Avrupa tarihi biraz da bu çatışmaların gölgesinde şekillenmiştir.

Feodalizm

Ortaçağın karakteristik sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî yapısı feodalizm olarak adlandırılmıştır. Feodalizm, ortaçağın batıdaki baskın toplum düzeni olmuştur.⁸ Feodalizm yapısal olarak merkezi kuvvetli devletlerden ziyade yerel karakter taşıyan çok sayıda lordların (derebeylerin) hâkimiyetini ifade etmiştir. Bununla birlikte, Batı Roma'nın yıkılması ile Batı Avrupa'da uzun zaman dirlik ve düzen kalmamış, devlet işlevi görecektir siyasi yapılanmalar gereken düzeyde gerçekleşmemiştir. Şarmayn (Charlemagne)'in devleti bir süreliğine büyük ve geniş siyasi bir yapılanma ortaya koymuşsa da, sürekli gelişimini sürdüremeden 843 Verdün Anlaşması ile dağılması merkezi devletlerin eksikliğinin devam etmesini sağlamıştır. Bu şartlar altında feodalizm şu ve ya bu şekilde Avrupa'ya "hükümet etmenin bazı elemanetlerini" sunmuştur.⁹

Feodalizmin ortaya çıkmasında öncelikle "medenî" Batı Roma'nın "barbar" saldırıları ile 476'da yıkılması önemli rol oynamıştır. Hunların 370'lerde batıya doğru ilerlemesi sonucu yerlerinden kımıldattıkları kuzey Avrupa'nın Germanlar, Franklar, Anglo-Saksonlar, Vandallar, Alanlar, Ostrogotlar, Visigotlar ve Slavlar gibi "barbar" kavimleri büyük oranda yer değiştirerek Roma topraklarına girmişlerdir. Bu kavimlerin o güne kadar küçük çaplı saldırılarına rahatlıkla karşı koyan Roma İmparatorluğu, kalabalık saldırılara yeterli derecede mukavemet edememiştir. Ünlü Hun İmparatoru Atilla'nın da kuşattığı Roma "barbar" saldırıları sonucu 476'da yıkılmıştır.

⁸ Tanilli, **Uygurlik Tarihi**, s. 53. Tanilli'ye göre feodalizm Fransa'da 10'ncu asırda Karolenj imparatorluğu, İngiltere'de ise 11'nci asır Norman istilaları ile güçlenmiştir.

⁹ Bailey W. Diffie, **Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580: Europe and the World in the Age of Expansion**, Minnesota: University of Minnesota Press, 1977, s. 9-10.

Roma'nın yıkılması ile Avrupa'da uzun süre merkezi büyük devletler görülmemiş, bölgede güvenliğin büyük oranda ortadan kalktığı bu dönemde güçlü kimseler kendi bölgelerinde derebeyi olarak ortaya çıkmışlardır. Bu derebeyleri büyük oranda "barbar" kavimlerin liderleri ile "medeni" Roma'nın ileri gelenleri arasında meydana gelmiştir. Asiller olarak bir sınıf oluşturan bu kesimler feodal sistemin yöneticisi ve askerleri olmuşlardır. Feodal sistemin güçlenmesi ve gelişmesi dokuz ve onuncu asırlarda gerçekleşmiştir. Bu asırlarda Avrupa'da güvenlik ve emniyet hiç kalmamıştır. Çatışma ortamı ve savaşlar kendini çok şiddetli hissettirmiştir. Bu çatışmalar farklı klanlar, toprak sahipleri arasında cereyan etmiştir. Kendi orduları olan bu kesimlere ek olarak eşkıya grupları da Avrupa'yı kasıp kavurmuştur.¹⁰

Feodal beyler kendi aralarında hiyerarşik bir silsileye sahipti. En güçlüsü kral olan asiller, dükler, kontlar, baronlar ve en altta da şövalyeler olmak üzere depişik adlar altında sıralanmaktaydı. Süzeren olarak bilinen bu asil sınıfın köylü sınıfından vasalları bulunmaktaydı. Vasal ile süzerin arasında bir anlaşma yapılmakta, süzerinin koruma ve kollama sorumluluğuna karşılık vasallar tarladan çalışmak, üretim yapmak, vergi vermek ve lordun ahır ve evinde işlere bakmakla yükümlüydü.

Ortaçağlardan beri Avrupa'da halk üç sosyal sınıfa ayrılmıştı. Birinci sınıf din adamlarını, ikinci sınıf soyluları ve üçüncü sınıf da köylüleri oluşturunuyordu. Din adamları "dua ediyor ve insanların ruhları ile ilgileniyordu." İkinci sınıfı oluşturan soylular yönetiyor ve savaşıyordu. Köylüler ise tarlalarda çalışarak üretim yapıyordu. Köylüler sınıfından görülmekle birlikte bir nebze daha iyi şartlarda yaşayan sanatçı, zengin tüccar ve sanayiciler bulunmaktaydı.

Din adamları sınıfı papazlar, öğretmenler, hakimler, hemşireler, rahipler, rahibeler ve diğer kesimlerden oluşuyordu. Bunlar ancak kilise tarafından yargılanabiliyordu. Alt sınıf din adamları fakir iken, yüksek sınıf din adamları zengindi. Üst sınıf din adamları çoğunlukla asillerden seçilmekteydi. Yüzlerce ve binlerce olan rahip ve rahibeler

¹⁰ John Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, London: Norton & Company, 1996, s. 11.

manastırlarda ve halktan kopuk yaşamaktaydı. Birçok yerlerde bunlar “ölü” olarak nitelenmekteydi.¹¹

Asiller “soylu-yüksek doğum” ile dünyaya gelen, toprakların büyük kısmına sahip olan ve kendi aralarında evlenen bir sınıf idi. Asiller çalışmak zorunda değildi. Silahlıydı ve hükmettiği yeri, çıkarlarını ve ailesini korumak için yaşamaktaydı. Şovalyeden krala uzanan hiyerarşik bir yapıya sahip olan soylular sınıfı kendi arasında farklı sosyal ve siyasi katlara ayrılmıştı. Kraliyet soylulara, soylular da kraliyete bağlıydı zira aralarında çıkar ilişkisi vardı. Temel gayeleri topraklarını işleyen köylüyü gütmek, köylüden en fazla faydayı sağlamaktı.¹²

Köylüler Avrupa’nın büyük bölümünü (%85) oluşturmaktaydı. Köyler süzerenleri olan lordlarının arazilerinde yaşamaktaydı. Korunmaları karşılığı fief denilen arazilerde el emeklerini sunmaktaydı. Köylüler hukuki haklardan mahrumdu. Birçok lord onları hayvanlardan farksız görürdü. Din adamları ise onlara bu dünyada çektikleri acı karşılığında cennette rahat edeceklerini telkin ederdi.¹³

Feodal ekonomi büyük oranda toprağa dayalıydı. Toprak derebeylerin elindeydi. Derebeyi toprağını köylüye işlemesi karşılığı verirdi. Kendisi ise bir kısım toprağı işlerdi. Köylü işlediği toprağın karşılığını hizmet ederek veya ürettiği ürün, hayvan ve diğer mallardan vergi vererek öderdi. Köylüler buğdayın öğütülmesinden, biranın yapılmasından ve ekmeğın pişirilmesinden sorumluydu. Tarım ürünlerini ve hayvanları yetiştirmekle görevli idi.

Şehirlerde yaşayan halk çoğunlukla zengin banker, tüccar, sanatçı, ilim adamı, din adamı, zanaatkâr idi. İş kollarında lonca (guild) anlayışı mevcuttu. Loncalar ürünlerin fiyatını belirleme, ürün kalitesini ayarlama, ücretleri ve maaşları belirleme, genç çırakları yetiştirme gibi görevleri yerine getirirdi. Birer “sosyal kulüp” olan loncalar, resmi geçitleri düzenler, tiyatro oyunlarına sponsor olur,

¹¹ John Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, London: Norton & Company, 1996, s. 10.

¹² Geoffrey Treasure, *The Making of Modern Europe, 1648-1780*, New York: Routledge, 1985, s. 10-11.

¹³ Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, s. 9-10

kilise ve benzeri binaların yapımına destek verirdi. Bazı kasaba ve şehirlerin idaresini de üstlenirlerdi.¹⁴

“Karanlık çağ” olarak bilinen ortaçağ boyunca güçsüz kalan krallar, on ikinci asırdan itibaren tekrar güçlenerek Avrupa’da merkezi devletlerin doğmasına katkıda bulunmuşlardır. İngiltere’de Fatih William, Fransa’da Philip Augustus kralın gücünün hayalden gerçeğe dönüşmesini sağlamışlardır. Kraliyet gücü merkezi bürokrasinin ve paralı askerlere dayalı ordunun geliştirilmesi ile artmıştır. Krallar güçlendikçe kendilerini Roma imparatorları gibi otorite görmeye, halkı da Tanrıdan aldıkları güçle yönetmeye başlamışlardır. Fransa, İngiltere ve İspanya’da güçlü kralların yönetiminde “millî” devletler ortaya çıkmıştır. Fransa’da XI. Louis (1461-1483), ve I. Fransua (1515-1547) güçlü bir monarşik devlet ortaya çıkarmıştır. İspanya’da Aragon’lu İsabella, Kastil’li Ferdinand evlenerek İspanya birliğini sağlamış, son Müslüman ülkesi Granada’yı ele geçitmiş, engizisyon yoluyla Yahudileri ülkeden kovmuş ve İspanya’yı gerek İspanya’da gerekse de coğrafi keşifler sonucu yeni dünyada güçlü bir konuma getirmiştir. İspanya kralları V. Charles /1416-1556) (V. Charles aynı zamanda Kutsal Roma İmparatoru idi) ile II. Filip (1556-1589) İspanya’yı çağının en güçlü Avrupa ülkesi haline yükseltmiştir. İngiliz hükümdarları VII. Henri (1485-1509) VIII. Henri (1509-1547) ve I. Elizabeth (1558-1603) güçlü ve merkezi bir İngiltere’nin mimarları olmuştur.¹⁵

Ateşli silahların top ve tüfekte kullanılması feodal lordların şatolarında güvenle yaşamasını zora sokmuştur. Kralların askeri güçlerini geliştirmesi ve feodal beyleri merkezi devletin içerisine sokma gayreti feodalizmin çöküşünü hızlandırmıştır. Haçlı seferlerinin yıpratığı ve sayısız feodal lorda mal olması da feodalizmin zayıflamasına yol açmıştır. On dördüncü asrın sonlarına gelindiğinde merkezi büyük devletlerde feodalizm büyük oranda siyasî ve askerî özelliklerini kaybetmiştir. Kralların soyluluk ayrıcalıklarını dağıtır olması bunu göstermiştir. Ekonomik gelişmeler de feodalizmin sonunu getiren etkilere olmuştur. Gittikçe artan merkezi yönetimlerin çıkarmaya başladığı paralar tüm ülkede geçerli

¹⁴ Elliott Lynne, **The Renaissance in Europe**, New York: Crabtree Publishing Company, 1968, s. 7.

¹⁵ Antony Esler, **The Human Venture: A World History from Prehistory to the Present**, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, Inc, 1992, s. 349-353.

hale gelmiştir. Ekonomik faaliyetler ülke geneline yayılmıştır ki bu da feodal beylerin gücünü azaltmıştır.

Feodalizmin etkileri batı medeniyetinde Ortaçağ ile sınırlı kalmamıştır. Batı siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve adli gelişimine etki etmiş ve etkileri modern zamanlara taşınmıştır.¹⁶

M.S. 476'da Batı Roma İmparatorluğunun yıkılmasından on üçüncü asra kadar Batı Avrupa dünyanın gelişmiş medeniyetleri gerisinde, fakir ve sıkıntılı bir bölge olarak kalmıştır. Uzak doğuda Çin, Orta Doğu'da İslam ve Doğu Akdeniz'de Bizans medeniyetleri Batı Avrupa'nın ilerisinde yer almıştır. Batı Avrupa doğuya demir, kereste gibi hammaddeler ve köleler satarken, doğudan genellikle işlenmiş ürünler ve aletler almıştır. Orta Doğu bu dönemde kağıt, sabun ve tekstil endüstrileri ileri gitmiş iken on üçüncü asırda İtalyanların başlattığı ticari ve ekonomik faaliyetler sonucu Batının yükselişe geçtiği görülmüştür. 14'üncü asır ortalarında Batı'nın ürettiği sabun, kağıt ve özellikle tekstil Doğu'nun ürünlerine kalitede üstünlük kurmaya başlamış, Doğu bu ürünleri Batı'dan ithal etme yoluna gitmiştir. 15'inci asırda cam ve cama dayalı ürünler Batı'dan alınmaya başlanmış, Batı'nın ateşli silahları ve topları tüm dünyaya takdir toplayan bir olgunluğa ulaşmıştır.¹⁷

Modern Zamanlar

"Modern" kelimesi insanlığın "medeniyet" seviyesine ulaşmasını ifade ettiği gibi içerisinde yaşanan zaman ile ilgisinin yoğunluğundan kaynaklanmaktadır.¹⁸ Modern zamanları ortaçağ ve öncesinden ayıran özellikler nelerdir? Modern zamanların başlangıcı ve süreci nedir? Modernliğin anlamı nedir?

Modern zamanların başlangıcı olarak iki önemli tarihi olay gösterilmiştir. Bunlar İstanbul'un 1453'te Türkler tarafından fethi ile Amerika'nın 1492'de Kristof Kolomb tarafından keşfidir. Her iki olay da insanlık tarihinde derin etkiler bırakmıştır. Bununla birlikte bir zamanın başlangıcı, olayın derinlik ve eni ne olursa olsun tek bir olaya dayandırılması zordur. Modern zamanların doğmasını etkileyen

¹⁶ George Burton Adams, "Anglo-Saxon Feudalism," *The American Historical Review*, vol. 7, no 1 (1901), s. 11-35.

¹⁷ Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700*, London: Routledge, 1993, s. 163.

¹⁸ Lord Acton, *The Cambridge Modern History*, vol. 1, London: Cambridge University Press 1907, s. 1-3.

gelişmeler ve “modern” ifadesini veren anlam geniş çaplı sosyal, ekonomik, ilmi, fikri, coğrafi, siyasî, askerî ve teknolojik gelişmelerde yatmaktadır.

Modern zamanlar genellikle iki bölüme ayrılmıştır. Erken dönem ve yakın dönem. Erken dönem Yeni Çağ adı altında İstanbul’un fethi veya Amerika’nın keşfi ile başlatılırken, yakın dönem Yakın Çağ adı altında 1789 Fransız İhtilali ile başlatılmıştır.

Modern zamanlar bir akıl ve ilim çağıdır. “Akıl çağı” ifadesi Rönesans ile başlayarak, aklın ve insan yeteneklerinin insanı ve doğayı tanıma ve bu tanımanın doğuracağı faydalardan mümkün mertebe faydalanma dönemini ifade etmek için kullanıldığı gibi orta çağların kilise öğretisine ve skolastik düşünceye dayalı dogmalarla örülü anlayışların bir kenara itilmesini ifade etmiştir.

Antik Yunan ve Roma kültür ve medeniyeti ile orta zamanlarda zengin Endülüs ve Orta Doğu medeniyetlerinden beslenen ilim adamları kilisenin insan aklı üzerinde oluşturduğu tekeli ve dayatmacı zihniyeti sorgulamaya başlamıştır. Aklını kullanarak ilimde, sosyal hayatta, askeriye, kültürel yapılarda ve hemen hemen her alanda yenilikler üretme ve insanın kaderini ilim ve akıl temelli bir değişime teslim etme dönemi akıl çağının önemli bir özelliği olmuştur. Kilise, devlet ve dinî öğretilerin kesin bir eda ile biçtiği hayat tarzı sorgulanarak, insanın kendisini fikren, beden ve çevresel olarak geliştirmek yolunda akıl ve yeteneklerini kullanma dönemi başlamıştır. Bu dönem eski geleneksel ve itaatçiliği ön plana çıkaran güçlerle değişim yanlısı akılcı ve değişimci anlayışların sürekli bir mücadelesine de konu olmuştur. Nice ilim adamı ve düşünür kilise ve resmî otoritelerce engizisyon önüne çıkarılarak veya baskı ve yıldırımlarla cezalandırılmıştır.

Modern zamanlar millet anlayışının ve bireyselliğin ön plana çıktığı dönemlerdir. Modern zamanlara kadar insanlar kendilerini bir cemaate, mezhebe, klana, aşirete, boya, dine veya benzeri bir oluşuma dahil ve bu oluşumun kuralları içerisinde kalmayı güncel hayatın vazgeçilmezi olarak görmekteydi. Dinî ve resmî otoriteler onların kendi gurup ve yapıları içerisinde ayrılmasını uygun bulmazdı. Bu yapılar içerisinde ayrılmak, farklı fikir beyan etmek veya kendine özgü davranmak sapkınlık ve bölücülük olarak algılanır ve şiddetle cezalandırılırdı. Kilise aforoz ederek, siyasi otoriteler ise sürgün, hapis veya idam ederek onları cezalandırırdı. İnsanlar birey olarak

değil de bir gurubun parçası olarak algılanır, yapının oluşturduğu hiyerarşik ve otoriter güce tam itaat etmesi beklenirdi. Hal böyle olunca da aşiret, mezhep, cemaat, klan ve benzeri sosyal yapılar varlıklarını hiyerarşik bir yapılanma ve fikişsel ve kültürel değışmezlik üzerine kurar, eskiden beri getirdikleri husumetleri koruyarak yollarına devam ederdi. Çatışma, kavga ve savaşlar da bu nedenle topluca aşirete, mezhebe veya dinî oluşuma yönelik yapıldı. İşlenen cürümler kişilerden ziyade topluluğun geneline atfedilirdi. Herhangi bir üyenin yaptığı yanlışlık tüm oluşuma yüklenirdi. Bunun sonucu olarak da hukuk önünde ve adaletin tecellisinde oluşumun tümü sorumlu ve suçlu gibi görülürdü. Bu da bireyin içerisinde bulunduğu yapının kural ve kaidelerine tam teslimiyeti ve bağılılığını gerektirirdi. İbadet, kabahat, ceza ve mükâfat topluca yapılır ve topluca ödenirdi.

Modern zamanlar bireyselliğın ve buna bağılı olarak toplumların milletleştiğı bir dönemdir. Milletleşmek bir yerde bireyselliğın bir sonucudur. Toplumu meydana getiren unsurların birbiri arasındaki ilişkileri kilise, hükümdar veya prens gibi güçlerin belirlediğı orta zaman anlayışının yerine toplumun içerisindeki kimselerin belirlemeye başlaması milletleşmeyi doğurmuştur. İnsanlar kendilerini birey olarak tanımladıkça milletleşme de kendiliğinden güçlenmiştir. Diğer taraftan milletleşme güçlendikçe bireyselleşme de güç kazanmıştır. Birey varlığını dinî, mezhebi veya klansal bir yapı içerisinde değilde, kendisi gibi bireylerden oluşan millet yapısı içerisinde görmeye başlamıştır.

Millet siyasî bir kavramdır. Toplumların sosyal hayatlarını ve birbiri ile ilişkilerini belirleyen siyasî anlayışı belirtir. Millet genellikle belli etnik yapıların siyasallaşmış hali gibi görülse de etnik homojenlik tek başına milleti oluşturmada yeterli olmamıştır. Bunda saf etnik yapıların herhangi bir coğrafya üzerinde tek başına bulunmaması kadar, sürekli hareketli ve göç eden insan karakterine de uygun düşmemesi önemli bir nedendir. Zira göçler farklı etnik yapıların birbiri ile ilişkide olmasını zorunlu kılmıştır. Bundan dolayı Rönesans ile başlayan süreçte aklın öncülüğünde, hümanist anlayışın pekiştirdiğı toplumlar birey temelinde bir iletişimi ve sosyalleşmeyi ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bunun sonucu olarak da farklı dinî, etnik ve bölgesel topluluklar bir arada millet çatısı altında yaşamayı daha uygun görmeye başlamıştır. Dinî, etnik ve bölgesel farklılıklar yerine insani değerlerin almaya başlaması, farklılıklarını kendi

içerisinde sürdürmekle birlikte siyasî kimliklerini birleştirerek milletleşen toplumların doğması modern zamanların önemli fenomenlerinden birisi olmuştur. Böylece modern zamanların siyasî, sosyal ve kültürel toplumları ulus-devlet anlayışı içerisinde örgütlenmeye ve hayatlarını sürdürmeye özen göstermiştir. Geçmişin krallarına aidiyet, kilise veya dinî cemaatlerine bağlılık yerini millete bağlılık almıştır. Ancak bu her yerde ve her zaman güçlü bir şekilde kendisini hissettirememiştir.

İngiltere, Fransa, ABD ve daha sonraki dönemde Almanya'da olduğu gibi modern zamanlar ulus devlet anlayışı içerisinde kalan toplumlar daha güçlü ve ileri siyasî birliktelikler kurabilmiştir. İmparatorluklar, ümmet veya din kardeşliği söylemlerine dayalı sosyal birliktelikler zayıflamıştır. Bu gelişmeler de zamanla laik anlayışların güçlenmesini desteklemiştir.

Seküler gelişmeler bireyin ve bireyselliğin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Dini yapıların birey üzerindeki kontrol ve baskısını ortadan kaldırarak, vicdani sorumluluğu bireye veren laik anlayış, bireyin dini seçenek ve bağlılığını kendi duygu, vicdan ve bağlılığı ile sınırlamıştır. Dini bağlılıklar yukarıdan emir ve komutlarla gerçekleşmesi yerini bireyin kendi aklına ve anlayışına uygun davranışlarına bırakılmıştır. Dinler baskı ve kuralcılığını kaybetmekle birlikte inançlı insan sayısı artırmıştır. Özgür ve samimi inanış, kuralara bağlılık ve itaat yerini almaya başlamış, bu gelişme dini otoritelerce dinden uzaklaşma ve dini dogmalara uygunsuzluk olarak değerlendirilse de bireyin inancında ve vicdanında özgürleşmesi yolunu açmıştır. Dini değerler toplumun hayatında var olmaya devam etmiş, inanç, vicdani olarak itaatçi teslimiyetçiliğin yerini almaya başlamıştır. "Haçlı Ruhı" gibi otoriter hiyerarşinin emrettiği, teslimiyetçi halkın sorgusuz-sualsiz kabul ettiği yapılar modernleşme, bireyselleşme ve milletleşme sayesinde zayıflamıştır.

Modernlik geleneksel ve dogmacı anlayışı sorgulayarak, akılcı ve ilmi bulgulara uygun gelişmeyi ifade etmiştir. Gelişmeci ve ilerici bir karaktere sahiptir. Var olanı kabullenmekle birlikte, onu geliştirmek ve daha iyisini ortaya koymak çabasını içermektedir. Kaderci teslimiyetçilikten ziyade kaderi gelişmeci bir zihniyetle kontrol etmeyi amaçlamıştır. Plancıdır. Planları sürdürmede ve sonuçlandırmada gelişmiş teknikleri ve bilimselliği uygulamayı, sürekli geliştirmeyi hedeflemiştir.

Modern insan birey temelli ve bireyin özgürleşmesini amaçlamıştır. Özgürlük ve hürriyet önemli birer değer olarak ortaya çıkmıştır. Bireyin özgür ve hür davranışı, başıbozukluk ve egoistliğe katkı sağlamak yerine, sorumlu bireylerin, çevresi ile ilgili duyarlı kimselerin doğmasına yol açmıştır. İnsani değerleri ön plana çıkaran birey, kendisi için arzuladığı ve ihtiyaç duyduğu şeylerin, kendisi gibi diğerleri için de bir gereklilik olduğunu anlamıştır. Bireyin özgürlüğünden milli menfaatlerin güçlenmesi gerçekleşmiştir. Milliyetçilik, sosyal devlet olgusu ve devletin her alanda etkili fonksiyon kazanması gittikçe güçlenmiştir.

Modern zamanlar teknik ve teknolojinin, ilmi buluşların ve bilim ile bilim insanının güç ve değer kazandığı dönemlerdir. Modern zamanları şekillendiren bilim adamlarının buluşları, fikirleri, düşünürlerin düşünceleri ve girişimcilerin başarıları olmuştur. Yeni teknolojiler, fikirler, buluşlar, yönelimler ve gelişmeler insan ve toplum hayatını radikal değişimlere tabi tutmuştur. İnsan hayatında olumlu gelişmelerin olmasına katkı sağlayan gelişmeler, insanın içerisinde yaşadığı dünyanın imkânlarını daha iyi değerlendirmesine yol açmış, buna bağlı dünyanın kaynakları insan için daha fazla harcanarak, insanın dünyayı sömürmesinin artması gözlemlenmiştir. Bu olumsuzlukla mücadele için de insanlar, yeterli olmasa da, bir şeyler yapmak için çaba harcamış ve harcamaktadır. Dünyadaki insan sayısındaki büyük artışlar ile teknik ve teknolojinin doğurduğu yeni enerji kaynaklarına bağımlılık, dünyanın sunduğu olanakların daha fazla ve yoğun kullanılmasını gerektirmiştir. Bilimin ve bilim insanının geliştirdiği teknolojik buluşlar dünyayı "sömürür" olsa da aşırı nüfuslanmış dünyada bu kadar insanı hayatta tutmanın yolu yine bilimin ürettiği gelişmiş şartlarla mümkün olmuştur. Modernlik sayesinde sadece insanın sayısal üstünlüğü korunmakla kalmamış, genellikle insanların eskiye nazaran daha iyi şartlarda yaşaması, uzun ömürlü olması sağlanmıştır.

Modern devletler ve toplumlar hukuk anlayışlarında köklü değişimlere gitmişlerdir. Eskinin yerel ve dini-cemaati anlayışlarının şekillendirdiği hukuk anlayışlarının yerine, eski Roma hukuku temelinde, hukukçu bilim insanlarının geliştirdiği, siyasetçi ve devlet adamlarının şekillendirdiği yeni ve daha insani ve evrensel olan hukuk anlayışları gelmiştir. Hukukta bireyin hak ve ödevleri anlayışı ön plana çıkmıştır. Bireyselleşen hukuk, her yerde ve her kültürel çevrede kişilere bir çeşit korunma sunmuştur. Modernlik öncesi devirlerin dini,

etnik, aşiretsel ve klansal farklılıklarından doğan, mahallî baskın yapıların hak ve çıkarlarını ön planda tutan hukuk anlayışı, o bölgenin ve yapının dışında olanlara ayrımcılık uygulamaktaydı. Modern hukuk bireyin hak ve hürriyetini temel alarak geliştiğinden, modernleşen tüm dünya insanlık için ayrımcılığın kalktığı bir mekân haline dönüşme yolunda büyük adımlar atmıştır. Orta çağlarda, hatta 18'nci asra kadar Hristiyan diyarında Müslüman görmek mümkün olmazken, modernleşmenin getirdiği hukuk sayesinde sıradan Müslüman veya başkası Avrupa'nın herhangi bir yerine gitme ve orada şartların verdiği imkânlar çerçevesinde yerleşme hakkına kavuşmuştur.

Modernlik bilimin geliştirdiği, aklın anlamlandığı insani ve çevresel yapıların ön plana çıktığı bir durumu anlatmada kullanılmıştır. İnsanın kendisini tanımasının, çevresinde ne olup bittiğini anlamasının yolunu açmıştır. Fizik, matematik ve diğer alanlarda meydana gelen gelişmeler doğanın ve evrenin yapısı hakkında muhteşem bilgiler sunarken, sosyal ve beşeri bilimlerde meydana gelen aydınlanma insanın sosyal ve kültürel hayatını derinden etkilemiştir. İnsanın kendisi için neyin önemli olduğu beklentisini tatmin için beşeri ve pozitif bilimler önemli açıklamalar getirmiştir. Akli ve ilmi bakış bir süreklilik halini kazanarak, insanın hayatını etkileyen sorunların çözümünde dogmatik yapıların yerine bilimsel verilerin şekillendirdiği bilgiler değer kazanmıştır.

Modern zamanlarda bilim ve bilim insanı önem kazanmakla kalmamış, bu zamanların modern olmasını sağlayan gelişmeleri yaratmıştır. Bacon'm on yedinci asırda iddia ettiği gibi, bilim ve bilimsel metot insana bu dünyada "cenneti" doğuracak şartları oluşturmada önemli adımlar attırmıştır. Bununla birlikte bilimsel yöntemle yine insanların topyekun yok olmasını sağlayacak zararlı buluş ve gelişmeler de yaratılmıştır. Gelişmiş ve yığınları kısa sürede öldürebilecek kimyasal, nükleer ve diğer silahlar üretilmiştir. Bu silahlar bir taraftan da dünya barışının garantisi olmuştur zira silahların yaygın gücü devletlerin sorumlu davranış sergilemelerini zorunlu kılmıştır. Nükleer bir savaşın doğuracağı korkunç manzara, nükleer savaşa kalkışımı zorlaştırmış, bu ise savaşların kolay çıkmasını engelleme yolunda bir adım olmuştur.

Modern zamanlar dini-dogmatik yapıların kırılarak, insana daha elverişli şartlarda yaşamak için nelerin yapılacağını test edildiği bir dönem olmuştur. Materyalizm, pozitivist anlayış, sosyalizm, faşizm, liberalizm, kapitalist gelişme ve diğer yapılar konuşulmuş, tartışılmış,

düşünürlerce yapılandırılmış ve denenmiştir. Her birinin kendine göre bir hayat tarzı olan ve belirli kesimlerin haklarını ön planda tutan bu tür sosyal ve siyasi anlayışlar dünyanın her yerinde kendisini hissettirmiştir. Bazen uzlaşmacı, çoğu zaman çatışmacı bir yapı içerisinde olan bu anlayışlar zaman içerisinde ve hukuk temelinde birlikliliklerin olabileceğini kabullenmiştir. Varılan son noktada herkese demokrasi, hukuk önünde eşitlik, sosyal devlet anlayışı ve herkesin inancına saygılı laik yapılar baskın olarak dünya gündemine yerleşmiştir. Demokrasi ile bireyin iradesine saygı, hürriyetine engel çıkarmama öne çıkarken, hukuk önünde eşitlik bireye hak ve ödevleri noktasında güven ve ortaklık sunmuştur. Sosyal devlet ilkesi zenginden hukuki yolla alınan vergilerin fakiri ekonomik yönde kısmen de olsa hayatta tutturun bir anlayışı sunma yanında, bireylerin tek başlarına yapamayacağı altyapıları, eğitim işlerini ve diğer yapılması gerekenleri zorunlu kılmıştır. Laik anlayış belli bir dinin, cemaatin veya tarikatın baskın yapısını, kendisinden olmayanlara yönelik ayrımcı karakterini törpülemiştir. Herkese ve hatta aynı dini yapı içerisinde olanlara vicdani özgürlük getirerek, bireyin inancında ve ibadetinde güven içerisinde olmasını sağlayan bir anlayışı doğurmuştur.

Modern zamanlar küreselleşmenin gerçekleştiği, dünyanın her kesiminin isteyen herkesçe bilinmesine, ziyaret edilmesine ve diğer işlerini gütmesine imkân tanıdığı bir dönem olmuştur. Muhakkak bu alanlarda kısıtlamalar, farklı devletlerin farklı uygulamaları sürse de genelde küreselleşme tüm dünyanın tek bir merkezmişçesine ortak kullanım haline gelmesine yol açmıştır. Bunda zengin ve güçlünün hareket olanaklarının fazlalığı nedeniyle, zengin olanların daha avantajlı olduğu bir gerçektir. Diğer taraftan uluslar arası büyük şirketlerin ekonomik fayda olarak en fazla kazanç sağladığı da bir gerçektir. Bununla birlikte ilmin, bilginin ve ekonomik değerlerin az veya çok dünyaya yayılması, dünyaca her şeyin öğrenilir olması bir kazançtır. Küreselleşen dünyada kendisine uygun küresel kültürü, hukuk anlayışını ve ekonomik yapıları geliştirmede bir yanlışlık görülmemektedir zira tüm dünya tüm insanlık için ortak bir mekân olma yolunda ciddi bir gelişme göstermiştir. Birleşmiş Milletler gibi uluslar arası örgütler, uluslar arası imzalanan anlaşmalar, sürekli gelişme gösteren evrensel hukuk dünyanın küreselleşmesinde ve bu küreselleşmenin sağlanmasında etkili olmaktadır. Küreselleşmenin her kesim için adil ve eşitlikçi bir çizgide geliştiğini iddia etmek zordur.

I. Bölüm

RÖNESANS

Rönesans genellikle on dört, on beş ve on altıncı asırlarda, İtalya'dan başlayarak Avrupa'ya yayılan, sanatta, ilimde, edebiyatta ve yaşantıda meydana gelen değişimleri anlatmak için kullanılan bir kavramdır. "Renaissance" (rinicita) kelimesini ilk İtalyan sanat tarihçisi Giorgio Vasari (1511-1574) "sanatın yeniden doğması" anlamında kullanmıştır. Rönesansın " Batı Avrupa'da medeniyetin yeniden doğmasını" ifade ettiğini belirtilmiştir.¹⁹ Michelet'e göre "gösterişli kelime 'renaissance' yeni sanat öncesi güzellik sevenleri" işaret etmiş, bilim insanları için "antik öğretimin yeniden" işlerlik kazanmasını ifade etmiştir. Kolomb'un keşifleri ile Kopernik'in buluşlarını, bir başka deyişle dünya ile cenetin keşfini; kısaca "insanın kendi kendisini yeniden bulmasını" anlatmak için kullanılmıştır. Rönesans, "insan aklının genel işlevini ve aydınlanmasını", insan ruhunun fişkırmasını ve "fiziki güzelliğe ilgiyi" yansıtmış, "özgürlüğün yeniden doğuşunu—insan ruhunun kendi gücünü görmesini, sanat ve bilimsellik ile dış dünyanın güzelliklerini anlamayı anlatmak için" kullanılmıştır.²⁰

Kelime anlamı "yeniden doğuş" olan Rönesans, antik Yunan ve Roma medeniyetleri ile ilişkilidir. "Rönesans" klasik dönem "değerleri ile konseptlerinin" yeniden doğuşu kadar yeni fikirlerin

¹⁹ Birdsall S. Viault, **Modern European History**, New York: McGraw Hill, 1990, s. 16-17.

²⁰ W. S. Lilly, **Renaissance Types**, London: T. Fisher Unwin, 1901, s. 1-2.

hayat bulduğu bir dönemi anlatmıştır.²¹ Rönesans “yeniden doğuş” anlamına geldiği kadar, modern Avrupa’nın oluşumunu, ortaçağlarda ayrılışını ifadede de kullanılmıştır. Bu ayrılış açık bir “devrimden” ziyade, aşamalı olarak gelişen ve yenileşen zihniyet ile gerçekleşmiştir. Değişim her bölge ve halk üzerinde aynı etkiyi ve gelişme sürecini göstermemiş, yerine ve toplumuna göre farklılıklar göstermiştir.²²

Rönesans sanatçı ve ilim adamlarınca “başarı ve gelişim” olarak algılanmış, “kültürel ve entelektüel hayatın yeniden doğmasını” ifadede kullanılmıştır. “Yenilikçi ve sorgulayan” bir ruh hali gittikçe önem kazanmıştır. Rönesans “olağanüstü sanatsal, edebi ve entelektüel yaratıcılığın” bir dönemi olmuştur.²³ Rönesans, orta çağların “karanlık” durumundan çıkışı, insanlığın “uyanışını” ve “öğrenmenin tekrar başlamasını” ifade etmiştir.²⁴ İlkçağlardan bir kopukluğu, “yaratıcı ve artistik sahada” kısırlığı, ifade eden hiyerarşik olarak örgütlenmiş ortaçağların²⁵ yerine bireysel gelişimi, öğrenmeyi yaygınlaştırmayı ve farklılıkların normal şeylermiş gibi algılanmaya başlamasını sağlamıştır.

15’nci Asır Rönesansında olduğu gibi tarihte çok az gelişme insan değerlerinin ve kültürlerinin köklü değişimine yol açmıştır. Antik medeniyetin yeniden canlandırılması “yeni değerler ve davranışlar sistemi” doğurmuştur. İlkönce İtalya’da doğan Rönesans, İtalyanların ilk “modern” insan olmasını sağladığı gibi, İtalya’yı da ilk “modern” ülke yapmıştır.²⁶ Başlangıçta klasik dönemi araştıran, bulmaya çalışan ve güncel kazandıran artist, yazar, edebiyatçı ve ilim adamı, klasik dönemin ötesine giderek “yeni artistik ve entelektüel keşifler” yapmışlardır.²⁷

²¹ Jocelyn Hunt, **Renaissance**, Florence, KY, USA: Routledge, 1999, s. 1.

²² William Potts, “The Renaissance, What Was?” **Macmillan’s Magazine**, 86 May/October 1902), s. 308.

²³ Philip M. Soergel (editör), **Renaissance Europe, 1300-1600**, London: Thomson Gale, 2005, s. xiii-xiv.

²⁴ “Renaissance in Italy: The Age of the Despots,” **Quarterly Review**, 145/289 (January 1878), s. 5.

²⁵ P. Bizilli, “La Place de la Renaissance dans l’histoire de la Civilisation,” **Revue de Literature Compare**, 14 (1934), s. 253-255.

²⁶ Angelo Mazzocco, **Interpretations of Renaissance Humanism**, Boston: Brill, 2006, s. 2.

²⁷ Slobhan Keenan, **Renaissance Literature**, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008, s. 1-2.

Rönesans genel olarak “eski Roma ve Grek başarılarının yeniden canlandırılmak istenmesi sürecini”²⁸ anlatmak için kullanılmıştır. “Eskiçağın çok tanrılı kültürünün bilgisini, becerisini ve inceliğini yeniden yaratma ülküsünden esinlenen insanlar, Avrupa geçmişinin Yunan-Roma dönemini yüceltmişlerdir.”²⁹ Rönesansın entelektüel hayatı, kendisine beslenme alanı ve örnek olarak Perikles’in Yunanistan’ım, Agustus’un Roma’sını almıştır. Roma tarihi ve mitolojisi ile Yunan ilmi Rönesans ile yeniden hayat bulmuştur. “1450 ile 1630 arasında ilim ilginç ve heyecan verici bir değişime uğramıştır. Bu insanlığın, soyut düşüncenin ilk sürüklemesinden beri en büyük entelektüel gelişimini sağlamıştır. Böylece tüm fiziksel evren—insan doğası ve davranışları—topyekun keşiflere açılmıştır.”³⁰ Rönesans’ın doğmasında on ikinci asır sonlarından itibaren İtalya’da ortaya çıkan “cumhuriyetçi ve kendi kendini yönetme erkine sahip”³¹ önde gelen şehirler önemli rol oynamıştır.

Genel yaklaşımlar Rönesans’ın Hellenik dönem felsefesi, literatürü, sanatı ve biliminin, Ortaçağ “Karanlık” dönemlerinden çıkarak kendisine yeni bir hayat ve başlangıç bulması şeklinde olduğunu iddia etmiştir. Batının “karanlık” döneminin tamamıyla karanlık olmadığını, bazı gelişmelerin süreklilik kazanmasında etkili olduğunu iddia edenler olduğu gibi, Ortaçağ İslam kültürünün Hellenik dönemin ileri yapısını kısmen de olsa sürdürdüğünü kabul eden araştırmacılar olmuştur. Rönesans’a gelirken Yunan antik döneminin ilmini oldukça aşan bir durum cebir, tıp ve diğer alanlarda kendini kanıtlamıştı.³²

Kutsal Roma İmparatorluğu’nun İtalyan şehirlerini kontrol etme çabaları uzun ömürlü olmamış, “hürriyet” (liberty) temelinde bir düşünce etrafında birleşen İtalyan şehir devletleri “siyasî bağımsızlığı” ve “cumhuriyetçi yönetimi” temel alan bir idare tesis etmişlerdir. Papalık şehir devletleri ile Kutsal Roma arasındaki mücadelede İtalyan şehir devletlerinin en büyük müttefiki olmuştur.

²⁸ Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, İstanbul: İmge Kitabevi, 1989, s. 73.

²⁹ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, çeviren Alaeddin Şenel, İstanbul: İmge, 2004, s. 489.

³⁰ Marie Boas, **The Scientific Renaissance 1450—1630**, New York: Harper & Brothers, 1962, s. 6.

³¹ Quentin Skinner, **The Renaissance: The Foundations of Modern Political Thought**, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, s. 4.

³² Bala Arun, **Dialogue of Civilizations in the Birth of Modern Science**, Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2006, s. 54-55.

Bununla birlikte şehir devletleri kendi özgürlükleri için Papalık ile de mücadeleden çekinmemiştir. Lombardi, Padua, Tuskani, Floransa gibi şehirler Papa'nın otoritesine ve şehirlerindeki dinî görevlilere karşı özgürlüklerini savunmuş ve bunun için başkaldırılarda bulunmuştur.³³ Doğu Akdeniz ticareti ile de zenginleşen İtalyan şehirleri hayatlarında yeniliklere ve yeni maceralara yer ayırmıştır. Yetenek ve bilgisini daha etkin kullanan, bunun için siyasi ve ekonomik zemine sahip olan İtalyanlar günlük hayatlarında ve artistik yapıda önemli başarılarla ulaşmıştır. Rönesans “sanatta, mimaride, ilimde ve edebiyatta büyük yaratıcılık zamanı” olmuştur. Matbaanın modern hale gelmesi, büyük coğrafi keşiflerin yapılması, muhteşem binaların inşası, teleskopun icadı, muhteşem edebi ve tiyatro eserlerinin kaleme alınması bu dönemin özelliklerini yansıtmıştır.³⁴

İlk çağlarda Mezopotamya'nın çok tanrılı dinlerini toplum üzerinde bir kontrol mekanizması olarak kullanan tapınaklar ve rahipler, tanrıların insanlara iyi ve kötü hallerinde yardımcı veya zarar verici olduklarını iddia etmişlerdi. Bu yolla tanrısal gücü, halkı kontrol etme yanında, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel alanlarda da dini veya siyasi otoritelerin isteklerine uygun bir tarzı kurup sürdürmede bir araç olarak kullanmışlardı. Tanrı kavramı ve dinî hayat Mısır'da ve bir yere kadar sonradan Pers diyarında “Tanrı kral” anlayışını doğurmuştu. Firavunlar ve İran imparatorları kendilerini kral kadar “Tanrı” olarak da halka kabul ettirmişlerdi. Onların bu sınırsız gücü halkı yönlendirmede ve gütmekte etkili olmuştu. Hint medeniyetinde din, toplumun kast sistemi şeklinde örgütlenmesine katkı sağlamıştı. Milattan önce 1500'lerde Hindistan'ı istila eden Aryan kavimleri buradaki yerli halkı kendisine bağlı hale getirmek için farklı sosyal sınıflaşma oluşumuna çalışmıştı. Din adamları, askerler, çalışanlar ve alt seviyede “kirli işleri” yapanlar olarak dört ana grupta şekillendirilen Hindistan kast sisteminde ilk üçünü Aryan istilacıları oluştururken, dördüncüleri yerli “siyah” derili kimseler oluşturmuştu. Bu dört ana kast sistemi dışında da kastlar meydana gelmişti. Tanrı inancı İsrailoğulları ile birlikte farklı bir boyut kazanarak, tek ve her şeye muktedir bir yaratıcıya dönüşmüştü. Seçtiği araçları yoluyla halka emir ve yasaklar gönderen Tanrı, ilk Yahudiler tarafından benimsenmiş, tek tanrı inancı sonradan Hristiyan ve İslam

³³ Skinner, *The Renaissance*, s. 7-15.

³⁴ Elliott Lynne, *The Renaissance in Europe*, New York: Crabtree Publishing Company, 1968, s. 4.

dinlerinin temelini oluşturmuştur. Tek tanrı inancında tek ve ilahi bir Tanrı'nın, çok tanrılı inançlarda ise farklı konularda ve işlerde farklı tanrıların varlığını benimseyen, sosyal ve kültürel hayatını bu inançlara göre şekillendiren Mezopotamya, Mısır, Hint gibi medeniyet merkezlerinin aksine, Yunan antikitesinde "Polis" (şehir) devleti olan ve halkının vatan anlayışı ile birbirine bağlı olduğu bu medeniyette insan ve doğanın ön planda tutulduğu bir anlayış ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak felsefe, ilim, teknik ve teknoloji, bireysel özgürlükler ve vatandaşlık bağları gelişmiştir. Avrupa asırlarca Hristiyan dininin doğurduğu Tanrıya bağlılık ve bu yolla hayatını yönlendirme geleneği ile Yunan ilim ve kültürünün geliştirdiği vatana bağlılık çatısı altında bireysellikleri ön plana çıkaran bir geleneği benimsemiştir. Bu ikilem orta çağlarda Hristiyanlık adına ön plana çıkarken, Rönesans ile birlikte Yunan medeniyeti gücünü göstermeye başlamıştır. Orta çağlarda Avrupa Hristiyanlığın etkisinde kalarak dini yapıların kontrolüne girmişken, Rönesans ile birlikte yeniden eski Roma ve Yunan geleneğinin insan, doğa, vatan ve bireysellik değerlerine dönüş yaşanmıştır.³⁵

Rönesansın yaygın etkisinin sosyal ve kültürel hayata yön vermesinden önce İtalyan şehirleri piazza olarak bilinen belli bir bölge, köy, kasaba veya şehir kilisesinin etrafında içtimai hayatı paylaşırdı. Piazzalar çevrede yaşayanlara dini servis dışında iş ile ilgili konularda, evlenme akitlerinin yapılmasında ve fikir alış-verişinin gerçekleşmesinde etkili yerlerdi. Buralarda çevrede yaşayan güçlü aileler, güçlü birliktelikler, sosyal guruplar kendi güçleri çerçevesinde faaliyette olur ve bölgenin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik yapılarına yön verirdi. Komşuluk koalisyonları, akraba birliktelikleri, loncalar ve kardeşlik örgütleri ayrılıkçı ve çıkarıcı çoğulculuğu (particularizm) temsil ederlerdi ki bu da "sosyal ve içtimai birliktelikleri" tehdit ederdi.³⁶ Bireyin hak ve hürriyetleri yerine güçlünün veya güçlü birlikteliklerin haksızlıklarına dayalı hak kazanımı sosyal barışı ve huzuru katleddi. Dolayısıyla Rönesans

³⁵ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, çeviren Alaeddin Şenel, İstanbul: İmge, 2004, s. 142-162.

³⁶ Dennis Romano, "Charity and Community in Early Renaissance Venice," **Journal of Urban History**, 11/1 (November 1984): 63-64. Yazar, Rönesansın bireysellik temelinde insani, adaletli ve eşitlikçi toplum modeli yaratmasından önce sosyal hayattaki ayrılıkçılığa ve çıkarıcılığa karşı piazzalar (bölge kiliseleri) sosyal birlikteliği sağlamaya gayret ederlerdi.

aklın ışığında, bireyselliği ön plana çıkararak, adalete ve sosyal barışa katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Rönesans aklın, bilimin ve bireyselliğin canlanmaya başladığı bir dönemdir. Orta çağın din ve kilise ağırlıklı yaşam anlayışının yerine yavaş yavaş bireysel tercihlerin ön plana çıktığı serbest bir yaşam tarzı doğmaya başlamıştır. Kilisenin dinî, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gücünün aşamalı olarak zayıflaması, zayıflayarak içi boşalan değerler yerine ulus devletlerin ve dünyevi otoritenin doldurduğu bir dönem doğmuştur.

Ortaçağın sonunu getiren gelişmeler ekonomik, sosyal ve askerî alanlarda olmuştur. On dördüncü asrın ortalarında Avrupa nüfusunun üçte birini yok eden kara ölüm (veba), uzun ekonomik çöküntü, doğudan gelen Moğol istilaları, Türklerin İstanbul'u alarak Balkanlara genişlemesi ve İngiltere ile Fransa arasındaki Yüz Yıl savaşları ortaçağın sonunu getiren olaylar olmuştur. Dahası Rönesans ile başlayan ilmi, kültürel ve sanatsal uyanış, coğrafi keşiflerin doğurduğu hareketlilik ve reformasyonun Katolik kilisesine vurduğu darbe orta çağları bitirirken, modern zamanların doğmasını sağlamıştır. Rönesans feodalizmden kapitalizme geçişte "ilk dalga" olmuştur. Bir çeşit "devrim" olan Rönesans, dönemin mevcut sosyal ve ekonomik yapılarını, tüm değer yargılarını ve hayat tarzlarını sarsmıştır. Bireylerin konumları kolayca değişir hale gelmiştir. Toplum gibi bireyler de "kendi kişisel gelişim tarihine" sahip olmuştur. Geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek "insanî" olmuştur. "Zaman ve yüzey" insancılaştırılmış, "sonsuzluk sosyal realite" haline gelmiştir. Rönesans'ın Antik Yunan sosyal yapısı ile yakınlığı, Hristiyan ortaçağın Antikite ile yakınlığından daha yakın olmamıştır. Bireysel "özgürlük" ve "eşitlik" ön plana çıkmıştır. Antik devirde "eşitlikten" bahsedilemezken, "eşitlik" anlayışı Tanrı önünde "eşitlik" prensibine dayalı bir Hristiyan geleneği³⁷ olarak anlam kazanmıştır.

Tarihi olayları meydana getirenler insanlardır. Bu bağlamda nüfus önemli rol oynar. Avrupa'nın on ikinci asırda uyanışa geçmesiyle yükselen nüfusu on üçüncü asrın sonlarında 70.000.000'lük bir Avrupa doğurmuştur. On üç ve on dördüncü asırların ekonomik gerilemesi, kara ölüm diye bilinen vebanın ve diğer salgın hastalıkların etkisi 1400'lerin başlarında Avrupa nüfusunu

³⁷ Agnes Heller, **Renaissance Man**, Norfolk: Lowe and Brydone Printers, 1978, s. 2-3.

45.000.000'a geriletmiştir. Bu nüfus 1500'lerde tekrar 70.000.000 milyona çıkararak dinamik bir Avrupa'nın önünü açmıştır. Modern zamanlar boyunca Avrupa nüfusu bazen hızlı, bazen yavaş ancak genellikle artan bir ivme göstermiştir. 1600'lerin başlarında 90.000.000'a çıkmıştır. Nüfus artışı ekonomik gelişmeyi, coğrafi yayılmayı ve modernleşmeyi tetiklemiştir.³⁸

Tarihçi ve araştırmacılar Rönesansı dört farklı şekilde işlemiştir. Birinciler Rönesansı gelişmeci çağların bir parçası ve önemli başlangıcı saymıştır. Bunlara göre Rönesans insanlığın gelişmelerle dolu tarihinde sadece bir süreci içermektedir. İkinci yaklaşım konu ile ilgili kitap ve eserleri eleştirel bir tarzda irdelemiştir. Bir çeşit hermonotik tarihçilik yapılmıştır. Üçüncü bakış farklı disiplinlerin Rönesans ile ilgili bulgularını birleştirmiş ve böylece daha kapsamlı ve karmaşık bir Rönesans görünümü doğmuştur. Dördüncü yaklaşım "geleneksel pozitif yaklaşımları" kapsamıştır. Pozitif yaklaşımların "faydacı değeri" ön plana çıkarılmıştır. Modern yaklaşımlar bu bakışa yeni kavramlar katmıştır.³⁹

Rönesansın 12'nci asırda doğduğunu iddia edenler olmuşsa da genellikle Rönesans 14-16'ncı asırlarda sanatta, edebiyatta, ilimde, siyasette ve içtimai hayatta meydana gelen gelişmeleri, değişimi ve farklılaşmayı anlatmak için kullanılmıştır.

On İkinci Asır Rönesansı

On ikinci asır Batı Avrupa'da ciddi gelişmelerin olduğu bir asır olarak bilinir ki bazı tarihçiler bu asrın da yeniden doğuş asrı olduğunu iddia etmiştir. Toplumun değer yargılarını dinin mi? Yoksa pagan geleneğinin mi? Belirlemesi gerektiği soruları 12'nci Asır gelirken önemini ve şiddetini kaybetmiştir. Aristo'nun "doğal felsefesi", Endülüs Arap öğretiminin etkisi ve Helenistik katkı Batı Avrupa fikir hayatını etkilemeye başlamıştır. 13'ncü Asır'da Oxfordlu Robert Grosseteste ile Thomas Aquinas bu etkileri Hristiyan öğretisi ile örtüştürmeyi başararak skolastik düşüncenin gelişimini tamamlayacaktır.⁴⁰

³⁸ Antony Esler, **The Human Venture: A World History From Prehistory to the Present**, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, Inc., 1992, s. 346.

³⁹ Claus Uhlig, "Renaissance Studies with a Difference?" **New Literary History**, 14/3 (Spring 1983), s. 687.

⁴⁰ A. R. Hall, **The Scientific Revolution, 1500-1800: The Formation of the Modern Scientific Attitude**, London: Longmans, Green and Co., 1954, s. 4-5.

Charles Homer Haskins 1927'de *The Twelfth Century Renaissance* (On İkinci Asır Rönesansı) başlıklı kitabı kaleme almıştır. Haskins'e göre on inici asırda Avrupa'da üniversite eğitiminde gelişmeler olurken Yunanca eserlerin tercümesine hız verilmiştir. Asrın sonuna doğru Euclid (Öklid), Aristotale (Aristo) ve Ptolemy (Batlamyus) gibi Yunan ilim adamı ve filozofların eserlerinin Latinceye kazandırılmasıyla batıda bu eserler ilim dünyası tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Klasik dönem mimarisini anımsatan Roman (Romanesque) mimari tarzı yapıların doğması, siyasette yerel hükümetlerin güçlenmeye başlanması, din adamlarının gücünü kırmaya çalışan hükümdarların Roma kanunlarını gittikçe daha sık kullanmaya başlaması, artist ve yazarların gittikçe artan ölçüde korunması ve desteklenmesi ve dinî konularda kiliseye karşı (Cathar hareketi gibi) oluşumların ortaya çıkması on ikinci asır için bir Rönesans karakteri kazandırmıştır.⁴¹

Batı Roma'nın beşinci asırda yıkılmasından sonra Hristiyanlık ve barbar köyleri ile Avrupa gücü ve ihtişamı Alp dağlarının kuzeyine geçerek Fransa, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde yer etmeye başlamıştır. On ikinci asır bu yer edinimin medeni seviyedeki en üst düzeye çıktığı bir dönem olmuştur. Bu asır batı entelektüel hayatının büyük kazanımlarından birisine sahne olmuştur. Bu kazanım skolastiğin doğması ile kendisini göstermiştir. Skolastik düşünce antik Yunan felsefesini, Roma kanunlarını ve Hristiyan dini düşüncelerini bir araya getiren bir anlayış olarak ortaya çıkmıştır. Müslümanlar aracılığı ile antik Yunan ve Roma eserlerinden haberdar olan ve bunları dini hayatla birleştiren Avrupa skolastiği yaratmıştır.

Skolastiğin gelişiminde İtalyan şehir devletlerinin doğu ticaretinden kazandıkları ekonomik zenginlik ile Müslüman Endülüs devletinin ileri eğitim, bilgi ve kültürünün rolü büyük olmuştur. İspanya'daki Kordoba ve Toledo ilmi çalışmaların merkezi olarak, Müslümanlara olduğu kadar buraya bilgi edinmek için gelen Hristiyan öğrenci ve ilim adamlarına da hizmet etmiştir. Endülüs Müslümanları çağının çok ilerisinde bir medeniyet kurmayı başarmışlardır. Gelişmiş şehirleri, mükemmel mimari özellikleri taşıyan binaları, ilmî çalışmaları desteklemeleri, zengin kütüphaneleri,

Yazara göre Thomas Aquinas Aristo felsefesini Ortaçağ Batı Hristiyan kültürüne kazandırmasına rağmen ilim metodunu kavrayamamış ve dogmatik kalmıştır.

⁴¹ Hunt, *Renaissance*, s. 5.

ileri eğitim kurumları ile zengin bir kültür ve medeniyet meydana getirmişlerdir. Avrupalı öğrenciler asırlarca Endülüs Emevi okullarında eğitim yapmak üzere buraya gitmişlerdir. Avrupalılar buradan edindikleri bilgi ve becerileri kendi ülkelerine taşımışlardır.⁴²

Endülüs'ten kazanılan bilgileri geliştirmek ve yaymak için on ikinci asır Avrupa'sında üniversiteler doğmaya başlamıştır. Hocalardan ve öğrencilerden oluşan ilk üniversiteler kiraladıkları ev, bina ve odalarda bilgi üretmeye başlamışlardır. Lisans seviyesinde hitabet, hukuk ve daha önemlisi Aristo'nun mantığını öğretmeye ve öğrenmeye gayret etmişlerdir. Yüksek lisans seviyesinde ise ileri hukuk, tıp ve daha önemli olarak ilahiyat eğitimi verilmiştir.

On ikinci asırda Müslümanların etkisiyle tanışılan Antik Yunan ve Roma bilgileri sayesinde birçok Avrupalı düşünür ve ilim adamı kendi eserlerini meydana getirmiştir. Anselm, Abelard, Saint Bernard ve ünlü Thomas Aquinas eserleriyle batı düşüncesine yön vermişlerdir. Ortaçağ din ilmi ile Aristo mantığının sentezini yapan düşünürler skolastiğin doğmasını sağlamışlardır. Skolastisizm ile din ve aklı buluşturmuşlardır.⁴³

On ikinci asırda ihtişamlı ve pahalı Gotik tarzı, "Cennete doğru uzayan Tanrının evleri" olarak bilinen katedrallerin inşa edildiği bir asırdır. Bazı katedral kiliselerinin yapımı bir asır sürmüştür. Hediye, yardım ve diğer katkılarla yapılan bu binalar muazzam paralara ve güce mal olmuştur. "Katedral çağı" olarak haklı bir isim yapmıştır. Haskins'e göre 12'nci Asır birçok açıdan taze ve dinamik bir dönemdi. Haçlıların, şehirlerin yükselişinin, bürokratik devletlerin güçlenmesinin, Roman sanatının gelişiminin, Gotik mimarinin başlangıcının, yerle diller edebiyatının doğmasının, Latin klasiklerinin yenilenmesinin, Latin şiir ve hukukunun yeniden doğmasının, Yunan ilminin yenilenmesinin ve ilk Avrupa üniversitelerinin doğmasının asrı idi.⁴⁴

⁴² Stanley Meisler, "The Golden Age of Andalusia under the Muslim Sultans," **Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation**, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 145-148.

⁴³ Esler, s. 243-244.

⁴⁴ Charles Homer Haskins, **The Renaissance of the Twelfth Century**, London: Harvard University Press, 1979, s. 17-77.

14-16'ncı Asır Rönesansının Nedenleri

Rönesans'a yol açan nedenleri onlarca maddede sıralamak mümkündür. Bazı önemlilerine bakıldığında Rönesans ile dönemin ekonomik ve fikri uyanmasının önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda doğu ile batı ticaretine büyük oranda sahip olan İtalyan şehir devletlerinin bu ticarete kazandığı ekonomik zenginlik ile doğu ile ticari, askerî ve kültürel ilişkilerinde kazandığı fikri değişim önemli etkiler doğurmuştur. Venedik, Ceneviz, Froransa ve Piza gibi kent devletlerinin refahı büyük ölçüde Doğu Akdeniz ve hatta Karadeniz ile yaptıkları ticarete bağlıydı. "Eğer bu ticaretin yarattığı ekonomik dürtü ve entelektüel uyarıcı olmasaydı, İtalya'da adına 'Rönesans' denen ve İtalyan kent-devlet kültürünün çiçek açması olarak tanımlanabilecek uyanış çağı pek mümkün olamazdı." Müslüman ve Ortodoks doğu hem ekonomik ve hem de entelektüel yönden İtalyan şehir devletlerini beslemiştir.⁴⁵

Avrupa sık sık salgın hastalıklarla mücadele eden, hastalıklı dönemlerde nüfusunun önemli kısmını kaybeden bir kıta idi. En son büyük salgın on dördüncü asır ortalarında görülmüştü. "Siyah ölüm" olarak bilinen veba bu dönemde genel olarak Avrupa nüfusunun 1/3'ünü öldürmüştü. Bazı yerlerde bu oran yüzde elliye çıkmaktaydı. Veba'nın yanında grip, tifüs, verem, çiçek ve kızamık gibi hastalıklar da büyük sayıda ölümlere yol açmaktaydı. Doğan çocukların yarısı ilk yılını doldurmadan ölmekteydi. Yirmi yaşını görenlerin sayısı yaşayanların ancak yüzde elli civarındaydı. Kırk yaşını anca beşte bir insan görebilmekteydi. 33 yıl yaşayan İsa peygamberin uzun bir hayat yaşadığına inanılırdı.

Ölümcül salgınlardan sonra Avrupa gittikçe artan bir nüfusa sahip olmuştur. Topraklar işletilmeye, büyük kasaba ve şehirler gelişmeye başlamıştır. Nüfusun artışına bağlı olarak kasaba ve şehirlerin de sayısal ve hacim olarak büyüdüğü bir döneme giren Avrupa'da, şehirler ve kasabalar geleceğin tarihinde önemli roller oynamışlardır. Doğuda yaptığı ticaretle zenginleşen İtalyan şehir devletleri, sayıları artan kasabalar ekonomik, sanatsal ve kültürel alanlarda önemli roller oynamaya başlamışlardır.

Feodal dönemde lordların yaşadığı saraylar etrafında surlar ve kaleler bulunmaktaydı. Burg denilen bu yerlerin etrafında zamanla

⁴⁵ Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, s. 72.

evler yapılmış, kasaba ve şehirler büyümüştü. Burglarda oturanlar anlamında olarak burjuvazi doğmuştur. Ticaret, sanat, sanayi ve benzeri işlerle meşgul olan bu kimseler, kırsal ekonomiye dayalı ortaçağ kültürüne modern zamanlarda şehir kültürünü eklemiştirler.

Avrupa'da merkezi devletlerin güçlenmesi daha düzenli bir siyasi, ekonomik ve kültürel uyanışı sağlamıştır. On beşinci asrın ortalarına gelindiğinde İngiltere, Fransa, İspanya, Danimarka, Norveç, İsveç ve Macaristan merkezi devletlerini kurmuşlardı. Bu devletlerin monarkları toprakları üzerindeki otoritelerini halka ve dini otoritelere kabul ettirmişlerdi. Mutlakiyet rejiminin gelişimine yol açsa da bu monarklar geniş sahalarda üzerinde ekonominin gelişimine ve devletlerinin güçlenmesine katkı sağlamışlardı. Saray kültürü, ihtişamlılık özlemi ve askerî güç kazanımı devletlerin olanaklarını gelişme yönünde seferber etmesine yol açmış ve bu da ilerlemeyi ve değişimi zorunlu kılmıştır.

Gelişen İtalyan şehir devletleri doğu ile ticaretlerinde yüksek kârlar elde etmişlerdir. Ekonominin gelişmesinde ticaret kadar ticarete etki eden ekonomik gelişmeler de etkili olmuştur. Bankacılık ve kredi sisteminin yaygınlaşması ekonomiyi güçlendirmiştir. Zengin aileler kendi aralarında ekonominin gidişatını etkileyecek para sistemleri ve iktisadi yöntemler geliştirmiştir. Zenginlik arttıkça yaşam standartları da artmıştır.

İtalya'da yaşam standartları artan zenginlerin evleri daha büyük ve daha konforlu hale gelmiştir. Zenginlerin desteklediği sanatçı ve ilim adamları yaşadıkları çevreyi daha güzel hale getirmek için çalışmıştır. Sanata, ilme ve edebiyata yönelik eğilimler ve destekler artmıştır. İtalyan şehir devletleri "laik kafalı bir halkla, ilgilerini bilinçli olarak tanrısal şeylerden kurtarıp insanla ilgili şeylere yöneltmiş olan ve sanatçılarla düşünürleri koruyan prenslerin yaşadıkları yerler"⁴⁶ olması itibarıyla Rönesansın gelişimine katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Ege ve Balkanlar üzerinde yayılması ve 1453'te İstanbul'u alması ile İtalyan şehir devletlerinin doğu ile ticari ve siyasi ilişkileri eskiye nazaran zayıflamıştır. Osmanlı Devleti ile paralel olarak Memlûkluların da Suriye sahillerindeki son Haçlı kalelerine son vermesi, batılı Hristiyan

⁴⁶ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 490.

tüccarların doğu ile ticaretinde bazı sıkıntılar yaşamasına yol açmıştır. Her ne kadar Osmanlı sultanları batılı tüccarların doğu ticaretine devam etmelerini teşvik edici kapitülasyonlar imzalamışlarsa da Batılılar için doğu eskisi gibi cazip ve kolay ulaşılır görülmemiştir. Bu gelişmeler batılıların doğu ticaretine konu olan baharat ve ipeği başka yollarla ele geçirme hevesi ve isteği içerisine sokmuştur. Böylece Avrupa'nın "kâşif, tüccar, misyoner ve askerlerinin dikkati Akdeniz'in dışına"⁴⁷ çevrilmiştir.

İstanbul'un fethi ile buradaki birçok yunan ilim adamı, beraberlerinde klasik dönem eserlerini de alarak İtalya'ya göç etmiştir ki bunların antik dönem bilgi ve düşüncenin batıda yayılmasında önemli bir rolü olmuştur. Yunan ilim adamlarının batıya götürdüğü klasikler arasında Sophocles'in tiyatro eserleri de bulunmaktaydı. Bizanslı ilim adamlarının götürdükleri eserler arasında antik dönem kitaplar yanında İbranice ve Arapça eserler de bulunmaktaydı. On beşinci asır batıda Grek etkisinin en yaygın olduğu dönem olmuştur da yine de batının Latin karakteri ve Latin-Grek rekabeti Grek ilmini ve çalışmasını ikinci sırada bırakmıştı. Grek etkisinin batıdaki öncülleri Manuel Chrysoloras ve Trabzonlu George olmuştur. İstanbul'un fethi sonrasında John Agyropulos, Gheodore Gaza, Demetrios Chalcondylas, Andronikos Kallistos ve Marcos Musuros batıda Grek dil ve ilminin gelişimine etki etmiştir. Ancak Bizans üzerinde Türk hâkimiyeti kurulduktan sonra Batı'ya giden Yunan ilim adamları pek kalmamış, sadece öncekilerin çocukları bir süre Grekçenin batıdaki temsilcileri olmuştur. 1520'lerden sonra batıda Grek ilim ve dili büyük oranda güç ve etkisini kaybetmiştir.⁴⁸

Batıda 1440'larda J. Gutenberg tarafından geliştirilen matbaanın Rönesans ve batının yükselişinde büyük yeri vardır. Matbaa sayesinde tarih kitapları, biyografiler, şiir kitapları, otobiyografiler ve diğer yazılar geniş kesimlerin okumasına sunulmuştur. Bu yolla bilgi ve görgü gelişmiş, batılı gittikçe dünyayı daha iyi anlayan ve dolayısı ile de dünyanın kendisi için ne yapabileceğini araştıran bir konuma yükselmiştir. Matbaa sayesinde klasik eserler tekrar onlarca baskı yaparak, önemli şehirlerde kurulan kütüphanelerin raflarında yetini etmiştir. Kütüphaneler ilim adamı ve bilgi edinmek isteyen herkese hizmet sunmuştur.

⁴⁷ Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, s. 72.

⁴⁸ Jacob Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, New York: The Macmillan Company, 1928, s. 129, s. 195-196.

Üniversiteler ilmin ve eğitimin gelişiminde önemli roller oynamıştır. On üçüncü asır başlarında İtalyan Bologna üniversitesi Kıta Avrupası'nın ilk üniversitesi olarak ün yapmıştır. Bologna üniversitesinin düzenli işlemesi, eğitim ve ilim sahasında güçlü yerini koruması ve yürütmesi için şehir meclisi ve kilise otoriteleri ellerinden geleni yapmışlardır. 1220'lerden itibaren şehir meclisi üniversite hocalarının maaşlarını ödemeye başlamıştır. Öğrencilerin ve hocaların cazip bir ortamda eğitim ve öğretim yapmalarına yönelik gerekenler yerine getirilmiştir. Bologna üniversitesi ile diğer bir eski ve önemli İtalyan üniversitesi Padua sürekli bir rekabet içerisinde olmuş, Avrupa'nın öncü üniversitesi olmaya çalışmıştır. Üniversitenin şehirlerin ekonomik, eğitim, bilim ve kültürel hayatındaki önemleri anlaşıldığından üniversiteler ve üniversite hocaları önemsenmiştir. Bologna üniversitesi 15-16'ncı Asırlarda İtalya'nın en büyük üniversitesi olmuştur. Yıllık ortalama 70-100 profesör istihdam etmiştir. Hukuk, tıp, botanik, felsefe, doğal tarih, mantık, retorik, şiir, edebiyat, Grekçe, sanat, astronomi, astroloji, matematik, İbranice ve ilahiyat alanlarında eğitim ve öğretim yapılmıştır. Avrupa'nın değişik yerlerinden öğrenciler eğitim için gelmiştir. 16'ncı Asırda üniversitenin yıllık öğrenci sayısı 2.000'i bulmuştur. Tüm zorluk, savaş ve problemlere rağmen Bologna üniversitesi kapılarını hiçbir zaman kapamadan eğitim ve öğretim yapmaya, ilme hizmet etmeye devam etmiştir. Bu başarıda üniversite yönetiminin, papalığın ve şehrin önemli katkısı olmuştur.⁴⁹

Rönesansın genellikle İtalya'dan başlayarak Avrupa'ya yayılmış olduğu tezi kabul edilmiştir. Bununla birlikte İspanya'daki Endülüs Emevi Devleti'nin ilim, teknik ve teknolojiadaki başarılarını öğrenen, Arap İspanya'dan antik Roma ve Yunanı tanıyan Avrupalılar, Rönesans gibi uzun bir süreci kapsayan gelişmede önemli roller oynamışlardır. Endülüs Emevilerinin etkisi ile Avrupa'da bir "on ikinci asır Rönesansı" denebilecek kültürel, eğitimsel ve ilmi gelişmeler yaşanmıştır. Bu noktada Fransa ve Paris önemli rol oynamıştır. Kralın sarayında yeterli desteği gören ilim adamı ve okuryazar kesimler azımsanamayacak gelişmelere ve değişimlere öncülük etmiştir.

İslam medeniyeti içerisinde gelişen ilim ve fikir hayatı batıyı etkileyen ve dolayısıyla Rönesansın doğmasına katkı sağlayan önemli

⁴⁹ Paul F. Grendler, "The University of Bologna, the City and the Papacy," *Renaissance Studies*, 13/4 (1999), s. 445-456.

değerlerdi. Doğunun tıp ve diğer alanlarda geliştirdiği ilmi öğrenmek isteyen İtalyanlar genellikle doğuda Venedik konsolosluğu bünyesinde bir doktor bulundururdu. Venedikli doktor Hieronimo Ramusio İbn Sina'nın eserinin büyük kısmını İtalyancaya tercüme etmişti ve 1486'da Şam'da ölmüştü. Diğer bir Venedikli Mangojo of Belluno Şam'da yaşamış, Arapça öğrenmiş ve Arapça ilim kitaplarının tercüme edilmesine katkı sağlamıştı. Venedik hükümeti onu sonradan Padua'da üniversite profesörü olarak atamıştı. Venedikli zenginler Arapça eserlerin koleksiyonunu yapmada ve yayınlamada bir yarış içerisine girmişti.⁵⁰

Özgürlüklerin ve bireyselliğin modern zamanlardaki ilk önemli evresini oluşturan Rönesans aynı zamanda hürriyetin ve hür düşüncenin öne çıktığı, çağının en ileri ülkelerinde ortaya çıkmıştır. Rönesans başta İtalyan şehir devletleri olmak üzere, Portekiz, Hollanda ve İngiltere gibi az veya çok cumhuriyet ve demokrasi kavramlarının öneminin olduğu ülkelerde görülmüştür. Fransa, Almanya, Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu gibi monarşik ve "despotik" ülkelerde çok geç ortaya çıkmıştır.⁵¹

Rönesans kişinin fikrine ve düşüncesine önem veren serbest bir ortam doğurmuştur. Bireyler güçlerini "yeni usul düşüncede" almıştır ki bu da felsefenin gelişimini tetiklemiştir. "Bireyin felsefesi" kendisinin gelişimi için bir güç kaynağı haline gelmiştir.⁵²

İtalya'da Rönesans

İtalyan Rönesansının ortaya çıktığı dönem olarak 14. Asır, İtalyan Rönesansının "babaları" olarak Francesco Petrarch (Petrark) (1304-1374) ile Boccaccio (1313-1375) kabul edilmiştir. Arap ve Hellen kaynaklarının yardımı ile "tat, güzellik ve zeka"da yeni yaklaşımlar ortaya konmuş, "laf kalabalığı yapanlara karşı akademik başkaldırı" doğmuştur.⁵³ Bu dönemde doğu ticareti ile zenginleşen İtalyan şehir devletleri, yönetimde cumhuriyet ve oligarşi gibi daha serbestlik tanıyan yapılarının da etkisiyle sanata ve ilme yatırım

⁵⁰ Jacob Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, New York: The Macmillan Company, 1928, s. 129, s. 200-202.

⁵¹ Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, s. 73.

⁵² "The Renaissance and Individualism," *Catholic Historical Review*, 16 (1930/1931), s. 317.

⁵³ A. R. Hall, *The Scientific Revolution, 1500-1800: The Formation of the Modern Scientific Attitude*, Lodon: Longmans, Green and Co., 1954, s. 8.

yapmaya başlamıştır. Klasik Yunan ve Roma kitaplarının bulunduğu ve ilim hayatına kazandırıldığı zaman dilimi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Doğanın güzelliğinin ve insan onurunun ön plana çıkmaya başladığı bu dönemin artist, yazar ve ilim adamları batı kültürünü şekillendirmeye başlamıştır.

1200'lerde birkaç yüz şehir devleti bulunan İtalyan yarımadasında, bu sayı güçlü şehir devletlerinin toprak ve gücünü artırmasıyla aşamalı olarak düşmüştür. 1400'lerde İtalya'da nüfusu 20.000'i aşan 23 şehir devleti bulunmaktaydı ki Rönesans buralarda canlanma ortamı bulmuştur. Bunda bu şehirlerin ekonomik zenginliği ile sosyal dinamizmi önemli rol oynamıştır. On bir ve on ikinci asırlarda doğu ile gelişen ticaretin bu gelişmedeki rolü büyük olmuştur.

İtalyan Rönesans şehirlerinden Floransa en önde gelişen ve güçlenen bir merkez olmuştur. Şehir on dördüncü asır ortalarında Avrupa'yı kasıp kavuran veba (Black Death)'dan etkilenmiş, tahminlere göre şehir nüfusunun 40.000'i salgından hayatını yitirmiştir.⁵⁴ Ancak, şehrin Rönesans kültüründeki yeri ve önemi etkisini korumuştur. Zenginliği ile ünlü bu şehirde 1472'de 270 yün dükkanı, 84 mobilyacı, 54 taş kesme atölyesi, 44 demirci ve 33 banka bulunmaktaydı. Şehrin nüfusu 70.000'e yaklaşmaktaydı. Yün dokumacılığı ve kumaşları, bankacılık ve finans sektörü şehre canlılık katmaktaydı. Floransa'nın altın parası dönemin en değerli parasıydı. Floransa Rönesans gelişmelerine beşiklik yapmaktaydı.⁵⁵

İtalyan şehir devletlerinin idaresinde Roma hukukunun devamı ve Roma yollarının işlerliliği İtalya'ya farklı bir üstünlük kazandırmıştır. Roma kanunları düzen ve yönetim için ihtiyaç duyulan fikri verirken, tüm yolların Roma'ya çıkması düşüncesini yansıtan düzenli ulaşım imkânları İtalya'da canlılığın devamında etkili olmuştur.

Avrupa'da ilk bankacılık ve kredi verme geleneğinin canlandığı yer İtalya olmuştur. Faizlerin aşırı yüksek olmadığı sürece Kilise tarafından faizle kredi verilmesine müsaade edildiğinden bu alanda kilise ile çatışmalar da sınırlı kalmıştır. Floransa şehri bankacılık ve Avrupa merkezleriyle canlı ticaretin gelişmesinde öne çıkmıştır.

⁵⁴ Gene A. Brucker, *Renaissance Florence*, California/Berkeley: University of California Press, 1969, s. 55.

⁵⁵ Esler, s. 347.

Floransa florini dönemin uluslar arası para birimi haline gelmiştir. Venedik ve Cenevre’de bankacılık ve ticarete gelişirken, tersanecilik ve sigortacılık da ileri gitmiştir. Dayanıklı gemiler ve gemilerin fırtına ve korsan baskınları ile zararını karşılayan sigortanın gelişimi doğu mallarının batı ile el değiştirmesinde canlılığı artırmıştır. Doğuda alınan baharat, ipek, pamuk, şeker ve benzeri emtia batıdaki yün, değerli madenler ve metal işçiliği ile el değiştirmiştir. İstanbul ve İskenderiye baharat ticaretinin el değiştirdiği önemli merkezler iken Kırım tüm Orta Asya, Rusya, İran ve Çin ürünlerinin merkezi olmuştur.

İtalyan şehirlerinde zengin ailelerin idareye hâkimiyeti gerçekleştiğinden batının feodal yapısı burada pek fazla etkili olmamıştı. Zengin tüccar, asilzadeler ve atölye sahipleri İtalyan şehirlerinin zengin ve ileri gelenleri sınıfını oluşturmaktaydı. Genel nüfus içerisinde % 5 orana sahip olan bu kesim şehirlerin çevresindeki toprakların da sahipleriydi. Şehirlerin sosyal hayatında ve yönetiminde etkiliydiler. Rönesans kültürüne bağlı olarak anayasal cumhuriyet rejimine sahip olan bu şehirlerde demokrasiden bahsetmek zordu zira işçi, sanatçı ve küçük esnafın idarede pek söz hakkı yoktu. Ezici çoğunluğu oluşturan bu kesimlerin sık sık ayaklandıkları görülürdü. Fakat bu ayaklanmalar acımasız yöntemlerle bastırılırdı.

İtalyan şehir cumhuriyetlerinin yönetiminde belli aileler oligarşik bir yapı oluşturmuştu. Yasama, yürütme ve komisyonlar bu ailelerin elindeydi. Seçme hakkına sahip kimselerin sayısal oranı Venedik’te %2 civarındayken Bologna’da %12’ye çıkmaktaydı. Milan’da Visconty ailesi hüküm sürmekteydi. Sforza bu aileye akraba olmuş ve despotik bir yönetim kurmuştu.

Venedik gelişmiş bir cumhuriyet olsa da zenginlerin meydana getirdiği 2.500 kişilik bir meclisin belirlediği senatörler tarafından idare edilirdi. Fakirlerin temsilcileri pek yoktu. İster oligarşik, ister cumhuriyet yönetimi olsun, İtalyan şehir devletleri oldukça gelişmiş bürokrasiye sahipti. Dış ilişkiler, ticaret ve diğer idari konularla ilgili birimler mevcuttu. Medici, Sforza ve Urbino gibi ailelerin kontrol ettiği hükümetlerin çok sayıda çalışanları mevcuttu. Bu hükümetler kıskanç ve saldırgan karakterdeydi ve emirlerinde güçlü orduları vardı. Roma’da hâkim olan Papa’nın kendisi de ruhani olduğu kadar Papalık Devletinin dünyevi lideriydi.

İtalyan şehirlerinde önemli bir yere ve güce sahip Floransa'da klasiklere yönelik eğitim ve Latince öğrenme ön plana çıkmıştı. Medici ailesinin de desteğiyle laik bir anlayışın, dinî anlayışla birlikte gelişme gösterdiği görülmüştü. Şehirde eğitim-öğretim gelişmişti. Diğer şehirlerden Floransa'ya eğitim amaçlı gelenler az değildi. Bir üniversitesi ve çok sayıda diğer okulları mevcut olan Floransa İtalya'nın dil ve eğitiminin merkezi haline gelmişti. Başarılı sanatçı ve vatandaşlar ödüllendirilmekteydi. On dördüncü asır ortalarında Floransa Avrupa'nın beşinci büyük şehri olmuştu. Yüksek hükümet konağı ve devlet işlerinin görüldüğü gelişmiş binalarla ün yapmıştı. On dördüncü asır ortalarında görülen ve "kara ölüm" adı verilen veba ile nüfusunun yarısını kaybeden şehir sonradan kendisini toparlamış ve şehrin nüfusu veba öncesi nüfusu olan 100.000'e çıkmıştı.

Floransa'nın kısmen olgun cumhuriyet yönetimi 1434'te Cosimo de Medici (1389-1464) ailesinin siyasî hayatı ele geçirmesi ile zayıflamıştır. Medici ailesi gittikçe siyasî gidişatı kendi istedikleri gibi kontrol etmeye, rakiplerini bertaraf etmeye başlamışlardır. Ancak Medici ailesinin şehrin siyasi yaşantısında meydana getirdiği düzen zengin ailelerin onayını almıştır. Siyasi hayatı kontrol eden Medici ailesi kilisede de mevkii elde etmek için uğraşmış ve kendilerinden kardinal seçilmesini sağlamıştır.

İtalya'da Rönesans on altıncı asrın başlarında, Avrupa'ya derin izler bırakarak sona yaklaşmıştır. Bunda coğrafi keşiflerle değişen ekonomik şartlar ile yabancı işgalleri etkili olmuştur. Coğrafi keşiflerin doğu ticaretine verdiği zarar, Atlantik'in önem kazanması ile kendisin göstermiştir. İtalyan şehirleri bu gelişmede olumsuz etkilenmiştir. İtalya Kutsal Roma İmparatorluğu, Fransa ve İspanya çekişmelerinin etkisinde kalmış ve yabancı işgallerine uğramıştır.

Kuzey Avrupa'da Rönesans

Kuzey Avrupa'ya Rönesansı getirenler İtalyan elçi, hümanist ve sanatçılar olmuştur. Üniversiteler, eğitimli topluluklar ve akademiler de Rönesansın yayılmasında rol oynamıştır. Rönesansın Kuzey Avrupa'ya gelmesinde İtalyan etkisi ilk sırada gelse de Hollanda ve çevresinde on beşinci asırda canlanan ekonomik hayat kendi Rönesansını doğurmada önemli rol oynamıştır. İtalyan elçileri, elçilik heyetleri ve hümanistlerin etkisiyle yayılan Rönesans, kuzeyin Felemenk şehirlerinde ticaretle meşgul olan zengin ailelerin katkısıyla etkisini artırmıştır. Eğitimli kesimler, üniversiteler ve akademisyenler

Rönesans idealinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Zengin ve asilzade ailelerin bir kısmı çocuklarının eğitilmesi için hümanistlere göndermeye başlamıştır. İtalyan artist ve akademisyenleri kuzey Avrupa'da aranan öğreticiler haline gelmiştir. Rönesans ressam ve ilim adamları arasında önemli bir yere sahip olan Leonardo da Vinci Fransız Kralı I. Francis tarafından sarayda görevlendirilmiştir. Leonardo da Vinci Fransız şatosu Amboise'da ölmüştür. Krallar ve prensler hümanistleri sekreter ve diplomat olarak hizmetlerine almaya başlamışlardır. Fransızlar Rönesans fikrine sahip olmanın ötesinde, Rönesans'taki gelişmelerin temelinde Fransız etkisi abartılı bir şekilde iddia etmişlerdir.⁵⁶

Rönesans sayesinde Latin dili Alplerin kuzeyinde ilim dili haline gelmeye başlamıştır. Alman, Fransız, İngiliz ve İspanyol tarihçileri Roma tarihçilerinin yöntem ve anlatımlarını alarak kendi geçmişlerini canlı canlı ifade etmeye çalışmışlardır. İngiltere'de Latince yüksek kültürün dili haline gelmiştir. Bu hal Shakespeare'in zamanı olan on altıncı asrın sonuna kadar devam etmiştir. Machiavelli'nin Prince'i İngiltere'de geniş kesimlerce okunmuş ve tartışılmıştır.

Fransa'da I. Francis Fransız Koleji (Collège de France)'ni 1530'da açmış, bu kolejde Yunanca, Yahudice ve Latince kürsüleri bulunmuştur. Kısa süre içerisinde hümanist çalışmaların merkezlerinden birisi haline gelerek, Fransa'da hümanist geleneğin yükselmesine katkı sağlamıştır.

Kuzey Avrupa sanatı İtalyan Rönesansından etkilense de kendine has özellikleri barındırmıştır. İtalyan idealist resim sanatının aksine kuzeyde realist resim öne çıkmıştır. Alman ressam Albrecht Dürer'in İtalya'yı iki defa ziyareti, İtalyan etkisinin kuzeyde görülmesini sağlamıştır.

Rönesansın kuzeydeki etkisi olarak Latincenin ilim dili haline gelmesi, Machiavelli'nin kitaplarının geniş olarak okunması, Fransız ve diğer kralların İtalyan hümanist ve sanatçıları kendi saraylarında görevlendirmesi İtalyan Rönesansının kuzeydeki gelişmeleri etkilemesine yol açmıştır. İngiliz yazar Thomas More kitabı Utopia (1516)'da rönesansın etkilerini yansıtmıştır. Kuzeydeki üniversiteler Latince yanında yunanca ve İbranice dillerini de öğrenmeye başlamıştır. Klasikler çalışılmaya devam etmiştir. Rönesansın kuzey

⁵⁶ Walter Pater, *The Renaissance*, Lutton: Andrews, 2011, s. 12.

Avrupa'da meydana getirdiği etkiler reform hareketlerine giden yolu açmıştır.

Rönesans Hayatı

Rönesans Avrupa'sında halkın büyük kısmı kırsalda yaşamaktaydı. Çoğunluğu serf (toprağa bağlı ve lordun toprağını işleyen köylü halk) olan köylüler zirai ürünler yetiştirmek ve hayvanlar beslemekle meşgul idi. Ürettiklerini kendi aileleri, lordları için üretir, bir kısmını yakın kasabalarda satarlardı. Tüm köylüler vergilerini nakdi veya aynı olarak lordlarına öderlerdi. Şehirlerde çoğunlukla zenginler, tüccarlar, zanaatkârlar, kilise adamları, yazarlar, ilim adamları, sanatçılar ve iş adamları yaşardı. Şehirlerin en zenginleri tüccarlar ve bankerler idi. Bunlar gösterişli elbiseler giyer, büyük, göz alıcı evlerde yaşar, zanaatkâr ve sanatçıları korurlardı. Şehrin önemli dinî ve kamu binaları (kütüphane gibi) zenginler tarafından yaptırılırdı.⁵⁷

Rönesans ile güçlenmeye başlayan bireysel ve dinamik hayat anlayışı birçok yetenekli kimsenin yeteneklerini rahatça ortaya koyarak kendisi ve çevresi için değişiklikler yaratma imkânını vermiştir. Bir yandan Rönesans bu kimselere kabiliyetlerini geliştirme olanağı tanırken, bu kimselerin katkıları ile Rönesans, Rönesans olmuştur. Bunlardan Jacob Fugger (1455-1525) bir Alman kasabası olan Augsburg'da doğmuş, on dört yaşında kardeşleri ile baharat, ipek ve yün türü emtianın ticaretiyle uğraşmaya başlamıştır. Bu işi Venedik'te yapan Fugger," kredi ve borç" giriş çıkışı ile ekonomiyi canlandırma metodunu seçmiştir. Kısa sürede büyük servetlere ulaşan Fugger Avrupa'daki devletlere de kredi vererek yüksek gelirler elde etmeye başlamıştır. Fugger'ın ünü tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Fuggerlar dönemin en çok tanınan uluslar arası banka sisteminin sahipleri olarak ün yapmışlardır. Ülkeler savaşları için, tüccarlar yatırımları için Fuggerlara muhtaç olmuştur.⁵⁸ Fuggerlar kendi işyerleri arasında irtibatı ve bilgi dolaşımını sağlamak için dünyada ilk finans gazeteciliğini (newslatter) icat etmişlerdir.

Fransız Jacques Coeur zengin bir iş adamı olarak kendisini geliştirmiştir. Feodal sistemin sınıflar ayrılığını zenginliği ile delerek,

⁵⁷ Lynne, *The Renaissance in Europe*, s. 7.

⁵⁸ John Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, London: Norton & Company, 1996, s. 3.

prensler gibi üne ve şana kavuşmuştur. Bankacı Medici ailesi Rönesans'ın en ünlü aileleri arasına girmiştir. Ekonomide, siyasette, sanatta ve kültürel hayatta son derece etkili bir yaşam tarzı ortaya koyan Mediciler bankacılık yanında yünlülük, dokumacılık, ipek üretimi, şeker, pamuk, baharat, çinçilik, antikacılık gibi işlerde uzmanlaşmışlardır. Floransa'nın siyasî hayatına yön verdikleri gibi Medici ailesinden dükler, papalar ve Fransa'ya kraliçeler çıkmıştır. Evlerini ve saraylarını süslemek için sanatçılara büyük paralar aktarmışlardır. Ailenin sanatsal ve ilmi çalışmalara en fazla destek veren üyesi Muhteşem Lorenzo (1449-1492) olmuştur. Loranzo siyasî kimliği, politika adamı, yönetici, şair, sanatsever gibi çok yönlü özelliği ile "Rönesans adamı" deyimine tam uyan bir kişi olmuştur.⁵⁹

Rönesans Sanatı

Rönesans sanatı klasik dönem sanatının bir taklidi ve yeniden doğuşundan daha öte bir yapı ortaya koymuştur. Rönesansın "az bulunur dehâ adamları" olarak bilinen sanatçıları eserlerini antik dönem ve sonraki yapıların üstünde, "daha mükemmel ve iyi yapmayı" başarmışlardır.⁶⁰ Sanatlar arasında heykeltiricilik antik dönemin açık üstünlüğü ile kendisini korumuştur. Rönesans heykeltiriciliği "duraksamasız, şekil seçiminden başarısız, ebat uyumundan zayıf" bir görüntü arz etmiştir. Rönesans heykelleri "çirkinlik üretmiş, hareketliliği sürekli hale getirmiştir." Antik heykelleri "geleneksel, tekil, ilgi ve detaya aldırmayan, bireysellikten uzak, hareket ve ifadeden yoksun" bir yapıdaydı. Ancak her iki dönem heykeltiriciliği alanlarında sanatsal değer taşımış ve araştırmacıları etkilemeye devam etmiştir.⁶¹ Rönesans sanatçıları kendi yaratıcı ve etkileyici eserlerini meydana getirmiştir. Birçokları için Rönesansın gerçek ve en geniş katkısı güzel sanatlar üzerinde olmuştur. Giotto di Bondone (1266-1337) "açık, renkli ve gerçekçi üslupla" meydana getirdiği freskler, "matematiksel perspektif" ile yapıtlarını yapan Filippo Brunelleschi (1377-1446), "realist ve derin hislerle" eserini meydana getiren heykeltıraş Donatello (1386-1466) ve dönemin meşhur ressamı Leonardo da Vinci ve Michelangelo güzel

⁵⁹ Esler, s. 348.

⁶⁰ Merry E. Wiesner-Hanks, **Early Modern Europe, 1450-1789**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 128.

⁶¹ W. P. D. Wightman, "Science and the Renaissance," **History and Science**, 3 (1964), s. 1-2.

sanatların gelişmesinde fevkalade katkılar sağlamışlardır.⁶² Geniş yenilik ve orijinallik özellikle resim sanatında kendisini göstermiştir.

Rönesans'ta sanatçılar toplum içerisinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Yaptıkları işe Papa, zengin aileler ve halk saygı göstermiştir. Papa ve zengin ailelerin desteğini alan sanatçılar önemli eserlere imza atmışlardır. Medici ailesi başta olmak üzere sanatçıyı ve sanatsal değeri olan her şeyi önemseyen aileler İtalya'da sanatın ve ilmin gelişmesine yardımcı olmuştur. Kendi portrelerini yaptırmak, gösterişli evlere sahip olmak, ibadethaneleri sanatsal dokunuşla güzelleştirmek, klasik kitap koleksiyonu yapmak ve heykellerle ev ve şehri donatmak hem Tanrı ve hem de kendi onurları için gerekli görülmüştür.

Rönesans sanatçılarının büyük kısmı zanaatçı, asil aile ve eğitilmiş ailelerin çocuklarıydı. Çok azı köylü ailelerden gelmekteydi. Raphael'in babası bir sanatçı idi. Mimar ve müzisyenler düzenli bir eğitimden ziyade yetenekle yükselirken, ressamlar çoğunlukla çıraklıktan yetişme idi. Venedik ve diğer şehirlerde ressamlar için lonca teşkilatları bulunmaktaydı. Ressam olacaklar beş yıl çıraklık ve iki yıl kalfalık döneminden geçmek zorundaydı. Toplum içindeki statüleri üstün bir konumdaydı. Michelangelo, Leonardo, Raphael ve Titan gibi sanatçılar birer "beyefendi" (gentlemen) gibi yaşamışlardı. Hatta bazılarınca ressamların "kutsallıkları" vardı. Kadınların lonca ve üniversitelere kabul edilmediği bu dönemde kadın sanatçılara pek rastlanmazdı.⁶³ Ancak Esler'e göre Rönesans ile kadınların eğitim ve sosyal hayatta ağırlığı artmaya başlamıştır. Soylu aile kadınlarının birçokları Latince öğrenmiştir. Dinî bilgiler edinme yanında Antik dönem klasiklerini okuyarak dönemi entelektüel hayatına girmişlerdir. İngiliz Sir Thomas More'un kızları, Michelangelo'nun şairimsi arkadaşı Vittoria Collona, şair Pisa'lı Christine ve Fransız Louise Labé, ressam Artemisia Gentileschie "Rönesans kadını" tipinin örnekleriydi. Sanatçıları destekleyen, birçok sanat eserinin koleksiyonunu yapan İtalyan İsabella d'Este en önde gelen bir Rönesans kadınıydı.⁶⁴

⁶² Hunt, *Renaissance*, s. 2.

⁶³ Merriman, s. 71-72.

⁶⁴ Esler, s. 348.

Mimari

Rönesans mimarisi antik dönem Yunan ve Roma harabelerinde görülen mimari tarzdan etkilenmiş olsa da Brunelleschi'nin Floransa'daki katedralinin kubbesi, Michelangelo'nun Roma'daki Saint Peter kilisesi orijinallikleri içermiştir.

Rönesans döneminde Avrupa şehirleri ortaçağ özelliklerini korusalar da İtalyan şehirlerinden başlayarak birçok mimari yenilikleri kazanmaya başlamışlardır. Zengin ailelerin desteklediği sanatsal yapılar şehirlerin dokusunu etkilemiştir. Floransa mimari değişimin öncülüğünü yapmıştır. Mimarideki gelişmeler tuğlacılar, duvar ustaları, çatı yapanlar, marangozlar, heykeltçiler, mobilyacılar, dekoratörler ve ressamırlar için geniş iş imkânları sunmuştur. Dış cephe renginin beyaz olduğu Rönesans evlerinin basit görünümü, kapı ve pencerelerinin işlemeciliği ile göze çarpmıştır.

Rönesans mimarları tasarımları için antik dönemden esinlenmişlerdir. Filippo Brunelleschi (1377-1446) klasik sitili eserlerine ilk uyarlamaya çalışan mimar olmuştur. Hastane ve kiliseler yeni sitile göre inşa edilmeye başlanmıştır. Kiliseler yuvarlak bir tarzda yapılmıştır ki tıpkı Tanrı gibi başlangıcı ve sonu olmayan anlamı taşımıştır. Yapılara klasik dönemin muhteşem sütunları eklenmeye başlanmıştır.

Resim

Rönesans ile resim sanatı son derece önemli bir gelişme göstermiştir. Resim bir bakıma Rönesans sanatları içerisinde kendisine özel koşullar ve yapılar kazandırarak, Rönesansın en orijinal sanat dalı olmuştur. Resim sanatı hayatın kendisini yansıtmış, doğadan esinlenmiş ve gerçekçi bir üslupla meydana getirilmiştir. Doğallığa sadık kalmaya çalışan Rönesans ressamırları gözün gördüğünü en mükemmel şekilde tuvallerine yansıtmaya çalışmıştır. Doğanın detaylı skeçleri, gölgelemeler ve ısklandırmalar, görüntüye odaklanmalar, fırça darbelerini saklamalar ve etkileyici görüntü meydana getirmeler resim sanatının yenilikleri olmuştur.

Günlük yaşantının ötesinde sonsuzluğa uzanan güzellik, doğruluk ve erdemlilik gibi yüce duygu ve değerlere önem veren yeni Plato'cu ressamırlar ve hümanistler insanın sıradan duygu ve düşüncelerinden arınarak bu sonsuz değerlere ulaşabileceğine inanmışlardır. Ressamın ruhun güzelliğinden hareketle yaptığı resimler sayesinde Tanrı'ya

ulaşması umulmuştur. Dante'ye göre sanat "Tanrının torunu" olarak görülürken, Michelangelo güzelliğin kalbi cennete çıkaracağına inanmıştır. Leonardo için resim "ilmin en yüksek formu" şeklinde kendisini göstermiştir. Çalışmalarında güzelliği işleyen Rönesans sanatçıları çoğu zaman doğanın güzelliği kadar, kadının güzelliğini de eserlerine yansıtmıştır.

Doğaya ve fiziki ortama karşı sempatik bir yaklaşım, bu ortamın insan hayatındaki yeri ve faydaları konusunda önemli anlayışlar geliştirmiştir. Rönesans resimlerinin teması doğa ve insanı içermekle birlikte dinî ağırlığı devam etmiştir. Her on resimden dokuzu dinî hikâye, kişi ve olayları anlatmak için yapılmıştır. Bakire Meri, İsa, havariler ve evliyalar resmedilmede önde gelen temalar olmuştur.

Kilisenin desteği ile Floransa ve diğer İtalyan şehirlerinde kiliselerin dinî hikâyelerin resmedildiği şahane tablolara sahip olması, Rönesans resim sanatının şaheserlerinin doğmasına yol açmıştır. Leonardo da Vinci'nin yaptığı resimlerin güzelliği, sanat kalitesi ve zamana meydan okuyan özelliği önemli sanat eserleri olarak kalmıştır.

Ressamlar insanın ruh ve kalbindeki hâli anlayarak onları yüzlerde yansıtmayı bir marifet olarak görmüştür. Leonardo'nun Mona Lisa (1503-1507) tablosu bu yansımanın önemli bir örneğini oluşturmuştur.

Nürembergli bir nalbandın oğlu olan Albrecht Dürer kuzey Avrupa ve Alman resminde önemli bir yere sahiptir. İki defa İtalya'ya seyahat ederek Venedik'te ressamların yöntem ve çalışmalarını inceleyen Dürer, İtalyanların resim sanatında matematiksel orantı kullanımını öğrenmiştir. Dürer'in Kıyametin Dört Atlısı adlı yapıtı, resim sanatının önemli örneklerinden birisi olarak kabul edilmiştir.

Rönesans ressamlarının kullandıkları renklerin birer anlamı bulunmaktaydı. Lila (violet) rengi saygı ve saygınlık, beyaz hayırseverlik, kırmızı ateş ve gri toprak için kullanılmıştır. Işık ve düzgün hatlar İsa için kullanılmıştır. Orta çağların düz hatları yansıtan resim anlayışının tersine Rönesans resmi derinlik ve perspektif dolu, gerçekçi bir görünüme sahip olmuştur. Düz yüzey üzerinde üç boyutlu görüntüyü geliştiren ressamların eserleri gerçekçi bir üslup kazanmıştır. Andrea Mantegna'nın Ölü İsa (The Dead Christ) tablosu bunun en önemli örneklerindendir. Donatello'nun Herod'un Ziyafeti (1417), Leonardo'nun Son Akşam Yemeği (1495-1498) resimde perspektifin canlı tanıkları olmuştur.

Raphael'in Madonnas ve Titan'ın portreleri Rönesans resim sanatının eşsiz güzelliğini yansıtmış, İspanyol El Greco ve diğerleri resim sanatının asırlarca örnek alınacak teknik, tema ve kompozisyonunu meydana getirmiştir.

Edebiyat

Rönesans edebiyat sanatında güçlü ve orijinal yapıtların doğduğu bir dönem olduğu kadar Avrupa'da bir dil devrimi yapması bakımından da önemli bir dönem olmuştur. Asırlarca ihmal edilen yerel diller bu dönemde kendi yazı dilini geliştirerek, edebiyatta etkin kullanılmaya başlanmıştır. İtalya'da ilk hümanist olarak bilinen Freancesco Petrark İtalyanca şiir yazar ilk edebiyat adamı olmuştur. Aşk şiirlerinden meydana gelen Sonnets to Laura eseri kendi hayatında İtalyan tavernalarının müziklerinde beste olarak kullanılmıştır. Petrark'ın Avrupa şiirine etkisi birkaç asır devam etmiştir. Giovanni Boccaccio eseri Decameron'da iyi bilinen kısa hikâyeleri yazmıştır. Fransa'da François Rabelais ve Michel de Montaigne edebiyatta öne çıkmıştır. Rabelais'nin yazdığı Gargantua ve onun oğlu Pantagruel bilim kurgu türünün önde gelen eseri olmuştur. Montaigne'in Essays (makaleler) eseri klasik dönemden alıntılar yaptığı gibi her konuda kalem oynatılmış bir çalışma olmuştur.

İngiltere'de Rönesans edebiyatı Edmund Spenser, Sir Philip Sidney ve her şeyden önce William Shakespeare sayesinde son derece gelişme göstermiştir. Spenser'in epik şiiri The Faerie Queene, Sidney'in romanı Arcadia edebiyat tarihinin güzel örneklerini oluşturmuştur. Shakespeare bir oyun yazarı olarak oldukça üretken ve başarılı bir sanatçı kimliğiyle tarihe geçmiştir. Eserleri arasında Romeo ve Juliet, Julius Caesar, Macbeth, Hamlet, Kral Lear ve The Tempest İngilizce ile kaleme alınmış şaheserler sayılmıştır.

Hümanizm

On üçüncü ve on altıncı asırlar arasında "antik dönem için beslenen arzu" İtalyan kültürüne önemli katkılar yapmıştır. Venedik ve Toskani'de Lavato dei Lavati (1240-1309) ile Geri d'Arezzo'nun antik yazarların çalışmasını ön plana çıkaran yaklaşımları ile başlayan hümanist hareket, Rönesans çalışmalarının kurucusu olan Jacob Burckhardt (1818-1897)'ın ifadesiyle "antikitenin yeniden üretilmesini" hedeflemiştir. Hümanistler antik dönem Yunan ve

Romalı yazar, ilim adamı ve düşünürlerin eserlerini çalışarak, onlar gibi düşünmeye ve hissetmeye gayret göstermişlerdir. Ancak sadece antikiteyi yeniden diriltmekten öte kendi yaşadıkları ortamda “genelin iyiliğine” olarak sivil kültürü geliştirmek istemişlerdir. Onlar “şehirli ve laik kültürün” temsilcileri olarak feodalizmin “şövalyecilik” anlayışı ile kilisenin “skolastik” yönünün dışında yeni bir yönelim meydana getirmişlerdir.⁶⁵ Antik dönem eğitim, ilim ve felsefeye olan düşkünlüğü kadar hümanizm, “Tanrı”dan ziyade “insan” merkezli düşüncenin yayılması ile de kendisini farklılaştırmıştır. “Hümanistlerin çoğu Yunan ve Latin literatürünün yeniden bulunması, inşa edilmesi, editörlüğü ve değerlendirilmesi” ile meşgul olmuştur. Kendilerini “skolastisizme, orta çağın entelektüel disiplin kuran okullarına karşı devrimci” olarak görmüşlerdir.⁶⁶ Hümanizm adeta “ortaçağ düşüncesinin diyalektik antitezi” olmuştur.⁶⁷ Kilise karşıtı olmayan hümanizm, kilisenin asırlarca empoze ettiği yorumların gerisine giderek antik Yunan ve Roma ilim ve edebiyatını anlamaya çalışmıştır.⁶⁸

Hümanistler, bir görüşe göre, ortaçağ İtalyan “dictatores”lerin halefleridir. Dictatores’lerden birçok epistemoloji ve hitabet sanatı almışlardır. Ancak ortaçağ dictatoreleresi’leri “klasikleri öğretenler” değildi ve eserlerinde klasik dönemden örnekleri takip etmemişlerdi. Hümanistler, iyi konuşmak ve yazmak için “antik yazarları öğrenmek ve taklit etmek” gerektiğine inanmışlardı. Dahası, hümanistler antik klasik eserleri taklit ederken hem dilde ve hem de literatürde önemli değişikliklerle yeni eserler meydana getirmişlerdir.⁶⁹

İnsan ve doğa merkezli hümanist öğretimde, insanın kendini anlaması, yeteneklerini geliştirmesi, içerisinde yaşadığı sosyal, kültürel ve doğal ortama daha iyi adapte olması öne çıkmıştır. İnsanın rasyonelliği ile yetinilmeyip, “oldukça kompleks kişilik” olduğu, “fiziksel enerjisi yanında duygusallığı, ihtirasları, entelektüel kapasitesi ve imanlılığa” sahip bulunduğu kabul edilmiştir. “En iyi

⁶⁵ John M. Najemy, **Italy in the Age of Renaissance: 1300-1550**, Oxford: Oxford University Press, 2004, 37-38.

⁶⁶ Marie Boas, **The Scientific Renaissance 1450—1630**, New York: Harper & Brothers, 1962, 18.

⁶⁷ Mazzocco, **Interpretations of Renaissance Humanism**, s. 3.

⁶⁸ William E. Burns, “Humanism in Europe,” **The Encyclopedia of World History, 1450-1750**, s. 171-174.

⁶⁹ John F. Tinkler, “Renaissance Humansm and the ‘Genera Eloquentiae,’” **Rhetorica**, 5/3 (Summer 1987), s. 279-280.

inşa edici” doğanın insanı diğerleri ile ilişkide olan, haberleşen, konuşan ve sosyalleşen bir yapıda oluşturduğu düşüncesi kabul görmüştür. Retorik dersleri, insanın daha iyi kendisini ifade etmesi, başkaları ile anlaşabilmesi, bilimini ve görüşünü açıklayabilmesi ve başarılı işler yapabilmesi için önemli tutulmuştur.⁷⁰ Hümanistler kendilerini insanlara ve doğaya karşı sorumlu görmüştür. Bir çeşit “sivil sorumluluk duygusu” hümanist geleneğin içerisinde her zaman yer almıştır.⁷¹

Ortaçağlar boyunca hâkim olan kilise öğretisi ve skolâstik düşünce din adamlarının kontrolünde ve dikte eden bir güce sahipti. Düşünce ve fikir hayatı kilisenin tekeline, Tanrı’nın varlığının ispatını kendine temel amaç edinen, değişmez doğrular sayılan dogmalardan oluşan ve akıl yürütme ile ilmi çalışmaları engelleyen bir yapıdaydı. Hümanizm kilise elindeki eğitime, dinî ilimlerden başka ilmi çalışmalara fırsat tanımayan anlayışa karşı bir eğitim hareketi olarak doğmuştur. Antik Yunan ve Roma ilim, sanat ve eğitimini kendisine örnek almıştır. Klasik kültürün eğitimine ve öğrenilmesine hümanizm denmiştir. Antik Yunan ve Roma eserlerini okuyan ve araştıranlara hümanistler denmiştir. Hümanistler yazar, şair, filozof, dindar Hristiyan ve liberal kimseler arasından çıkmıştır. Hümanistler arasında en göze çarpanı Erasmus olmuştur.⁷²

Antik Yunan ilim ve fikir adamlarını okuyan, onlar gibi yazan, onlar gibi düşünen ve onlar gibi hisseden hümanistler özgür ve millî bir yapının doğmasını sağlamışlardır.⁷³ Hümanistler antik dönem Yunan ve Roma eserlerini ortaya çıkarmakla batının kültürel gelişimine önemli katkıda bulunmuş, “millî” karakter taşıyan kültürün gelişmesine yardımcı olan hümanistler özgürce insan eğitime ve

⁷⁰ William J. Bouwsma, “Changing Assumptions in Later Renaissance Culture,” *Viator*, 7 (1976): 423-424.

⁷¹ Nicolas J. Perella, “Humanism and the Spirit of the Renaissance,” *Italica*, 40/2 (June 1963)1, s. 134.

⁷² Bagchi, *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, s. 29-33. Paris’teki eğitimi sırasında ders aldığı ilahiyatçılar için ağır eleştirilerde bulunan Erasmus, onlar için “en fazla karmaşık beyinli, en kültürsüz dilleri olan, en ahmak akıllı, şehvet öğreten, en az ilgi çeken karakterli, en iki-yüzlü hayatı olan, en fazla yalan söyleyen ve dünyada en kara kalpli” kimseler olarak tanımlamıştır. Erasmus “ihtimaller” üzerinde durmayı, basit ve dayatmacı olmanın zararlarını ifade etmiştir. Dinî konulardaki otoriteye fazlaca dokunmasa da gerçeklerin anlaşılması için akademik yöntemin önemine vurgu yapmıştır.

⁷³ Jacob Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, New York: The Macmillan Company, 1928, s. 203-205.

gelişimine kendilerini vermişlerdir. Hümanistler sayesinde oldukça iyi bilinen antik dönem ilmi ve bilgisi, güncel problemlerin çözümü için başvuru kaynakları olmuştur. Ancak antik dönemin çok fazla kaynak gösterilmesi, yeni yazılanların “sırf birer alıntı” haline gelmesi tehlikesini doğurmuştur.⁷⁴

“Hümanizm” Rönesans’ın kültürel ve eğitim alanında ortaya koyduklarının merkezinde yer almıştır. Romalılar “humanitas” konseptini değer verdikleri “bilgi ve fazilet”in bir karışımı olarak algılamışlardır. “İnsanların edebiyatı veya özgür sanatlar” hümanist çalışmalarının temelini oluşturmuştur. “İnsanî değerler ve tecrübeler” derslerin temel içeriğini oluşturmaya başlamıştır. “Seküler” anlayış ders işleyişine ve öğrenme metotlarına hâkim olmuştur. Hümanistler yedi özgür sanatlar olarak bilinen—gramer, mantık, aritmetik, geometri, müzik, astronomi ve retorik—Antik çağ derslerini öğrenmeye başlamışlardır. Hümanistlerin gördüğü derslerin müfredatını “retorik, moral felsefe, tarih ve şiir” oluşturmuştur. Öğretmen ve öğrencilerden skolastik müfredat olan hukuk, tıp ve teolojiden ayrılarak Latin grameri, retorik ve metafizik derslerinden oluşan yeni müfredatı takip edenlere Hümanist denmeye başlanmıştır.⁷⁵

Hümanistlerin büyük kısmı ruhban sınıfından çıkmasına rağmen, kilise adamı olmadan da antik dilleri, edebiyatı ve ilmi öğreten kimseler bu yolla hayatlarını kazanma yoluna gitmişlerdir. Hümanistler, “insanın kendi inisiyatifi ve seçenekleri ile yaptığı insan kazanımının önemine vurgu yapmışlardır.” Onlara göre “Tanrı insanlara daha iyi bir hayatı kazanabilmek için bir potansiyel vermiştir ki her insan kendi yeteneğini bunu kazanmak için sonuna kadar kullanmalıdır.” Hümanistler sadece kiliseye ve kilise öğretilerine dayanmak yerine eskiden beri bilinen ve yazılanları ortaya koymaya çalışmışlardır. Onların çabası ile Arapça tercümelerle başlayan klasik dönem Yunan eserleri on üç ve on dördüncü asırlarda “klasik dönem eserleri avına” dönüşmüş, hümanistler kilise, manastır ve diğer yerlerdeki antik eserleri ilim dünyasına tekrar kazandırmışlardır.⁷⁶ Hümanistler antik kitapları okudukça yenilerini ister olmuş, onların antik yazarlara iştahı “meşhur yazma avına” dönüşmüştür. Latin

⁷⁴ Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, s. 204-205.

⁷⁵ Kenneth R. Bartlett, *The Civilization of the Italian Renaissance: A Sourcebook*, Toronto: University of Toronto Press, 2011, s. 65.

⁷⁶ Hunt, *Renaissance*, s. 17-18.

eserler yanında Yunanca eserlere de yönelmişlerdir. Antik eserler bulundukça, okundukça ve analiz edildikçe Rönesansın etkisi ve önemi artmıştır.⁷⁷ Rönesans ile “antikitenin bilimsel ve akademik yazıları” önce “kurtarılmış”, sonra tercüme edilmiş ve en sonunda “asimile” edilmiştir.⁷⁸

Hümanistler klasik dönemin şanını yeniden yaratmaya çalışmakla övünürlerdi. Roma döneminden beri ilk defa gerçeklerin daha belirgin olduğuna inanırlardı. Antik dönemin üstünlüğüne inanan hümanistler orta çağların skolastik düşüncesine sırtlarını dönmüşlerdi. Onlara göre skolastik düşünce gereksiz tartışmalarla dolu, insanları dünyadan soyutlayan bir karaktere sahipti. Faziletli yurttaşlar meydana getirmek için hümanist çalışmalara ihtiyaç vardı. Hümanistler gerçekte Hristiyan kalmakla birlikte kilisenin yaklaşım ve dogmalarına mesafeli olmuşlardı. Hümanizmin insanlığı daha medenileştireceğine inanmışlardı. Klasik eserleri inceleyerek yaşadıkları dönemde daha iyi şartlarda bir yaşamın yaratılmasına çalışmışlardı.

Rönesans ile başlayan hümanizm, insanlık tarihini değiştiren bir aşama kaydetmiştir. Bu müfredatta yer alan dersler ve bu dersleri öğreten öğretmenler ve alan öğrenciler hümanist kabul edilmekteydi. Derslerin içeriği çoğunlukla insan ve doğa merkezli olduğu için “hümanizm” yakıştırması yerinde bir ifade idi. Yoksa “hümanizm” ilk bakışta ve kelime anlamı karşılığı gibi görülen “insancılık—insanı sevmek” değildi. Ortaya koyduğu ilkeler, öğretisindeki içerik ve amaçları göz önüne alındığında bu anlamı vermek de yanlış değildi.

Rönesans döneminde üniversiteler skolastik düşüncenin etkisinde devam etmekle birlikte Floranca, Bologna ve Padua üniversiteleri hümanist eğitimi de kabullenmeye başlamışlardır. Hümanist öğretinin insanı özgürleştirdiğine inanıldığından, hümanist müfredata özgür sanatlar denmiştir. Üniversite eğitimi önceleri üç tür—sivil hukuk avukatları, dinî hukuk avukatları ve doktorlar—meslek erbabı yetiştirirken, hümanist eğitimin yaygınlaşması ile retorik uzmanı, filozof ve astronomlar yetiştirmiştir. Ünlü üniversite hocalarını kadrolarına katmak için üniversiteler şiddetli rekabet içinde olmuştur.

⁷⁷ B. L. Ulman, “Renaissance: The Word and the Underlying Concept,” *Studies in Philology*, 49 (1952), s. 115.

⁷⁸ H. Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1300-1800*, New York: The Macmillan Company, 1959, s. 37.

Bologna bazen gelirinin yarısını (20.000 düka) üniversiteye harcamıştır.⁷⁹

Hümanistler yönetim, halk, insan ve doğa üzerinde durmuştur. Plato'nun filozof-kral özlemini gerçekleştirememeler de yöneticilerin, monrakların ve devlet adamlarının okur-yazar olması konusunda büyük katkılar sağlamışlardır. Hümanizmin etkisiyle şekillenen Niccolo Machiavelli'nin eserleri modern siyaset biliminin başlangıcı sayılmıştır. Bilmin ve aklın gelişimi ile sadece kilise dogmalarına yönelik şüphe artmamış, batıl inanışlara ve gerçek dışı yaklaşımlara yönelik ilgi azalmıştır. Hümanistler batıl inanışlar ile dalga geçmeye başlamıştır.⁸⁰ Rönesans dönemi ortaçağlardan çıkışı, modern medeniyete ise girişi temsil etmiştir. Bununla birlikte ortaçağ kültür ve medeniyetinin son bulduğunu, modernliğin ise başladığını kesin bir dille belirtmek zordur.⁸¹

Rönesansın Aydın, Sanatçı ve İlim Adamları

Lorenzo Valla (1407-1457)

Roma'da doğan Lorenzo Valla hümanist eğitim almıştır. Pavia'da saray görevlileri arasında yer alan Valla, 1440'ta Kostantin'in Sahte Armağanı Hakkında (On the False Donation of Constantine) adlı eserini yazmıştır. Eser Batı Roma'nın siyasî payesinin Papalık eline İmparator Konstantin tarafından devredildiği iddiasını yalanlamıştır. Papaların orta İtalya'nın hâkimi olma hakkının Roma İmparatoru Konstantin tarafından değil de sekizinci asırda Fransız hükümdarı Pepin tarafından yapıldığını ortaya koymuştur.⁸² Latin Dilinin Kibarlığı başlıklı yazdığı eser (On the Elegance of the Latin Language) Avrupa'da Latince'nin standart ders kitapları arasında yer almıştır. Valla İncil ile ilgili çalışmalar da yapmıştır. Yazıları nedeniyle "dinsizlikle" suçlanmışsa da "Hümanist Papa Nicholas V'in 1848'de ona Roma'da kütüphanecilik görevi vermesi sonrasında, yargılanmaktan kurtularak ölümüne kadar güven içinde yaşamayı sağlamıştır.⁸³

⁷⁹ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, s. 210-211.

⁸⁰ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, s. 517-519.

⁸¹ F. Simone, "Le Moyen Age, La Renaissance et la Critique Moderne," *Revue de Literature Comparee*, 18 (1938), s. 411-412.

⁸² Viault, *Modern European History*, s. 25.

⁸³ Bartlett, *The Civilization of the Italian Renaissance*, s. 80.

Leonardo da Vinci (1452-1519)

Rönesans ile Vinci adı özdeşleşmiş gibidir zira Rönesans'ın en fazla bilinen ve çok yönlülüğü ile tanınan ilim ve sanat adamı odur. Resim, bir takım buluşlar, tıp ve daha birçok alanda devrine göre fevkalade eserler meydana getirmiş olan Vinci'nin 5000 sayfa bulan Notebook'unda şifreli kaleme aldığı buluşları sonraki asırlarda gerçekleşmiştir. Şair, ilim adamı, mimar, askerî mühendis ve filozof olan Leonardo da Vinci Rönesans insanının önde gelen örneği olmuştur.

Vinci, bir noterin gayrimeşru oğlu olarak Tuscan'da doğmuştur. 1482'de Milan'a giden Vinci burada Sforza ailesinin desteğini görmüştür. Burada "Milan'ın Ressam ve Mimarı" adını almıştır. Yağlı boya ile ilk resim yapan ressam olarak tanınmıştır.⁸⁴ Atölyesinde öğrencilere dersler veren Vinci, insan anatomisi üzerinden de araştırmalar yapmıştır. 1500'de Floransa'ya dönen Vinci, Milan, Roma ve Fransa'da kalmıştır. Papa ve Fransa kralının himayesinde, maaşlı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Gittiği yerlerde resim, heykel, mimari ve eğitimle uğraşmıştır.

Leonardo da Vinci'nin önde gelen tabloları 1497'de İsa Peygamber'in son havarileri ile yediği son yemeği resmettiği The Last Supper (Son Akşam Yemeği) ve 1504'te yarattığı Mona Lisa resim sanatının şaheserleri olarak anılmıştır. Resimlerinde dinî temalar işlense de Kayalar Bakiresi resminde olduğu gibi resimlerini "seküler ve hümanist anlayışla" resmetmiştir.⁸⁵

Michelangelo Buonarroti (1475-1564)

Floransa'lı heykeltıraş, ressam, mimar ve şair olan Michelangelo hayatının büyük kısmını Floransa ve Roma'da geçirmiştir. On altıncı asrın en önde gelen ressamı arasında gösterilmiştir. Daha 13 yaşındayken resimleri ile çevresinde etki yaratan Michelangelo, birçok kilisenin resimlerini yapmıştır.⁸⁶ 1508'de Papa II. Julius tarafından Roma'ya davet edilen Michelangelo, burada 3.000 duka karşılığında yeni yapılan Sistine Kilisesinin tavanına dinî hikâye ve inançları konu edinen resimler (frescoes) yapmaya başlamıştır. Yaratılış, Orijinal Günah, Tufan ve İsa'nın ataları resimleri dinî resimlerin şaheserleri

⁸⁴ Viauit, *Modern European History*, s. 26.

⁸⁵ Viauit, *Modern European History*, s. 26.

⁸⁶ *The Hutchinson Encyclopedia of the Renaissance*, Oxon: Helicon Publishing, 2005.

sayılmaktadır. Günlerce büyük enerji ve dikkatle yaptığı resimleri Papa fazla çıplak bulmuş, Kıyamet Günü resmindeki çıplaklıkları örtmesi için incir yaprakları ile kapamasını istemiştir.

Ressam olduğu kadar heykeltıraş da olan Michelangelo, bu alanda yaptığı David heykeli antik Yunan heykel sanatı ile Rönesans anlayışını buluşturmuştur. İdealist ve gerçekçi bir üslup kullanmıştır.

Thomas More (1478-1535)

Oxford'da eğitim almış, İngiliz avukat ve devlet adamı olan More, İngilizlerin “en büyük hümanisti” olarak tanınmıştır.⁸⁷ En önemli eseri ve dönemin sosyal hayatını anlatan Utopia (Yunanca “hiçbir yer” anlamına gelmekte) (1516) hayali bir adada ideal dayanışmacı bir topluluğu konu edinmiştir. Okuyucularına birçok önerilerde bulunan eser, akıl ve hoşgörüyü tavsiye etmiş, vurdumduymaz ve batıl inanışlardan arınmış bir Hristiyanlığı öğütlemiştir. Önerilerden birisi İngilizlerin kendi kültürel kimliklerini yeni keşfedilen yerlerdeki halkların kültürleri ile karşılaştırmalarını ve daha geniş düşünmelerini istemek olmuştur. Dahası, More özel mülkiyeti, kâr etme ihtirasını eleştirirken, savaşın kendini savunma amaçlı almadıkça kötü bir şey olduğunu belirtmiştir. Hırsızlığın cezasının ölüm olduğunu eleştirerek, birisinin malını kaybetmesinin diğerinin canını kaybetmesine yol açmasını doğru bulmamıştır. “Acımasız yönetim, sıkı kurallar ve vicdansız kanunlar” Thomas More’ a göre yanlış ve olmamalıydı. Suç ile cezanın birbirini karşılar olmasını, öldürmenin Tanrı tarafından yasaklandığını belirten More, katil ile hırsızın aynı ceza ile cezalandırılmasının da yanlış olduğunu belirtmiştir.⁸⁸ Utopia bir çeşit öğütler kitabı olduğu gibi, sosyal, hukuki, toplumsal, kişisel ve siyasî alanlarda dersler içermektedir.

Desiderius Erasmus (1469-1536)

Bir Hollandalı idi ve yedi yıl kadar manastırda kalmış, bir papaz olarak 1492’de görev almıştı. Din adamı atanmasına rağmen hayatını antik eserleri çalışmakla geçirmiştir. Cambridge ve Louvain üniversitelerinde öğretim elemanı olarak çalışan Erasmus, Rönesansın etkisinde kalarak, kilisede yeni bir moral temizlik başlatmak

⁸⁷ Viault, **Modern European History**, s. 39-40.

⁸⁸ Sir Thomas More, **Utopia**, translated by Ralph Robinson, Birmingham, 1869, s. 45-49. More Romalıların hırsızları nasıl cezalandırdığını, İranlıların ne tür bir davranış sergilediğini açıklayarak, Avrupa’ya Ortaçağ Hristiyan yaklaşımlarının dışındaki medeniyetlerden de örnekler taşımış olmaktadır.

istemıştır. “Hümanistlerin Prensi”⁸⁹ olarak bilinen Erasmus, Kutsal Roma İmparatoru V. Charles ve diğer devlet adamlarının desteği ile Hümanist tekniği İncil öğretilerine uygulamaya çalışmıştır. Erasmus, en önemli eseri olan Abtallığın Övgüsü (Praise of Folly-1509) adlı eserinde dönemin insan davranışlarını analiz etmiş ve vurdumduymazlık, batıl inanışlar ve aç gözlülük gibi davranışları alaya almıştır. Bozuk din adamlarına karşı sert ifadeler kullanmıştır. Katıksız Hristiyan ahlakına vurgu yapan Erasmus, Yunanca İncil’in kısa bir versiyonunu kaleme almıştır. Din ve ilmin önemini ve birlikte geliştirilmesini önemsemıştır.

Erasmus Orta çağların skolastik düşüncesinin Kiliseyi “boş ve ölü ilahiyat” ile doldurduğunu iddia etmiştir. Luther ve diğer Protestanların ilkelerini Katolik kilisesinden daha doktoriner ve hoşgörüsüz bulan Erasmus, Protestanlığı reddetmiştir. Dindarların “evliyaların kalıntılarına ve iyileştirme gücüne” gösterdikleri aşırı saygı ve inanmalarına tepki gösteren Erasmus, Rönesans bireyciliğinin onurlu duruşunu övmüştür. Erasmus’un Hristiyan Yanlızın El Kitabı (Handbook of the Christian Soldier) kısa sürede birçok dile tercüme edilmiştir. Eser bir çeşit ahlaklı yaşamın rehberi şeklinde kaleme alınmıştır. Bir Hristiyan çocuğun nasıl eğitilmesi ve yetiştirilmesi konusunda bilgiler veren kitap dönemin çokça okunanları arasına girmiştir. Klasiklerin öğretilmesinde de rol olan Erasmus döneminin en önde gelen entelektüelleri arasına girmiştir.⁹⁰

Erasmus Kuzey Avrupa’da klasiklerin okunmasına ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Onun sayesinde antik Yunan ve Roma kuzeyde daha iyi anlaşılmıştır.

Niccolo di Bernardo Machiavelli (1469-1527)

Floransa’lı bir diplomat ve yazar olan Machiavelli klasikleri çalışmıştır. Florensa Cumhuriyeti şansölyeliği, askerî yöneticilik ve diplomatlık görevlerinde bulunmuştur. Medici ailesi ile rekabet içerisinde olmuş, onlar tarafından baskı ve işkence görmüştür. Yine de Medicilerin desteği ile eseri Florentine Histories (Floransa Tarihi)’i kaleme almıştır. Eserlerinde farklı görüşleri savunduğu görülmüştür.⁹¹

⁸⁹ Viauit, *Modern European History*, s. 35.

⁹⁰ Marriman. *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, s. 92.

⁹¹ *The Hutchinson Encyclopedia of the Renaissance*, Oxon: Helicon Publishing, 2005, s. 45-77.

Dönemini dikkatli gözlerle inceleyen Machiavelli, İtalyan şehir devletlerinin birbiri ile olan savaşlarına, köylülerin açlık ve sefaletine, zenginlerin ise fakirlerden nefret etmeye başlayan bozuk anlayışına şahit olmuştur. Bir zamanların muhteşem şehirlerinin yabancı işgale uğramasını görmüştür. Bu gelişmeleri kitabı *Histories* (1494)'te anlatmıştır.

Machiavelli diplomaside ve uluslar arası ilişkilerde ortaçağ teoloji ve felsefe geleneklerine bağlılığı terk ederek gerçekçi değerlere, tarih ve çağcıl siyasi anlayışlara dayalı bir yöntemi benimsemiştir. Ona göre hükümdar “ahlakçı” değildir. Gerçek kazanımlara yönelik ne yapılması gerekiyorsa onu yapan bir kimsedir. Onur, saygınlık, ahlaklılık gibi değerleri hükümdarların hasletlerinden önemsiz yer ettiğini iddia ederken, Machiavelli kazanma hırsını ve her daim başarıyı ön plana çıkarmıştır. Hükümdar için esas olanın başarıya taşıyan her yolun önemli sayılması olduğunu iddia etmiştir.⁹² Aşırı realist yaklaşımları Machiavelli'nin tarihte "en nefret edilen adam" olarak anılmasına yol açmıştır. Onun görüşleri "siyasi şebek işlerin kaynağı, insanlığın aşağılayıcı tarzda manüpile edilmesi, katliam ve öldürme" güdülerini desteklemesi olarak anılmıştır. "Diktatörlerin ve tiranların şeytani zekası" olarak suçlanmıştır. Onun adı "Machiavelli" batı dillerinde "ahlaksız fitne" ile eş anlamlı tutulmuştur.⁹³

Realist bir kimse olan Machiavelli savaşı “insan saldırganlığının doğal dışavurumu” olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte sorunların diplomasi yoluyla çözülmesini tavsiye etmiştir. Ülkeler arasında aktif askeri kuvvetlerin varlığı ve kullanımını barış için temel görmüştür. 1512'de Floransa'nın Mediciler tarafından ele geçirilmesi üzerine şehirden sürgüne gönderilen Machiavelli 1513'te *The Prince*'i yazmıştır. Ülkenin “birlik ve özgürlüğü” nasıl tesis edileceğini göstermek için yazılan⁹⁴ *The Prince*, döneminin yönetim tarzları,

⁹² Hüner Tuncer, **Eski ve Yeni Diplomasi**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 2005, s. 25.

⁹³ Vincent Cronin,, "Machiavelli: Would you Buy a Used Car from this Man?", **Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation**, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 216-219.

⁹⁴ "Renaissance in Italy: The Age of the Despots," **Quarterly Review**, 145/289 (January 1878), s. 2. Macciavelli'nin öğütleri arasında özgür şehirleri ait etmenin tek yolunun şehri harabeye çevirmek gerektiği, "korkulur olmanın, sevilir olmaktan daha güvenli" olduğu, prensin verdiği sözden dönmek için her zaman "renkli yalanlar" uydurabileceği, "gerçek kötülüğün" birinin kendi çıkarı için yapamaz olduğu, zalimliğin "meşru bir silah", "ikiyüzlülüğün mükemmel bir yol"

hükümdarlar, halk ile hükümdarlar arası ilişkiler üzerine fikirler içermiştir. Osmanlı ile ilgili olarak Sultanın tüm halk üzerinde mutlak otoritesi olduğunu, tüm idareci ve yöneticilerin Sultan tarafından atanıp alındığını, tüm halkın sultanın kulu olduğunu ifade eden Machiavelli, Osmanlı topraklarını işgalin zor, ancak bir defa işgal edilince elde tutmanın kolay olduğunu iddia etmiştir. Sıkıntılı ve zor zamanlarda hükümdarın tek güveneceği gücün “halkın dostluğu” olduğunu, bu nedenle hükümdarın halkına iyi davranması gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁵

The Prince hükümdarı soğuk, çelik iradeli, insani duygulardan sıyrılmış, militarist, kavgacı, düzen için her şeyi meşru sayan, kazanmaya endeksli birisi olarak göstermektedir. Devletlerin kavgı ve savaşla kazançlı çıkacağını önermektedir. Hegel The Prince için “en kabul edilmez tiranlığın desturları” demiştir. Bununla birlikte kanunsuzluğun ve düzensizliğin giderilmesi için Macchiavelli’nin yol gösterimi olarak kabul edilmiştir.⁹⁶

Machiavelli’ye göre güçlü idareci (prens) zorluk ve mücadeleler içerisinde yetişmeli ve ülkesini güçlü tutmak için halkın kendisinden korkmasını sağlamalıydı. Siyasî liderlerin önemli rolleri olduğuna inanan düşünür, hükümetin en önemli görevinin düzeni sağlamak olduğunu savunmuştur. Askerî güce dayalı iyi kanunlar ve kurumlar bu düzeni sağlamada köşe taşı görevi gördüğünü iddia etmiştir. Kitabı The Art of War (1521) paralı askerliğin zararlarından bahsederek, askeri birliklerin “vatandaş-askerlerden” oluşturulmasını tavsiye etmiştir. Ona göre güçlü hükümdar, askerî güç önemliydi. “Güçlü ordu güçlü kanun” demekti.⁹⁷ Hükümdara göre önemli olan hükümdarın güçlü kalmasıydı ve hükümdar güçlü kalabilmek için her yolu kullanabilirdi. Devlet “kendi varlığı” için var olmaya devam etmeliydi.⁹⁸

olduğu, “moralitenin” bir prensin zihninde yer etmemesi gerektiği, prensin tek gayesinin “başarı” olduğu bulunmaktadır.

⁹⁵ Niccolo Machiavelli, **The Prince**, translated by Luigi Ricci, London: Oxford University Press, ts, s. 15, 39-40.

⁹⁶ “Renaissance in Italy: The Age of the Despots,” **Quarterly Review**, 145/289 (January 1878), s. 2-3.

⁹⁷ Marrison, s. 84-85.

⁹⁸ Viauit, **Modern European History**, s. 24.

Francesco Guicciardini (1483-1540)

Hümanistic eğitim alan Guicciardini Padua üniversitesinde hukuk lisansı yapmış ve Floransa'da avukat olarak çalışmıştır. Guicciardini tarihçi, diplomat ve devlet adamı olarak ün yapmıştır. Floransa adına İspanya elçiliği ve Floransa'da yüksek görevlerde bulunmuştur. Din adamlarının sorumsuzluğuna ve kilisenin bozukluğuna karşı olmakla birlikte Papa'nın emrinden çalışmaktan geri durmamıştır.

Siyasî içerikli ve tarih kitapları ile ünlü olan Guicciardini'nin eserleri arasında Floransa Tarihi, Ricordi ve İtalya Tarihi yer almaktadır. Ricordi siyaset, tarih ve günlük hayat ile ilgili özlü sözlerden oluşmaktadır. Guicciardini'nin tarih algısı döneminin hümanist ve diğer yazarlarından farklıdır. Antik dönem ve Roma'nın iyi anlaşılmasını tavsiye etmiştir. Tarihte liderlerin belirsiz davranışları ile talihin (fortune) değişken bilinmezliği tarihte dersler alınmasının zorlaşmasına yol açtığını iddia etmiştir. Tarihin öneminin geçmiş ile ilgili hafızanın kaydedilmesinde yattığını vurgulamıştır.

Guicciardini dönemin önde gelen ailelerinden olan Lorenzo de Medici hakkında bilgi verirken, Lorenzo'nun siyaseti ve şehirdeki gidişatı kontrol etmek için şehrin “zengin ve güçlüleri” karşısında kendi “yeni adamlarını” desteklediğini zira zengin ve güçlüler Lorenzo'nun ekonomik, siyasi ve politik üstünlüğünü tehdit ettiğini yazmıştır. “Düşük doğumlu” kimselerden önemli görevlere seçim yapan Lorenzo'nun “yüksek doğumlu” kimselerin tepkisine rağmen gücü kontrol ettiğini anlatmıştır. Lorenzo'nun atadıkları ile güçlü ve zenginler arasında gerginlik ve kavga eksik olmamıştır. Bu iki gurup arasında “orta adamlar” bulunmuş, böylece ülkede asiller, asil olmayanlar ve bunlar arasında yer alanlar siyasi hayatın şekillenmesinde rol almıştır.⁹⁹

William Shakespeare (1564-1616)

Ünlü oyun yazarı ve şair Shakespeare devrinin İngiliz toplumunu oldukça iyi irdeleyen ve oyunlarında sergileyen bir Rönesans artistidir. Günümüze 37 eseri ulaşmıştır. Trajedi türü eserleri arasında Hamlet, Macbeth, King Lear, Romeo and Juliet, Othello, Anthony and

⁹⁹ Alison Brown, “Lorenzo de Medici's New Men and their Mores: the Changing Lifestyle of Quattrocento Florence,” *Renaissance Studies*, 16/2 (2002), s. 113-143.

Cleopatra bulunmaktadır. Komedi türü eserlerine *As you Like It*, *A Midsummer Nitht's Dream*, *Twelfth Night* ve *The Taming of the Shrew* birer örnektir. Tarihi oyunlar da yazan yazar, bu türden Henri V ve Richard III'ü kaleme almıştır. Şiirleri arasında *Venus and Adonis*, *The Rape of Lucrece* ve *Shakespeare's Sonnets* yer almaktadır.¹⁰⁰

Eserleri "insan hayatının her yönünü" irdelemeyi hedef almıştır. Bireylerin "kendi kaderlerinin sahibi" olduğu kadar "iyi ve kötü için kendi kararlarını verebilecek yetilerinin" olduğunu iddia etmiştir.¹⁰¹ Bilinmezlik, arzu, karmaşık duygular ve tutkular onun eserlerinde yerini bulmuştur. 1580'de oyuncu olmak üzere geldiği Londra'da oyun yazarlığına başlayan Shakespeare, kısa sürede ün kazanmıştır. Londra bu dönemde tiyatroları ile ünlü bir şehirdi. 1580 ile 1640 yılları arasında şehirde 2000'den fazla oyun gösterilmişti. Londra'da Lord Chamberlain Tiyatro şirketinin ortağı ve oyuncusu olan Shakespeare, yazdıkları ile Batı yazarlarının en tanınanı, İngilizcenin ise gelişmesinin önemli etkeni olmuştur.

Francesco Petrarch (1304-1374)

Bir noterin oğlu olan Petrark Montpellier üniversitesinde hukuk eğitimi almıştır. "Yedi yitık yıl" diye eleştirdiği hukuk eğitimi yıllarında önemli kazammlarından birisi Latinceyi öğrenmek ve klasikleri okumak olmuştur.¹⁰² Petrark Antik Yunan ve Roma eserlerine yönelik çalışmalar yapmıştır. İlk hümanistlerden sayılmaktadır. Antik dönemi kayıp bir çağ olarak algılayan Petrark, dönemin birçok eserini ortaya çıkarmıştır ki aralarında ünlü Romalı düşünür ve konuşmacı Tullius Cicero (M. Ö. 106-43)'nun Atina'ya Mektuplar adlı yazıları bulunmaktadır. Klasik dönem eserlerini keşfeden Petrark bu dönemin büyüüne kapılmıştır. Ünlü şair klasik dönemin neredeyse tüm şiirlerini taklit etmiştir ki yaşadığı dönemde antik dönemin temsilcisi gibi görünmüştür.¹⁰³

¹⁰⁰ **The Hutchinson Encyclopedia of the Renaissance**, Oxon: Helicon Publishing, 2005.

¹⁰¹ Hunt, **Renaissance**, s. 2.

¹⁰² Morris Bishop, "Petrarch", **Western Civilization: the Earliest Civilizaitons through the Reformation**, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 205-210. Yazar Petrark'ın önemini üç noktada dile getirmiştir: "Bir şair, bir hümanist bilim adamı ve bir yaşayan insanoğlu."

¹⁰³ Burckhardt, **Civilization of the Renaissance in Italy**, s. 158.

Petrark 24 mısradan oluşan sonnet türü şiirlerin İtalya'daki öncüsü olmuştur. Edebi hümanizmin öncüsü olan Petrark, Latince yazma eserlerin araştırılmasında ve gün yüzüne çıkarılmasında çaba harcamıştır.¹⁰⁴ Rönesansın bireyselliğe ve bireyselliğin gelişimine katkı sağlayan yapısına Petrark'ın katkısı olmuştur. Petrark, "ben bir bireyim ve tamamıyla ve bütünüyle bir birey olmak isterim" sözleriyle kişiliğin önemini belirtmiştir. Rönesans ile bireyin kalitesi "sebeplerinin doyurganlığı" kadar, "iradesinin özgürlüğüne" dayandırılmıştır.¹⁰⁵

Antik devirlerde olduğu gibi eserlerinde doğanın etkisi görülmüştür. Doğayı klasikçilerden öğrendiği gibi taklidin ötesine giden Petrark doğanın içerisine girmiş ve doğayı keşfetmeye başlamıştır. Ona göre doğa ile iç içe olmak "entelektüel gelişimin favori dostu" idi. Yazı ve şiirlerinde doğanın ve görünümünün güzelliklerinden bahseden Petrark, doğa aşığı olarak dağları, koyuları, ağaçları, kayaları ve diğer doğal görünümeleri sanatsal olarak kaydetmiştir.¹⁰⁶ Onun için "doğru" olan önemli olmuştur. Eserlerinde "doğru bilgi" ile "yanlış" bilgi ayırımı yapmış, kendisini her zaman doğru bilgiyi ortaya koyan olarak görmüştür.¹⁰⁷

Dante Alighieri (1265-1321)

Floransalı Dante ülkesinde önemli görevlerde bulunmuş, siyasette görev alarak Floransa'yı yöneten kurula seçilmiştir. Floransa'da Beyaz Parti içerisinde yer alan Dante, Siyah Parti ile mücadele, hükümet işlerini kötüye kullanma, Siyah Parti mensuplarını sürme, Fransız hanedan ailesinden Charles of Valois'nın Floansa'ya gelmesine tepki gösterme gibi suçlarla suçlanarak Floransa'dan sürülmüştür.¹⁰⁸

Rönesansın önde gelen isimlerinden olan Dante "Hıristiyan ve Klasik dönem" felsefe ve görünümünün bir karışımını ifade etmektedir.¹⁰⁹ İlk İtalyan Rönesans yazarlarından olan Dante'nin yazıları Rönesansın gelişimine önemli katkı sağlamıştır.¹¹⁰ Eseri

¹⁰⁴ Viault, *Modern European History*, s. 24.

¹⁰⁵ Bouwsma, "Changing Assumptions in Later Renaissance Culture," s. 425-427.

¹⁰⁶ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, s. 300-301.

¹⁰⁷ Bizilii, "La Place de la Renaissance dans l'histoire de la Civilisation," s. 256.

¹⁰⁸ Arthur John Butler, *Dante: His Times and His Works*, London: Macmillan and Co., 1902, s. 77-81.

¹⁰⁹ Hunt, *Renaissance*, s. 2.

¹¹⁰ Viault, *Modern European History*, s. 23.

Divine Comedy (Kutsal Komedi) (1321) ile ün yapmıştır. Süslü şiirlerden oluşan eserde Dante kilisenin hayata bakışını mercek altına almıştır. Eserinde Cehennem, Araf ve Cennet'e yolculuk yapan Dante, buralarda karşılaştığı tarihi şahsiyetleri sorgulamıştır. Onların hayattayken yaptıklarının sonuçlarını tartışmıştır. Antik olanlarla Hristiyan olanları sürekli bir paralellik içerisinde anlatan ve not eden Dante, bilinen Hristiyanlık yanına az bilinen veya hiç bilinmeyen klasik dönem kültür ve anlayışını eklemiştir. Onun bu başarısı kendisinden sonra klasik dönemin üstünlüğüne dönüşmüştür.¹¹¹

Şiirlerinde tarihi konuları ve şahsiyetleri işleyen Dante, klasik dönem ve Hristiyan ortaçağı tarihleri hakkında bilgiler vermiştir. Klasik dönem algısında Grekleri ilim ve felsefe, Romalıları şiir, kanunlar ve imparatorluk olarak betimlemiştir. Eserinde canlandırdığı geçmişin tarihi şahsiyetleri arasında barbar liderler de yer almıştır. Şiirlerinin kahramanları tarihi şahsiyetler olurken, teması tarih olmuştur. İnsandaki gelişmeci ruhu yakalayan Dante, “her türlü mükemmellik için insan hayatının kaçınılmaz ve sürekli eğilimi” olduğuna inanmıştır. Dahası, insanın yaşadığı “dünyevi cennetten” günahlarından dolayı uzaklaştırıldığını, hayatta ve sanatta başarıyı gölgeleyen başarısızlıklar veya barbarlık olduğunu, Tanrı'nın “sevgisinin güneş ve yıldızları hareket ettirdiğini” ve onun iradesinin “insanlığın barışı” olduğunu iddia ettiği Katolik doktrinin etkileri görülmüştür.¹¹²

Kendi yaşadığı dönemde şair, filozof ve teolog olarak çağrılan Dante, Rönesans kültürünün yetiştirdiği bireyin önem kazanmasını sağlayan “büyük insanlardan” birisi idi. Tüm yazılarında “okuyucuyu bireysel gücünün akıntısına kaptıran” Dante, eseri Kutsal Komedi’de dünyevi ve uhrevi olan önemli meselelere mutlaka değinmiştir. Dante'nin kendisi “yol gösterici kaynak” haline gelmiştir.¹¹³

¹¹¹ Jacob Burckhardt, **Civilization of the Renaissance in Italy**, Kitchener, ON, CAN: Batoche Books, 2001, s. 158.

¹¹² A. J. Grant, “Dante's Conception of History,” **History**, vol. 6, no. 24 (1922), s. 223-233.

¹¹³ Jacob Burckhardt, **The Civilisation of the Renaissance in Italy**, New York: The Macmillan Company, 1928, s. 129, s. 135.

Rönesansın Etkileri, Sonuçları ve Değerlendirilmesi

İnsan ve tabiat merkezli bir anlayışın ön plana çıktığı Rönesans, insanların bulundukları fiziki çevredeki rollerini, bu çevreyi daha iyi tanımayı, çevrenin kendilerine sunduklarını tanımayı, aynı zamanda geliştirmeyi, insanın dünyadaki konumunu güçlendirmeyi amaçlamıştır. Doğa ve insan Rönesans sanatının, ilminin, edebiyatının ve düşüncesinin temel temaları olmuştur. Sander'e göre Rönesans'ın dayandığı temel anlayışlar arasında yeryüzünün ilgi çekici ve araştırmaya değer bir yer olması, insanın güçlü ve bu gücüne dayanarak büyük işler başarabileceği, sürekli etkin olan insanın onurluluğu ve gerçeğin güzelliği yer almaktaydı. Hümanist Leonardo Bruni, "insanın tüm şan ve şerefi faal olmasında yatar" diyerek insanların teslimiyetçi ve kaderci çizgiden çıkmasını, buna karşılık hayatı yaşayarak ve mücadele ederek tatmasını savunmuştur. Rönesans'ın kabul ettiği normlara göre "erdemli bir kişi, ister savaşta, ister sanatta, ister devlet yönetiminde olsun, ne yaptığını bilen, potansiyelinden yararlanarak önüne çıkan fırsatları en iyi biçimde kullanan, bir bakıma kendi bildiğini okuyan ve yaptığı her işte en iyisini, en olağanüstüsünü ortaya koyan kişiydi."¹¹⁴

Avrupa'da Rönesans saldırganlıkların, maddeciliğin ve sorgulanabilir moral değerlerinin olduğu bir dönem olsa da bıraktığı miras Batının asırlarca kültürel, sosyal, entelektüel ve sanatsal hayatını şekillendirmiştir. Saldırganlık yenilikçi dinamizmi, maddecilik insan ve doğa merkezli ve insanın daha iyi şartlarda yaşama hevesini, moral değerlerde dejenerasyon ise geleneksel dogmalar, hurafeler ve batıl inanışlara karşı yeni hayat tarzı arayışlarını ifade etmiştir. Daha güzel evler, şehirler, sokaklar, kamu alanları, halk coşkusu, kolay ulaşılabilir ihtiyaçlar ve kolay ancak sofistike bir hayat yaratma Rönesans'ın çabası olmuştur.

Dini dogmalara duyulan itaat kadar, batıl inanış ve cadı avcılığına yönelik eğilimler Rönesansın akılcı ve ilmi yaklaşımları ile zayıflamıştır. İnsanlar dini konularda özgürce hareket etme alışkanlığı kazanmış, kiliseye açıkça karşı gelmedikçe kimse dini alışkanlıkları ve yaklaşımlarından dolayı cezalandırılmamıştır. Kilisenin bozukluğu ise gittikçe daha fazla eleştirilen bir konu haline gelmiştir.

¹¹⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, İstanbul: İmge, 1989, s. 73-74.

Rönesans döneminde güçlü merkezi devletler ile genişleyen ekonomiler geleceğin tarihini değiştirecek bir içerik kazanmıştır. Daha 1500'lerde Avrupalılar "yeniden doğuş ve güç kazanımı" duygularını hissetmeye başlamışlardır. Kolombus'un Amerika'yı keşfi, Almanya'da Katolik kilisesine karşı kıpırdamalar görülmüştür. Toplumlarda "milliyetçiliğin" yükselişi sezinlenirken, feodal sisteme ve Kutsal Roma İmparatorluğuna karşı bir uzaklaşma anlayışı doğmuştur.¹¹⁵

Avrupa'da gelişen ekonomi kasabaların çoğalmasına, zenginlerin artmasına ve gösterişli evlerde yaşayanların görünür ihtişamına yol açmıştır. Hayat şartlarındaki olgunlaşma nüfusun artmasına katkıda bulunmuştur. 1500'de 70 milyon olan Avrupa nüfusu 1600'de 90 milyona yükselmiştir.

Rönesans döneminde geliştirilen buluşlar, halkın ve devlet hayatının köklü değişimlere uğramasına yol açmıştır. Barut ve ateşli silahların geliştirilmesi ile savaşlar daha öldürücü ve yıkıcı olmuş, ağır yüklerle zırhlanmış şövalyelerin zamanla ortadan kalkmasını sağlamıştır. Matbaanın geliştirilmesinin sonucu dini ve kültürel alanlarda son derece büyük değişiklikler yaşanmıştır. İncil'in çokça basılması sonucu her yerde okunması ve tartışılması, kiliseye karşı duygu ve bağlılıkları değiştirmiştir. Pusulanın sayesinde Avrupalı büyük coğrafi keşifleri yapmayı başarmıştır ki dünya tarihinde yeri tartışılmazdır.

Rönesans ile birlikte Avrupa'da yeni bir hukuk sistemi yükselmeye başlamıştır. Orta çağlar boyunca Avrupa hukuk sistemi İncil ve Kilise babaları denilen ilahiyatçı görünümündeki sentlerin yazdıkları ve ortaya koydukları düşüncelerden oluşan dini bir hukuk idi. Rönesans ile birlikte Roma hukuk sistemi araştırılmaya ve etkili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dini (canon law) hukuk Papa'nın otoritesini güçlendirerek Kilisenin hakimiyetini sağlarken, Roma hukuku doğrultusunda ortaya çıkan sivil hukuk ise imparator, kral ve prenslerin otoritelerini güçlendirmiştir. Hukuk sisteminden aldığı güçle hükümdarlar merkezi devletlerini güçlendirmeye başlamıştır. İngiltere ve Fransa'dan başlayarak yavaş yavaş merkezi millî devletler Avrupa'nın siyasî karakterini şekillendirmeye yönelmiştir. Gerek dinî (connon), gerekse de sivil hukuk yukarıdan papa ve hükümdarın çıkarlarına uygundu. Halk kendisini bu tür aşırı baskıcı bir hukuka

¹¹⁵ Hunt, *Renaissance*, s. 33-34.

karşı geleneksel kanun (costumary law) ile korumaya çalışmıştı. Geleneksel kanun gelenek ve göreneklerin hukukileşmiş hali idi.¹¹⁶

Rönesansın yükselmesinde etkili olan nüfus artışı aşırı enflasyonun görülmesine de yol açmıştır. Emtia ve toprak fiyatları on altıncı asır boyunca yüzde dört yüzün üzerinde artmıştır. Bu artışta nüfus artışı kadar mal ve mülkün belli ellerde toplanmasının da etkisi görülmüştür.¹¹⁷

Rönesans ile zenginleşen tüccarlar soyluluk sanları almaya başlamış ve soylu sınıfa geçmişlerdir. Her ne kadar “doğal” soylular bu tür yeni soylulara karşı içerlemişlerse de yeni dönemde soyluluk, savaş ve geçmiş kadar ve hatta daha önemli olarak ticaret, zenginlik ve yatırımcılık ön plana çıkmıştır. Yine de eski soylular yeni yetmeler için “soyluluk payesi satın alınabilir ancak centilmen olunamaz” demişlerdir.¹¹⁸

Rönesans’ta kamu alanı, özel hayat ve bunlar arasında faaliyette olanlar genellikle birlikte ve bir arada yaşamayı başarmıştır. Politik, sosyal, dini ve ekonomik hayat tamamıyla birbiri içerisine girmiştir. Bu ise bazen çatışmalara yol açmakla birlikte, bir çeşit uyumlu birlikteliğin doğmasına yol açmıştır. Kamu alanında sınıf farklılığı daha az önemli hale gelirken, özel hayatta sınıf farklılıkları belirgin ayrılıklarını korumuştur. Hükümetin belirlenmesinde yapılan seçimlerde kadın ve erkek, her kesimden kimse şu veya bu şekilde rol oynamıştır. Siyasi hayata katılım yaygınlaşmıştır.¹¹⁹

Rönesans’ın resim sanatına kazandırdıkları çok büyük olmuştur. İtalyan Rönesans resim sanatçıları idealizmi ön planda tutarak resimlerini yaparken, Kuzey Avrupa’da Hollandalı, Alman ve Danimarkalı ressamlar realist bir yaklaşımla resimlerini yapmışlardır. Kuzey Avrupa ressamları resimlerinde İtalyanlara nazaran çok daha az nüde (çıplak) görüntülere yer vermişlerdir.

Rönesans insanlık tarihinde resim, heykel ve edebiyatta meydana getirilen önemli yapıtların çağı olmuştur. 1350’de Petrarch hümanist

¹¹⁶ Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, s. 7-8.

¹¹⁷ Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, s. 21-23.

¹¹⁸ Merriman, *A History of Modern Europe from the Renaissance to the Present*, 25-26.

¹¹⁹ Richard Mackenney, “Public and Private in Renaissance Venice,” *Renaissance Studies*, 12/1 (1998), s. 109

metotla öğretmeye başlaması, Donatello'nun 1430'da "Davud'un bronz serbest dinelen heykelini" yapması, Gutenberg'in 1450'lerde matbaayı geliştirmesi, 1462'de Marsilio Ficino'nun Floransa'da Platon Akademisini kurması, 1503'de Leonardo'nun Mona Lisa tablosunu, 1508-1512 yıllarında Michelangelo Sistine Kilisesi freskolarını* resmetmesi, 1513'te Machiavelli'nin *The Prince*'i, 1516'da Thomas More'un *Utopia*'yı yazması, 1532'de François Rabelais'in *Gargantua ve Pantagruel*'in ilk bölümünü, 1576'da Jean Bodin'in *The Six Books of Republic*'i yayınlamaları, 1596'da Shakespeare'in *Romeo ve Juliet*'inin ilk sahnelenmesi ve Cervantes'in 1605'te *Don Kişot*'u yayınlaması önemli tarihler olarak kaydedilmiştir.¹²⁰

Rönesans ile "akıl çağı" (the age of reason) başlamıştır. Kültürel kazanımı ile yeniçağın temellerinin atılmasını sağlayan Rönesans, yeniçağın genellikle "erken modern" dönem bazen de "altın çağ" diye anılmasına katkı sağlamıştır.¹²¹ Ortaçağın nakli ilim anlayışı yerini akla ve şüpheyeye dayalı araştırmacılığa bırakmaya başlamıştır. Her ne kadar Rönesans döneminde hâlâ halkın ve ilim adamlarının temel yönelimi dinî çerçeve içerisinde kalmışsa ve dini dogmalar ağır basmışsa da giderek insanî değerlerin, doğa ve çevrenin önem kazandığı görülmüştür. Hümanistler tamamıyla seküler bir anlayıştan ziyade dinin gerçek ve doğru algılanması iddiasını kabullenmiştir. Hümanizm insanın "yaratıcılığı ve bunun tanrısal kaynağı" olduğunu kabul etmiştir.¹²² Rönesans ile batı "özgürleşmiş" ve "kültürel varlığının farkında olmaya" başlamıştır.¹²³

Her ne kadar Rönesans akıl çağının başlangıcı sayılsa da bu dönemde İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde kiliseye bağlılık güçlü bir şekilde kendisini göstermiştir. Şüpheler dine veya Hristiyanlığa değil de dinî siyasallaştırmış olan kiliseye karşı

* Fresco resim binanın duvar ve tavanına lime meyvesi tozunun, kum, volkan külü, at kılı gibi malzeme katımı ve su ile işlenmesinde doğan malzemenin üzerin su bazlı boya ile resmedilmesi ve yapılan resmin duvarın bir parçası haline gelmesine denmiştir. İtalyanca fresco "fresh—taze" anlamına gelmekte, "secco" ile karşılık göstermektedir.

¹²⁰ Wiesner-Hanks, *Early Modern Europe, 1450-1789*, s. 127-129.

¹²¹ Euan Cameron (editör), *Early Modern Europe*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 1-7.

¹²² Philip M. Soergel (editör), *Renaissance Europe, 1300-1600*, London: Thomson Gale, 2005, s. xvi.

¹²³ H. Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1300-1800*, New York: The Macmillan Company, 1959, s. 178.

güçlenmiştir. Bilginin artması, matbaanın yaygınlaşması insanların kilise öğretisini, din adamlarının sözlerinin daha fazla eleştirel olarak algılamasına yol açmıştır. Dinin bozuk din adamları elinde kurtarılması düşüncesi güçlenmiştir.

1300'ler Avrupa'sında şehir hayatı, asırlarca bölgeyi sarsan güvensizlik, çatışma kültürü, savaşlar ve baskınlar nedeniyle surla çevrili kaleler içerisinde sürmekteydi. Geniş alanlara yayılmış, güvenli şehirler pek bulunmamaktaydı. Evler üst üste ve yan yana yapılmakta, ışıksız ve havasız bir ortam yaratılmaktaydı. Şehrin en önemli binası kilise idi ve genellikle merkezde bulunmaktaydı. Rönesans şehir hayatına büyük katkılarda bulundu. Şehirler surların dışında, antik şehirleri andıran yönleriyle, geniş alanlara yayıldı ve antik şehirlerin mimarisini örnek olarak geliştirdi.¹²⁴

Rönesans sanatı, edebiyatı ve ilmi, insan ve doğa üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bireyi ilginin merkezine yerleştirmiştir. İnsanı kilise öğretisinin ve büyük günahın miras alınması düşüncesinin sonucu olarak değersiz kılan yapısından sıyrarak, şerefli bir yaratık olarak sunmaya başlamıştır. Bireylerin faziletli ve erdemli olması için din adamlarına ihtiyacı olmadığı, klasik eserleri ve diğerlerini çalışarak kendisini mükemmelleştirebileceğini iddia etmiştir. Bireyin özgürleşmesi hümanistler tarafından alkışlanmıştır. Rönesans, doğanın güzelliklerinin insanın sanatsal ve edebi kabiliyetlerine ilham kaynağı olmasında etkili olmuş, bireyin kişilik kazanımı büyük bir mesafe almıştır. İnsan adeta yeniden "keşfedilmiştir".¹²⁵

İdeal Rönesans insanı kendisini her alanda yetiştiren yetenekli bir kimse olarak görülmüştür. Klasikleri öğrenen, dil bilen, resim ve diğer sanatlarla ilgilenen, spor yapan, atletik bir yapıya sahip olan, yüzeabilen ve şiir yazabilen çok yönlü kimseler ön plana çıkmıştır. Şair, ilim adamı, mimar, askerî mühendis ve filozof olan Leonardo da Vinci Rönesans insanının önde gelen örneği olarak görülmüştür.

Rönesans döneminde kadının geleneksel rolü pek değişmemiştir. Kız çocukları erkek çocuklara göre daha az ilgi görmüştür. Fakir aileler genellikle kız çocuklarını terk etmiştir. Birçok aile kızlarını gelecekte kendilerine iyi bir başlık parası getirecek gözüyle görmüştür. Yine de bazı aileler hümanist okullarda kızlarını okutmaya

¹²⁴ Soergel (editör), *Renaissance Europe, 1300-1600*, s. 4.

¹²⁵ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, 1928, s. 308-309.

başlamıştır. Kızların ve kadınların ahlaklı, erkeğine bağlı ve itaatkâr olması ilkesi devam etmiştir.

Bireysellik Rönesans'ın önemli başarısı olarak görülmüştür. Orta çağlarda “dinin, illüzyonun ve çocukça kazanımların” örgüsü ile örttüğü insanî akıl ve bilinç, bireylerin kendisini tanımlarken “bir ırkın, halkın, gurubun, ailenin, korporasyonun”, mezhebin, dinin, tarikatın, klanın ve aşiretin üyesi olarak görmesini sağlamıştı. Rönesans İtalya'sında bireyler kendilerini gittikçe daha fazla “ruhsal kişilikler” (spiritual individual) olarak görmeye başlamışlardır ki antik zamanların Grekleri kendilerini barbarlardan ayırırken benzer bir gerekçe göstermişlerdi. “Özgür kişilik” önem kazanmış, kişinin “etkileyici karakteri” değer ifade etmiştir. Farklı giyimler ve davranışlar olağan kabul edilirken, “sahte kibarlık” ve “ikiyüzlülük” çok az rağbet görmüştür. Onurluluk önemli bir haslet olarak gelişme göstermiştir. Bruckhardt'a göre bireyselliğin gelişimi “tam insanın” doğmasına yol açmıştır. “Maddi ve manevi” olarak kendisini geliştiren insan “insanî onuru” yakalamıştır. Bireysel olgunluğa erişen bireyin evrensel ve yüksek kaliteli sanatsal eserler meydana getirmesi, “insan olarak en yüksek derecede etki” bırakmasına yol açmıştır.¹²⁶

Bireyselliğin gelişimi dinler ve mezhepler arasındaki çatışmaları kırmaya başlamış, özgür bireyin her kesimle özgürce sosyal, fikri, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmasının yolu açılmıştır. Bir çeşit evrensellik doğmuştur.¹²⁷ Bu ise seküler yapıların gelişimine katkı sağlamıştır. Kişilerden klanlar, aşiretler ve dini guruplaşmaların oluşması yerine, özgür bireylerden oluşan milletler doğmaya başlamıştır. Rönesans milletleşmenin önemli bir halkası olmuştur. Milleti bir arada tutan yasaların, vatan ve devlet olgularının modern boyutu Rönesans ile önemli bir temele oturmuştur.

Doğa, insan ve insanın birey olarak değer kazanması orta çağların feodalitesine önemli bir darbe vurmuştur. Sınıf ayrımına ve sosyal hayatın katmanlara ayrılmasına katkı sağlayan feodal anlayış insanın bireyselleşmesi ile önemini yitirmeye başlamış, insanın “iyi

¹²⁶ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, 1928, s. 129-131. Burckhardt, İtalya'daki despot ve cumhuriyet rejimlerinin bireyselliğin gelişimine etki sağladığını iddia ederek, seçimleri kazananın da kaybedenin de hürriyetten hoşlandığını, kaybedenlerin kazananların despotluğuna rağmen birgün tekrar iktidara gelme hırsları ile çalıştığını ve bunun da ona güç ve enerji verdiğini belirtmiştir.

¹²⁷ Bouwsma, “Changing Assumptions in Later Renaissance Culture,” s. 439.

veya kötü” olmasını sağlayan şeyin “doğum” olmadığı, “kişisel yetenekten daha büyük asillik” olamayacağı kabul edilmiştir.¹²⁸

Rönesans dönemine girerken insanlar gösterişli giyinmeyi yedi ölümcül günahın birisi saydıkları aşırı gurura girebileceği korkusu ile tercih etmemişlerdir. 14’üncü asırda bu anlayış değişmeye başlamış, giyimde moda tarzı hızla benimsenmiştir. Giyimde günahı diye değişime karşı olanlarla yeni ve gösterişli giyinmeyi tercih edenler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Erkekler kadınlardan daha fazla giyimlerini itina göstermeye ve modayı takip etmeye yönelmiştir. Moda Rönesans şehrinin önemli bir ekonomik aktivitesi haline gelmiştir.¹²⁹

Rönesans’ta giyim kuşam kültürü değişmeye, kadın ve erkekler “daha mükemmel, daha güzel ve daha parlak” giyisiler giymeye başlamış, insanın mükemmelliğinin bir parçası olarak güzel giyinmek âdeti yaygınlaşmıştır. Venedik ve Floransa’da erkekler için giyim kuralları, kadınlar için kısıtlamalar devam ederken, Napoli’de asiller ile dilenciler arasında fark gözetmeksizin giyim serbestliği doğmuştur. İnsanlar daha güzel, büyük, düzenli ve konforlu evlerde ikamet etmeye başlamışlardır. Evler “daha sağlam, yemekler daha lezzetli” hale gelmiş, büyük, dayanıklı ve pahalı evler günlük yaşamı daha “basit ve mümkün” hale getirmiştir. Utangaç hanımlar, ev işlerinde uzmanlaşmış “hanımağalara” dönüştürülürken, çocuklar “kuvvet yerine otoriter tavırla” terbiye edilmiştir.¹³⁰

Rönesans İtalya’dan başlayarak insanın akıllı ve yetenekleri sayesinde ilmini, sanatını, kültürünü, siyasetini, sosyal yapısını ve günlük yaşantısını daha iyi bir duruma getirebileceğini ortaya koymuştur. Rönesans ile batı, gelecek dünya hakimiyetine giden yolda önemli bir aşama kaydetmiştir. Avrupahnın bilgisi ve yetenekleri geliştiğçe, doğaya ve diğerlerine karşı galebe çalmak için askerî, siyasî ve ekonomik gücü artmıştır. Yeni buluşlar, bulunanların etkin kullanımı Avrupa’nın modernleşmesine katkı sağlamıştır. Rönesans insanın doğallık içerisinde, doğaya hakimiyetini pekiştiren bir dönem olduğu gibi, gelecekte de doğal çevrenin insana hizmet etmesinin önünü açmıştır. Doğanın ve doğallığın insana kazanımlarına karşılık, doğa ve doğallık yüceltilmiştir.

¹²⁸ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, s. 359-362.

¹²⁹ Soergel, *Renaissance Europe, 1300-1600*, s. 89.

¹³⁰ Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, s. 369-371, 403-404.

Rönesans birçok şeyin yeniden doğuşunu ifade ederken, birçok şeyin yıkılmasına yol açmıştır. Avrupa’da “moral ve entelektüel yapıda yeni uyanımı sağlayarak, aklın ufkunu genişletmiştir. Batı medeniyetinin doğru devamlılığını sağlamıştır. Skolastisizm, feodalizm ve dini birlikteliği yıkmıştır.” Doğal bilimlerin doğuşuna sahne olmuştur. Dünya ve evren ile ilgili 15 ve 16’ncı asır keşifleri “bilimsel ruha” büyük bir işlerlilik kazandırmıştır.¹³¹ Bir buluş diğerini doğurmuş, gelişmeci bir dönem Batı medeniyetini geliştirerek dünya gündemine taşıyan süreci yaratmıştır.

¹³¹ Lilly, W. S. **Renaissance Types**, London: T. Fisher Unwin, 1901, s. 379-381.

II. Bölüm

COĞRAFÎ KEŞİFLER

İlk çağlarda Dünya'nın şekli ve ebadı hakkında bilgiler hurafe, teori ve ihtimallere dayalı olarak bilinmekteydi. "Coğrafya" kelimesinin ortaya çıkması dahi M. Ö. 3'üncü asra rastlamaktadır. Antik Yunan'da ilim adamı, yazar ve şairler dünyayı bir ada olarak görmekteydi. Algıya göre yeryüzünün bittiği yerde "korkunç ve yanına yaklaşamaz" okyanuslar başlamaktaydı. Okyanuslar yeryüzünün etrafında dönen muhteşem ırmaklardı. Ötesi bilinmemekteydi. Açık denizlerin korkusu nedeniyle Yunanlı denizciler deniz yolculuklarında kıyıya yakın gitmeye, karaları gözlerinde kaybetmemeye özellikle önem verirlerdi. Açık denizlere çok zorda kalınca açılırlardı. Okyanuslarda kalın sis tabakaları olduğu, bunun içerisinde çok büyük deniz yaratıkları bulunduğu ve bunların gemilere zarar verdiği kabul edilirdi. Bazen Fenikeliler gibi denizci kavimler açık denizlerin tehlikelerini abartılı olarak anlatarak kendilerine rakip olacak kimseleri caydırmak isterlerdi.¹³²

Denizlerin gizemi, dünyanın şekli, karalar ile denizler arasındaki ilişki asırlarca insanlığın öğrenmeye çalıştığı, kısmen ve bölgesel olarak bilinen ancak tam anlaşılamayan konular olarak kalmıştır. Fenikeliler, Mısırlılar, Grekler, Romalılar, Araplar, Türk leventleri ve İtalyan şehir devletleri denizlerde ekonomik, ticari, askerî ve siyasî

¹³² James S. Romm, *The Edges of the Earth in Ancient Thought*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 12-35. Herodotus Antik Yunanda şairlerin hayalinde yarattıkları dünya algısına ilk karşı çıkan, gerçekçi yaklaşımlarla dünyayı algılamaya çalışan kimse olmuştur.

amaçlı önemli seferler yapmışlardır. Fenikeliler İngiltere'ye kadar ulaşmıştı. Vikingler büyük ihtimalle 11'nci asırda Amerika'ya ilk ulaşan Avrupalı denizcilerdi. Çinli General Zheng He 1420'lerde büyük bir donanma ile Hint Okyanusu, Yeni Zelanda ve belki Amerika'yı keşfetmişti. Baharat yolu Hint Okyanusu, Basra, Kızıldeniz ve Akdeniz'i bilindir kılmişti. Fakat dünya çok daha geniş, şekli ve şemalı modern zamanlara kadar bilinenin aksine çok farklıydı. Gerçek ve sistematik coğrafi keşifler, dünyayı doğru tanımlar ancak on beşinci asır ikinci yarısında Portekizliler ve İspanyollar tarafından başlatılabildi.

On beşinci asırda Portekiz ve İspanyollar tarafından başlatılan Coğrafi keşifler insanlık tarihinin en önemli gelişmelerinden birisi olup, Avrupa'nın yükselişinde ve sömürgeler oluşturmada önemli bir yere sahiptir. Coğrafi keşiflerle "eski dünya"* kavramı ve insanların dünya ile ilgili bilgileri köklü değişimler geçirmiştir. Coğrafi keşiflere kadar Avrupalılar "yeni dünya" hakkında fazla bir bilgiye sahip değildiler. O zamana kadar Çin'e kadar yolculuk yapmış olan Venedikli seyyah Marco Polo (1254-1324)'nun* anlattıkları en

Eski Dünya, Japonya ve Çin'den başlayıp, Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan, kuzeyde Buz Denizi ve güneyde Afrika çölleri ve Hint okyanusu ile kabaca sınırlanan bir bölgeyi içermektedir. Bu bölge üzerinde önemli medeniyetler—Hint, Çin, Mezopotamya, Mısır, Yunan, Roma—yaşamıştı. Dünya henüz bu dönemde düz kabul edilmekte ve everenin merkezi olarak görülmektedir. Amerika, Antarktika, Avustralya gibi kıtalar eski dünya'nın dışında idi.

Marco Polo (1254-1324), Venedikli olup Çin'e kadar Anadolu ve Orta Asya üzerinde seyahat yapmış ve bu yerler hakkında bir seyahatname kaleme almıştır. Venedikli tüccar bir aileye mensup olan Polo, Kara Deniz'de de ticaret yapmaktaydı. Çin'den Roma ile Çin Arasında kurulmuş olan İpek Yolu üzerinde gelen mallardan ipek ve porselenlerle kendi ürünlerini değiş tokuş etmekteydiler. Marco Polo'nun babası Niccolo ve amcası Marco Polo Karadeniz'in kuzeyinde alışveriş yaparken Orta Asya'ya, Buhara'ya götürülmüştü. Buradan Kubilay Hanın sarayı Çin'e gitmişlerdi. Kubilay Han bunlardan Hristiyanlığı öğrenmek için Papa'dan misyoner göndermesini istediği ve bunun için de Polo kardeşlerin 1268'de Avrupa'ya döndüğü kabul edilmiştir. Papa, Polo kardeşleri ve oğul Marco Polo'yu birkaç misyoner ile Kubilay Hanın yanına gitmek üzere görevlendirmiştir. Ancak yolda misyonerler tehlikelerden korktuklarından guruptan ayrılmışlardır. Üç Polo, Anadolu, İran, Orta Asya, Doğu Türkistan ve Taklamakan çölünü geçerek Çin'e gitmişlerdir. Gurup 1275'te Kubilay hanın yazlığı Shangdu'da Han ile buluşmuş ve oldukça sıcak karşılanmıştır. Polo'lar 17 yıl Çin'de kalmış, özellikle güzel hikâye söyleyen ve hoşsohbet olan Marco Polo Han tarafından çokça sevilmiş ve birçok diplomatik misyonda görev almasını sağlamıştır. 1292'de Avrupa'ya dönmelerine müsaade edilen Polo'lar, İran'da bir prensle evlenecek olan bir Moğol prensesini de yanlarına alıp, Çin'de deniz yoluyla Hindistan ve Basra üzerinden İran'a ulaşmışlardır. Buradan Trabzon ve Karadeniz yoluyla 1295'te Venedik'e

önemli bilgi kaynağını oluşturmaktaydı. Coğrafi keşifler ile Yeni Dünya (Amerika Kıtası), Avustralya, okyanuslar, denizler, adalar bulunmuş ve Dünya'nın yuvarlaklığı ortaya konulmuştur.

Coğrafi keşifler on beşinci ve on altıncı asırlarda, önce Portekiz ve İspanya'dan başlayıp sonradan İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi Avrupalı devletlerin katılımı ile genişlemiş bir harekettir. Bu dönem Avrupa'da "büyük keşifler çağı" olmuştur.¹³³ Coğrafi keşiflerin ekonomik, sosyal, kültürel, askeri, coğrafi ve idari alanlarda büyük etkileri görülmüştür. İnsanlık tarihinin kaydettiği en önemli gelişmelerden birisidir. Coğrafi keşiflerle insanlık ve insanlık tarihi kökten değişime uğramıştır. Günümüze kadar devam eden ve hâlâ dünyayı etkileyen etkiler doğmuştur.

Coğrafi Keşiflerin Sebepleri

Coğrafi keşiflerin sebeplerini askeri, dinî, sosyal, ilmi, teknik, teknolojik, ekonomik, kültürel ve coğrafi alanlarda aramak gerekir. Uzak diyarlar ve insanlar hakkında bilgi edinme "arzusu, seyahat, fetih, ticaret ve dini yayma emelleri" insanlık kadar eskidir.¹³⁴ Kâşiflerin genelinin dediği gibi "zenginlik hırsı, fethetme şehveti ve dinî bağınazlık" önemli nedenlerdi. Kâşifler ne büyük ve asil ruhlu ve nede kötü ve nefret edilir kimselerdi.¹³⁵ Hırslı, dinamik, girişimci, yenilikçi, cesur, yayılcı, yer yer katliamcı, çapulcu ve maceraperest kimselerdi.

Askeri olarak, batıda barutun top ve tüfeklerde kullanılması ile büyük ve güçlü orduların meydana gelmesi sağlanmıştı. Barut bir Çin icadı olmakla birlikte Müslümanlar aracılığı ile on üçüncü asırda Avrupalılar tarafından öğrenilmişti. Kısa sürede savaş alanlarındaki faydası anlaşılan barut geleceğin ateşli silah teknolojilerinin doğmasına yol açmıştı.

varmışlardır. Venedik'te "bir milyon hikâye söyleyen adam" olarak tanınan Marco Polo, Cenevre ile yapılan savaşlara katılmıştır.

Marco Polo'nun anlattıkları birçok baskı yaparak Avrupa'da okunmuştur. Kiriştof Kolomb'un da onun anlattıklarını içeren bir kopyaya sahip olduğu ve yolculuğuna çıkarken Marco Polo'nun bilgisinden yararlandığı bilinmektedir.

¹³³ Huff, *Intellectual Curiosity and the Scientific Revolution*, s. 9.

¹³⁴ Bailey W. Diffie, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580: Europe and the World in the Age of Expansion*, Minnesota: University of Minnesota Press, 1977, s. 3.

¹³⁵ Vilhjalmur Stefansson, *Great Adventures and Explorations: From the Earliest Times to the Present As Told by Explorers Themselves*, USA: The Haddon Craftsmen, 1947, s. x-xi.

Ateşli silahlar sahiplerine güç ve kuvvet vermekle kalmamış, hurafe ve bilinmez düşmanlara karşı da güven vermiştir. O zamana kadar uzak diyarlarda insan-dışı, canavar, insan yiyen varlıklar olduğuna inanılmaktaydı. Bu nedenle bilinmeyen diyarlara deniz yolculuğu sınırlı kalmaktaydı. Ancak, ateşli silahlar, insanların rakiplerinin gücü ne olursa olsun kendilerini savunacak ve üstün gelecek duygu ve düşüncesini kazandırmıştır. Top ve tüfeklerle donatılmış ve okyanus ve denizlerde rahatlıkla manevralar yapabilecek ve büyük fırtınaları rahatlıkla aşabilecek gemiler yapılması, denizciliğin gelişmesini sağlamış, insanlara uzak diyarlara gidebilme imkânı sunmuştur.

Coğrafi keşifler denizler yoluyla dünyanın tanınmasıdır. Denizlerde yol almak için en önemli araç gemiler olduğundan, Portekiz caravel ve İspanyol galleonları son derece önemli işler başarmıştır. Her ne kadar dönemin Çin gemileri Junklar Portekiz ve İspanyol gemilerinden daha büyük olsa da, coğrafi keşiflerde İberya öncü olmuştur. Batı Çin'i bulmak için yola çıktığı gibi yaptığı gemilerin de okyanuslara dayanıklılığı, manevra kabiliyeti ve sürati üstünlük kazanmıştır. Hindistan'a giden dönemin Avrupa gemileri 1600 ton yük ve yaklaşık 1000 insan taşıma kapasitesine ulaşmıştır.¹³⁶

Büyük ve sağlam gemiler yanında, bir Çin buluşu olan pusulanın yön bulmada yaygın olarak kullanılması, denizcilere açık denizlerde kaybolmadan yollarını bulma imkânı sunmuştur ki bu da coğrafi keşiflerde önemli bir atılım sağlamıştır. İlkel haliyle durağan bir su üzerine konan çöplerin üzerindeki mıknatıslı iğnenin sürekli dünyanın manyetik yönünü (kuzeyi) göstermesi, denizcilere asırlarca yön bulma imkânı sağlamıştı. Müslüman gemiciler bu yöntemi çok zamandır biliyorlardı. Modern zamanlarda Avrupalılar bu mıknatıslı iğneyi bir kutu içerisinde, sürtünmesi en aza indirilmiş bir şekilde yerleştirmeyi başardılar ki bu da modern pusulanın doğmasını mümkün kılmıştır.

Keşiflerde güneşin ufuk üzerindeki yüksekliğini ölçmeye yarayan astrolabe aletinin kullanılması pusulanın yön belirtmedeki özelliği ile birleşince daha güvenli rota belirleme mümkün olmuştur. Astrolabe aleti sayesinde güneşin ufuk üzerindeki konumuna göre gemiciler güney yarım kürede mi, yoksa kuzey yarım kürede mi olduklarını tespit etmişlerdir. Dahası astrolabe aleti gündüzleri Güneş'in ufuktaki konumu, geceleri ise Kutup Yıldızı'nın konumunu

¹³⁶ Esler, s. 433.

tespitte üzerinde bulundukları enlemi bulmada kullanılmıştır. Gemicilerin astrolabe yanında zamanı ölçmede kullandıkları kum saati, denizin derinliğini tespitte yararlandıkları sesli kurşun ve geminin hızını anlamaya yarayan kütük kullanmaları yolculuklarında faydalı olmuştur.

Portekiz ve İspanyol hükümdarları denizciliği teşvik etmişlerdir. Bunlardan VII. Henri (Denizci Henri), Portekiz’de bir denizcilik okulu kurarak burada denizcilğe ait bilgileri ve denizcilik tekniklerini geliştirmiştir. Portekiz’i kıskanan İspanya kral ve kraliçesi (Ferdinant ve Elizabet) denizasını keşifleri desteklemiştir.

İspanyolların 1492’de İberik Yarımadasında kurulan İslam devletlerinin sonuncusu olan Granada Devletine son vermeleri, bunu yaparken bir Haçlı zihniyetiyle hareket edip, Müslümanlara karşı İberik yarımadasında kazandıkları başarıyı, bu yarımada dışına taşıyarak, Afrika ve ötelerinde sürdürmek istemeleri, coğrafi keşiflerin doğmasında etkili olmuştur. “Müslümanlar ile mücadelelerinde şan ve yağma, fetih ve döndürme” peşinde olan Hristiyanlar o dönemde Afrika’nın doğu taraflarında efsanevi bir Hristiyan kralının yaşadığına ve bu kralın kendilerini mesut ve bahtiyar edeceğine inanmaktaydılar.¹³⁷ Bu nedenle, efsanevi krala ulaşmak istek ve arzusundaydılar. Onlar buradaki Hristiyan kralın varlığını Kudüs’e gelen haçlılar ve Müslümanların anlattıklarında öğrenmişlerdi. Duyduklarını ise efsaneleştirmişlerdi. Portekiz Kralı Denizci Henri’nin önemli amaçlarından birisi “Prester (Priest--Papaz) John’un Hristiyan Krallığı” bulmaktı.¹³⁸ Doğudaki Hristiyan kralın Müslümanları “arkadan” kuşatmasını sağlamak ve batdaki Hristiyanlar ile güç

¹³⁷ Wolfgang Reinhard, “The Seaborne Empires,” **Handbook of European History, 1400-1600**, New York: E. J. Brill, 1994, s. 641.

¹³⁸ Richard Worth, **Vasco da Gama**, New York: Chelsea House Publishers, 2009, s. 24, 29. Denizci Henry’nin amaçları arasında Güena’nın altın yataklarını bulmak, efsanevi Hristiyan Kral Prester John’un krallığına ulaşmak, Portekiz’in sahillerini korsanlara karşı korumak ve Afrika’da ticaret malları ve köleler elde etmek vardı. Avrpalılar asırlarca Afrika’da efsanevi büyük bir Hristiyan Kralın (Papaz John) olduğuna inanmaktaydı. Bu kral Kral John idi ve Etiyopya taraflarında 72 daha küçük krallığa sahipti ve İstanbul’daki Hristiyan Kral Comnenus’a bir mektup yazmıştı. 100.000 askeri olan ordusu ile Orta Doğu’yu Müslümanlardan alacaktı. Çok zengindi ve odalar dolusu altınları vardı. Varlığına inanılan bu zengin Hristiyan krala ulaşarak, onunla birlikte Müslümanlara karşı savaşmak duygusu Avrupalı prens ve kralların rüyalarını süslemekteydi. Bu krallardan birisi Portekiz Kralı I. Henry idi.

birliği ederek Müslümanların varlığına son vermek hevesi haçlı ruhu ile yanan Portekizli ve İspanyollara cazip gelmişti.¹³⁹

Katolik kilisesi ile Protestanlar arasında başlayan din savaşları da keşiflerin dini motifine katkı sağlamıştır. Rekabet hâlindeki mezhepler, Jizvit tarikatı gibi misyoner tarikatlar kendi inanış tarzlarını yaymak için bir rekabet içerisinde olmuşlardır. Yeni yerlerde dini yaymak ve nüfuzlarını genişletmek bu tarikatlar için bir çeşit dini ritüel ve yeni bir hayat tarzı olmuştur. Bilinmeyen diyarların gizemi ve bu gizemin peşinde gitme arzu ve iştahı her kesimden insanları cezpt etmiştir.

Avrupa'nın feodal sisteme dayalı sınıflar ayrılığının coğrafi keşifleri tetiklemede etkili olduğu söylenebilir. Din adamlarının dini amaçlı keşiflerinde kilisenin sponsorluğu ve desteği etkili olurken, asillerin eskiden beri maceracı ve yeni şeyler yapmada öncülük yapabilme gücü ve atılganlığı keşiflerde etkili olmuştur. İlk coğrafi keşifleri yapanlar genelde alt ve orta sınıf asiller arasında çıkmıştır. Maceraperestlikleri kadar coğrafi keşiflerin kazandıracığı zenginlik onları harekete geçirmiştir.

Afrika'da, özellikle Güena'da, bol miktarda altın olduğuna inanılırdı ve bu zenginlik kaynağına ulaşma isteği denizcileri dürtüklemiştir.¹⁴⁰ Kristof Kolomb edindiği bilgiler doğrultusunda Asya'nın batı yönünden Avrupa'ya uzaklığının zannedildiğinden daha kısa olduğu iddiasına¹⁴¹ bağlı olarak “doğuyu bulmak” adına İspanyol kraliçe ve kralı ile anlaşması temelde ekonomik kazanımı amaçlamaktaydı. Anlaşıldığı gibi keşiflerin en önemli gayesi zengin olmaktı. Altın, gümüş, baharat ve ipek ele geçirilmek istenen ilk zenginlik kaynağı iken sonraları şeker, kürk ve balık gibi ticari mallar kâşiflerin ağızını sulandırıştır.

Memlûklü ve Osmanlıların doğu ticaretini kontrol etmelerinin batıdaki coğrafi keşiflere katkı sağladığı muhakkaktır. Her ne kadar

¹³⁹ Bailey W. Diffie, **Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580: Europe and the World in the Age of Expansion**, Minnesota: University of Minnesota Press, 1977, s. 36-37.

¹⁴⁰ Rachel A. Koestler-Grack, **Vasco da Gama and the Sea Route to India**, Philadelphia: Chelsea House, 2006, s. 63.

¹⁴¹ Charles P. MacKie, **With the Admiral of the Ocean Sea: A Narrative of the First Voyage to the Western World drawn Mainly from the Diary of Christopher Columbus**, Chicago: A. C. McClurg and Company, 1891, s. 21-22.

Türkler batılı Hristiyan tüccarların ticaret yapmasını yasaklamamışsa da düzenli gümrük vergileri almış, sık sık yaşanan savaş zamanlarında Hristiyan gemicilerin mallarına el koymaktan geri durmamıştır.¹⁴² Doğuda Müslümanlar elinde olan ticaret yollarına alternatif yol arama amacı coğrafi keşiflerin nedenleri arasında yer etmiştir.

İstanbul'un 1453'te Türkler tarafından fetih edilmesiyle buradaki birçok Bizanslı bilgin, denizci ve coğrafyacı batıya gitmiş ve batıda ilim ve sanatın gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Bunların Batıda coğrafya biliminin gelişimine olumlu etkisi olmuştur. Yine Türklerin Doğu Akdeniz, Ege ve Kara Deniz'de üstünlük kurması, burada eskiden beri baharat ve ipek yolu boyunca ticaret yapan İtalyan tüccarların yeni yollar aramasına yol açmıştır. Her ne kadar Türklerin eski Baharat ve İpek yollarını kontrol etmeleri doğu batı ticaretini yasakladıkları anlamına gelmese de ve Türkler bu ticaretin devamı için batılı devletlere kapitülasyon hakları vermiş olsa da Avrupalılar doğu mallarını daha pahalıya alabilmekteydi. Bu da onların bu malları daha ucuza alması yollarını araştırmaya itmiştir.¹⁴³ On beşinci asırda yıllık 1000 ton karabiber ve 1000 ton karanfil ve tarçın gibi diğer baharatlar Avrupa'ya taşınmaktaydı. Ancak zenginlerin alabildiği bu baharatlar, baharat ticaretinde rol alan tüccar ve baharat yolu üzerindeki ülkelere büyük zenginlikler vermekteydi.¹⁴⁴

Medeniyetin doğal bir sonucu olarak, Avrupa'da Rönesans'a bağlı hümanist gelişmeler, toplumun bilgi ve görgüsünü artırdığı gibi, yeni yerler ve şeyler keşfetme arzu ve isteği doğurmuştur. Dogmalarla paralyze olmayan batılı toplumlar, bilimin ışığı, aklın gücü ve yeteneklerin rahat kullanımı ile büyük atılımlar yapmışlardır. Bilinen ve eldeki ile yetinmeden, yenilik ortaya koyma, icat ve gizemleri çözme gayreti Rönesansın Avrupa'ya kazandırdığı önemli hasletler olmuştur. Girişimcilik, gelişme ve ilerleme ruhu her kesimi etkilerken, denizciler de bu gelişmelerden kendilerine düşeni almıştır.

Matbaanın J. Gutenberg tarafından 1440'larda geliştirilmesi, Avrupa'da yayıncılıkta hızlı bir gelişmeye yol açmıştır. Sekizinci asır Çin buluşu olan matbaa ve bu bağlamda kağıt imalatı Müslümanlar aracılığı ile Avrupa'ya taşınmıştır. 13'ncü asırda kağıt üretimi

¹⁴² Diffie, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580*, 1977, s. 35-37.

¹⁴³ Justin Corfield, "Voyages of Discovery," *Encyclopedia of World History, 1450-1750*, s. 398-400.

¹⁴⁴ Richard Worth, *Vasco da Gama*, New York: Chelsea House Publishers, 2009, s. 45.

hızlanmış, önceleri bir İncil kopyası için 170 dana veya 300 koyun postuna ihtiyaç varken, kağıt üretiminin artmasıyla kitap kopyalamak kolaylaşmıştır. Matbaa öncesi kitaplar keşişler veya katipler tarafından kopyalanmaktayken, matbaa ile geniş kesimlerin okuma ve öğrenme ihtiyacına yönelik kapsamlı baskılar yapılabilmiştir. „Matbaa ve kağıdın gelişmesi matbaaların sayısını ve halkın okuryazar oranını ve bilgi düzeyini artırmıştır. Bilgi içeren kitaplar ve diğer yayınlar insanların her konuda daha bilgili olmasını sağlamıştır. Bilgi hurafe ve batıl inanışları, yersiz korkuları yenerken, insan ve doğa hakkında daha gerçekçi ve doğru bilgiler gelişmiştir.

Matbaa, 1470'lere geldiğinde İngiltere ve İspanya gibi ülkelere de yayılarak geniş bir alanda işlevsel olmuştur. On altıncı asır başlarına gelindiğinde 6.000.000 kopya kitap basılmıştır. Matbaanın yanında kitapçılar, editörler, yazıları hazırlayanlar ve diğer meslekler gelişmiştir. Özel kütüphanelerin sayısı artmıştır. 1300'lerde 20 civarında olan üniversite sayısı 1500'lerde 70'e çıkmıştır. Toplumun okuryazar oranı artmaya devam etmiştir. 1500'lerde okuryazar oranı yüzde dörde çıkmıştır. Matbaa ile bilgilerin geniş kesimlere ulaşması bazı dini otoriteleri tedirgin etmiştir. Papa Aleksander VI 1501'de yayınladığı bir bildiri ile matbaaların sıkı kontrol altına alınmasını istemiştir.

Batıda en son büyük insan kaybı on dördüncü asır ortalarında yaşanan veba (black death) ile olmuştur. Bundan sonra, özellikle on beşinci asrın sonlarına doğru nüfus artışı hızlanmıştır ki bu da coğrafi keşiflerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Avrupa artan nüfusuna iş ve uğraş yanında yeni yerleşim yerleri elde etme çabasına girmiştir.

Coğrafi keşifleri cesaretlendiren en önemli şeylerin başında, ilk keşiflerden sonra kaşiflerin keşfettikleri yerlerde kendi askeri ve ilmi güçlerine denk veya üstün bir toplumla karşılaşmaması, onların yeni yerler bulmasında ve buraları işgal etmesinde itici bir rol oynamıştır. Zayıflıklar ve ilkelikler modern Avrupalının yayılmacı hırslını körüklemiştir.

Coğrafi keşiflere katılanlar şan ve şöret peşinde olmuştur. Bu bağlamda orta ve alt grup asilzadeler ve zenginlikler kazanarak sosyal statülerini yükseltmek isteyen kimseler öncülük yapmıştır. İberik Yarımadasının Portekiz Fidalgoları ile İspanyol Hıdalgoları Endülüslü Emevilerine karşı asırlardır savaş içerisindeydi. "Tanrı ve kralın hizmetine yönelik yağma ve fetihler yapıp, şehirler elde etmek

yoluyla şan ve şöhet” peşinde olan bu alt sınıf İspanyol ve Portekizli asiller asırlarca Müslüman ve Yahudilere karşı giriştikleri mücadeleyi denizası yayılcılığa kaydırmışlardı.¹⁴⁵ Coğrafi keşifler ile bunlar İberik Yarımadasını aşarak dünyanın diğer yerlerinde yağma ve çapula yönelmişlerdir.

Avrupa’da merkezi büyük devletlerin—İspanya, Portekiz, İngiltere, Fransa gibi—ortaya çıkması, coğrafi keşifleri ve müstemleke kazanımlarını destekleyecek siyasi iradenin doğmasına yol açmıştır ki bu da Avrupa yayılcılığını körüklemiştir. Avrupa’daki hanedanlar ve devletlerarasındaki güçlü olma yarışı, yeni yerler bulmada kıskançlıkla hareket eden yöneticiler doğurmuştur. Sömürgeler asırlarca güç, prestij ve kazanç kapısı olarak görülmüştür. Hatta sonraları Rus Çarı I. Petro’nun yayılcılığını teşvik eden şey batıda gördüğü müstemleke zenginlikleri olmuştur.

Keşfedilen yerlerdeki halkların ilim, teknik ve teknolojik geriliği, Avrupalılar ile boy ölçüşemez zayıflığı nedeniyle, Avrupa’nın yayılcı fikrini caydıracak güçler az bulunmuş veya hiç bulunmamıştır. Belki Avrupa’nın ilk yayılcılık atılımı Haçlı seferleri idi ve başlangıçta başarılı olmuşsa da Türklerin uzun soluklu mücadeleleri ile başarısız kalmış ve hatta Türklerin ileri hareketi ile Avrupa sınırı Viyana’ya kadar geri çekilmişti. Oysa on beşinci asırda başlayan Avrupa keşifleri gittikleri Afrika, Amerika ve Asya’da kendilerini durduracak gelişkin büyük güçlerle karşılaşmamıştı. Osmanlıların Hint Okyanusunda Portekizlilere karşı mücadelesi bir mesafe olsa da Avrupa’nın bölgede tutunarak, gelişimci bir sömürge imparatorluğunu engelleyememiştir.

Ekonomik kazanım ve Hıristiyanlığı yaymak fikri coğrafi keşiflerin iki temel taşını, “şüpheli şan ve şöhet peşinde gitmek” üçüncü önemli nedenini oluşturmıştır. Avrupalılar haçlı savaşlarında olduğu gibi uzak diyarlara savaşmak ve bunu yaparken de kendi toplumlarının gözünde itibar, saygı ve şöhet bulmak heves ve amacını taşımışlardır. Coğrafi keşiflere katılanlar benzer kazanımlar peşinde olmuşlardır.¹⁴⁶

Dünyanın zenginlik kaynağı olarak İpek ve Baharat yollarına konu olan Çin ve Hindistan önemli merkezlerdi. Buralara ulaşmak ve buralardaki zenginliği birinci elden elde etmek tutkusu coğrafi

¹⁴⁵ Reinhard, “The Seaborne Empires,” s. 640.

¹⁴⁶ Esler, s. 434.

keşiflerin ilk gayesi idi. Çin'in asırlarca Avrupa'ya sunduğu ipekli kumaşları, çanak ve çömleği ve diğer aletleri ile Hindistan'ın dokumaları ve baharatı batıların iştahını kabartmaktaydı. Doğudan Çin ve Hindistan'dan gelen ve Avrupalılarca son derece aranan ürünlerin Avrupa'ya taşınması sırasında aracılık yapan Müslümanlar çok yüksek vergiler elde etmekteydi ki bu Avrupalıların bu ürünleri başka yollarda ve daha ucuza elde etme düşüncesini derinleştirmişti.¹⁴⁷

Hristiyanlık misyonerlik faaliyetleri ile yayılmış ve güçlenmişti. Misyonerlik Hristiyan dininin amacı olduğu kadar bir yükümlüğü olarak algılanmaktaydı. İslam gibi evrensellik ve "tek doğru din" iddiasında bulunan Hristiyanlık, kendisini dünyaya yayma ve insanlık tarafından kabul görme amacına hizmet etmekle yükümlü görmekteydi. Bu yükümlülüğün yerine getirilmesi için coğrafi keşifler teşvik edilmiş ve desteklenmişti.

İlk Avrupalı kâşif ve tüccarların ısrarla arayıp bulmak istediği Hindistan, Müslümanlar ve Hindular arasında bölünmüş durumdaydı ve bir birlikten mahrumdu. Her ne kadar Babürlüler bölgenin büyük gücü olsa da bunların dışarıdan gelecek güçlere karşı koyacak takatleri yoktu. Hindistan Portekizlilerin saldırısına açıktı. Müslümanlar ve Hindular kendi aralarında çatışma içindeydiler. Portekizlilerle ilk karşılaşmalarında da geleceği tam olarak görececek bilgiden yoksundular. Portekizliler Hintlilerce "başı-bozuk korsan" olarak nitelendirilmişlerdi.¹⁴⁸

Haçlı Seferleri ile doğuda Urfa'dan Filistin'e ulaşan bölgede haçlı kontluk ve krallıkları kurulmuştu. Bu Hristiyan devletler batı ile doğu arasında canlı ticari, ekonomik ve siyasî bir hayatı doğurmuştu. Doğudaki haçlı şehir ve kalelerinin birer birer Selçuklu, Eyyubi ve Memluklu devletlerince geri alınması bölgede etkin İtalyan tüccarlarının baharat ve ipek için yeni yollar aramalarına yol açmış, bunun için de batı istikametinde keşifler yapılması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Daha 1290'larda Cenevizliler "belki" Hindistan'a ulaşım umuduyla batı istikametinde deniz seferleri yapıyorlardı.¹⁴⁹

¹⁴⁷ K. M. Panikkar, *Asia and Western Dominance*, London: George Allen & Unwin, 1959, s. 21-23.

¹⁴⁸ Salih Özbaran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu*, Ders Notları, s. 75.

¹⁴⁹ Reinhard, "The Seaborne Empires," s. 637.

Ekonomik kazanım, dini yayma amacı, şan ve şöhrat elde etme gayesi coğrafi keşifleri düşünsel olarak etkilerken, bilim, teknik ve teknoloji alanında pusula, astrolabe, top ve tüfek gibi ateşli silahlar ve matbaanın yaygınlaşması düşünsel gayelerin somut adımlar ile gerçekleşmesini mümkün kılmıştır. Bilgiye daha kolay ve fazlaca ulaşabilen denizciler dünya hakkında daha fazla bilgilenmiş, dünyanın yuvarlak olduğu inancı yaygınlaşmıştır. Muhtemelen Kristof Kolomb keşfine çıkmadan önce Marko Polo'yu okumuştur ve dünya hakkında geniş bilgilere sahip olmuştur. Denizci Henri'nin denizler hakkında bilgi ve gemicilik tekniğindeki gelişmelere katkısı, pusula ve ateşli silahların gemicilere karşılaştıkları güçlükleri yenmede verdiği güç coğrafi keşiflerin doğmasını mümkün kılmıştır. Bilgili, donanımlı ve gayretli kimseler için açık denizlere açılmak ve yeni yerler keşfetmek tüm zorluklarına rağmen başarılabilir hale gelmişti. Gidilen yerlerdeki zenginlik kaynakları, bu kaynakları elde etmede kolaylık Avrupalıların keşifleri sürdürmesini ve günün birinde tüm dünyanın Batının etkisine girmesini sağlamıştır.

Portekiz Keşifleri

Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a ulaşmak fikrinin ilk temsilcileri Cenevizliler olmuştur. Doğu ticaretinde Venedik ile rekabette olan ve bu nedenle zaman zaman Venedik ile savaşan Cenevizliler için doğuda Memlük ve diğer Müslüman ülkelerin doğurduğu zorluklar da eklenince doğuya giden alternatif yolları bulma çabası doğmuştur. Cenevizli gemiciler, Vivaldi kardeşler Ugolino ve Vadino, Mayıs 1291'de Hindistan'a gitmek için Atlantik yolunu ilk deneyen kimseler olmuştur. Onların izinde giden Cenevizliler muhtemelen Kanarya adalarını bulmuşlar, 1335'te 12 gemi ile bölgeye gelerek Fas hükümdarından "Cenevizlilere verdiği zarardan" dolayı tazminat istemişlerdir. Cenevizlilerin Atlantik'teki tecrübeleri zamanla Portekiz'e geçmiştir zira 14'ncü asırda İngiltere ve Hollanda taraflarında gemicilik yapan Cenevizli ve Venedikli gemiciler Portekiz limanlarına uğramakta ve aralarında buralarda yerleşenler olmaktaydı. Portekiz Kralı Dinis (1279-1325) Cenevizli Manuel Pessanha'yı 1317'de kendi amirali yapmıştı. Pessanha'ya Portekiz'de birçok ayrıcalıklar, topraklar ve güç verilmişti. Cenevizlilerin yardımı ile Portekiz donanması, denizciliği gelişmiş, Lizbon önemli bir liman şehrine bürünmüş, Afrika'nın batı sahilleri boyunca Hindistan'a giden yolun aranmasına başlanmıştı. Böylece İtalyan denizci ve tüccarları Portekiz'de yerleşerek Portekiz'in denizlerde ticari kazanç

sağlamasına katkı sağlamaya başlamıştır. Diğer bir gelişme Hristiyanlığı korumak ve yaymak için Portekiz Kralı Dinis 1319'de "İsa Tarikatı" (Order of Crist) adında bir oluşum kurarak, Afrika tarafından gelecekte Portekiz'in gelişmesine katkı sağlayacak sistemi oluşturmak olmuştur. Denizci Henri bu tarikatın üyelerindendi.¹⁵⁰

Portekiz Atlantik kıyısında küçük bir deniz ülkesi idi. Nüfusu on altıncı asırda 1.000.000 civarındaydı. Coğrafi keşiflerde ilk ve önemli başarılar elde eden Portekiz işe 1420'lerde Fas kıyılarına yakın olan adaları ele geçirmekle başlamıştır. İlk önce İspanyol Kastilliler elinde olan Kanarya adalarına yönelen Portekizliler burada İspanyollara yenilmişlerdir. Sonra Fas kıyılarındaki Madeira adasına yönelmiş, başlangıçta başarısız olsalar da ısrarlı mücadeleleri sonucu burasını elde etmeyi başarmışlardır. Madeira Portekiz için zengin üzüm, şeker kamışı, kereste kaynağı olduğu gibi gelecekte yapacakları keşifler için bir üs olmuştur.¹⁵¹ Portekiz 1420'lerden itibaren Afrika kıtasının batı sahillerini adım adım keşfederek Hindistan'a giden yolu bulmaya çalışmıştır. Amacı Müslümanlar ve İtalyanlar tekeline olan Baharat ve İpek ticaretine son vererek, bu ticarete ilk elden sahip olmaktı.

Portekiz keşiflerinde önde gelen isim Kral Denizci Henri (1394-1460) olmuştur. Henri idaresinde ve Müslümanlara karşı hacı ruhu ile savaştan Portekizliler, "Müslüman düşmanlığı" ile hareket ederek Afrika'daki Müslüman şehri Ceuta'yı almışlardır. Bu Portekizlilerin Afrika'daki ilk başarısı olmuştur.¹⁵²

Denizci Henri tarihte önemli değişiklik ve yenilik ortaya koymuş kişilerdendir. Tarihe yön veren isimlerdendir. Denizcilik okulu kuran Henri, Afrika'nın batı sahillerini araştırmak üzere sürekli gemiler göndermiş ve kaptanlar tayin etmiştir. Onun çabaları Bartholemeu Diaz'ın 1487'de Ümit Burnu'nu bulmasına yol açmıştır.¹⁵³ Afrika'nın batı sahilleri boyunca keşifler yapan Portekizliler zaman zaman Hindistan'a giden yolu bulmak için Afrika kıtası içerisine seferler yapmaktan geri durmamışlardır. Afrika'da ele geçirdikleri elmas ve diğer değerli madenler çabalarını yoğunlaştırmalarına katkı sağlamıştır. Ümit Burnu'nu bulan Bartholemeu Diaz, buraya denizin

¹⁵⁰ Diffie, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580*, 1977, s. 25-26.

¹⁵¹ Worth, *Vasco da Gama*, s. 25-27.

¹⁵² Panikkar, K. M. *Asia and Western Dominance*, London: George Allen & Unwin, 1959, s. 23-25.

¹⁵³ Vilhjalmur, *Great Adentures and Explorations: From the Earliest Times to the Present As Told by Explorers Themselves*, s. 159-162.

fırtınalı halinden dolayı “fırtınalar burnu” adını vermişse de Kral bu ismi beğenmeyerek “Ümit Burnu” ismi ile değiştirmiştir. Gerçekten de öngörülü bir yaklaşımla değiştirilen isim gelecekte Portekiz için doğunun zenginliğine giden yolda bir umut olmuştur.

Portekizler 1498’de Vasco da Gama ile ilk defa olarak Hindistan’a ulaşmışlardır.¹⁵⁴ Dört gemi ile Lizbon’da Temmuz 1497’de ayrılan Vasco da Gama’nın yolculuğuna kardeşi Paul’da eşlik etmiştir. Gemilerin toplam denizci sayısı 170 ve Gama’nın kaptanı olduğu gemi, Sao Gabriel, yaklaşık 100 tonluk, 75 feet (3 feet yaklaşık 1 metre etmektedir) uzunluk ve 25 feet genişliğe sahipti. Atlantik’i aşarak, Hint Denizi üzerinden Hindistan’a gitmeyi uman Gama’nın iki esas görevi vardı: Hristiyanlığı yaymak ve zengin baharat ticaretini ele geçirmek.¹⁵⁵ Gemilerde Portekiz’de alınan 10 mahkûm bulunmaktaydı. Bu mahkûmların görevi diğerlerinin yapmak istemediği ağır ve pis işleri yapmaktır. Bu işler arasında bilinmeyen şehir ve bölgelere varıldığında, bölgenin bilinmeyen tehlikesinden dolayı ilk olarak bu mahkûmların gönderilmesi vardı.¹⁵⁶

Ümit Burnu’nu geçerek Hint Okyanus’unda seferine devam eden Gama Mart 1498’de Müslüman şehir olan Mozambik’e ulaşmıştır. Buradaki Müslümanlar Portekizlilerin rekabetinden çekindikleri ve kendilerine verecek altın, gümüş ve değerli taşları olmadığı için yardım etmek istememişlerdir. Gama, şehirde su ve erzak almak istemiş, şehrin Müslüman yönetici ve halkından korktuğundan gemide Hristiyanlar olduğunu saklamaya çalışmıştır. Mozambik’te hoş karşılanmayan Gama ile çatışmalar yaşanmış ve Portekizliler şehirden çekilirken orasını bombalamıştır.¹⁵⁷ Mozambik’te ele geçirdiği Müslüman esirlere kötü davranan, bilgi edinmek için onlara işgence yapan Portekizliler,¹⁵⁸ Nisan’da Mombasa’ya ulaşmış, buradaki

¹⁵⁴ Katharine Bailey, **Vasco da Gama: Quest for the Spice Trade**, New York: Crabtree Publishing Company, 2007, s. 10. Vasco da Gama Ümit Burnu yoluyla Hindistan’a ulaşan ilk Portekizli kaptandır. İlk seferini 1497-1499, ikincisini 1502-1503’te tamamlamış, 1524’te Hindistan’a vali olarak tekrar gelmiştir.

¹⁵⁵ Richard Worth, **Vasco da Gama**, New York: Chelsea House Publishers, 2009, s. 7-9.

¹⁵⁶ Bailey, **Vasco da Gama: Quest for the Spice Trade**, s. , s. 12.

¹⁵⁷ Bailey, **Vasco da Gama: Quest for the Spice Trade**, s. 11.

¹⁵⁸ E. G. Ravenstein (editör), **A Journal of the First Voyage of Vasco da Game, 1497-1499**, New York: Cambridge University Press, 2010, s. 37. Kitaba göre Portekizliler iki esir Arabin üzerine “kaynar yağ” dökerek işgence etmişlerdir.

Müslümanlar da Gama'ya destek vermemiş, hatta Portekizlilerle çatışmalar yaşanmıştır. Portekizliler liman içerisindeki bir kargoda "altın, gümüş ve yiyecek dolu" olan bir gemiye el koymuşlardır.¹⁵⁹ Mombasa'da umduğunu bulamayan Gama yakındaki liman şehri Malindi'ye gitmiştir. Malindi'nin hükümdarı Mombasa ile rekabetten olduğundan Gama'ya yardımı zevkle karşılamıştır. Malindi'de yeni erzak ve bir de Arap rehber alan Gama Kaliküt'e gitmek üzere yola devam ederek 20 Mayıs 1498'de Hindistan'ın Kaliküt limanına ulaşmıştır.¹⁶⁰ Lizbon'dan Kaliküt'e Gama'nın yolculuğu 10 ay sürmüştür.

Kaliküt zengin baharat ticaretinin merkezlerinden birisi idi. Bu şehir Gama'nın ilk seferinin hedefi iken, Hindistan'a ulaşmak "dünya tarihini değiştirecek bir dönemin başlangıcını" oluşturmuştur.¹⁶¹ Vasco da Gama Kaliküt'te Müslümanlar tarafından istenmeyen kimse olarak görülmüştür. Tüm zorluklara rağmen Portekizliler inatla Hint ticaretinde kazanacakları zenginliğin peşini bırakmamışlardır. Bir defa Hindistan'a giden yolu bulunca, bu yolun kendilerine hizmet etmesi için her türlü çaba, gayret, baskı, zorbalık ve siyaseti uygulamışlardır. Onların Hint macerası geleceğin Asya'sının Avrupa elinde sömürgeleşmesinin yolunu açmıştır. Orta Asya ve Orta Doğu'da hakimiyeti elinde tutan Türk devletleri ticaret yollarının değişmesinden büyük zarara uğramış, Batı'nın Doğu üzerinde hakimiyet kurmasının yolu açılmıştır.¹⁶²

İşkenceye dayanamayan Araplar elleri bağlı olduğu halde kendilerini denize atmışlardır.

¹⁵⁹ Sanjay Subrahmanyam, *The Career and Legend of Vasco da Gama*, New York: Cambridge University Press, 1997, s. 117-118. Mombasa şehri kalabalık, ticaret yönünde gelişmiş bir şehirdi.

¹⁶⁰ Ravenstein, *A Journal of the First Voyage of Vasco da Game, 1497-1499*, s. 47-51. Kaliküt'ü tasvir eden Portekizliler, halkın çoğunluğunu yanlışlıkla "Hristiyan" zannetmiştir. İnsanların farklı giyim tarzı olduğunu, saçlarını uzatanın, kısa tutanın, başını kazitanın, sakallı ve bıyık bırakanın bulunduğunu belirtmişlerdir. Bazılarının kulaklarını deldirerek, altınlar taktığını, göbeklerine kadar çıplak gezdiklerini yazmışlardır. Kadınların "kısa ve çirkin" olduğunu, birçok altın kolye taktıklarını, kollarında çok sayıda bilezik taşıdıklarını, değerli taşlarla süslü yüzükler giydiklerini ve tüm bu insanların "orta kızgınlıkta" olduklarını kaydetmişlerdir.

¹⁶¹ Worth, *Vasco da Gama*, s. 11-13.

¹⁶² Yusuf H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt 3, Ankara: TTK, 1987, s. 56-57. Gama ilk Hindistan seferi sonrasında Portekize dönerken 170 mürettebatından 55'ini, gemilerinden de ancak birisini geri getirebilmiştir.

Portekizliler 1500'de Pedro Alvarez Kabral kutasında 1200 kişi ve 13 gemi ile Brezilya ve Madagaskar'ı keşiften sonra Eylül'de Kaliküt'e gelmişlerdir. Şehirde alış-veriş sırasında Hindular ve Müslümanlarla anlaşamayınca çatışmalar çıkmış, çatışmalarda 40 Portekizli gemici ve 600 Müslüman ve Hindu öldürülmüştür. Portekizliler limanı topa tutmuş, büyük yıkıma neden olmuştur. Kaliküt'te tutunamayan Kabral Koçin limanına sığınmış, burada ticaret yaptıktan sonra ve üzerine Kaliküt hakimisi Zamorin'in güçlerinin geldiğini görünce Portekiz'e kaçmıştır.¹⁶³

Portekizliler Gama komutasında Müslümanlara karşı 1502'de 20 gemilik kuvvetle Hindistan'a tekrar gelmiştir. Gelirken beraberinde Pedro Alvares Kabral Portekiz kolonicileri de getirmiştir. Kaliküt limanını kuşatan Gama buradaki gemilerden 29'unu parçalamış, Portekizliler için Kaliküt'ü güvenli bir liman haline getirmeyi başarmıştır.¹⁶⁴ Portekizliler Hindistan'da kurdukları müstemlekeyi güçlendirmek ve ayakta tutmak için nerdeyse her yıl Hindistan'a güçlü donanma seferleri düzenlemişlerdir.¹⁶⁵

Bir defa Hindistan yolunu bulunca bu yolun sunduğu ekonomik, ticari ve askeri önemini kavrayan Portekizliler, Hint yolu üzerinde önemli stratejik yerleri ele geçirerek ve buralarda askeri üsler kurarak kendi tekellerini inşa etmişlerdir. Hindistan'da ilk baharat yükü ile dolu dönen Portekiz gemisi, tüm masraflarını altmış kat aşan bir kazanç sağlamıştır. Portekiz kralları aristokrasiden başlayarak toplumun her kesimini keşiflerle ilgilenmeye yöneltmeyi başarmıştır. Kısa sürede zenginleşmeyi uman Portekizliler akın akın Hindistan'a gitmiştir.¹⁶⁶ Sadece Da Gama'nın ikinci Hindistan yolculuğunda dönerken getirdiği ve çoğunlukla yağmalardan oluşan zenginlik altın olarak 1.000.000 dolar değerindeydi. Hindistan'da getirilen gemiler dolusu baharat % 260 kâr getirmekteydi. 16'ncı asırda Portekiz'in Hindistan'dan getirdiği baharatın toplam değeri 7.500 ton gümüşe denkti.¹⁶⁷

¹⁶³ Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt 3, s. 58.

¹⁶⁴ Rachel A. Koestler-Grack, *Vasco da Gama and the Sea Route to India*, Philadelphia: Chelsea House, 2006, s. xiii.

¹⁶⁵ Afonso de Albuquerque, *The Commentaries of the Great Afonso Dalboquerque, Second Viceroy of India*, New York: Cambridge University Press, 2010, s. xxxv-xxxviii.

¹⁶⁶ Euan Cameron, *Sixteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 177.

¹⁶⁷ Worth, *Vasco da Gama*, s. 70-71.

Portekizlilerin Hint Okyanusunda baharat ticaretine başlaması bu ticareti asırlarca elinde tutan Arap-Müslüman tüccarlar için son derece yıkıcı olmuştur. Portekizlilerin kendilerine vereceği zararı doğru tespit eden Arap tüccarlar daha başlangıçtan itibaren Portekizlilere karşı mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede zaferle çıkan kesim Portekiz olmuştur.

Portekizin Hint üzerindeki hâkimiyetini kurmasında Affonso de Albuquerque (Albukerk) (1453-1515)'in önemli katkısı görülmüştür. Portekizlilerin Hint Genel Valisi olan Albukerk, baharat ticaretinin tekeli ele geçirmek için deniz gücüne önem vererek stratejik yerleri ele geçirmeyi başarmıştır. Goa şehrini kendisine üs yapan Albukerk, Hindistan'ın önemli yerlerinde üsler oluşturmuştur. Ayrıca Basra Körfezi, Kızıl Deniz ve Doğu Afrika sahillerini kontrol edecek yerlere askeri birlikler yerleştirmiştir. Bu sayede Portekiz Hint Okyanusu üzerinde askeri, siyasi ve ekonomik denetim sağlamıştır.

Doğuya doğru ticari ve askeri kontrolünü genişleten Albukerk, Güney Doğu Asya'nın en önemli ticaret merkezlerinden Malaka'yı ele geçirmiştir. Çin'e kadar Portekiz'in gücünü yaymıştır. Portekizlilerin çok uzaklardan gelerek topraklarında kazanç elde etmesini yorumlayan bir Endonezyalı, Portekiz'de "çok az adalet ve çok fazla aç gözlülük" olduğunu dile getirirken, Portekizliler "Tanrı'nın kendilerine vermediği" bu topraklardaki zenginlikleri elde etmek arzusunda oluklarını belirtmişlerdir.

Portekiz Hint yolu ve Hindistan üzerinde kurduğu denetim ve sömürge imparatorluğuna ek olarak 1494'te Papa'nın arabuluculuğu ile İspanya arasında, Tortisillas Anlaşması gereği, böldükleri dünya bağlamında Güney Amerika'da Brezilya üzerinde de müstemleke kurmayı başarmıştır. Brezilya Güney Amerika'da tek Portekiz sömürgesi olarak yoluna devam etmiştir.

Portekizliler kurdukları ticaret tekeli korumak için acımasız ve sert yöntemler uygulamışlardır. Ne Avrupalı gemilerin ne de Müslüman tüccarlarının Hint Okyanusunda ticaret yapmasına müsaade etmişlerdir. Yakaladıkları gemileri batırıp, tayfalarını denize atmışlardır. Osmanlılar Mısır'ı ele geçince Süveyş'te bir kanal açarak Akdeniz ile Kızıl Deniz'i birleştirmek istemiş, bu mümkün olmayınca Süveyş'te bir tersane kurarak, bir donanma inşasına

başlamışlardır.¹⁶⁸ Meydana getirdikleri donanma ve oluşturdıkları Hint kaptanlığı aracılığı ile Portekizlilerle ciddi mücadeleye girmiş olsalar da Portekiz'in bölgedeki tekeli kıramamışlardır.

Portekiz'in tüm çaba ve barbarca yöntemler uygulayarak korumaya çalıştığı Hint ticaret tekeli on altıncı asrın ikinci yarısından itibaren çatırdamaya başlamıştır. Bunda yerli raja ve prenslerle yeterli olgunlukta iletişim kuramamaları, Goa ve diğer yerlerde baskıcı yöntemleri, Osmanlı Devleti'nin Portekizlileri Hint'te pasif hale getirmek için giriştiği mücadele etkili olmuştur. Portekiz'in küçük bir devlet olması ve nüfusunun azlığı, kurdukları geniş deniz imparatorluğunu koruma ve geliştirmede yetersiz kalmıştır. Hollandalı, Fransız ve İngiliz denizcilerinin bölgeye yönelmesiyle Portekizliler güçlerini büyük oranda bu yeni gelenlere bırakmak zorunda kalmıştır. Portekizin bölgede zayıflaması yerli halklar ve Müslüman tüccarlar için fazla bir iyileşmeye yol açmamış, aksine Hindistan ve Hint yolu gelecek asırlarda büyük emperyalist devletlerin kontrolünde kalarak, bölgenin sömürülmesi süreklilik kazanmıştır.

İspanyol Keşifleri

Coğrafi keşifler sırasında İspanya Castile (Kastil) ve Aragon adında iki devletten oluşmaktaydı. Castile daha büyüktü ve nüfusu 7.000.000 civarındaydı. Akdeniz ticaretinden elde ettiği kazançla zengin bir ülkeydi. Castile kraliçesi Isabella, Aragon'un gelecekteki kralı Ferdinand ile 1469'da evlenmiş, Castile'in merkezileşme çabaları ile bu evlilik birleşince İspanya'da merkezi bir devlet kurulmaya başlamıştı. Castile ağız İspanyol dili olarak geliştiği gibi, Müslümanları ve Yahudileri Hristiyanlaştırmak amacıyla kurulan İspanyol engizisyon mahkemeleri ülkenin Katolikliğe bağlı kalmasını sağlamıştı. İsebella ile Ferdinand merkezi devletin sunduğu imkânları değerlendirerek, kilise, kilise mülkü ve asiller üzerinde önemli güçler ve kontrol elde etmişlerdi. Bu iki İspanyol hükümdarı İspanyol coğrafi keşiflerinde önemli roller oynamıştır.

İspanya keşifleri ile Kristof Kolomb arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Aslen İtalyan, vatandaşlık olarak Portekiz olan Kristof Kolomb, dünyanın yuvarlak olabileceği düşüncesinden hareketle, batı yönünde "kısa" bir deniz yolculuğundan sonra Hindistan'a

¹⁶⁸ Sina Akşın (editör), *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600*, Ankara: Cem Yayınevi, 1987, s. 113-115.

ulaşılabileceğini tahmin etmekteydi. Kolomb kendisinin denizlerde uzun süre geçirdiğini, Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını gezdiğini, kuzeyin buzlu denizinden, Kanarya adalarına ve daha başka yerlere gittiğini, buralarda karşılaştığı "din adamı, sıradan kimseler, Latinler, Grekler, Yahudiler ve Araplarla" konuşarak, dünya ve denizler hakkında bilgi edindiğini belirtmiştir. Tüm edindiği tecrübe ve bilgilerin kendisine "güneşin battığı istikamette düz bir gidişle 'Büyük Kağan'ın ülkesine (Çin'e) ulaşacağını" söylediğini dile getirmiştir.¹⁶⁹ Düşüncelerine dayalı projesini oluşturmuş ve projesini yürürlüğe koymak için Portekiz kralına teklif götürmüştür. Portekiz'in coğrafi keşiflerden aldığı mesafe ile Kolomb'un öngörüsünün öneminin anlaşılamamasından dolayı projesi geri çevrilmiştir. Portekiz'de aradığını bulamayan Kristof Kolomb şansını İspanya'da aramıştır. Kristof Kolomb'un ilk önerisini reddeden İspanya kral ve kraliçesi 1492'de, biraz da Portekiz'in coğrafi keşiflerdeki yaptığı aşamaları kıskanması ve Portekiz'den önce doğu ticaretine sahip olabilmek hevesiyle, Kolomb'a destek vermiştir. Dünya'nın yuvarlaklığına ve batıya doğru gidildikçe doğuya ulaşılacağına ve bu nedenle de doğunun batı yönlü yolunu bulmaya çıkan Kolomb İspanya'nın verdiği üç gemi ile denize açılmıştır.

Asya'ya ulaşmayı uman Kolomb, henüz yolu üzerinde yeni bir kıta olduğundan habersiz yola çıkmıştır. Ona göre dünyanın yuvarlaklığı fikrine dayalı olarak doğu veya batı yönlü yol alınması önemli değildi. Her iki durumda da Asya'ya varılacaktı. Kolomb'un bilmediği yolu üzerinde büyük bir toprak parçasının—bugünkü Kuzey ve Güney Amerika kıtaları—bulunmasıydı. Her ne kadar daha öncesinden Vikinglerin¹⁷⁰ veya başkalarının buraya gittiği iddia edilmişse de hiçbiri Kolomb'un kayıtlara geçmiş ve gelecek insanlık tarihini temelde etkileyecek olan seferi kadar anlam bulamamıştır.¹⁷¹ İspanya ile yaptığı anlaşma gereği keşfedeceği toprakları İspanyol kralı adına elde etmek, yeni yerin valisi olmak ve kazanılacak zenginliğin onda birine sahip olmak şartları ile yolculuğuna çıkan Kolomb, İspanyol Kraliçe'sine " yolculuğuna vereceği desteğin bin

¹⁶⁹ Mackie, *With the Admiral of the Ocean Sea*, s. 23.

¹⁷⁰ Koestler-Grack, Rachel A. *Vasco da Gama and the Sea Route to India*, Philadelphia: Chelsea House, 2006, s. xi-x. Kitaba göre Viking Kırımızı Eric 982'de Greenland'i keşfetmiş, diğer bir Viking Leife Ericson ise Kuzey Amerika'ya ulaşmıştı. Kuzey Amerika yerlilerinin güçlü ve acımasız olması bu Vikinglerin Amerika'da tutunmasını engellemiştir.

¹⁷¹ Roger E. Hernandez, *Early Explorations: the 1500's*, New York: Marshall Cavendish Corporation, 2009, s. 15-17.

katını geri ödeyeceğini" belirterek¹⁷² 1492'de Amerika'ya ulaşmıştır. İlk çıktığı topraklar Karaib adalarından San Salvador olmuştur. Bugünkü Haiti ve Dominik Cumhuriyetinin bulunduğu yeri keşfeden Kolomb, buraya "Hristiyanlık ve baharat" için geldiğini söylemiştir. Altın ve değerli eşyaları elde etmek isterken, yeterince bulamayınca yerlilerin köle olarak satılmasını İspanya hanedanına tavsiye etmiştir.

Portekiz ile İspanya'nın coğrafi keşiflerle hızla büyümesi aralarında rekabet ve kıskançlığa dayalı husumetin doğmasına yol açmıştır. Bu husumetin savaşa dönüşmemesi için Papa'nın arabuluculuğunu isteyen bu devletler 1494'te Papa'nın Atlas Okyanusu üzerinde hayali bir çizgi çizerek bu çizginin batı kesimlerinin İspanyol, doğu kesiminin ise Portekiz tarafından keşfedilmesini uygun bulduğu Tortosillas Anlaşmasının imzalamışlardır. Bu uzlaşıya bağlı olarak Brezilya çizginin doğu tarafından kaldığından Portekizlilerce Amerika'da sömürgeleştirilen tek toprak parçası olmurken, batı bölgeleri, ağırlıklı olarak bugünkü orta ve güney Amerika İspanyol keşiflerine bırakılmıştır.

Karaib adalarını ele geçiren İspanyollar oradan batı istikametinde Meksika'yı, güneye yönelerek Peru'yu, kuzeyden ise Teksas ve Florida'yı ele geçirmişlerdir. Buralarda tarihin ender kaydettiği acımasız ve gaddarca katliamlar yapmışlardır. Kolomb ile birlikte yolculuk yapan denizcilerden birisinin bir keşiş olan oğlu Bartolome de Las Casas'ın 1540'larda kaleme aldığı kitabında yerli Amerikalıların nasıl katledildiği detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Bartolome, yerli halka Hristiyanlığı benimsetmek için Amerika kıtasına giden bir keşiş olup, Dominican tarikatından idi. Kızılderilileri korumak ve onların haklarını veren yasaları çıkarmak konusunda mücadele etmişti. Bartolome'ye göre Amerika 1492'de keşfedildiğinde "arı kovarı" gibi kalabalık bir ülke idi. Tanrı bu kalabalık insanları son derece sade yaratmıştı. Kötülükten ve ikiye bölünlükten uzak, yerli efendilerine ve Hristiyanlara hizmet

¹⁷² MacKie, *With the Admiral of the Ocean Sea*, s. 42-51, 55-63. İspanya Kraliçesi Elizabeth, Grenada Müslümanları ile savaşın verdiği yükü, Kral Ferdinand'ın Kolomb'un projesine inanmazlığını ve Kolomb'un istediği desteğin büyüklüğünü mülehaza etmiş, Portekizlilerin Asya'ya ulaşmak için yıllardır büyük paralar harcadığını dile getirmiş ve sonunda Kolomb'un projesini desteklemeyi uygun bulmuştur. Kolomb'un İspanyol Kraliçe ve Kralı ile görüşmeleri aylarca sürmüş, Kolomb Grenada'nın alınmasında Müslümanlara karşı savaşmış, Grenada Ocak 1492'de İspanyol eline düşmüş, Kolomb'un anlaşma yapabilmesi ise Mart sonunu bulmuştur.

ediyorlardı. Dünyadaki en uysal, en sabırlı, en barışçı ve en sakin insanlardı. Gürültüsüz patırtısız, ne sinirli ne de kavgacı; kırılganlıktan, nefretten, intikam arzularından uzaktılar. İnce, narin, kırılgan bir yapıları vardı, işlerini güçlkle yapabiliyorlar, herhangi bir hastalıktan kolayca ölüyorlardı... Maddi varlıklara sahip olmak istemediklerinden, ne gururlu, ne hırslı, ne de açgözlüydüler. Gıdaları ne çok bol, ne mükemmel, ne de çöldeki “Saints Pére’inkinden” daha zengindi. Genelde sadece utanılacak yerlerini kapatıp geçerlerdi. Basit evlerde yaşar, saman ve hamak üzerinde uyurlardı.¹⁷³

İspanyolların Amerika’ya çıkınca yaptıkları katliamları açık bir dille kaydeden Bartolome, İspanyollar “bu müşfik koyunların (yerli Amerikalıların) topraklarına, günlerdir aç vahşi kurtlar, aslanlar gibi girdiler. 40 yıldan beri ve bugün hâlâ (1540’lar) onları parçalara ayırıyor, öldürüyor, tedirgin ediyor, acı ve sıkıntı veriyorlar. Tuhaf, yeni, çok çeşitli, şimdiye dek ne okunmuş, ne duyulmuş ne de görülmüş bir zulümle onları yok ediyorlar... Şu bir gerçek; İspanyol adasına ilk çıktığımızda 3 milyon yerli vardı, bugün ise 200’den fazla kalmadı.” Kırk yıl içerisinde “kadın, erkek, çocuk, 12 milyondan fazla insan Hristiyanların iğrenç eylemleri ve zorbalıkları yüzünden öldü. Bu rakam kesin ve doğrudur” diye yazmıştır.¹⁷⁴ Ona göre Hristiyanların tek amacı “altın sahibi olmak, kısa sürede çok zenginleşmek ve kişilikleriyle orantısız yüksek mevkilere gelmekti.” Yerliler, “silahsızdılar. Çok zayıf, az saldırgan, dayanıksız ve savunmasızdılar.” İspanyollar yerliler ile “tek bir haklı savaş yapmadı. Tam tersine savaşları dünyadaki hiçbir zorbanın olmadığı kadar şeytansı ve haksızdı. Amerika’da geçen bütün savaşlar için durum aynıydı.” Hristiyanların yönetimi “katliam ve kan dökmeye” dayanıyordu. “Köylere giriyor, çoluk çocuk, yaşlı, hamile veya loğusa demeden, ağıllarına sığınmış kuzulara saldırır gibi, karınlarını deşiyor, parçalara ayırıyorlardı.” Öldürmede birbiri ile yarışıyor, çocukları suya atıp, “kımlı kımlı oynuyorsun seni komik şey seni!” gibi sözlerle “iğrençleşiyorlardı.” Önde gelen yerli derebeylerden Hatuey kazığa vurularak yakılmıştı. Ölürken kendisinin Hristiyanlığı seçmesi istenmiş, iyilerin göğe, cennete gideceği söylenmişti. Hatuey eğer

¹⁷³ Bartolome de Las Casas, *Kızılderililer Nasıl Yok edildi?*, tercüme Meryem Ural, İstanbul: Şule Yayınları, 1999, s. 21-22.

¹⁷⁴ Bartolome de Las Casas, *Kızılderililer Nasıl Yok edildi?*, s. 23-24.

Hristiyanlar “iyi” olup cennete gidecekse kendisinin cehenneme gitmeyi yeğlediğini belirtmişti.¹⁷⁵

Bir defa Amerika keşfedilince yeni maceraperestler ve zenginlik peşinde olanlar bu toprakları ele geçirmeye yönelmiştir. Vasco de Balboa Panama’yı ele geçirmiştir. Hernando Cortes (1485-1547) Meksika’daki Astek imparatorluğuna göz dikmiştir. Cortes (Kortez) 16 atlı ve 600 asker ile Meksika’yı ele geçirmeyi ve İmparator Montezuma’yı yenmeyi başarmıştır. Bunu yaparken Montezuma’nın Aztek olmayan halklarını, onlara özgürlük vadi ile kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. İspanyolların sayısı az olmakla birlikte Meksika’nın ele geçirilmesinde 100.000 yerli Kortez’e destek vermiştir. Yapılan savaşlarda tarihin kaydettiği en kanlı katliamlardan bazılarına tanıklık edilmiştir.

Fransisco Pizarro (1476-1541) Peru’daki İnka imparatorluğunu ele geçirmiştir. Daha önce hiç demir ve metal silahları görmemiş olan yerlilerin kesici taşlarla işledikleri tahtadan kılıçları pek etkili olmamıştır. Metal silahlar yanında top ve tüfeğe sahip olan İspanyolların silahları, entrikaları ve teşkilatlılıkları karşısında yerliler pek bir başarı gösterememiştir. İnka hükümdarı Atahualpa’nın yakalanması yerlilerin moralini bozmuş ve 1532’de İnka İspanyolların eline geçmiştir. Böylece Meksika’daki Astek ve Peru’daki İnka medeniyetleri son bulmuştur. Kortez Meksika’yı 500, Pizarro İnka imparatorluğunu 169 kişilik kuvvetle ele geçirmiştir. Çelik kılıçları, haç şeklinde yayları ve topları olan İspanyollar kendilerini “asker”den ziyade “yol arkadaşı” olarak görürlerdi. Dönemin bir kaynağına göre “fakir doğmuş, askerî kuralları öğrenmek zorunda kalmış kaliteli adamlar (!?)” idi. “Ganimet” için savaşıyorlardı. Kısa sürede ganimet ve zenginlik için kalabalık guruplar halinde Yeni Dünya’ya akın etmişlerdi.¹⁷⁶

İspanyolların 1530’a kadar ele geçirdiği toprakların İspanya’dan daha büyük ve daha kalabalık olduğunu belirten Bartolome, 1518 ile 1530 arasındaki “12 yıl boyunca, bu 450 millik alanda, İspanyollar 4 milyonu aşkın insanı, kadın çoluk çocuk, genç, yaşlı demeden bıçakla veya mızrakla öldürdüler, ya da diri diri yaktılar. Söylediğim gibi ‘fetih’ dedikleri, aslında vahşi zorbalarm şiddete dayalı işgalleriydi.

¹⁷⁵ Bartolome de Las Casas, *Kızıldriller Nasıl Yok edildi?*, s. 25-37.

¹⁷⁶ Euan Cameron, *The Sixteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 181-182.

Bu işgaller sürdükçe, yalnız Tanrı'nın değil, bütün insani kanunların da kınadığı cinayetler devam etti" diye belirtmiştir. Ona göre İspanyollar yaptıkları her türlü insanlık dışı katliam ve caniliği haklı göstermek için "kazandıkları zaferlerin kendilerine Tanrı tarafından verildiğini...bu haksız savaşların adil olduğunu düşünüyor, söylüyor ve yazıyorlardı." Bartolomé, "Amerika'nın keşfinden bu güne dek (1540lar), yerliler, Hristiyanların haksızlıkları, hırsızlıkları ve ihanetlerine uğramadan önce hiçbir zaman,* hiçbir yerde tek bir Hristiyan'a kötülük etmedi. Aksine yerliler, İspanyollara gökten gelen melekler gibi muamele ettiler. Hristiyanların eylemleri, kim olduklarını ve ne yapmaya niyetlendiklerini öğrenene dek öyle iyi ağırladılar ki... Şunu da eklemek gerekir ki, başlangıçtan bu yana İspanyollar, yerlilere İsa'nın dinini yaymak için fazla endişelenmediler. Söz konusu köpekler ya da başka hayvanlar olsaydı ancak o kadar endişelenirlerdi. Aksine din adamlarına acı çektirerek, zulmederek, onların dini öğretmemesi için her şeyi yaptılar. Çünkü bu açıkgozlülükle bekledikleri altın ve zenginliklerin ele geçirilmesine bir engel olarak görülüyordu" diye yazmıştır.¹⁷⁷

Maceraperest, acımasız savaşçı ve katliamcı olan İspanyol "conquistadores"lar (fatihler) büyük imparatorlukları as sayıdaki askerleriyle ele geçirseler de kazandıkları toprakların meyvelerini yiyememişlerdir. Balboa hainlikle suçlanarak idam edilmiştir. Pizarro kendi subayı tarafından öldürülmüştür. Cortes ise İspanya'ya çağrılarak, ele geçirdiği imparatorluğun tadını çıkarmasına müsaade edilmemiştir. Ele geçirilen topraklar İspanya kralının bürokratları tarafından yönetilmiştir. Conquistatorlar ise yerleşik hayata zorlanarak tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorunda bırakılmışlardır. Afrika'dan getirilen köleler ise tarım ve hayvancılığın temel iş gücünü oluşturmuştur.¹⁷⁸

İlk Coğrafi Keşiflere Katılan Kâşifler ve Keşiflerde Rol Alan Önemli Kimseler

Denizci Henri (1394–1460)

Portekiz prensi, Portekiz kralı I. John'un üçüncü oğlu olup ve 1415'te Kuzey Afrika'da Ceuta (Küeta)'nın Endülüs Müslümanlarından alınmasına katılmıştır. Portekiz'in Sagres kentinde

¹⁷⁷ Bartolome de Las Casas, *Kızılderililer Nasıl Yokedildi?*, 48-116.

¹⁷⁸ Esler, s. 438.

Avrupa'nın ilk denizci okulunu ve araştırma merkezini açmıştır. Gemi inşaatı sanatında gelişmeler yapan Henri, uzak mesafelere dayanıklı Caravel adlı gemilerin Sagres şehrinde geliştirilmesini sağlamıştır. Kendisi yolculuk ve keşiflere katılmamışsa da onun yardım ve teşvik ettiği seferler sonunda 1420 de Madeira'ya ulaşılmış, adım adım batı Afrika kıyıları keşfedilerek, 1446'da Gambia'ya varılmıştır. Madeira adaları zengin üzüm, şeker kamışı, buğday ve kereste bakımından zengin idi. Portekizlilerin şarap üretiminde büyük bir önem kazanmıştı. Madeira batı Afrika kıtalarının keşfi için bir üs olarak kullanılmıştı. Henri Afrika'da ilk siyahi köleleri 1444'te Portekiz'e getirerek sattırmıştı. Köle satışından elde edilen paranın beşte biri Henri'nin kesesine gitmekteydi. Papa, Kral Henri'nin Afrika'daki kolonileşmesini, Müslümanlara karşı savaşmasını ve bölgede tekelleşmesini desteklemiş ve yayınladığı bullarla bu desteklerini meşrulaştırmıştı.¹⁷⁹

Bartolomeu Dias (1450?-1500)

Portekizli denizci olup ilk defa olarak Afrika'nın güney ucuna (Ümit Burnu—the Cape of Good Hope) ulaşan coğrafyacı kâşiftir. Kral II. John'un isteği ile 1481'de Afrika'nın batı kıyılarını keşfetmek üzere görevlendirilmiş ve bazı keşifler yapmıştır. Ağustos 1487'de ise daha güneylere gitmek üzere gönderilmiştir. Ümit Burnu'na ulaştığında burasını fırtınalı ve zor bulan Dias, ilk önce burasını "Fırtınalar Burnu" olarak adlandırmıştır. Portekiz Kralı ise bulunan yerin gelecekteki stratejik ve ekonomik önemini sezinleyerek bu ismi "Ümit Burnu" olarak değiştirmiştir. Şubat 1488'de Afrika'yı dolaşan Dias, Büyük Balık Irmağı'na kadar gitmiştir. Böylece Avrupa'nın zenginliği için vazgeçilmez olan doğu yolunu bulunmuş oluyordu. Dias, Afrika kıyıların 1028 km'lik kısmını keşfetmiştir. 1500 yılında kendi keşfettiği Afrika'nın güney ucunda bir fırtınaya kapılarak ölmüştür.

Vasco da Gama (1469?-1524)

Portekizli bir denizci ve kâşif olup Ümit Burnu yolu ile Hindistan'a ulaşan ilk Avrupalıdır. Gençliğinde Portekiz adma Castile karşı savaşmıştır. Portekiz Kralı Manuel tarafından Hindistan'ı bulmak üzere görevlendirilmiştir. Emrinde dört gemi olarak 8

¹⁷⁹ Worth, **Vasco da Gama**, s. 27, 32-35. Henry'nin keşiflere verdiği destek, keşiflerle elde ettiği ün ve şan, köle ticaretinde kazandığı paralar onun borçlu ölmesini engelleyememiştir. Öldüğünde geride büyük bir borç bırakmıştır.

Temmuz 1497'de Lizbon'dan hareket etmiş, Kasım ayı içerisinde Afrika'nın güney ucunu (Cape of Good Hope) dolaşmış ve doğu Afrika kıyısında Malindi'de demirlemiştir. Bu limanda bulunduğu Arap bir dümenci (Ahmet ibn Majid) yardımıyla Hindistan'a doğru yol almış ve Hindistan'ın Kalküta limanına 20 Mayıs 1498'de varmıştır.¹⁸⁰ Buraya neden geldiği sorulduğunda Gama, "Hristiyanları ve baharatı bulmak" için geldiğini söylemiştir. Gama Kaliküt'ün Hindu idarecisi ile buluşmuş, bu buluşmada bölgedeki Müslüman tüccarların kovularak, yerine Portekiz tekelinde ticaretin tesisini istemiştir. Kaliküt'te bu dönemde Müslümanlar ve Hindular kendi tapınaklarına sahip, düzenin hakim olduğu, zengin ticaretin herkese gelir getirdiği bir yerdi. Buradaki Müslüman tüccarların karşı koyması nedeniyle limanda bir Portekiz üssü kuramadan ve çıkarken de savaşmak zorunda kalarak Portekiz'e dönmüştür. Ancak Hindu yönetici ile bir miktar baharat alma anlaşması yapabilmıştır. Da Gama Portekiz'de çok iyi karşılanmış, hediyeler verilmiş ve kendisine "Dom" sanı takılmıştır.¹⁸¹

Da Gama'nın keşfini takip etmek üzere Pedro Alvares Cabral top ve tüfekte donatılmış 13 gemi ile Hindistan'a gönderilmiştir. Hindistan'a giderken bugünkü Brezilya'ya çıkmış, burasını Portekiz toprağı ilan etmiş, yoluna devamla 13 Eylül 1500'de Kaliküt'e ulaşmıştır. Cabral Müslüman tüccarların şehirdeki varlığına son vermek istemiş, gemilerindeki top sayesinde Müslüman gemiler ile

¹⁸⁰ Koestler-Grack, **Vasco da Gama and the Sea Route to India**, s. 67-68, 75. Malindi'nin yöneticisinden yardım alan Da Gama, su tanklarını doldurmuş, ihtiyaç ve erzaklarını tedarik etmiş ve 24 Nisan'da Malindi'de ayrılarak Hindistan'a doğru yol almıştır. Kaliküt (Kalküta) şehri Da Gama'nın denizcilerini büyümüştür. Kalabalık şehirde tüccarlar dar sokakları doldurmakta, maymunlar Hindistan cevizi ağaçları üzerinde oynamaktaydı. Balıkçılar deniz üzerinde meşale ve fenerleri ile balıkları cezbederek, balıkların kayıkları içerisinde sıçramasını sağlamaktaydı. Böylece hiçbir güç sarfirmeden balık yakalamaktaydılar. Şehrin içerisinde bir çeşit "karmaşa" hakimdi. Sokakların etrafından her türden dükkanlar sıralanmaktaydı. Limon, portakal, mango ve muz gibi meyveler satılmaktaydı. Balıkçılar yakaladıkları "taze" balıkları satmaktaydı. Baharat, parfüm ve kızarmış ceviz kokusu havayı doldurmaktaydı. Değerli taş satıcıları elmas, safir, rubi, emerald, turkuaz gibi taşları satmaktaydı. Müşteriler arasında Hintli, Arap, İranlı, Suriyeli, Türk, Çinli ve "uzun koyu renkli Somalililer" bulunmaktaydı. Her köşede farklı dil duyulmaktaydı. Bu çeşitliliğe rağmen pazaryerinde "herzaman barış ve düzen" hakimdi.

¹⁸¹ Worth, **Vasco da Gama**, s. 50-57. Gama'nın emrinde dört gemi—Sao Gabriel, Sao Rafael, Berrio ve Sao Miguel—ve 170 denizci bulunmaktaydı. Yolu üzerinde Mozambik'te Müslüman hükümdar ile kavga etmiş, Malindi'de yardım görmüştür.

şehrin Hindu yöneticisine galebe çalmıştır. Çatışmalar sırasında birçok Müslüman gemisini ve şehri yakıp-yıkmıştır. Cabral Kalküta'da bir Portekiz üssü kurmayı başarmış, baharat dolu gemilerle 1501'de Portekiz'e dönmüştür. Ancak bu üsteki Portekizliler öldürülünce, Da Gama "Hindistan Amiralî" sanı ile ve 15 iyi silahlanmış gemi komutanı olarak Müslümanlarla savaşmak üzere gönderilmiş, Mozambik'te Portekiz kolonisi kurmuştur. Yolu üzerindeki Müslüman gemilerini yakmış, bir defasında Haç kafilesi taşıyan ve Müslüman kadın, çocuk ve adamlardan oluşan 400 kişilik gemiyi yolcuları ile birlikte yakırtmıştır. Kalküta'ya vardığında savaşı kazanmış ve buradaki raja ile barış yapmıştır. Baharat dolu zengin bir kargo ile Hindistan'ı terk ederek 1503'te Portekiz'e dönmüştür.¹⁸² 1519'da Kont of Vidigueria olan Gama, 1524'te Hindistan valisi olarak gönderilmiş ve kısa süre sonra burada ölmüştür.

Christopher Columbus (Kristof Kolomb) (1451-1506)

Batı istikametinde giderek Asya'ya, özellikle Hindistan'a ulaşmaya çalışırken Karayip denizindeki adalara, Amerika'ya ulaşan ilk keşif olan Kolomb bir İtalyan olup, Ceneviz'de doğmuştur. Bir dokumacının beş çocuğundan birisi olan Kolomb, eğitimini halkın genelinin gittiği devlet okulunda almış, babasının dokuma işlerine ve ailesinin çalıştırdığı tavernadaki işlere katkı sağlayarak büyümüştür. 1470'te denici olarak denizlere açılmış, Ceneviz ile İngiltere ve Batı Afrika arasında yolculuklara katılmıştır.¹⁸³ 1475'te Ege'de Ceneviz kolonisi olan Sisam adasına gelmiş ve bir süre burada kalmıştır. Aynı şirket gemileri ile 1476'da İngiltere'ye seyahat sırasında geminin battığı, kendisinin yüzerek Lizbon'a çıktığı ve burada yerleşerek evlendiği rivayet edilmiştir. Portekiz'e yerleşmesinde Portekiz kralının keşiflere açık olup, destek vermesinin etkisi olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁴

Bir taraftan antik düşünür ve coğrafyacıardan Aristoteles ile Ptolemy'nin dünyayı küresel tasvirleri, diğer taraftan matbaanın geliştirilmesi ile kitaplara ulaşımın kolaylaşması sonucu coğrafya bilgisinde ve dünya hakkındaki bilgilerin yaygınlaşması Kolomb'un

¹⁸² Worth, **Vasco da Gama**, s. 63-67.

¹⁸³ David, Ian, John and Margaret Miller, **The Cambridge Dictionary of Scientists**, Cambridge: Cambridge University Press 2002, s. 73-74.

¹⁸⁴ Arthur P. Newton, "Christopher Columbus and his Enterprise," **History**, vol. 7, no. 25 (1922), s. 38-39.

dünyanın yuvarlaklığı konusunda fikirlerini pekiştirmiştir. "Sıradışı öngörüye"¹⁸⁵ sahip olan Kolomb'un harita ve tablolarına bakıldığında, seyahatleri öncesinde dünya'nın %25 daha küçük ve çoğunlukla karalarla kaplı olduğu inancına sahip olduğunu, bundan dolayı da Asya'ya kısa süren bir deniz yolculuğu ile varılabileceği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. 1484'te tezlerini Portekiz kralı John II'ye açıklamıştır. Ondan batıya yapacağı yolculuk için yardım istemiştir. İsteği, Portekiz donanmasının Afrika'nın batı sahillerinde mesafe almış olması ve yanlış hesaplar nedeniyle reddedilmiştir.

Bundan kısa süre sonra Kolombus İspanya'ya gitmiştir. Burada kraliyet komitesinin reddine rağmen istekleri Kastil kraliçesi Isabella I ve kralı Ferdinand V'in kabulüne yol açmıştır (1492). Kolomb'un İspanyol kral ve kraliçesi ile yaptığı anlaşmaya göre tüm bulduğu toprakların valisi olacak, değerli madenlerin %10'u kendisine kalacaktı.

Batı istikametinde ilk yolculuğuna Columbus, Ağustos 3, 1492'de üç gemi ile yola çıkmıştır.¹⁸⁶ Önce Kanarya adalarına varmış, oradan da batıya hareket edilmiştir. Sıkıntılı geçen bir yolculuktan sonra Kolomb 12 Ekim'de San Salvador (Kutsal Koruyucu – Guanahani) adasına varılmıştır. Buradan Küba ve Hispaniolayı (şimdiki Dominik Cumhuriyeti ve Haiti) keşfedilmiştir. Hispaniola'da Kolombüs'ün gemisi Santa Maria parçalanmış, geride kalan iki gemi ile Ocak 1493'te İspanya'ya dönebilmiştir. Burada oldukça şaşalı karşılanmış ve Kolomb'a asilzade sanı verilmiştir.

Kolomb'un ikinci yolculuğu kısa süre sonra 17 gemi ve 1500 denizci ile Eylül 1493'te başlamıştır. Bu sefer sırasında Porto Riko'ya kadar gidilmiştir. Dominik Cumhuriyetinde Cape Isabella şehri kurulmuş ve bu şehir Yeni Dünya'daki ilk Avrupa kolonisi olmuştur. Daha sonra Küba'yı gezen Kolomb, buranın Asya'nın bir parçası olduğunu zannetmiştir. Amerikan yerlileri için "İndian—Hindistanlı" demiştir ki bu gün bile bu yanlışlık devam etmektedir.

¹⁸⁵ Felipe Fernandez-Armesto, "Columbus—Hero or Villain?", **Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation**, volume 1, editör William Hughes, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 224-228.

¹⁸⁶ Miller, **The Cambridge Dictionary of Scientists**, s. 73. Kolomb'un emrinde İspanya kralının "bayrak gemisi" Santa Maria yanında Pinta ve Nina adında iki ayrı gemi bulunmaktaydı. Komuta ettiği denizcilerin toplamı 100 idi. Kendisine İspanyol kraliyetince "Çinin Büyük Kağan"ına verilmek üzere bir mektup verilmişti.

Eylül 29, 1494'te İsabella kolonisine döndüğü zaman, Kolomb, birçok kolonistin Avrupa'ya döndüğünü, sebep olarak da ilk günlerdeki yerlilerle dostluğun, beyazların baskılarından dolayı düşmanlığa dönüşmesinden kaynaklandığını öğrenmiştir. Mart 1495'te yerlilerle yaptığı savaşı kazanan Kolomb, büyük bir kısmını Avrupa'ya köle olarak satılmak üzere göndermiştir. Ancak köle olarak satılmalarına itiraz eden Kraliçe İzabella, onları geri göndermiştir. Aynı zamanda olayları aydınlatmaya çalışan bir Kraliyet komisyonu adaya gönderilmiştir. Bunların suçlamalarından yılan Kolombüs, Santo Domingo'yu kendine başkent yapmış, yerine Bartholomew'i bırakarak İspanya'ya dönmüştür.

Kolombüs'ün üçüncü (1498) seferinde Avrupalılarca bilinmeyen "Yeni Bir Dünya" bulduğunu belirtmiş, ticarî faydanın azlığından dolayı, bu sefer için yeterli destek ve coşkudan yoksun bırakılan Kolomb muhtemelen Tirinidat'ı ve Venezüela'yı keşfetmiştir. Kolonisi Santo Domingo'da ayaklanma çıktığını öğrenmiştir. Bu sırada İspanya'da Kolomb'un düşmanları kraliyeti kıskırtmış ve genel valilik Kolombüs'ten alınarak Francisco de Bobadilla'ya verilmiştir. Yeni genel vali 1500'de Espanola'ya varmış, Kolombus ve kardeşi Bartholomew'i kafes içinde tutsak etmiş ve İspanya'ya göndermiştir. İspanya'da kraliçe onları serbest bırakmış ve ödüllendirmiştir, ancak genel valiliği tekrar vermemiştir. Bununla birlikte onların dördüncü ve son seferini desteklemekten geri kalmamıştır.

Kolomb, dördüncü ve son seferinde Honduras ve Panama'ya kadar gitmiş, burada bir koloni kurmuştur (1503). Yerlilerle yaptığı savaşlar, fırtına ve gemiciler arasındaki ayaklanmalarla yıpranan Kolombüs İspanya'ya dönmüş, 1506'da da fakir bir insan olarak ölmüştür. Her ne kadar cesedi keşfettiği yerlere götürülmüşse de nerede gömüldüğü tam olarak bilinmemektedir. Sabırsız, oldukça dindar ve altın hırsı ile dolu olan Kolomb gerçekte neyi keşfettiğini bilmeden ölmüştür. Onun keşfi dünya tarihini değiştiren önemli olaylar arasında yer almıştır.

Ferdinand Magellan (1480 – 1521)

Portekiz'de doğmuş, İspanya adına gemicilik yapmış ve dünyayı ilk dolaşan kişi unvanını kazanmıştır. Soylu bir ailenin çocuğu olan Fernao de Magalhaes (Magellan), kralın sarayında yazıcı olmuş ve 1505'te Hindistan'a yolculuk yapmıştır. Hindistan'da yapılan savaşlara katılmış, Malakka'nın alınmasında rol oynamıştır.

Endonezya'yı araştırmış ve kendisine 1510'da kaptanlık rütbesi verilmiştir. Fas'ta Faslılar ile savaşmış ancak sonraları Portekiz kralının gözünden düşmüştür. Sebebi olarak 1511'de Malakka'nın alınması sırasında emirleri dinlemeyerek, ordudan ayrılması olmuştur. Portekiz Kralı Manuel'in gözünden düşünce o da İspanya Kralı'nın yanına giderek onun hizmetine girmiştir.¹⁸⁷

Portekiz vatandaşlığını reddeden Macellan, 1517'de İspanya'ya gitmiştir. Ona göre güney Amerika'da Hindistan'a ulaşan bir geçit vardı. Bu geçit sayesinde İspanya zengin baharat ticaretinde pay alabilirdi, çünkü Portekizliler Hindistan ticaretinde tekel oluşturmuş, İspanyolları buradan uzak tutmuşlardı. Bunun için Tordesillas Anlaşması (1494)'nı imzalamışlardı. Bu anlaşmaya göre Papa İspanyol ve Portekiz arasında hakemlik rolü yapmış, Atlantik ve Brezilya ortasında geçen kısmen hayali bir hattın doğu kesimi Portekiz, batı kesimi İspanyol keşiflerine ve hâkimiyetine bırakmıştı. Magellan'a göre Brezilya'nın batı kesiminden Hindistan ticaretine ulaşılabilir ve bu ticaretten pay alınabilirdi. Dahası Magellan'ın bir görevi İspanya'nın Tordesillas Anlaşması gereği kendisine ait olduğunu iddia ettiği yerleri tetkik ve tespit etmektir.

İspanyol Kralı I. Charles (geleceğin Kutsal Roma İmparatoru V. Charles) Magellan'ın planını kabul edip, ona 5 gemilik ve 250 kişiden oluşan bir donanma sağlamıştır. Yolculuk 20 Eylül 1519'da İspanya'nın Sanlukar limanında başlamıştır. Magellan, her zamanki yolu takip ederek Afrika kıyılarından ekvator kuşağına kadar gitmiş ve oradan da Brezilya'ya ulaşmıştır. Güney Amerika kıyılarını bir geçit bulmak için inceledikten sonra, Arjantin'de San Julian limanına ulaşmış, burada beş ay kadar hava şartlarının iyileşmesi için beklemiştir. Bu sırada bir gemisini kaybetmiştir.

Güneye doğru bir geçit aramaya devam eden Magellan'ın bir gemisi kendisine karşı ayaklanarak İspanya'ya dönmüştür. Aynı zamanda İspanyol asıllı subayların ayaklanmasını da bastırmak zorunda kalmıştır. Sonunda kendi adı ile anılacak olan Magellan Boğazı geçidine ulaşmış ve oradan Pasifik'e açılmıştır. Durağan yapısından dolayı Magellan Büyük Okyanusu "Pasifik" olarak isimlendirmiştir. Seyahat sırasında yiyeceklerinin bitmesi, onların scurvy (iskorbüt), vitamin eksikliğinden doğan hastalık, hastalığa yakalanmasına, deri ipleri, ağaç tozlarını ve fareleri yemelerine yol

¹⁸⁷ Worth, Vasco da Gama, s. 88.

açmıştır. Birçokları yolda ölmüştür. 98 gün sonra donanma muhtemelen Guam olan adaya ulaşmıştır. Mariana adalarında alış veriş yapılırken yerliler ellerindeki birçok şeyi çalmışlardır. Magellan Mariana adalarına ilk olarak "Hırsızlar adası" adını koymuştur.

Mariana'dan yola devam eden Magellan, Filipinlerin Mindanao adasına gitmiştir. Burada bazı yerli liderleri Hristiyan yapan Magellan, oradan Cebu adasına gitmiş ve bura hükümdarı Humabon'u Hristiyan yapmıştır. Humabon'un rakibi Lapu-Lapu ile yaptığı Mactan Savaşında ona yardım ederken ölmüştür (27 Nisan 1521). Başlattığı dünyayı dolaşma turunu Del Kano tamamlayarak Avrupa'ya dönmüştür. Magellan yolculuğunu tamamlayamamış olsa da Dünya'yı ilk dolaşan kimse olarak tarihe geçmiştir.

Magellan'ın ölümü üzerine üç gemiyi götürecek sayıda denizci olmadığından birisi geride bırakılmış ve ikisi ise İspanya'ya yönelmiştir. Yolda birisi de Portekizliler tarafından ele geçirilmiştir. Sonunda bir gemi, Victoria, 18 gemici ile 6 Eylül 1522'de İspanya'ya dönebilmiştir. Beş gemiden dördü kaybolmuşsa da Hindistan'da aldıkları karanfille dolu olan gemi, bu karanfilin satımından oldukça büyük kazanç elde edilmiştir.

Magellan'ın dünya turu ile dünyanın yuvarlaklığı, karalar ve denizler hakkında bilgiler, okyanusların birbirine bağıntılı olduğu, gibi coğrafya ilminde köklü bilimsel gerçekler ortaya konmuş olmanın yanında, dünya hakkında o güne kadar, çoğunlukla batıl inanca dayalı bilgiler, çürütülmüştür. İspanyollar Hint'de Moluccas üzerinde hak iddia etmelerine yol açtığı gibi Filipinleri müstemlekeleri arasına katmışlardır. Filipinlerin Manila limanı İspanya'nın sonraki asırlarda doğu ticaretinde merkezlik rolü oynamıştır. Dünya üzerinde deniz ulaşımı daha büyük bir önem ve gelişme göstermiştir. Zor ve pahalı kara ulaşımının aksine, denizlerdeki ulaşım daha ucuz ve güvenli olmaya başlamıştır.¹⁸⁸

Amerigo Vespucci (1454-1512)

İtalyan asıllı bir kâşif olan Vespucci, Kolomb'un ilk keşfettiği Amerika'nın "Yeni Dünya" olduğunu ilan etmekle ün yapmıştır. Floransa ve Piza'da eğitim gören Vespucci, denizci, tüccar ve kâşif olarak yetişmiştir. Portekiz Kralı I. Manuel'in daveti üzerine ve onun

¹⁸⁸ Merry E. Wiesner-Hanks, **Early Modern Europe, 1450-1789**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 141.

destekleriyle Yeni Dünya'da keşifler yapmak üzere yola çıkmıştır. Bu keşfinden dolayı da Amerika kıtasına kendi adı verilmiştir. Güney Amerika'nın sahillerini araştıran kaşif, bölgenin coğrafyası ve bölgede yaşayan yerlilerin hayatı ile ilgili detaylı bir eser meydana getirerek 1507'de bastırmıştır. Yerliler ile ilgili olarak onların hayatları boyu çıplak yaşadığını, çok evliliğin yaygın olduğunu, herkesin herkes ile çiftleştiğini, özel mülkiyetin olmadığını, dinlerinin ve kiliselerinin olmadığını ve yerlilerin vücut ve yüzlerindeki takılar nedeniyle korkunç vücut bozuklukları olduğunu iddia etmiştir.¹⁸⁹ 1508'de İspanya Kralı Ferdinand emrine giren Vespucci, İspanyol deniz gücünü geliştirmesi için İspanya'nın baş denizcisi yapılmıştır. 1512'de İspanyol şehri Seville'de bilinmeyen bir sebepten ölmüştür.

Hernando Cortez (1485-1547)

İspanyol kâşif ve Meksika'daki Astek İmparatorluğunu ele geçiren ve bu imparatorluğa son veren kimse olan Cortez üniversitede hukuk eğitimi almış, 1504'te Santo Domingo (Dominik Cumhuriyeti)'ya gitmiş ve burada İspanyol askerlerine katılmıştır. Küba'nın ele geçirilmesinde rol oynamış ve burada Santiago valisi olmuştur. 1518'de Küba valisi Velazquez'in izniyle Meksika'ya yapılacak bir askeri sefere komutanlık etmiştir. Şubat 1519'da 600 asker, 20 at ve 10 küçük çaplı top ile yola çıkan Cortez, Mart 1519'da Tabasco'yu ele geçirmiş ve burada Astek İmparatorluğunun varlığında ve imparatorun Montezuma olduğundan haberdar olmuştur.

Bugünkü Veracruz olan yeri kuran Cortez, burada bağımsız bir idare oluşturmuştur, ayrıca geri kaçacakları önlemek için donanmasını yaktırmıştır. Asteklerin düşmanı Tlaxcalanlar ile anlaşılan Cortez, Astek imparatorluluğunun başkenti Tenochtitlan'ı almayı tasarlamıştır. Ülkesinin Cortez tarafından işgaline söz çıkarmayan imparator, onu başkente saldırıncaya kadar beklemiştir. 8 Kasım 1519'da şehre giren Cortez ve askerlerine bir şey denilmemiş, onlar geniş bir binaya yerleşmişlerdir. Efsaneye göre Cortez başkentte beklenen açık tenli "Tanrı-kral" (Quetzalcoatl) idi. Bu nedenle saygı görmüştü. Her ne olursa olsun İspanyollar şehirde bulunan altın ve gümüşün büyük kısmını ele geçirmişlerdi. Montezuma zorla İspanya kralı Charles I'in vassalı olmayı kabul ettirilmişti.

¹⁸⁹ Michael J. Schroeder, "Amerigo Vespucci," *The Encyclopedia of World History, 1450-1750*, s. 396-397.

Daha sonra yeni gelen İspanyol güçleri şehre girmiş, onların komutanı Alvarado ise halka kötü davranmasından dolayı bir yerli ayaklanması patlak vermişti. Ayaklanmayı idare eden Montezuma'nın yeğeni Kuauhtemoc, Montezuma'nın öldürülmesine ve İspanyolların da şehirde sürülmesine önderlik etmişti (30 Haziran 1520).

Bu yenilgiden sonra güçlerini takviye eden Cortez tekrar Tenochtitlan'a dönmüş ve 13 Ağustos 1521'de Astek başkentini almıştır. Şehrin harabeleri üzerinde Mexico City (Meksika'nın başkenti)'yi kuran Cortez, Avrupalıların yenedünyada kurdukları belli başlı şehirlerden birisini inşa ettirmiştir. Yerliler üzerine acımasız baskılarda bulunan Cortez, Honduras üzerine de seferler yapmıştır. Gücünden korkulduğundan İspanyaca Meksika valiliğine son verilip 1528'de geri çağırılmıştır. Burada Oaxaca Markisi (Marquis of Oaxaca) ilan edilmiştir. Aynı zamanda Genel Kaptan olan Cortez sonraları tekrar Meksika'ya dönmüş, ancak eski güç ve mülküne kavuşamamıştır. Kaliforniya ve Pasifik Okyanusu kıyılarında yeni keşifler yaptıktan sonra İspanya'ya dönmüştür. 1541'de Cezayir'e karşı başarısız bir seferde görev alan Cortez, hayatının sonuna kadar Sevilla'da kendine ait bir çiftlikte yaşamıştır.

Francisco Vasquez de Coronado (1510-1554)

İspanyol "fatihler" (conquistadors)den biri olup, Kuzey Amerika kıyıları ile efsanevi Yedi Şehri bulan kimsedir. 1535'te Meksika (Yeni İspanya)ya gitmiştir. Bugünkü ABD'nin güney kesimlerinde olduğu varsayılan oldukça zengin efsanevi Yedi Şehir'i bulmak için karadan kaşif kolu oluşturmuştur. Arizona, Büyük Kanyon ve Puebolo'gibi yerleri keşfeden Coronado, zengin efsanevi şehirleri bulamamıştır (1540). 1541'de Teksas'ı geçip, büyük düzlükler üzerinde Kansas'a kadar yerleri keşfetmiştir. Meksika'ya döndüğünde hoş karşılanmayan Coronado, valilik görevinden alınmış ve 1554'e kadar Meksiko City'de yaşamıştır.

Francisco Pizarro (1476?-1541)

İspanyol "fatihlerden" (Conquisators) ve Peru valisi (1532-1541). Fakir bir aileden gelen ve hiç okuma yazma bilmeyen Pizzarro, 1502'de Hispaniola'ya gitmiş, Komombiya'nın keşfi ve İspanya'ya katılması için yapılan sefere katılmış ve birinci subay olmuştur. Pananama valisinin idaresi altında da çalışan Pizarro, Peru'daki İnka imparatorluğu ve zenginlikleri hakkında duyduğu haberlerden dolayı İspanya'ya dönmüş ve Kral'dan Peru'nun zaptı ve oranın valisi olma

iznini almıştır. 1532’de sefere çıkan Pizzaro, Kasım 16, 1532’de 200 kadar askeriyle İnka şehri Cajamarca’ya varmış ve burada kral Atahualpa dahil tüm İnka liderlerini bir ziyafete davet etmiştir. İspanyollar İnkalılar tarafından “tanrı” gibi görülmekteydi. Ziyafete gelen İnka liderleri, atların ve topların yardımıyla, silahları toplandıktan sonra yarım saat gibi kısa sürede öldürülmüştür. Atahualpa ise tutsak edilmiştir. Bedel parası olarak kraldan bir odayı altın ve iki odayı gümüşle doldurması istenmiştir. Kral bunu kabul etmiş ve bu günkü değerle 100 000 000 dolar değerinde altını toplamıştır. Ancak, bedel parasına rağmen kral 29 Ağustos 1533’te öldürülmüştür.

Bundan sonra İnka başkenti Cusco’ya yürüyen Pizarro, şehri almış ve yağmalamıştır. Halkı da zorla çalışmaya zorlamıştır. Bundan sonra Diego de Almagro, diğer bir İspanyol “fatih”, ile Pizarro arasında Cusco için Las Salinas savaşı olmuş, Diego bu savaşta öldürülmüştür (1538). Pizarro’da 1541’de Lima’da sarayında öldürülmüştür.

Diego de Almagro (1457-1538)

İspanyol asker ve maceracı idi ve 1514’te Yeni Dünya’ya gitmiş ve Panama’ya yerleşmişti. Pizarro ile Peru’nun işgalini planlamış, 1535’te Almagro, Holy Roman İmparatoru Charles V tarafından New Toledo’nun hakimi ilan edilmiş, burada İnka başkenti Cusco üzerinde hak iddia edince Pizarro ile savaşmış ve savaşta öldürülmüştür.

Tordesillas Anlaşması (1494)

Portekiz ve İspanyolların coğrafi keşiflerde kat ettiği mesafe bu iki devleti zorlu bir rekabet içerisine çekmiştir. Rekabet ve anlaşmazlık, kavga ve savaşa yönelince İspanya ve Portekiz Papa’ya başvurarak aralarında karar vermesini istemişlerdir. Papa VI. Alexander 1493’te “Bull of Demarcation” yayınlarak Dünya’yı İspanyol ve Portekizliler arasında ikiye bölmüştür. Buna göre Cape Verde adalarının 370 deniz mili batısında ve Atlas Okyanusu içerisinde geçtiği varsayılan bir boylamın batı tarafı İspanyol keşiflerine, doğusu ise Portekiz yayılmasına bırakılmıştır. Papa’nın Bull’una göre iki devlet 1494’te Tordesillas Anlaşma’sını imza etmiştir. Bu anlaşma ile Portekizliler Hint Okyanusu ile Amerika’da Brezilya üzerinde müstemleke kurarken, İspanyollar Orta, Güney ve Kuzey Amerika’da serbest sömürgeler edinme “hakı” kazanmıştır. İşin ilginç Portekizli kaşif Pedro Alvarez Cabral Brezilya’yı bu

anlaşmanın imzalandığı tarihten ancak altı yıl sonra 1500'de keşfetmiştir.¹⁹⁰

İspanyol ve Portekizlilerin Yaptıkları Coğrafi Keşiflerin Doğurduğu Sonuçlar

Avrupa ve dünya tarihi için ilk coğrafi keşiflerin çok büyük sonuçları ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihinin bu en önemli gelişmelerinden olan coğrafi keşiflerle, iktisadi, sosyal, kültürel, askeri, coğrafi ve medeniyet sahalarında köklü değişimler ve gelişmeler ortaya koymuştur.

Ekonomik olarak eski İpek ve Baharat yolları önemlerini yitirmemekle birlikte güç ve geçerliliklerini büyük oranda yitirmiştir. Önceleri Roma'dan Çin'e uzanan İpek yolu ve Avrupa ile Hindistan arasında Orta Doğu üzerinde geçen Baharat yolu, bu yerlere ekonomik gelirler yanında kültürel ve medeniyet açısından da katkıda bulunmaktaydı. Portekizlilerin Ümit Burnu yoluyla doğunun mallarını kendi tekellerine almaya çalışmaları ve bu malları batı Avrupa şehirlerinde—Lizbon gibi—pazarlamaları, Orta Doğu'nun ve Türk ve İslam Dünyasının oynadığı rolün batı Avrupa'ya kaymasına yol açmıştır. Batı, doğu-batı ticaretinde zenginleşirken, Türk dünyası önemli gelir kayıplarına yol açmıştır.

Coğrafi keşiflerle keşfedilen yerlerdeki geri kalmışlık Avrupalıların kendilerine olan sosyo-psikolojik durumlarının güçlenmesine yol açmış, kendilerini diğer toplumlar üzerinde görme alışkanlığı yaratmıştır. Bu süreç 19'ncü asrın sonları, 20'nci asrın ilk yarısında ortaya çıkan "sosyal darwinizm" düşüncelerinin doğmasında etkili olmuştur.

Avrupa'ya getirilen altın ve gümüş gibi değerli madenler ki bunlar o günün paraları idi, Avrupa'da ve yakın çevresinde—Osmanlı Devleti gibi—enflasyona dayalı ekonomik krizlere ve sosyal bunalımlara yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde 16'ncı asrın sonları ile 17'nci asırda Anadolu'yu büyük sıkıntılar içerisinde bırakan Celali isyanlarının önemli nedenlerinden olarak Avrupa'da artan gümüşün yarattığı enflasyon hareketleri olduğu kabul edilmiştir.

¹⁹⁰ Michael J. Schroeder, "Amerigo Vespucci," *The Encyclopedia of World History, 1450-1750*, s. 388-399; Panikkar, *Asia and Western Dominance*, s. 27.

Keşfedilen yerlerdeki ilkel topluluklar köleleştirilmiş veya aşırı baskılar altında tutulmuştur. Yerlilere yönelik katliamlar insanlık onurunu yerin dibine sokacak, aşağılık bir metot ve yoğunlukla uygulanmıştır. Kendisi de başlangıçta “conquistador” olan Başpiskopos Bartolome de Las Casas (1474-1566)’a göre binlerce yerli acımasız yöntemlerle katledilmiştir. Bir insanlık dramı yaşanmıştır.

Yerlilerin nüfusunun hastalık, katliamlar ve aşırı çalışma ile düşmesi sonucu Afrikalı zencilerin Amerika’daki tarım alanlarında çalıştırılmak üzere köleleştirilmesi ve buna bağlı bir köle ticaretinin doğması gerçekleşmiştir. Amerika’da daha fazla çalışacağına, daha itaatkâr olacağına ve daha fazla gelir getireceğine inanılan Afrikalı zenciler köleleştirilerek yerlerinden edilmiştir. 1600’lere kadar 275.000 siyahî köle Amerika’ya taşınarak burada satılmıştır. Bu rakam izleyen yıllarda kat kat artarak devam etmiştir.

Coğrafi keşifler ile yeni meyve, sebze ve bitkiler tanınmıştır. Bu bağlamda domates, patates ve tütün Yeni Dünya’dan getirilmiştir. Amerika’nın pamuğu uzun asırlar Avrupa tekstil sanayinin temel hammaddesi olmuştur.

Amerikan yerlileri genellikle avcı, toplayıcı ve bir yere kadar tarım toplumları idi. Hayvancılık pek bilinmemekteydi. Sadece lamalar kullanılmaktaydı. İspanyollar Amerika’ya atı, sığırı, koyunu ve domuzu getirmişlerdir. Hayvancılık Amerika’da halkın yiyeceğinde önemli katkılar sağlamakla birlikte birçok yerli bitkilerin ve türlerin soyunun yok olmasında etkili olmuştur.

Yeni bitkiler gibi hastalıklar da el değiştirmiştir. Coğrafi keşiflere kadar Amerikalılar veba, tifüs, çiçek ve kızamık gibi salgın hastalıkları taşımıyorlardı. Avrupalıların getirdiği bu hastalıklar, önceden bağışıklığı olmayan yüz binlerce Amerikalının ölümüne yol açmıştır. Katliamlar ve salgın hastalıklar nedeniyle yerli halkın nüfusu hızla azalmıştır. 1520’lerde 25.000.000’un üzerinde nüfusa sahip olan Meksika’nın nüfusu 1600’lerde 1.000.000’un altında düşmüştür. Peru’nun nüfusu ise 7.000.000’den 500.000’lere gerilemiştir. Frengi (bel soğukluğu) hastalığının ise Amerika’dan eski dünyaya geldiği düşünülmektedir.

Coğrafi keşiflerle yeni bulunan bölgelerdeki insanların Hristiyanlaştırılmasına çalışılmış, bu bağlamda misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Amerikan yerlileri kilise tarafından

“dinsiz” görülmekten ziyade “çocukça” görülmüştür. Onların Katolikleştirilmesine çalışılmış, bunda da bir yere kadar başarılı olunmuştur. Her ne kadar yerel dini gelenek ve görenekler ile kilisenin öğretisi yeni ve garip dini anlayışlar meydana getirmiş olsa da Amerikan yerlileri Hristiyanlaştırılmıştır. Sadece bir Fransiscan keşişi 200’den fazla kilise inşa ettiğini ve 70.000’den fazla yerliyi bapdist (kutsal su ile yıkayarak, büyük günahtan arındırma ve Hristiyanlaştırma ritüeli) ettiğini iddia etmiştir.¹⁹¹

Avrupa’nın ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda gelişmesine yol açan coğrafi keşifler, Avrupa’ya uzun asırlar dünyanın zenginliklerine ulaşma ve bu zenginlikleri sömürme imkânı sağlamıştır. Bu şekilde Avrupalı zaman içerisinde bu güne kadar süren zengin ve üstün durumunu koruyabilmiştir.

Coğrafi keşiflerle Avrupa medeniyeti keşfedilen yerlere yayılmış, Avrupalıların dilleri, kültürleri ve dinleri dünyada büyük bir yayılma imkânı bulmuştur. Avrupalılar yeni yerlerde kendilerine yeni topraklar edinerek, güvenli gelecek sağlamada başarılı olmuştur.

Coğrafya ilminde köklü değişimler olmuş, dünyanın yuvarlaklığı, yeni kıtaların varlığı kesinleşmiştir. Dünya ve evren hakkında bilgiler geliştirilmiş, ilim ve teknikte ilerlemeler olmuştur. Dünya ile ilgili hurafelere dayalı eski yanlışlıklar terk edilmiş, bilimsel ilerleme mesafe almıştır.

Asırlardan beri özellikle Akdeniz’in oynadığı rol, Atlantik Okyanusuna kaymış, Akdeniz havzasındaki kültürel ve medeniyetteki gelişmeler yerini batı Avrupa’ya terk etmiştir. Bu bağlamda önceleri İspanya ve Portekiz, sonraları ise İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi devletler güçlenerek dünya politikalarına yön verecek konuma ulaşmışlardır.

Keşifler Avrupalıların yeni yerlere göçüne imkân tanımıştır. Her ne kadar İspanyol ve Portekiz hükümetleri avukat ve ilim adamı gibi kimselerin buralara göç etmesini başlangıçta, buralarda ayrılıklara ve yerli halkın bilinçlenmesine katkı sağlar korkusuyla karşı çıkmışsa da binlerce göçmen buralara gelerek yerleşmiştir. On altıncı asrın ortalarına kadar 150.000 İspanyol Amerika’ya göç ederken, bir o kadar Portekiz’de Asya’daki müstemlekelere gitmiştir. Bunlar buralarda kalarak koloniler kurmuştur. Sömürge imparatorluklarının

¹⁹¹ Merriman, s. 44.

kurulmasına yol açmış, Avrupa'da sömürge kazanımı için asırlarca sürecek olan rekabet ve savaşlar ortamı doğurmuştur.

Denizcilik ve deniz ulaşımı önem kazanmış, büyük ve hızlı gemiler yapımına hız verilmiştir. Deniz ulaşımı ve deniz yolları ticaret, ekonomi ve kültürde etkin rol oynamıştır. Denizlere hakimiyet dünya üzerinde güç ve prestijin kaynağı olmuştur. İspanyolların "orta halli bir maceraperestin hatası ve bir tesadüf neticesi" bulduğu Amerika'yı yani yenedünyayı Avrupa'nın sömürüsüne terk ederken, "uzun ve sabırlı araştırmaların meyvesi" olan Hint yolu doğuryu Avrupa denizaşırı yayılmacılığının hedefine koymuştur.¹⁹²

Sömürgelerle zenginleşen Avrupa dünyaya hâkimiyeti kurmada büyük adımlar atmıştır. Dünyanın önemli güç merkezlerinden bazıları önceleri İspanya ve Portekiz olurken, zamanla buralara Batı Avrupa katılmış ve Avrupa kıtası bu rolü günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır. Dünya'ya merkezilik rolü, siyasi, ekonomik, kültürel ve teknik konularda Avrupa olmuştur.

İspanya'nın Amerika'da elde ettiği altın ve gümüş gibi değerli madenler ekonomisine katkıda bulunduğu gibi bu paralar yardımı ile uzun bir süre İspanya'nın büyük ordu ve donanmasını ayakta tutabilmek mümkün olmuştur. İspanya on altıncı asrın en güçlü devleti haline gelmiştir.

İspanyol ticareti Avrupa ticaretinin de gelişmesine yol açmıştır. Kolonilerde elde ettiği ürünleri satarak hem kendi ekonomisine katkıda bulunmuş ve hem de kıtanın ekonomik patlama yapmasına yardımcı olmuştur. Coğrafi keşifler sonrasında zenginleşen Lizbon, Sevil ve Amestardam gibi şehirler zengin ve dinamik kültürel ve ekonomi merkezleri haline gelmiştir.

Hıristiyanlığı yaymak için gelen keşifler yerli din ve kültürüne savaş açmıştır. 1524'te Hernando Korteş'in önünde diz çöküp, el öptüğü Franciscan keşişi, on iki adamıyla birlikte ve daha sonra onlara katılan Augustinian ve Dominican keşifleriyle yerlilerin din değiştirmeleri için baskılar yapmışlardır. Yerlilerin tapınakları yerle bir edilmiş, putları kırılmış, takıları yakılmıştır. Yerlilerin kendi putperest ritüellerini yapmaları yasaklanmıştır. Eski din ve geleneğini

¹⁹² Fernand Grenard, **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**, çeviren Orhan Yüksel, İstanbul: M. E. B., 1992, s. 142.

sürdürmek isteyenlere yönelik kamçılama, hapis etme, sürgüne gönderme ve bazen de yakarak öldürme cezaları verilmiştir.¹⁹³

Hint Okyanusunda Osmanlı-Portekiz Mücadelesi

Coğrafi keşifler sonunda ilk olarak Afrika'nın güneyini dolaşarak Hindistan'a ulaşan Portekizliler, öteden beri Basra ve Kızıl Deniz üzerinde Suriye kıyıları ve İskenderiye'ye ulaşan Baharat ticareti üzerinde yıkıcı etkiler yarattılar. Hint Okyanusu, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi üzerinde kilit noktalara yerleşmeye çalışarak, Müslüman tüccarların bölgede etkinliğini kırmaya çalışan Portekizliler, Baharat ticaretini kendi tekellerine almak istediler. Bunu yaparken Hristiyan Avrupa'nın Türk-İslam olan doğuya karşı, doğunun elindeki tarihi ticaret yollarını elde ederek, bir üstünlük kurma girişimini de gerçekleştirmek istediler. Portekizliler ile Osmanlılar merkezlerinden uzakta Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nda mücadele ettiler.¹⁹⁴

Baharat ticareti oldukça zengin bir ticaretti ve tarih boyunca İslam dünyasına gelir getiren ana kaynaklardandı. Bu kaynağın tehlikeye girmesi ve Portekizlilerin, "kadın ve çocuklarıyla beraber seyahat eden hacıların gemileri de dahil olmak üzere bütün Arap gemilerini tahrip"¹⁹⁵ etmeleri üzerine, o zamanın Mısır ve Suriye'sine hakim olan Memlûklular Portekizlilerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Portekizliler, Hint Okyanusu üzerinde var olan canlı ticareti kendi tekellerine almak için kilit noktaları almakla kalmayıp, tekellerini bozmak isteyenlere karşı acımasız ve şiddete dayalı politikalar uyguluyorlardı. Kral Manuel I (1495-1521), kara parçası zaptından ziyade, ticaret trafiğine sahip olunmasını istiyordu. Doğu denizlerinin amirali unvanı ve büyük bir Portekiz donanması ile Hint Okyanusuna gönderilen Vasco Da Gama, bölgede Müslüman tüccarların faaliyetine son verecek, baharat ve altın ticaretinin Lizbon'a yönelimini sağlayacaktı. Bir çeşit "baharat emperyalizm"i

¹⁹³ Euan Cameron, *The Sixteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 183.

¹⁹⁴ Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 82.

¹⁹⁵ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, çeviren Orhan Yüksel, İstanbul: M. E. B., 1992, s. 143.

yaratacağı. Gama 1503'te Lizbon'a 30.000 quintal bahar getirmiş, Koçin ve Keynanor'da da iki mümessillik kurmuştur. Daha sonra bölgeye ilk Portekiz genel vali, D. Francisco de Almeida, büyük gemiler ve mürettebat ile gönderilmiştir.¹⁹⁶

1508'de Mir Hüseyin komutasında ve toplarla donatılmış bir Memluk donanması, Müslüman Güccarat hakimi ile Hindu Kaliküt'ün filolarını da alarak Hint Okyanusuna açılmış, Hindistan yakınlarında Portekiz'in ilk Genel Valisi Dom Almeida'nın oğlu D. Lourenço'nun komuta ettiğı bir Portekiz donanmasını yenmiştir. Almeida'nın oğlu çatışmalar sırasında ölmüştür. 1509'da Vali Dom Almeida'nın komuta ettiğı Portekiz donanması Mir Hüseyin gücü ile Diu yakınlarında savaşmış, bu sefer Portekizliler galebe çalmıştır. Bu zaferle Almeida Hindistan'da Portekiz hakimiyetini pekiştirmiştir. Ancak Portekiz Kralı onun yerine Dom Afonso de Albuquerque'i atamış, Almeida dönüş yolunda Afrika'da bazı sığırları çalmaya kalkışınca yerlilerle çatışmış ve birçok adamı ile birlikte öldürülmüştür.¹⁹⁷

Memlukluların Portekiz tehlikesi karşısında yeterince varlık gösterememesi, yine o devrin en parlak ve güçlü İslam devleti olan Osmanlı Devleti'ni sahneye çıkarmıştır. Osmanlıların Balkanlar, Akdeniz ve Avrupa'da Avrupalılar ile mücadeleleri, onların Hint okyanusunda da bu mücadeleyi sürdürebileceğı itimadını Arapların taşımasına yol açmıştır. Bu bağlamda, cihanşümullük iddiası içinde olan ve İslam diyarının koruyucusu olarak ortaya çıkan Osmanlı Türkleri, hem Portekiz tehlikesi, hem Müslümanların genel kanısı ve hem de güçlü ve tek İslam devleti olma arzusuyla Suriye, Mısır ve Hicaz'ı almak istemişlerdir. Yavuz Sultan Selim döneminde 1517'de Mısır Osmanlı Devleti'ne katılınca, Osmanlılar kendilerini Kızıl Deniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusunda da batı ile mücadele içinde bulmuştur. Bu mücadelenin yaşanmasında Güccarat Sultanı Bahadır Şah'ın Portekizlilere karşı Osmanlılardan yardım istemesinin de rolü olmuştur.¹⁹⁸

1509'da Portekizlilerin bölgedeki gerçek varlığının sağlayan Albuquerque (Albokerk) genel vali olmuştur. Hindistan'da önemli ticaret merkezi Goa'yı alan Albuquerque, Aden'i alma teşebbüsü ve

¹⁹⁶ Salih Özbaran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu.*, s. 76-77.

¹⁹⁷ Worth, *Vasco da Gama*, s. 73-75; Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 144.

¹⁹⁸ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 2, Ankara: TTK, 1988, s. 392.

Suveyş'te Memluk donanmasını imha etme çabası başarılı olamamıştır. Albuquerque Portekiz'e gönderdiği yazılarında Hint Okyanusunda Türklerle karşılaştığını, onların ateşli silahları iyi kullandığını kaydetmiştir.¹⁹⁹ 1511'de Malacca'yı alan Albuquerque, Kızıldeniz girişini kontrol eden stratejik öneme sahip Sokotra adası ile Basra Körfezi girişindeki önemli mevkilere Hürmüz'ü zapt ederek bu iki önemli deniz yolunda asırlarca devam eden baharat ticaretine büyük darbe indirmiştir. Doğu mallarını Akdeniz'e nakleden Müslüman gemicilere buralarını kapamıştır (1515).²⁰⁰ Memluklular Aden'i alarak Portekizlilere karşı üstünlük kurmak istemişlerse de başarısız olmuşlardır. 1517'de güçlü bir Portekiz donanması da Kızıl Deniz'de tam bir Portekiz üstünlüğü kurmak üzere gönderilmiş ve bu da gerek karşı koyumlar ve gerekse de bölgenin iklimi nedeniyle başarısız kalmıştır.²⁰¹

Osmanlılar Mısır'ı 1517'de alınca, Hicaz bölgesi ve Kızıl Deniz'de Osmanlı egemenliği altına girmişti. Bu tarihten sonra Portekizliler ve sonraları da diğer Avrupalı devletlerle mücadele Osmanlılara kalmıştır. Daha Memluklular döneminde Osmanlılar bu mücadelenin önemini anlamışlardı. Güney Anadolu'da bol miktarda kereste, demir ve zift ve daha önemlisi birçok Anadolu levendi Süveyş'e gönderilmiş ve Memluk donanmasına katkı verilmişti. 1511'de 300 tüfek, 30.000 ok, 40.000 kantar barut, 2.000 kürek ve bakır malzeme Padişah'ın emri ile karşılıksız olarak Memluklulara yardım için gönderilmişti. 1512'de de bazı yardımlar yapılmıştı. Dolayısı ile Osmanlılar, Hint Okyanusunda ki gelişmelere, Mısırın fethinden önce de kayıtsız kalmamışlardı. Dahası, daha Yıldırım Bayezid döneminde Mekke ve Medine için "sure" denilen yardımlar gönderilmeye başlanmış, bazı Anadolu köylerinin gelirleri buralara tahsis edilmişti.²⁰²

¹⁹⁹ Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, 2004, s. 83.

²⁰⁰ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 2, Ankara: TTK, 1988, s. 391.

²⁰¹ Worth, *Vasco da Gama*, s. 75-76; Salih Özbaran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu*, s. 80-81. Worth'a göre, Albuquerque "basit tatlarla tatmin olan sıradan birisi" idi. Savaşçıları ile birlikte savaşır, onlarla birlikte yatar-kalkardı. Kendisi "Osmanlı Türkleri ile amansız bir mücadele içerisinde olduğuna inanırdı." Türklerin "güçlü" olduklarına kani, Türk gemilerinin de Portekiz gemileri gibi "sağlam ve toplarla donatılmış" olduğunu rapor ederdi. Türklerin Portekizlilerden "nefret ettiğini" ve Portekiz mülklerini "yok etmek" istediklerini kaydetmişti.

²⁰² Özbaran, *Hint Yolu*, s. 83-84.

Portekizlilerin Kızıl Deniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi kıyılarındaki Müslüman şehirlere ve yerleşim yerlerine karşı yıkıcı hareketleri—bu doğrultuda Müslüman şehirlerden Somali’de Barbora, Kızıldeniz kıyısında Dahlak, Aden liman ve şehri yakılmıştı—ve Müslüman tüccarların gemilerine yapılan saldırılar artarak devam ediyordu. Buna rağmen Müslüman tüccarlar eski baharat ticaretine devam etmeye çalışıyordu. Her ne kadar baharat miktarı azalmışsa da, taşınabilen baharat yüksek fiyatlarla tüccarlarına büyük kârlar sağlamaktaydı. Portekizlilerin Hint ticareti üzerinde kurmak istedikleri tekelleşme birçok nedenden mümkün olamamıştı. Bir defa onların kontrol edemedikleri yerlerde yetiştirilen baharat kara yolları veya güvenli limanlar aracılığı ile İslam ülkelerine taşınmaktaydı. Diğer taraftan küçük bir ülke ve sınırlı sayıda nüfusu olan Portekiz’in böyle büyük bir ticareti tekelleştirmesine gücü yetmemekteydi.²⁰³

Başlangıçta Osmanlıların amacı Mısır’ın zenginliklerini İstanbul’a taşımak ve kutsal yerler için gerekli yardımı yapmaktır. Mısır’ın ilk Osmanlı valisi Hayır Bey (1517-1522) zamanında Yemen’in alınması tasarlanmışsa da başarılı olunamamıştı. Daha önemlisi, burada başarılı olabilmek için Kızıl Deniz’de güçlü bir donanmaya ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu bağlamda Midilli’de doğma bir Türk olan ve daha önce Memluklu hizmetinde bulunan Selman Reis önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlılar, Portekizliler ile mücadele için Suveys’te bir donanma inşa etmek gerekliliğine inanarak 1526’da buraya 3000 denizci ve yeterli miktarda kereste ve gerekli malzeme göndermişlerdir. Bu ilk donanmanın ordu komutanlığını daha önce Memlûk hizmetinde bulunan Hayreddin, kaptanlığını da Türk asıllı Selman Reis üstlenmiştir.²⁰⁴ Salman Reis merkeze yazdığı yazılarda, Portekizlilerin ticarete ve hazineye verdiği zararı kaydetmiş, onların Hint’ten atılması gerektiğini belirtmiştir. Dahası, Salman Reis 1527’de Piri Reis’e verdiği bir lâyhada Portekizlilerin Hint Denizi’nde yaptığı yağma, talan ve ticari kazançları dile getirerek, Hint Denizine

²⁰³ Worth, **Vasco da Gama**, s. 78-79. Portekizlilerin Hint ticaretini kontrol için çok sayıda insanı bölgeye göndermesi devrin şairlerini gücendirmiş, şair Francisco de Sa de Miranda, “Castile’den korkum yok, Gelirse savaşa hayır diyen çıkmaz, Fakat Lizbon’dan korkuyorum, Çünkü tarçın kokusu için, Krallığımızı insansızlaştırıyor” şeklinde yazmıştır.

²⁰⁴ Akşin, **Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600**, s. 114-115.

gönderilecek güçlü bir donanmanın Portekizlileri bölgede sindireceğini belirtmiştir.²⁰⁵

Osmanlı Kızıldeniz filosunun “6 başarda, 8 kadirga, 3 kalyon, 1 kayık” olduğu belirtilmiştir. Bu filonun varlığı Portekizliler üzerinde etkisini göstermiş, Salman Reis’in komuta ettiği donanmanın birçok Portekiz gemisini batırdığı ve Kızıldeniz’de Portekiz etkisini kırdığı belirtilmiştir. Ancak, Selman Reis 1528’de Hayreddin’in ihtirası nedeniyle öldürülmüştür ki bu bölgedeki Osmanlı deniz üstünlüğüne büyük bir darbe vurmuştur.²⁰⁶

Osmanlı denizci, tüfekçi ve topçusu, Hint okyanusu sularında aranan kimseler olmuş, bölgedeki Müslüman devletler ve halklar ise Portekizlilerin dini hoşgörüden uzak ve baskısından yılarak, Osmanlıları bir kurtarıcı olarak göremeye başlamıştır. Portekizlilere karşı burada ilk ciddi seferlerden biri Diu seferidir ki bu merkezden izinli ve organize bir seferden ziyade maceraperestçe bir sefer olmuştur. Güccarat hakimi Bahadır Şah’ın Diu’daki Portekiz varlığına son vermek için Osmanlı güçleri ile birlikte yaptıkları bir savaştır. 1538’de yapılan seferde Portekizliler, gelen destek güçlerinin de yardımı ile Diu’da tutunmayı başarmışlardır. Başarısız Diu seferine cevaben Portekiz’in Hint valisi Estevao da Gama (Vasco da Gama’nın oğlu) 72 gemiden oluşan büyük bir donanma ile Kızıl Deniz’e bir sefer yapmıştır. Amacı Süveyş’teki Osmanlı donanma ve tersanelerini yıkmaktır. Süveyş’in iyi korunması ve Türklerin başarılı savunması ile Portekizliler başarısız kalmış ve geri dönmek zorunda kalmışlardır.²⁰⁷

Mısır ve Hint ticareti gelirleri Osmanlı bütçesinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. 1527-28 yılı bütçesi 477.431.168 akçe idi ve bunun 116.538.994 akçesi Mısır gelirlerinden oluşmaktaydı. Bu gelirlerin de 17.731.964 akçesi Portekiz ablukasına rağmen yapılan baharat ticaretinden gelmekteydi. Bu rakamların biraz tahmin yönü olmasına rağmen, Osmanlılar bölgedeki ticaretin önemini takdir etmekteydi. 1530-31 yılında Süveyş’te yapılacak donanma için 1.996.732 akçe tahsis edilmişti. Süveyş’te donanma yapma çabaları yanında

²⁰⁵ Fuad Ezgü, "Piri Reis", **İslam Ansiklopedisi**, cilt 9, Eskişehir: M. E. B., 1997, s. 561-565; Uzuçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, cilt 2, s. 392-392.

²⁰⁶ Özbaran, **Hint Yolu**, s. 89-90.

²⁰⁷ Worth, **Vasco da Gama**, s. 86-87.

Osmanlılar Nil ile Kızıl Deniz arasında bir kanal açma çalışmalarında bulunmuşlardır.²⁰⁸

Portekizlilere karşı mücadele fikrinde, Şam beylerbeyi iken 1525'te Mısır Beylerbeyiliğine getirilen Hadım Süleyman Paşanın da rolü olmuştur. Bu sırada bazı Müslüman hükümdarlar, Aden hükümdarı gibi, Osmanlılara karşı yabancılardan yardım dilemişlerdi. Baharat ticareti ise oldukça azalmıştı. Bu durumda Hint seferine çıkmak gerekiyordu ve Osmanlı Süveyş donanması 1532'de hazır idi. Ancak, Hint seferi Avrupa'da ki gelişmeler nedeniyle tehir edilmişti.

Hindistan'ın Gücerat Hakimi Bahadır Şah, Portekiz tehlikesi nedeniyle Kanuni'den yardım talebinde bulunmuştu. Gelişen şartlara bu talep de eklenince Osmanlılar 1538'de 56 Kadirga, 1 'nao' ve 6 pergente'den oluşan donanma ile Süveyş'ten ayrılmıştır. Donanmada 1500 yeniçeri, 2000 okçu, 500 Memluk ve ayrıca Anadolu sahillerinde toplanma 3000 denizci bulunmaktaydı. Diu üzerine giden donanma, Aden'i Osmanlı'ya bağlamış, ancak Diu'da başarılı olamamıştır zira Osmanlıları yardım etmeleri için bölgeye davet eden Bahadır Şah Portekizlilerle mücadelede öldürülmüş (1537), yerine geçen yeğeni III. Mahmut Portekizliler yardımı ile tahtı elde ettiğinden Portekizlilerle ittifak yapmıştı. Osmanlı donanması Diu'yu alamadan ve Portekizlilere karşı önemli bir başarı göstermeden Yemen'e dönmüştür. Bu sefer sadece Portekizlilere korku verme yanında Yemen'de Osmanlı Beylerbeyliği kurulmasına katkı sağlamıştır.²⁰⁹

1538 Süleyman Paşa'nın Diu seferine karşılık 1541'de Portekizliler Whiteway komutasında Süveyş'e bir sefer düzenlemiş, ancak topraklarla korunan limandaki Osmanlı donanmasına fazla zarar verememişlerdir. İklim ve hastalığın verdiği kayıplarla geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine 1540'lı ve 1550'li yıllarda eski baharat ticaretinden bazı canlanmalar görülmüştür.²¹⁰

1553'te kaleme alınan bir belgeye göre Osmanlılar, ajan ve elçi olan Duarte Catanho aracılığı ile Portekizlilere barış teklifinde bulunmuşlardı. Buna göre, Sultan 5.000 'quintal' (250.000kg) karabiber karşılığı 5 ile 15 yıllık barış teklifinde bulunuyor ve 5.000 'moio' (yaklaşık 3.800 ton) hububat teklif ediyordu. Sultan'ın bu isteğine karşılık Portekiz kralı II. John, en fazla 3.000 kantar biberin

²⁰⁸ Özbaran, *Hint Yolu*, s. 93-96.

²⁰⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 2, s. 393; Özbaran, *Hint Yolu*, s. 99-101.

²¹⁰ Özbaran, *Hint Yolu*, s. 103-104.

Basra'da teslim edilebileceğini buna karşılık ta 15 yıllık barış, Aden'de Osmanlı askerlerinin azaltılmasını, Kızıldeniz ve Cidde'de ticaret yapma serbestisini, Süveyş'te donanma yapılmasına son verilmesini ve 10.000 'moio' hububat temin edilmesini istiyordu. Bu istemler Osmanlıların kabul edemeyeceği oranda idi. Osmanlı Sultanı yeni şartlar ileri sürmüştü, buna göre, 4000 kantar biber istemiş ve bunun Osmanlı gemilerine Kalküta'da yüklenmesini, tüccarlara dokunulmamasını ve buğdayın da Venedik ve Fransa ile yapılan şartlarla satılmasını istemiştir. Kral ise Osmanlıya en fazla 3000 kantar biber satılmasını kabul edeceğini belirtmiştir. Catanho 1541'e kadar İstanbul'da kalmıştır. Kral 1541 neticesiz Süveyş baskınının da bir sonucu olarak Portekiz Kralı İstanbul'a gönderdiği yeni elçisi Diego de Mesquita aracılığı ile yeni bir teklifte bulunmuş ve 8-10000 'moio' buğday karşılığı 5000 kantar biber satabileceğini belirtmiştir. Tüm bu gelişmeler göstermiştir ki Portekizlilerin Hint Okyanusundaki gücü Osmanlı gücü tarafından ciddi bir rekabet içine girmiştir. Osmanlı tüccarları daha rahat ve çok sayıda sefere gider ve birçok şehre kolaylıkla girip çıkar olmuşlardır. Bölgedeki baharat ticareti de gelişmeler göstermiştir.²¹¹

Osmanlılar 1555'te Habeş Eyaletini kurarak bölgede daha etkili bir yöntem kurmak ve Portekizlilere karşı üstün duruma gelmek istemişlerdir.²¹² Denizlerde güçlü Portekiz donanmasına karşı yeterli başarı gösterememenin acısını karalarda genişleyerek çıkarmak isteyen Osmanlılar, gerek Kızıldeniz kıyılarını ve gerekse de Basra kıyılarını ele geçirerek buralarda eyaletler tesis etmek yoluna gitmiştir. Habeş, Lahza ve Yemen gibi yerler bu amaca da hizmet etmek üzere ele geçirilmiştir.

Osmanlıların 1521'de Kızıl Deniz üzerinde hakimiyet kurma çabaları ile sonraları onların Basra üzerinde de hakimiyet kurma çabaları tesadüfi olmayıp, Portekiz tehlikesine karşı yapılmış karşı adımlar idi. Portekizliler Hürmüz'ü aldıktan sonra Basra ve bölgedeki Araplar üzerinde hakimiyet tesis etmişler, hatta Lahza hakimi Mükrim tabiliği ve vergi vermeyi reddedince yapılan savaşta hayatını kaybetmişti.

²¹¹ Özbaran, **Hint Yolu**, s. 105-111.

²¹² Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**. İstanbul, 1974.

Basra'ya ilk Portekiz saldırısı 1529'da gerçekleşmiş, buranın kuzeyindeki Cezayir eyaleti Portekiz egemenliğini kabul ederken, Basra kabul etmemiş ancak bazı kısımları Portekizlilerce yakılmıştır. Osmanlılar ise bu dönemde karadan Irak (Münbit Hilal)'ın üzerinden Basra'ya doğru ilerlemekteydi. Kürt beyi Şeref Han'ın Safavi, Irak'taki Safavi Beyi Ulama Han'ın ise Osmanlı yanına geçmesi ile başlayan Irak seferinin sebeplerinden birisi de Basra üzerinden gelen ticarete hakim olma düşüncesi idi. Kızıl denizde Portekizlilere karşı girişilen mücadelenin Basra üzerinde de devamı gerekiyordu. Osmanlılar 1534'te Tebriz'i ve 1535'te ise Bağdat'ı aldılar. Basra hakimi Raşit Osmanlıya bağlandığını açıklamıştır. Osmanlılar Basra hakimi Yahya zamanında sıkıntı çekince burasını bizzat almak istemiş, bu amaçla Bağdat valisi Ayas Paşa ve Fırat üzerinden ise Dulkadirli Ali Paşa komutasında gönderilen Osmanlı güçleri Basra'yı 26 Aralık 1546'da almıştır. Böylece Basra Osmanlı ilinde bir eyalet haline gelmiştir. Birkaç yıl sonra da Lahza Osmanlıya bağlanmıştır. Maıaş bölgesi ormanlarından Birecik ve Fırat üzerinde Basra'ya getirilen kereste ile Basra'da bir donanma yapımına çalışılmışsa da hiçbir zaman istenilen seviyede başarı sağlanamamıştır. Osmanlılar Hint okyanusunda mücadele için Süveyş donanmasına dayanmışlardır. 1546'da Osmanlı, Güccarat ve Mısır güçlerinden oluşan bir kuvvet ile Portekizlilerin Hint Genel Valisi Castro komutasındaki kuvvetler Diu'nun kontrolü için savaşmış, savaşı Portekizliler kazanmıştır. Savaşta Müslümanların donanma komutanı "Rumi Kağan" hayatını kaybetmiştir.²¹³

Hürmüz Kuşatması: Osmanlılar bir dizi mücadele ve savaşlarla, özellikle de Özdemir Paşa'nın gayretleri ile Yemen üzerinde başarı sağlamış ve Yemen 1540'ların sonlarına doğru Osmanlıya bağlı bir eyalet haline getirilmiştir. Yemenle birlikte Aden'in de bir kısmı Osmanlı hakimiyeti altına alınmıştır ki bu Osmanlı'nın kıyılar boyunca Hint Okyanusunda Portekiz'e karşı başarılı mücadele etmesini kolaylaştırmıştır. 1549'da Ferhat Paşa yerine Özdemir Paşa Yemen valisi olmuştur.

Bir yandan Basra ve Lahza'yı diğer taraftan Yemen ve Aden bölgesini kontrol etmeye başlayan Osmanlılar, Portekizlilerin Hürmüz'deki konumlarını tehlikeye sokmaya başlamışlardır. Hürmüz valisi Antao de Noronha 7 kadirga ve 1200 kişilik kuvveti ile Lahza

²¹³ Worth, **Vasco da Gama**, s. 88.

ve Basra üzerine sefer yapmış, Osmanlı kalesi Katif'i tahrip etmiştir. Basra'yı ise alamadan dönmüştür. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de 1547'de Yemen Beylerbeyiliğine atanan Ferhat Bey'in yerine Hint Kaptanlığına getirdiği Piri Reis komutasında Süveyş üzerinde bir donanma hazırlanmasına başlamıştır. Basra valisi Kubad Paşa'nın da 15.000 askerle hazır olması emredilmiştir. Piri Reis 1551'de Kızıl Deniz üzerinden hareketle Aden'e varıp, Aden Limanını ele geçirmiştir. Aynı yıl içerisinde Piri Reis "30 kadirga, başarda, kalita ve kalyon" ile Hint Okyanusu'na açılmış, Maskat kalesini fethederek halkını esir etmiş, Hürmüz'ü kuşatarak topa tutmuştur. Peçevî, Piri Reis'in kaleyi alması yakınken Portekizliler ile anlaşarak "haraç ve hediyeler" karşılığı kuşatmayı kaldırdığını iddia etmiştir.²¹⁴ Başka bir anlatıma göre, Piri Reis 1552'de 25 kadirga, 4 kalyon, bir gemi ve 850 askerle Süveyş'ten yola çıkmıştır. Yolu üzerinde Maskat'ı yağmalayıp, 60 Portekizliyi küreğe vurduktan sonara 19 Eylül 1552'de Hürmüz'e varmış ve kaleyi kuşatmıştır. Gerek zengin Kişm'i yağmalamak ve gerekse de Portekizlilerin Hint Genel valilerinin Goa'dan büyük bir donanma ile gelmesinden çekinerek, Piri Reis kalenin kuşatmasını kaldırmıştır. Buradan Kişm'i yağmalamış, Portekizliler geldiğinde de Basra yolunu tutmuştur.²¹⁵ Donanmayı Basra'da bırakarak 3 gemi ile Süveyş'e dönmesinden dolayı başarısız olduğu kabul edilmiş, Basra Valisi Kubad Paşa kaptansız kalan donanmanın hailini Mısır Valisine yazmış, o da Sadarete yazdığı Piri Reis'i suçlayıcı mektubu neticesinde Kitab-ı Bahriye'nin yazarı ünlü Türk denizcisi Piri Reis Kanuni'nin fermanıyla 1552-53'te idam edilmiştir.²¹⁶

Donanmanın Basra'da kalması Kızıl Deniz'i savunmasız bırakmıştı. Mısır Kaptanlığı ile görevlendirilen eski Katif beyi Murat Reis donanmayı Süveyş'e getirmek üzere görevlendirilmişse de başarılı olamamıştır. Murat Reis Hürmüz açıklarında Portekizlilerle

²¹⁴ Ezgü, "Piri Reis," s. 561-565.

²¹⁵ Özbaran, *Hindistan Yolu*, s. 127; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 2, s. 397-398.

²¹⁶ Ezgü, "Piri Reis," s. 561-565. Piri Reis'in ölümü ile zengin serveti zapt olunarak hazineye bırakılmıştır. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye* yanında iki de dünya haritası hazırlamıştır. İlk Türk haritacısı olarak anılır. Dünya haritalarını devrinde ele geçirdiği diğer haritalar yardımı ve kendi tecrübeleri ile yapmıştır. İlkini 1513'te, ikincisini de 1528'de tamamlamıştır. Ezgü, Piri Reis'in haritasının aslının 1498 tarihli Christopher Colombus'a ait olduğunu, ancak Piri Reis imzasını taşıdığını belirtmiştir. Haritayı bizzat Yavuz Sultan Selim'e kendisi vermiş, kitabında da haritayı hazırlarken Colombus'un haritasından faydalandığını yazmıştır.

savaşmış, bir barça Portekizliler eline düşmüş ve geride kalan donanma hayli hasar almıştır.²¹⁷ Hint donanması tekrar Basra'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman Mısır donanmasının Basra'dan Süveyş'e getirilmesi işini Seydi Ali Reis'e verilmiştir. Galata'da "Dâr-ül-sinâ'a-i âmire kethüdası" Hüseyin'in oğlu olan Seydi Ali Reis, küçük yaşta tersaneye girmiş, Barbaros Hayrettin, Sinan Paşa gibi kaptanlarla çalışmış, Rodos'un Fethi (1522) ile Preveze Deniz Savaşı (1538)'nda görev almıştır.

Seydi Ali Reis 1554'te kendine verilen 15 kadirga ile Basra'dan ayrılmış, Hürmüz'ü geçmeyi başarmışsa da Umman denizinde 4 barça, 3 kalyon, 6 karavola ve 12 grabdan oluşan 25 parça bir Portekiz donanması ile karşılaşmıştır. "Tasviri zor top ve tüfenk savaşından sonra," bir ara başarılı olursa da bölgede yeni güçlerle desteklenen Portekizliler savaşı kazanmıştır. Her iki taraf ta hayli zayıyat vermiştir. Seydi Ali Reis'in elinde kalan 9 gemi ise fırtına ve rüzgara kapılarak ve bir kısmı parçalanarak Güccarat Sultanlığına sığınmıştır. Seydi Ali Reis sonradan buradan Hindistan üzerine ve oradan da Afganistan, Türkistan, İran üzerinden Osmanlı'ya gidecektir. Yolculuğu üç yılı aşkın tutacak, yol boyunca gördüğü yerleri ve hükümdarları kitabı Mir'âtü'l-Memelik'te anlatmıştır.²¹⁸

Sefer Reis adlı Osmanlı kaptanın Ağustos 1554'te 5 kadirga ile Hürmüz-Diu yolu üzerinde Portekiz gemilerine saldırısı kaydedilmişse de Portekizlilere karşı mücadelede bir gevşeme yaşanmıştır. Bunda Osmanlıların karalardan daha güçlü bir şekilde tutunmayı başarması ile Portekizlilerin denizlerde gittikçe önem yitiren bir konuma düşmesi etkili olmuştur. Portekiz'in zayıflamasında Avrupa'da Hollanda başta olmak üzere diğer sömürgeci devletlerin Portekizlilere karşı rekabeti ve saldırganlığı önemli yer tutmuştur.

Osmanlılar 16'ncı asırda Basra, Lahza, Yemen, Habeş eyaletlerini kurmuşlar ve buralarda tutunarak eski Baharat ticaretinin yeniden canlanmasına çalışmışlardır. Gerçekten de on altıncı asrın ikinci yarısından itibaren baharat ticareti eski yollar üzerinde yeniden canlılık kazanmıştır.

Portekizlilerin 16'ncı asrın ikinci yarısında gücünü kaybetmesi ile bölgede yeni ve daha uzun ömürlü sömürgeler kurulmuştur. "1629

²¹⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, cilt 2, s. 398.

²¹⁸ Şerafettin Turan, "Seydi Ali Reis," **İslam Ansiklopedisi**, Eskişehir: M. E. B., 1997, s. 528-531.

ile 1635 yılları arasında Hollandalılar ile Portekizliler arasında yapılan savaşlarda 1500 Portekizli denizci öldürülmüş ve 155 Portekiz gemisi batırılmıştır. Adım adım doğudaki Portekiz imparatorluğu kaybolmaya yüz tutmuş, 1666'ya gelindiğinde 50 Portekiz kalesinden elde sadece 9 kale kalmıştır ki aralarında Goa, Diu ve Çaul bulunmaktaydı. Doğu'da kayıplar yaşayan Portekizliler Brezilya'ya önem vermiş, Brezilya'daki Portekiz kolonileri gittikçe güçlenmiştir.²¹⁹

Hollandalı denizciler bir asır Hint Okyanusunda öne çıkarken, onları takip eden Fransızlar ve özellikle İngilizler asırlarca Hindistan ve Hint Okyanusu'nun gerçek hâkimleri olmuşlardır. Bu yeni yayılmacı güçler bölgenin zenginliklerini yağmalamanın ötesine giderek, kurdukları şirketler aracılığı ile bu zenginlikleri geliştirmişler ve sömürü işini asırlara yayan uzun soluklu bir hâle getirmişlerdir. Asya'da ilk kurulan şirketler arasında Hollandalı vorkompagnieen 1595'te, İngiliz East India Company 1600'de ve Dutch United East India Company 1602'de kurulmuştur. Bu şirketler sayesinde geleneksel ve tarihi ticaret yolları gerçekten büyük zararlar görmüştür.²²⁰

Hollanda, Fransa ve İngiltere'nin Coğrafi Keşiflere Katılması

On beşinci asır sonlarından on sekizinci asır başlarına kadar geçen döneme Eski Emperyalizm (Old Imperialism) denmiştir.²²¹ Bu dönemde etkin olan İberya Yarımadası güçleri—Portekiz ve İspanya—yerlerini Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi coğrafi keşiflerde yeni yer edinen devletlere bırakmışlardır. Bu yeni emperyalist güçler gittikleri yerleri daha sistematik ve etkin bir şekilde sömürme yollarını geliştirmişlerdir.

Hollanda Müstemleke İmparatorluğu

On altıncı asrın başarılı deniz imparatorluklarını kuran Portekiz ve İspanyollar olurken on yedinci asrın tartışmasız denizcileri Hollanda'dan çıkmıştır. Hollandalı denizciler kendilerinden öncekiler

²¹⁹ Worth, **Vasco da Gama**, s. 89-90.

²²⁰ Salih Özbaran, **Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu.**, s. 69.

²²¹ Anthony Esler, **The Human Venture: A World History from Prehistory to the Present**, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1992, s. 434.

gibi asker veya kraliyet desteğindeki devlet adamları olmayıp, tüccarlar sınıfından gelmekteydi.

Hollanda Doğu ve Batı Hint Şirketleri başarılı bir şekilde hem Yeni Dünya'nın ve hem de Hindistan ve Çin Hindi mallarını geniş bir şekilde Avrupa'ya taşımayı başarmışlardır. Bunu asırlarca geliştirdikleri iş geleneği, üretim yetenekleri ve birikmiş sermaye ile yapmışlardır. Hollandalıların gemileri ve gemi işletmeciliği devrin en gözdelelerinden olup, alıp sattıkları ürünleri özenle seçerlerdi. Müşterilerinin—doğuda Sultanlar ve Rajalar, batıda Amerikan kolonicileri—ihtiyacı ve memnuniyeti önemliydi. Hollandalılar yüz yıl kadar küresel pazarlarda etkili olmuş ve önemli ekonomik ve ticari kazanımlar elde etmişlerdir.

Hollanda Batı Hint Şirketi Karayiplerde ve Kuzey-Doğu Amerika'da ticaret kolonileri oluşturmuştur. Sonradan New York Eyaletine dönüştürülen bölge ilk Yeni Hollanda adı ile kurulmuştur. Avustralya kıyılarından Güney Amerika'ya kadar uzak diyarlarda konuşlanan Hollandalı denizci ve tüccarlar Avrupa ticaretinin büyük kısmını ellerine almışlardı. Elde ettikleri kazançları ülkelerinde büyük binalara çevirdikleri gibi Rembrandt ve Vermeer gibi artistlere portrelerini yapmaları karşılığı harcamışlardır.

Sayıda az olmaları ve uluslararası savaşlardan yıpranmaları nedeniyle Hollandalıların kurduğu imparatorluk uzun ömürlü olamamıştır. Kuzey Amerika'daki varlıkları İngilizler tarafından tehdit edilirken, doğudaki imparatorlukları karşısına İngiliz ve Fransızların rekabet içinde olduğu Hindistan çıkmıştır.

Fransız Sömürgeciliği

Fransızlar yetenekli imparatorluk kurucuları idi. Siyasette mutlak yönetim, ekonomide hükümet düzenlemesine bağlı merkantilizm politikalarını başarı ile uygulayan kimselerdi. Koloniler oluşturmada da kraliyetin öncülüğü ön plana çıkmıştır.

On yedinci asır başlarında kraliyetin açık desteği olmayan ferdi kimseler ve guruplar denizcilikte öncülük yapmışlardı. Fransız kürk tacirleri ve Jesuit (Cizvit) misyonerleri Kanada'da, büyük toprak işleticileri Batı Hindistan'da ve Fransız Doğu Hindistan Kampanyası çalışanları Hindistan'da kendi yetenekleri ve yerli kimselerle başarılı ilişkileri sayesinde önemli aşamalar elde etmişlerdi. Kuzey Amerika'da Büyük Göl civarına yerleşen Fransız kürk tüccarları,

misyonerleri ve diğerleri yerli Amerikalılar ile ortak çalışmakta, onlarla evlenerek evler kurmakta, yerlilerin dillerini ve kültürlerini öğrenerek buralarda tutunmaktaydılar. Hindistan'da, İngiliz ve Hollandalıların olduğu gibi, yerli prenslerle ve hükümdarlarla yaptıkları anlaşmalara ve onların korumasına muhtaç olarak bulunmaktaydılar.

On yedinci asrın ikinci yarısında tüm güçleri elinde tutan mutlak Kral XIV. Louis ve ilk bakanı titiz Jean-Baptiste Colbert Fransız denizasırlı mülklerini yeniden organize etmiştir. Bu bağlamda hükümetin tüm ekonomik aktiviteleri—ziraat, el sanatları, yerli ve yabancı ticaret—düzenlemesine dayalı merkantilist politikalar uygulanmıştır. Koloniler bu politikanın önemli bir parçasını oluşturmuştur.²²²

Tropik ve birçok Fransa'da olmayan ürünlerin geldiği koloniler, Fransız mallarının satıldığı önemli pazarlar idi. Yeni Dünya'daki askeri üslerini ve kolonicilerinin sayılarını İngiliz rakiplerine karşı güçlendirmeye çalışan Fransızlar, Fransız Doğu Hindistan Şirketinin finansmanına da önemli katkıda bulunmuşlardı. 1700'lerde Kanada'da Quebec merkezli koloniler kuran Fransızlar, Mississippi boyunca Louisiana'ya ulaşan bir hat üzerinde yerleşmişlerdi. Karaipplerden de Martinique ve Guadeloupe adalarını ellerinde tutuyorlardı.

Fransızların Hindistan'ın güney sahillerinde yer alan Pondichéry merkezli ticaret üsleri bulunmaktaydı. Kendilerini Avrupa'nın en güçlü devleti olarak gören Fransızlar XIV. Louis tarafından güçlü bir denizasırlı sömürge imparatorluğu kurma gayreti içerisinde olmuşlardır.

İngiliz Müstemlekeçiliği

İlk coğrafi keşifleri yapan İspanya ve Portekizliler, Asya ve Amerika'da geniş yerlerde müstemlekeler kurarak, buralardaki altın ve gümüş gibi hazır zenginlikleri aramış ve bu yolla kısa zamanda zengin olmuşlardır. Altın ve gümüş özellikle Amerika ve Afrika'da gelirken, baharat Hindistan'da gelmekteydi. Bu nedenle Hindistan ticareti, Afrika'nın siyah zenci köleleri ve tabii altın ve elması, Amerika'nın altın, gümüş, patates ve tütünü, Avrupa'yı zenginleştiren ve aynı zamanda rekabete zorlayan değerli şeylerdi.

²²² Esler, s. 439.

İngiltere coğrafi keşiflerle kazanılan zenginliğin farkında idi. Tamamıyla bir ada devleti olması, şansını deniz ticaretine dayalı deniz aşırı ticarette araması zaten doğal bir dürtü idi. Bunun için on altıncı asır ortalarından itibaren denizciliğe ve deniz ticaretine önem vermeye başlamışlardı.

İspanya idaresindeki Hollanda 1560'ların sonunda ayaklanmış ve 12 yıl süreyle bağımsızlık için savaşmıştır. Özellikle kıyılarda başarılı olan Hollandalılar, deniz aşırı ticarette de başarı sağlamışlardır. Korsanvâri Hollandalılar, İngilizlerin de desteği ile İspanya'nın karşı koymasına rağmen, gizlice ticaret yapıp, İngiliz limanlarına mal taşımışlardır. Ancak bu ticaret 1572'de Kraliçe Elizabeth'in yasaklamasıyla büyük bir darbe yemiştir.

Hollanda'daki İspanyol idaresine karşı savaşın bir yüzü de Katolik İspanya'ya karşı Protestanların savaşı idi. Ağustos 1572'de günlerce süren Bartholomew Katliamı (the Massacre of St. Bartholomew) 4000 Paris'te ilk dört gün içerisinde olmak üzere binlerce Kalvenist Huguenotların öldürülmesine yol açmıştı. Bundan dolayı Protestanlar denizlerde Katolıklara karşı dava birliği etmişlerdi.

İspanya II. Philip zamanında Portekiz ve Portekiz'in müstemlekeleri olan Brezilya, Batı Afrika, Ceylon ve East Indies'i (Doğu Hind Adaları) ele geçirmişti. Bu yeni kazanımlara kendi müstemlekeleri olan Amerika da birleşince, Philip II ilk güneşin üzerinde hiç batmadığı imparatorluğu kurmuş oluyordu. Bu aşamada, İngilizler ve Hollandalılar, Portekizlilerin sahipliğinde olan doğudaki bazı yerleri İspanyanın savunamamasından faydalanarak almaya başlamışlardır. Bu arada Kalvenist Fransız denizcileri, İspanya'nın ticaret gemilerine ve mülklerine Karaiblerde sürekli saldırmaya başlamış, İspanya ile hem ticaret ve hem de din savaşlarını sürdürmekteydiler.

Bu karışık durumda ilk faydalanan İngiliz John Hawkins olmuştur. Orta sınıf aristokrasisinden gelmekte olan Hawkins, liderlik vasıflarıyla oluşturduğu güç ile Afrika'dan Amerika'ya siyah köle taşıma işine girmiştir. İlk taşımayı 1562-63'te gerçekleştirmiştir. Bu iş o zaman İspanya kralından izinle yapılmaktaydı. Ancak, Hawkins gizlice yapmakta ve köleleri inci, deri, şeker ve benzeri şeylerle değiş tokuş yapıp çokça para kazanmaktaydı. Daha sonraları Kraliçe'nin emri ile ticaret yaptığını belirten Howkins, 1568'de II. Philip'in güçlerince büyük bir yenilgiye uğratılmıştır.

II. Philip, hem Fransız ve hem de İngiliz ve Hollandalı korsanlara (deniz dilencileri-sea baggers) karşı savaş açmış ve bu yolda, Florida'ya yerleşen Fransız Huguenotları katletmiştir. Philip II, imparatorluğuna yabancı unsurların müdahalesini istememektedir. Bu sıralarda her ne kadar dünyanın yuvarlaklığı, Hindistan ve Amerika kıtaları keşfedilmişse de, Pasifik Okyanusu hala gizemlerle doluydu. 1570 tarihli Ortelius'un Dünya haritası Avustralya'nın bazı kıyılarını göstermekteydi. Söylentilere göre Amerika ile Asya arasında zenginliklerle dolu ve keşfedilmeyi bekleyen gizemli bir ülke bulunmaktaydı. Dahası, İngilizler Güney Afrika ve Magellan geçidi yanında kuzey-doğu veya kuzey-batı istikametinde de doğuya gidilebileceğini iddia ediyorlardı. Bunlar, hâlâ dünyada keşif için yeterince yerin bulunduğunu gösteriyordu. Bu da keşiflere geç başlayan İngilizler için büyük bir fırsat sunuyordu.

İlk iki İngiliz keşif kolu—biri kuzey batı ve diğeri güney-batı istikametinde—1570'lerin sonlarında yapılmış, kuzey-batı istikametinde bir başarı kazanılmazken, güney-batı istikametinde yola çıkan beş gemi, kaptan Drake'in aylarca Güney Amerika ucundan (the Cape Horn) Şili ve Peru sahillerine ve oradan da batıya giderek Hindistan'da Moleccus'a ulaşmasını başarmıştır. Beş gemiden sadece biri—Golden Hint—sağ salim İngiltere'ye dönebilmiştir. Kraliçe Drake'i şövalye ilan etmiş ve gelişini büyük bir şenlikle kutlamıştır. Drake İngilizlerin kahramanı olmuştur. Kraliçe İspanya'ya karşı düşmanlığını da dile getirmiştir. Mücadele sadece müstemleke kazanımı için değil, Katoliklerin karşı devriminin İngiltere'yi geri kazanmak veya zor durumda bırakmak için yaptıkları çabalara—İrlanda'da ayaklanma çıkarmak, İskoçları İngilizlerden ayırmaya çalışmak, Jesuit misyonerlerinin faaliyetleri—Protestanların karşı mücadelesi idi. İngiltere gücünün doruğunda olan Katolik İspanya'nın gücünün kırılması için çabalamaktaydı.

İspanya Kralı II. Philip'e karşı İngiliz, Fransız, Hollanda ve Portekiz Protestan güçleri birlik olmuş ve 1580'den itibaren savaş içerisine girmişlerse de, İspanya birçok mücadelede başarılı sonuçlar elde etmiştir. I. Elizabet'in İspanya ile yaptığı savaşlar sırasında İngilizler deniz gücünün önemini takdir etmişler, onun yardımıyla ayakta kalabileceklerini sağlamca kabullenmişlerdir. Howkins'in 1570'lerde tersanelerde sorumlu konuma getirilmesi ile dürüst bir çalışma sürecine giren İngiliz gemi inşaatı kısa sürede harikalar yaratmış ve çok güçlü gemiler inşa etmiştir. Bunlardan The Revenge

yaklaşık 30 metre uzunluğunda 10 metre genişliğinde yapılmıştı. 450 ton ağırlığında olan bu gemi 50 top ile donatılmış, 250 denizci ve savaşı ile işletilmekte idi. Gemi 1575'te denize indirilmişti.

İspanyollar 1588'de İngiltere'yi işgale kalkmış, 60.000 asker, 30.000 denizci ve 77.000 ton tutan gemilerle İngiltere üzerine gidilmiştir. İspanyol 130 gemilik Armada'nın bu kalkışımı, İngiliz kanalında geçerken İngilizlerin Howard komutasındaki büyük gayretleri ile başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İspanyol Büyük Armada'sından geriye pek fazla bir şey kalmamıştır. Savaşı kaybeden İspanyollar, Norveç kıyılarını takip ederek kaçarken buradaki dağlık alanlarda birçok kayıplar vermişler, buradaki "vahşi" Norveçliler ise İspanyolları öldürmüşlerdir. İspanyol güçlerinin ancak üçte biri ülkelerine dönmüş, bunların da çoğu kısa süre sonra çekilen sıkıntıların sonucu yıpranmadan kaynaklanan nedenlerle ölmüşlerdir.²²³ Bu savaş İngiltere'yi İspanyol işgalinde kurtardığı gibi, İngilizlerin dünyada yükselen güçlerinin de dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra İngilizler müstemleke kazanımlarında daha başarılı ve etkili yöntemler izlemişlerdir. Giderek dünyanın en güçlü deniz gücüne sahip olmuş ve bu güçle dünyaya hakim olmaya kalkmışlardır.

Magellan'ın 1519'da başlattığı, kendisine nasip olmasa da yanındakilerin 1521'de tamamladığı ilk dünyayı dolaşmasından sonra ikinci dünyayı dolaşan kişi bir İngiliz, Sir Francis Drake, olmuştur. Golden Hind adlı gemisi ile 1578'de başladığı dünya turunu 1580'de tamamlamıştır. Sir Drake ile birlikte maceracı oldukları kadar İngiltere'ye gelecekte bir imparatorluk kazandırmada öncülük etmiş olan Sir John Howkins ve Sir Walter Raleigh İspanyolların hakim olduğu sahalarda dolaşmışlardır.

Başlangıçta Asya'da Hollanda gemicileri, Yeni Dünya'da ise iklim, vahşi hayat ve yerli baskıları ile başarısızlıklar yaşayan İngilizler, zenginliğe susamış iş adamlarının sınırsız iştahları ile yeniden müstemlekeler aramaya başlamışlardır. İngilizlerin dinî cemaatlere yönelik baskıları bu guruplar arasında yerleşmeye uygun yerler arama ihtiyacını artırmış, bu ise İngiliz sömürgeciliğini tetiklemiştir.

İngilizlerin ilk önemli denizasıırı toprakları Kuzey Amerika'da 17'nci asır başlarında elde edilmiştir. Prütanlar New England'da,

²²³ S. T. Bindoff, **Tudor England**, London: Penguin Boks, 1958, s. 276.

geniş toprak işleticileri Virginia'da koloniler kurmuşlardır. Bu koloniler önceleri yeterince kraliyet yardımları olmaksızın ticarî şirketlerce kurulmuşlardır. Zaman geçtikçe kraliyet kolonileri yönetmek üzere valiler tayin etmiş, merkantilist ekonomi modeli gütmeye başlamıştır.

İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi özel bir şirketti. Kraliyetin desteği olmaksızın kurulmuştu. Şirket on sekizinci asır başlarında Kalkutta, Madaras ve Bombay'da önemli etkinlik kazanmıştı. İngilizler Hindistan Türk İmparatorluğu olan Babürlülerle iyi ilişkiler kurmuş, onların desteğini görmüşlerdi. Babürlüler zayıfladıkça, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'de kendi başına kalmış, kendi savaşlarını kendisi yapmak zorunda bırakılmıştır.²²⁴

İngiliz Doğu Hint Şirketi büyük paralar kazanmıştır. Coğrafi keşiflerin motor gücünü oluşturan zengin olma hırsı şirket tarafından hayata geçirilmiştir. 1622'de 356 pounda Hindistan'da aldığı ürünleri İngiltere'de 1.915.000 pounda satmıştır. Şirket kazandığı bu paradan 400.000 poundunu İngiliz hazinesine bir haraç gibi ödemiştir.²²⁵

İngiliz İdaresinde Hindistan

İngiliz başbakanı William Pitt'in dedesi Thomas Pitt, Madras Valisi idi, zamanında yaklaşık 1500 kadar İngiliz, kadın ve çocuklar dâhil, Hindistan'da bulunmaktaydı. Bunlar, çoğunlukla Kalküta, Madras, Surat ve Bombay'da yaşamaktaydı. Bu İngilizlerin tek amacı kısa zamanda çok para kazanmaktı. Fabrikalarında ve toplu yaşadıkları alanlarda bir arada yaşar ve bir arada, valinin başkanlığında akşam yemeklerini yerlerdi. Bazen Hintli kadınlarla evlenseler de, kendi ırkları ile gurur duyardı. Ancak, giyimde ve yiyecekte Hint usulünü de bir ölçüde benimsemişlerdi.

Hindistan Babür İmparatoru Alamgir (Aurangzeb), 1707'de ölünce, çocukları arasında taht kavgaları çıkmıştı. Bu durum Maratha güçlerine, Hindistan'ın kuzey ve orta kesimlerini yağma ve yıkımlar için fırsat vermişti. Bu arada Fransızlar da Kalküta ve Madras'a rakip olarak Pondicherry ve Chandernagore'da üslenmişlerdi. 1746'da İngilizler ile Fransızlar savaş halindeydi. 1748 tarihli Aix-la-Chapelle ile İngilizler Madras'ı Fransızlara kaptırmış olsalar da yeniden

²²⁴ Esler, s. 440.

²²⁵ The Earl of Cromer, *Ancient and Modern Imperialism*, New York: Longmans, Green & Co., 1910, s. 43.

kendilerine geçmiştir. Ancak, Madras'ı ele geçiren Fransız Dupleix, Madras'ı yeniden vermek istemediği gibi, Hindistan'da Fransız hakimiyetini kurmak ve İngilizleri de buradan uzaklaştırmak istemiştir. Bu arada İngilizler de Hindistan'da yeniden topraklanmaya başlamışlardır. Robert Clive komutasındaki İngilizler 1751'de Fransız yanlılarının Arcot'ta yendiler ve Carantic'i kazandılar. 1754'te ise Fransız hükümeti Dupleix'i geri çağırdı. Aynı yıl ilk defa olarak İngiliz kraliyet orduları Hindistan'a çıktılar. Daha önceleri sadece Hindistan Şirketi (East India Company)'nin askerleri bulunmaktaydı. İngiliz ordularının Hindistan'daki varlığı, hem İngilizlerin durumunu ve hem de onların yerli halk ile olan ilişkilerini değiştirmeye başlamıştır.

1757'de İngilizler kendilerine karşı savaşan ve Hindistan'da atmaya çalışan Bengal hakimi Nawab'ı yendiler. Haydarabad'da üstün olan Fransızlara karşı mücadelelerini sürdürdüler. Bu mücadelelerde İngilizler üstün gelmeye başlamış, Fransızlar ise bölgede zayıflamaya yüz tutmuştur. İngilizlerin bölgedeki güçleri, buraya gelen İngiliz asker ve tüccarlarının kısa zamanda zengin olmaları nedeniyle hızla artmaya başladı. Hindistan genç İngilizler için "El Dorado" olmuştur.²²⁶

Warren Hastings'in valiliği döneminde tek amaç Hindistan'da tam bir İngiliz hakimiyeti kurmaktır. Clive dinamizmi, Hastings ise planlarıyla Hindistan'da İngiliz hakimiyetini gerçekleştirmişlerdir. Bazı İngilizler Hindistan'ın kendilerince yönetilmesinin "ilahi bir emir" olduğuna inanmışlardır.²²⁷ Fransızların da kıskırtmaları ile İngilizlere karşı zorluk çıkaran Mahrattalılar ile kendine bir imparatorluk kurma hevesi içinde olan Haydar Ali yirmi beş yıllık bir mücadele sonunda bastırılmıştır. Ayrıca, bu süre içinde Cornwallis ve Wellesley gibi valilerin ciddi idaresi ile Hindistan'da İngiliz hakimiyeti pekiştirilmiştir. Lord North'un 1784 Hindistan kanunları ile Hindistan'ın nasıl idare edileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda, Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz hükümetinin destek ve kontrolünde Hindistan'ı idare edecekti. Bu sistem 1858'e kadar devam etmiştir.

Doğu Hindistan Şirketi içerisinde görev alan memurlar ve askerler, şirketin ekonomik yönde çok büyük sıkıntılara düşmesine yol

²²⁶ J. H. Plumb, **England in the Eighteenth Century (1714-1815)**, London: Penguin Books, 1953, s. 174.

²²⁷ Plumb, a. g. e., s. 176.

açmıştır. Şirket sürekli hükümetten para borç almak zorunda kalmıştır. Sonunda Warren Hastings'ın görüşü doğrultusunda, Çin'e afyon (opium) satılarak ekonomik zenginliğin sağlanması yoluna gidilmiştir.²²⁸ Çin'in afyon alımını istememesi üzerine Afyon savaşları yapılmış, Çine zorla afyon satılması yoluna gidilmiştir.

İngilizler Hindistan'da tam hakimiyeti kurunca, yerli halka karşı daha yukarıdan bakmaya başlamışlardır. Özellikle Cornwallis ve Wellesley'in valilikleri döneminde yerlilerin yüksek görevlere getirilmeleri ve onlara onur ödülleri verilmesi yasaklanmıştır. Dahası, İngiliz hakimiyeti ile bölgeye koşuşan misyonerler ve İngilizler arasındaki Evancalist eğilimlerin artması, onların yerli gelenek ve göreneklerinde nefret ve iğrenme hissini artırmıştır. İngilizler gittikçe daha kibirli ve yukarıdan bakan kimseler olmuşlardır. Hatta Hintlileri hayvanlar seviyesinde görmüşlerdir. Her ne kadar İngiliz idaresi daha düzgün ve daha güvenli ise de yerlilere karşı aşağılayıcı yaklaşım giderek çekilmez olmuştur. Lord Hastings 1813'te, "Hintli, hayvan zekası seviyesine sahip ve hatta hayvan gibi görünmektedir. Hintlilerin beceri ve yetenekleri, bir köpek, fil, maymun'un, içgüdüsel olarak yapmakla yükümlü olduğu şeyleri yapabilecek seviyededir," demiştir.²²⁹

Fransız İhtilalı sırasında, 1793'te, Fransızlar zayıf Hollanda'yı almak isteyince İngiltere ile çatışmak durumunda kalmışlardır. Devrimin de etkisiyle Fransızların birçok subayı orduyu terk ettiğinden, Fransa zayıf ve güçsüz durumda görünmekteydi. Ancak, Paris'teki Halkın Güvenliği Komitesi ve bunun "şeytani lideri" Robespierre, "giyotin ve terör gücü" ile ekonomik ve insan gücünü harekete geçirecek olağanüstü bir durum yaratmıştır. Ayrıca, devrimin vermiş olduğu heyecan, o güne kadar Avrupa'da görülmedik ölçüde güçlü ve etkili bir ordu doğurmuştur. Fransa'da herkes savaş için harekete geçirilmiştir.²³⁰

Koalisyonla karşı savaşan Fransızlar, doğuda Avusturya, kuzeyde ise Prusya, İngiltere ve Danimarka güçlerine karşı savaşmak zorunda kalmışlardı. Hatta, Polonya ve Rusya güçleri ile de koalisyon işbirliği içindeydi. Prusya ve İngiliz güçleri yavaş davranmış, bunun üzerine de Fransızlar büyük güçlerini doğuya Avusturya'ya karşı

²²⁸ Plumb, *England in the Eighteenth Century (1715-1815)*, s. 176.

²²⁹ Plumb, *England in the Eighteenth Century (1715-1815)*, s. 177-178.

²³⁰ Plumb, *England in the Eighteenth Century (1715-1815)*, s. 196.

göndermişlerdir. “Kitabına” göre hareket eden Avusturya komutanı Coburg, Fransızların hiçbir kural tanımayan ve ancak oldukça cesaretli ve atik savaşkanlığı karşısında yenilerek geri çekilmiştir. Fransızlar aynı cesaret ve atikliği Prusya ve İngilizlere karşı da göstermişler ve büyük bir zafer kazanmışlardır. İngilizlerin ancak bir kısmı Bremen komutasında hayatta kalabilmiştir. Kuralsız, atik, korkusuz ve yeni savaş taktikleri Fransızlara istedikleri zaferi getirmiş ve Hollanda Fransa’ya katılmıştır. Tüm koalisyon Fransızlar önünde boyun eğmiştir.²³¹

William Pitt, Avrupa’da savaşa katılmanın ve aldığı ağır yenilginin sıkıntılarını yaşarken, bunun tatmini için, babasının yaptığı gibi, deniz gücünü görevlendirip “karşı tarafın ticaret imparatorluğunu” ele geçirmek istemiştir. Bu sebeple donanmayı West Indies (Karaippler)’e göndermiştir. Ancak, Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” fikirleri, müstemlekelerdeki halkın da Fransızlar yanında savaşmasına yol açmıştır ki bu da İngilizlerin işini zorlaştırmaya başlamıştır. Fransızların köle zenci askerleri, Fransızlar için iyi savaşmış, 1794-1796 yıllarında “The West Indies’te (Orta Amerika Bölgesi) 40.000 İngiliz askeri hayatını kaybetmiştir. İngilizler ancak Hollanda’nın Fransa içerisine alınması ile aldıkları The East Indies’deki Cylon ve Howe’ın donanmasının 1 Temmuz 1794’te bir Fransız donanmasını mağlup etmesinin verdiği hazla kendilerini tatmin etmek durumunda kalmışlardır.²³²

Bu sırada Napolyon’un deha komutanlığı sayesinde Fransızlar Avusturyalıları İtalya’dan çıkarmışlardır. İtalya’daki zafer, İspanya’yı Fransa’ya bağlamış, Portekizlileri Fransa ile barışa itmiştir. Bu durumda Akdeniz’de İngiliz müttefiki kalmadığı gibi, İngilizler Fransa karşısında yenik duruma düşmüşlerdir. İngiliz donanmalarında ayaklanmalar çıkmış, ordu ve donama zor günler geçirmeye başlamıştır. Fransızlar, İngiltere’yi almayı dahi planlamışlardır. 1797’de İngiltere’ye karşı gelen Hollanda donanması İngiliz Duncan komutasındaki İngiliz deniz gücü karşısında yenilmiş ve Hollanda’nın tehlike olmasını ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda İngiliz amiralleri Jervis ve Nelson İspanyol donanmasına büyük zararlar vermişlerdir. Bunun üzerine İngilizler Akdeniz’e yeniden açılabilme şansını yakalamışlardır.

²³¹ Plumb, *England in the Eighteenth Century (1715-1815)*, s. 197.

²³² Plumb, *England in the Eighteenth Century (1715-1815)*, s. 198-199.

Bundan sonraki birkaç yıl, İngiliz tarihi için, Amiral Nelson tarihi gibidir. St. Jervis'te İspanyol donanmasına karşı kazanılan zaferden sonra Akdeniz'e giren Nelson, burada Fransız donanmasının da hakkında gelecek bir kabiliyete sahipti. Daha önce Corsika'da bir gözünü ve Snata Cruz'da da sağ kolunu kaybetmişti. Ancak, yetenekli bir amiraldi. Napolyon'un Mısır seferini takip eden Nelson, Fransız donanmasını Abukır limanında tam bir yenilgiye uğratmıştır. Bu İngilizler için oldukça önemli bir stratejik kazanım idi. İngiliz halkı bunu oldukça şaşalı şenliklerle kutlamıştır.

Bu sırada Fransa'ya karşı İkinci Koalisyon kurulmuştur. Ancak, donanmasız Fransa'ya dönen Napolyon, "savaş göğüslemede sinekler" gibi davranan Direktuar'a son verip kendisi birinci konsül olarak yeni otoriter bir idare kurmuş ve İkinci Koalisyon ordularını 1800'de Marengo'da yenmesini bilmiştir. Avusturya güçleri de mağlup edilmiştir. Bundan sonra Rus çarı Paul, Napolyon'a yaklaşıp İngilizlerin sonunu getirmek istemiştir. Napolyon ile ortak bir plan yaparak Hindistan'da ve diğer İngiliz müstemlekelerinde onları çıkarmak istemiştir. Ancak, 1802'de, Nelson komutasındaki İngiliz donanması Baltık'ta Danimarka donanmasını yenip, Rusya'ya karşı sefere giderken Çar Paul öldürülmüş ve yerine Alexander I geçmiştir. Bu da Amiens anlaşmasının imzalanmasına yol açmıştır. Bu anlaşmaya göre, Fansa Karayip adalarındaki ve Louisiana'daki haklarına kavuşmuştur.

Napolyon bu sefer Amerika'da bir Fransız imparatorluğu rüyası görmüş bunun için de Meksika Limanından Altın Geçit'e kadar olan bölgeleri istemiştir. İngilizlerin Malta'yı terk etmesini isteyince savaş yeniden çıkmıştır. Avrupa'da da Pitt'in zarif diplomasisi ile Fransa'ya karşı Üçüncü Koalisyon kurulmuştur. Savaş denizde ve karada devam etmiştir. Karada deha komutan olan Napolyon başarılar elde ederken, denizde de deha amiral olan İngiliz Nelson başarılar elde etmiştir. Fransız ve İspanyol ortak donanmasını 21 Ekim 1805'te Cape Trafalgar'da büyük bir yenilgiye uğratmış ve Fransız-İspanyol donanmasını yok etmiştir. Savaş sırasında göğsünde aldığı darbe ile Nelson yavaş ve acı çekerek ölmüştür. Napolyon'un Ulm ve Austerlitz'te Avusturya ve Rusya'yı yenmesi, Trafalgar yenilgisini önemsiz kılmıştır. Napolyon'a karşı çüncü koalisyon da başarısız olmuştur.

Avrupa'da hakimiyetini ilan eden Napolyon, kardeşleri Joseph'i İtalya'yı ve Louis'i Hollanda'yı idare etmek için göndermiş; Rusya ile

Tilsit Anlaşmasını yapmış ve tüm Avrupa'yı İngiliz ticaretine yasaklamıştır. Bu yasağa uyulmamasını ise meşru savaş sebebi saymıştır. Ancak, karaborsacılık ve yasak ticaret, Napolyon'un kurmaya çalıştığı Kıta sistemini kırarak nitelikte idi. Dahası, İngilizlere uygulanan Kıta Sistemi (Continental System), Fransızlara denizlerde uygulanmaya çalışılmıştır. Güçlü İngiliz donanması da Fransa'nın denizlerdeki ticaretine zarar vermeyi başarmıştır.

İngilizler, Napolyon'a karşı savaşı Portekiz ve İspanya üzerinde de devam ettirmişlerdir. Müttefikleri Portekiz ve İspanyol Napolyon karşıtları ile birlikte Napolyon'un 1815'ta Waterloo'da son yenilgisine kadar Fransızlar ile savaşmışlardır. Her iki taraftan da kayıplar olsa da Wellington komutasındaki İngilizler Peninsular savaşları (Yarımada Savaşları) denilen bu savaşlarda Fransızlara karşı önemli başarılar elde etmişlerdir.

1812'de Büyük Ordu'su ile Rusya'ya giren Napoleon büyük bir yenilgi almış, bir yıl sonra da İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya'nın oluşturduğu Dördüncü Koalisyon karşısında dayanamamıştır. En sonunda 18 Haziran 1815'te son ve köklü yenilgi olan Waterloo yenilgisi ile Napoleon devri sona ermiştir. İngilizler şimdi Avrupa'nın en güçlüsü olarak ortaya çıkmışlardır. Malta, Mauritius, the Cape (Güney Amerika), ve Cylon gibi deniz ticaretinde anahtar öneme haiz yerleri ellerine geçirmişlerdir. Hindistan tamamıyla İngilizlerin olmuş ve denizlerde İngiliz hâkimiyeti başlamıştır.

Eski Emperyalizm Dönemi Küresel Mücadele

Portekiz ve İspanyolların başlattığı küresel imparatorluklar, on yedinci asırda Hollanda'nın katılımı, bu asrın ikinci yarısından itibaren de Fransa ve İngiltere'nin mücadelede yer alması küresel bir mücadele başlatmıştır. Mücadelenin amacı zengin müstemlekeler elde etmek, buralardaki zenginlikle dünya hegemonyasını ele geçirmek idi. Portekiz ve Hollandalıların sayısal zayıflığı, İspanyolların yeni metotlar geliştirerek ellerindeki genişletmek ve faydalı halde tutmaktaki zaafı bu güçlerin on sekizinci asır başlarında zayıf ve geride kalmasına yol açmıştı. Oysa İngiltere ve Fransa nüfus üstünlükleri, teşkilatlılıkları, üretkenlikleri ve hırslarıyla küresel emperyalizmde yeni ve dinamik güçler olarak ortaya çıkmışlardır.

1740'lardaki Avusturya veraset savaşları ve 1756-1763 Yedi Yıl Savaşları sırasında küresel emperyalizmin iki büyük adayı karşıt kamplarda birbirileriyle savaştırmıştır. Savaşların etkisi ve sonuçları itibariyle önemi müstemlekelerde daha fazla hissedilmiştir. Bu iki güç Karaiplerde, Hindistan ve Kuzey Amerika'da birbiri ile mücadele etmiştir.

Hindistan'daki mücadelede başlangıçta Fransızlar üstünlük kurmuşlar, hatta İngilizlerin Madaras müstemlekesini ele geçirmişlerdir. Bunda onların yerli Hindistanlıların yardımını almaları etkili olmuştur. Mücadele her iki devletin Doğu Hint Şirketlerinin mücadelesi şeklinde sürmüştür. Fransız şirketi başı Joseph Dupleix ile İngiliz şirketi yöneticisi Robert Clive arasında amansız bir mücadeleye dönüşmüştür.

Dupleix'in yerli Hintli prenslere verdiği askerî destek ile İngilizleri Madaras yerleşimi yok olmanın eşiğine gelmiştir. İngiliz Clive ise iyi bir asker ve devlet adamı idi. Kendisine hedef olarak Fransızların Hindistan'daki merkezi Pondichéry seçmişti. Başarılı bir şekilde de burasını ele geçirince Fransızların Hindistan'daki üstünlüğü sona erdi.

Amerika'da da Fransızlar yerli Amerikalıların yardımı ile başlangıçta üstün olduklarını göstermiş, Kanada'dan Mississippi vadisi boyunca güneydeki yerleşim yerleri Louisiana'ya kadar etki alanlarını kurmuşlardır. Bu şekilde İngiliz kolonilerini kutu içerisine almışlardır. Ancak İngiliz başbakanı William Pitt'in yerinde insan ve strateji seçimleriyle Kanada'daki Fransız üstünlüğüne son verilmiş ve tüm Kanada İngilizler eline geçmiştir.

İngilizlerin Hindistan ve Kanada'daki üstünlükleri onların küresel emperyalizmde üstün duruma getirmiştir.

Eski imparatorluk döneminde Amerika, sahil Afrika, Hindistan tamamen Avrupalıların nüfuzu altına girmiştir. Çin ve Japonya'da istenilen ilerleme sağlanamamışsa da, Okyanusya ve Avustralya yeni yeni incelenmeye başlanmıştır. Avrupalıların önlerinde keşif yapmak ve emperyalist üstünlük kurmak için daha oldukça geniş bölgeler ve araziler bulunmaktaydı.

Coğrafi Keşiflerin Genel Bir Değerlendirilmesi

Amerika ve Ümit Burnu'nun keşfi, The Wealth of Nations'ın yazarı Adam Smith'e göre, "insanlık tarihinin kaydettiği en büyük ve en önemli" olaylardı. Bu keşiflerle "kazanımlar" kadar "yitirimler" de görülmüştü. Avrupalı keşifçi milletler kazanımlar elde ederken, keşfedilen yerlerin halkları büyük kayıplara maruz kalmıştı.²³³

Keşiflerin başlangıçtaki harekete geçiren nedenlerinden iki önemlisi zenginlik kazanmak ve Hristiyanlığı yaymaktı. Bu amaçların tatmin edildiğini görmek mümkündür. Birçok misyoner ve zenginlik için yanıp tutuşan kimseler bilinmeyen coğrafyalarda amaçları peşinde mücadele etmişlerdir. Gittikleri yerler Avrupa için "haracını" (tithes) ödemiştir.²³⁴

Belki başlangıçta "Tanrı, altın ve şan" (God, gold, glory) için kalkışılan coğrafi keşifler zamanla zenginlik kazanımı hırsına dönüşmüştür.²³⁵ Coğrafi keşiflerin ilk hedeflerinden olan zengin olma arzusu değerli madenlerin ele geçirilerek Avrupa'ya taşınmasını mümkün kılmıştı. Yağmalanan ve vergi olarak alınan altın ve gümüşlerin %20'si kraliyet hakkı olarak ana ülkeye dönerken, geri kalan %80'i keşiflere katılan kimselerce Avrupa'ya taşınmıştı. 1503'ten 1510'a Amerika'dan İspanya'ya yaklaşık beş ton altın taşınmıştı. 1530'lu yıllarda yaklaşık 86 ton gümüş ve 14,5 ton altın İspanya'ya taşınmıştı. Avrupa'ya taşınan altın 1550'lerde en yüksek seviyesine ulaşarak 42 tonu aşarken, gümüş madeni 1590'larda pık yapmış ve 2.707 tonu aşmıştı. Avrupa'da zenginlik artarken, zenginlerin lüks tüketime yönelik talebi piyasaya sürülen malların arzında önemli gelişme sağlamıştır. Ekonomik hayatta bir çeşit canlanma yaşanmıştır.²³⁶

Avrupalı yayılmacıların ilk keşif ettiği ve haracını aldığı yer Afrika ve Asya olmuştur. Afrika'nın elmas ve altın gibi değerli madenleri ile ipek ve baharat gibi doğunun tarihî ürünlerini almayı

²³³ Euan Cameron, *Sixteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 176-177.

²³⁴ Esler, s. 441.

²³⁵ Omvedt, Gail, "Towards a Theory of Colonialism," *Insurgent Sociologist*, 3/3 (Spring 1973): 1.

²³⁶ Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700*, London: Routledge, 1993, s. 165.

amaçlayan Avrupalılar, başlangıçta Portekizler, sonradan Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler ile bölgeye gelmişler, zenginlik kaynağı ürünleri Avrupa'ya taşımışlardır. Afrika'nın elmas ve altın, Çin'in ipek, porselen, çay ve baharatları—biber, karanfil, tarçın—Hindistan'ın pamuk ve değerli taşları, Orta Doğu'nun kahve, barut yapımında kullanılan saltpeteri ve indigo boyası ve sayısız diğer emtia Avrupa'ya taşınmıştır.

Afrika elmas ve altını yanında köleleri ile Avrupa'nın zenginliğine katkıda bulunmuştur. Kolomb İspanyol Kralına yazdığı mektupta ilk bahsettiği şeyler arasında zengin altın madenlerinin varlığını müjdelemek olmuştur.²³⁷ Afrika'da sağlanan kölelerin oluşturduğu ucuz iş gücü Batı zenginliğinin temel kaynaklarından birisini teşkil etmiştir. En az 12.000 milyon siyahî Afrikalı Amerika'daki plantasyonlarda çalıştırılmak üzere yerlerinden edilmiştir. Bunların yüzde 10 ile 25'i yollarda hayatını kaybetmiştir.²³⁸ Hazır yapım eşyalar Afrika'da satılırken karşılığında köleler elde edilmiş, kölelerin Amerika'da ürettiği pamuk, tütün, şeker, pekmez ve rom Avrupa'yı beslemiştir.

Avrupa'nın biber kullanımı on altıncı asırda iki kat artmıştır. Kahve ve çay on yedinci asırda Avrupa'nın millî içecekleri arasına girmiştir. Pamuk sayesinde Avrupa yeni sanayi kollarına kavuşmuştur.

Amerika'nın Avrupa'ya kazandırdığı şeyler arasında pamuk, şeker, tütün, kereste, balık ve kürk önemli emtia arasında idi. Başlangıçta ipek ve baharat kadar romantik şeyler olmasa da bu ürünler on sekizinci asır ortalarında büyük zenginlik kaynağı meydana getirmekteydi. Bu ürünlerin üretildiği Amerika ve Karaibler de Avrupa'nın en gözde müstemlekeleri haline gelmişti.

Amerika'nın katkısı yetiştirilen ürünler ile sınırlı değildi. Daha başlangıçta orta ve güney Amerika'nın altın ve gümüşü Avrupa'ya akmaya başlamıştır. Yüzlerce ton altın, binlerce ton gümüş önceleri Astek ve İnkalardan yağma edilerek alınırken, sonraları altın ve gümüş madenlerinde çıkarılmaya başlanmış, bu değerli ürünler Avrupa'ya taşınmıştır. Avrupa'da oluşturduğu yüksek enflasyon köylü ve eski asilleri kötü yönde etkilerken, tüccar kimselerin daha zengin olmasına yol açmıştır.

²³⁷ "Letter from Christopher Columbus to the King of Spain," *Gentleman's Magazine*, 55: 1 (January 1785): 30-33.

²³⁸ Esler, s. 441-442.

Coğrafi keşiflerle birlikte yeni ürünlerin ve hayvan yetiştiriciliğinin yer değiştirdiği görülmüştür. Yeni Dünya'nın patates, mısır, tütün gibi ürünleri Eski Dünya'yı besler hale gelmiştir. At, sığır ve koyun gibi hayvanlar Yeni Dünya'da yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu besin kaynakları geniş dünyanın beslenmesi için önemli adımları teşkil etmiştir.

Coğrafi keşiflerle insan göçleri yaşanmıştır. En dramatik değişim Amerika kıtalarında yaşanmıştır. Amerika "Avrupa'nın güvenlik vanası" olarak görülmüş, Avrupalı topluluklar daha iyi yaşam şartları elde etmek için Amerika'ya göç etmiştir.²³⁹ Yerli Amerikalıların sayıları hızla azalırken, milyonlarca Avrupalı beyaz insan ve Afrika'dan getirilen köleler buralara yerleşmiştir. Amerika'nın geniş düzlük, dağlık ve vadileri yeni dini oluşum ve mezhepler için elverişli topraklar olarak görülmüştür. Birçok eyalette kovulan Mormonlar, lider-peygamberleri Grigham Young idaresinde 1840'ların sonlarında doğru batıya göç ederek Salt Lake Vadisine yerleşmişlerdir. Başlangıçta 25.000 kadar olan sayıları, Avrupa başta olmak üzere dünyanın birçok yerinde misyonerlik faaliyetleri ile Mormonluğa döndürdükleri insanlarla 1870'lerde 100.000'e çıkmıştır.²⁴⁰

Genellikle geniş tarım plantasyonlarında çalıştırılan siyahi kölelerin hayatları çok zor şartlarda geçmiş, asırlarca mal gibi alınıp satılmıştır. Kölelerin ailevi hayatı, insani şartları çok kötü olup, köleler arasında hastalık, açlık ve çocuk ölümleri yaygın bir hal almıştır.²⁴¹

Ekonomik küreselleşme başlamış, işçilerin ve üretilen ürünlerin uluslararası dolaşımı ortaya çıkmıştır. Bu ilişkide Avrupa hazır yapım eşyalar, Asya lüks eşyalar, Afrika ucuz iş gücü ve Amerika'da hammadde ve tarım ürünleri ile pazarı şenlendirmiştir.

²³⁹ Jeffrey G. Williamson, "Migration to the New World: Long Term Influences and Impact," **Explorations in Economic History**, 11: 4 (Summer 1974), s. 357-358.

²⁴⁰ Milton R. Hunter, "The Mormon Corridor," **Pacific Historical Review**, 8 (1939): 179-181.

²⁴¹ Richard H. Steckel, "Birth Weights and Infant Mortality among American Slaves," **Explorations in Economic History**, 23: 2 (April 1986), s.173. Yazara göre Amerikadaki kölelerin çocukları ortalama 2.250 gram (5.5 pound) olarak dünyaya gelmekteydi. Bu rakam sağlıklı bir doğum için yetersizdi. % 30-35 oranında çocuk ölümleri gerçekleşmekteydi. Doğan köle çocuklarının her 1000'inin 152'si ilk ay içerisinde ölmekteydi.

Coğrafi keşiflerle dünya üzerindeki kültür, medeniyet ve politik güç merkezleri yer değiştirmeye başlamıştır. Avrupa on sekizinci asır sonlarına kadar medeniyette ön sırada olmasa da gelişmeler bu asırdan sonra farklı bir seyir ortaya koymuştur. Dinamik İslam kültürü, köklü Çin medeniyeti, sayısız Afrika krallıkları ve bağımsız Amerika imparatorlukları önemlerini yitirerek, Avrupa'nın yükselişine tanıklık etmişlerdir. Avrupa'nın gelişmiş ekonomik, kültürel, askeri, idari ve sosyolojik yapıları modern zamanlarda ırkçılığa varan ayrımcılığı doğurmuştur. Avrupalıların gözünde "kolonileştirilen halklar biyolojik veya kültürel olarak aşağı" görülmüş, yönetilen yerlerin geliştirilmesi "yükünün" Avrupalıların sırtına yüklendiği algısı yaygınlaşmıştır.²⁴²

Coğrafi keşifler dünyanın etnik, dini, sosyal, kültürel, ekonomik, askeri ve ticari şekillenmesini sağlamada önemli rol oynadıkları gibi, coğrafi keşiflerle şekillenen dünya günümüze kadar bu etkileri sürdürmüştür. Küreselleşme coğrafi keşiflerin önemli bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ile güçlü batı ekonomilerinin dünyayı sömürdüğü bir gerçek iken, batının kültürel nüfuzu dünyada farklı medeniyetlerin zayıflayarak, tek tip, batı merkezli ve büyük oranda batıdan şekillenen yeni bir medeniyet doğmuştur.

²⁴² Omvedt, "Towards a Theory of Colonialism," s. 3. Kolonileri yönetme işine İngilizler çoğunlukla dolaylı yaklaşarak, müstemleke halklarını ayrı tutup, onlardan aldıkları yardımla yönetme yoluna giderken, Fransızlar direk yönetme yöntemi ile yerlilerden yüksek görevlere getirmeler, yerlere tam Fransız vatandaşlığı tanımlar gibi teknikleri kullanmışlardır.

III. Bölüm

REFORMASYON

Dini ve politik bir devrim olan Reformasyon on altıncı asırda Katolik Kilisesinde belirgin bir bölünmeyi ve bir takım bölgesel ve milli kiliselerin doğmasını ifade etmektedir. Reformasyon ile Katolik kilisesinin bir kısım doktrinleri, ritüelleri, uygulamaları ve ilkeleri terk edilerek, kilise ve kutsal metinlerin yeniden yorumlanması ile dinde yeni yöntem ve tarzlar kabul edilmiştir. Katolik kilisesi başı Papa'nın otoritesini tanımayarak, onu protesto edenlerin, Katolik kilisesinden ayrılarak 16'ncı asırda kendi kiliselerini kuranlarına Protestan denmiştir. Protestanlık Hristiyan bir mezhebin tüm ilkelerinin ve doktrininin bir bölümünün terki ile kendi dini ve mezhebi doktrinlerini yaratma süreci olmuştur. Bu bağlamda gelenekçi ve dogmalarla örülü Katolikliğin zayıflamasına katkı sağlayarak, seküler gelişimin önünü açan Protestanlık, dini yönüyle yeni dini ve mezhebi eğilimleri kurumlaştıran bir süreci doğurmuştur. Geleneksel Katolik dogmalarının terk edilmesi ile bir rahatlama sağlandığı zira dogmaların "sistemin kabul edilmez suiistimallerini" beslediği iddia edilmiştir.²⁴³

Reformasyon 1517'de Alman din adamı Martin Luther'in Katolik Kilisesi içerisindeki bozulmaları eleştirerek, ileri sürdüğü dinî içerikli düzeltmeleri içeren 95 maddelik bildirisini Almanya'da Wittenberg'teki Castle Kilisesi kapısına asması ile başlamıştır. Katolik Kilisesindeki bozulmalara karşı başkaldırıların hızlı ve geri dönülmez

²⁴³ J. H. R., "The Reformation," the *Encyclopaedia Britannica*, volume 23, 11. Baskı (1911), s. 4-23.

bir ivme kazanması ile gelişmiştir.²⁴⁴ Bu gelişme Katolik Kilisesinde kırılmalara yol açmış, din savaşlarını doğurmuş ve Protestanlık mezhebinin doğması ile son bulmuş bir takım gelişmeleri içerisine almıştır.

Reformcuların bir kısmı akademik eğitime sahip olmakla birlikte, büyük kısmı teologlardan oluşmaktaydı. Dönemin “teolojik ortamı” tarafından şekillendirilmişlerdi. Bu ortamın temel özelliklerinden birisi “çoğulculuk” anlayışının yaygınlığı idi ki dini temel doktrinler de dâhil olmak üzere birçok konuda farklı yaklaşım sergileyen kişi ve guruplar bir arada çalışmış ve yenilikler ortaya koyabilmişti.²⁴⁵

Reformasyon yüzyıllara dayalı gelenekçi, kuralcı, bağnaz ve dogmacı anlayışın, Rönesans ile başlayan “akıl çağı” etkisinde kalarak, sorgulanmaya başlandığı, sorgulandıkça da eksiklik ve yanlışlıklarının dillendirildiği bir dönemi ifade etmiştir. Kurumsal yapısı, asırlara dayalı organizasyonu, yüz binlerce görevlisi, milyonlarca üyesi ve Tanrısal ve kutsal sayılan anlayış ve değerleri ile büyük bir gücü ifade eden Katolik Kilisesi büyük bir meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır. Reformcular, Katolik Kilisesinin de kabul ettiği temel dini değerleri reddetmeyerek, Hristiyanlığı Katoliklerin “yanlışlıklarından” arındırmayı hedeflemiştir. Reform hareketleri özünde dini hareketler olma karakterini korumuş, dinden uzaklaşmayı ve dinsizliği değil de “daha sade” ve “daha doğru” dini anlayışın yaygınlaşmasını amaçlamıştır. Bu yönüyle Reformasyon Hristiyanlığın yeni ve farklı formlarda olarak genişlemesine ve güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Reform Hareketlerinin Nedenleri

On beşinci asra gelindiğinde Katolik Kilisesinin daha bir yozlaştığı, kilisenin monarkların hükümranlıklarına saldırdığı, koyduğu vergilerle halkın ve devletlerin sıkıntıya girdiği ve Rönesans ile başlayan ilmi, edebi ve sanatsal uyanışa bağlı olarak dini eğilimlerin ve kilisenin gücünün azaldığı görülmüştür. Hristiyanlar arasında papalığın görev ve sorumluluğu, anlam ve önemi, gerekliliği ve gereksizliği daha yoğun tartışılmaya başlanmıştır.

²⁴⁴ Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Thought: The Age of Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 3.

²⁴⁵ David Bagchi and David C. Steinmetz (editörler), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 4-5.

Güçlü kimseler, siyasî iktidarlar, krallar, prensler kilisenin gücünden yakınırken, sade halk kilisenin güçsüzlüğünden yakınmıştır. Güçlüler ve siyasî otoriteler güçlerini artırmak isterken, halk “güçlülerin kötülüklerine karşı olanları örgütleyecek ve onlara yardım edecek dürüst ve korkusuz bir kilise istiyordu... Papa’ya Hristiyan dünyasının dini önderi olduğu için değil, olmadığı için itiraz ediyorlardı. O, Hristiyanların ruhani önderi olacağı yerde, varlıklı ve dünyevi bir prens haline gelmişti.” Monarklar ülkelerindeki kiliseye ait mal ve mülklere el koymak, eğitimi kontrol etmek ve vergilerdeki gelirlerini artırmak isterken, sade halk güçlüye karşı bir korunma kaynağı peşindeydi. Kilise içerisindeki bazı din adamları da daha iyi organize olmuş ve reform edilmiş kilisenin daha güçlü olmasını dilemekteydi.²⁴⁶

Bazılarına göre Martin Luther olmasaydı dahi bir çeşit reform hareketi gerçekleşecekti. Martin Luther’den önce İngiltere’de John Wycliffe, İtalya’da Girolamo Savonarola ve Kutsal Roma İmparatorluğunda ise Jan Hus kilisenin bozukluklarına dikkat çekmiş, hepsi de kilisenin azabını üzerlerine çekerek dinsiz ilan edilmiş ve cezalandırılmıştı.²⁴⁷ İngiliz din ve ilim adamı John Wycliffe (1328-1384)’e göre bozuk bir kilise ve papa itaat edilecek kurum ve kişi olamazdı. Ona göre bireyin İncil’i okuyarak kendini kurtarabilmesi mümkündü. Wycliffe kilisede papazın ayın sırasında ekmek ve şarabı İsa’nın vücut ve kanına dönüştürmesi anlamına gelen “transubstantiation”’a karşı gelmişti. Böylece kilise ayininin gereksizliğini vurgulamıştı. Wycliffe’in kilisede ibadeti küçümsemesi ve dinin yerine bireysel imanın önemini vurgulaması, kilise otoritesinin büyük oranda ortadan kalkmasına, Tanrı ile kulu arasında kimsenin giremez anlayışının gelişmesine kapı aralamıştır. Wycliffe’in düşünceleri kilise tarafından lanetlenmiş, kendisinin bir manastırda yaşamasına müsaade edilmiştir. Onun düşünceleri Lollardları ve Bohamyalı Jan Hus’ı etkilemiştir.

²⁴⁶ Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, s. 75-76.

²⁴⁷ Esler, s. 356-357; Bagchi, **The Cambridge Companion to Reformation Theology**, s. 17-18, 22-23. Bagchi’ye göre Wycliffe, günahkarların günahlarını papaza anlatmasının günahlarının affına yol açmayacağını, ancak Tanrı’nın böyle bir gücü olduğunu ve bundan dolayı da günah çıkarmanın gereksizliğini vurgulamıştır. Huss 1415’te yakılmış, taraftarlarının ortadan kaldırılması için de Haçlı güçleri organize edilmiştir. Husscular Kilise ve toplumun reform edilmesini savunmuşlardır. Hussci ilkeler 4 madde ile ifade edilmiştir: Tanrı kelamının özgür vazedilmesi, tüm inananlar için iki tür dinî kutsamanın yapılması, dinî-seküler otoritelerin ortadan kaldırılması ve ciddi günahların cezalandırılması.

Jan Hus (1369-1415) Papa'yı "şeytan" (anti-Christ) ilan ettiği gibi kilise otoritesini reddetmiştir. 1414'te Constance'da toplanan dini meclis Jan Hus'ı tutuklatmış ve sorgulamıştır. Hus, Wycliffe'in düşüncesinden ödün vermediği gibi, kilisede ayinin yersiz olduğunu, herkesin kendi kendisine ibadet edebileceğini savunmaya devam etmiştir. Hus bunun üzerine suçlu bulunmuş, Kutsal Roma İmparatoru tarafından yakılarak öldürülmüştür. Hus'ın izinde gidenler Papa ve Katolik Kilisesinin güçleri ile savaşa devam etmiştir. Hus Protestanlığın öncülerinden ziyade geç dönem orta çağ Katolik Kilisesi reformcusu görünümündeydi.²⁴⁸

John Wycliffe, kilisede ayin sırasında papazın ekmeği İsa'nın etine, şarabı da kanına dönüştürdüğüne inanılan transubstantiation geleneğine karşı çıkmasından dolayı Katoliklerce dinsiz ilan edildiği gibi, Papanın seküler otoritesini de eleştirmiştir. Wycliffe, sapkın ilan edilmiş, cezalandırılmış, müritlerinin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Az da olsa müritleri arasında Lollardlar varlıklarını sürdürmüştür. Wycliffe'in yolunda giden Hus'ın da "sapkın" ilan edilerek öldürülmesinden sonra Husçılar Utraquist* kilisesini kurmuşlardır. Katolik Kilisesinin geleneksel olarak ayin sırasında "kutsanmış ekmek ve şarabı" sadece papazlar arasından paylaşırması geleneğine son vererek, ekmek ve şarabı halka dağıtan Husçılar, Bohemia'da güçlenmiştir. Papa Utraquist Kilisesine yönelik beş hacı seferi düzenleyerek Husçuları ortadan kaldırmak istemişse de başarılı olamamıştır. Sonunda Bohemia'da Utraquist kilisesinin varlığını kabullenmek zorunda kalmıştır. Husçıların mücadelesi ve başarısı on altıncı asır Protestanlarının ilham kaynağı olmuştur.²⁴⁹ Husçıların bir ilahi kitabına göre John Wycliffe "ilk kıvılcımı vurmuş," John Hus ise "kandili tutuşturmuş," Martin Luther ise "yanan meşaleyi" yükseltmiştir.²⁵⁰

²⁴⁸ Bagchi, *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, s. 25. Husçılar Kilisede var olan *Simony*, sosyal adaletsizlikler ve ahlaksızlık konularında rahatsızlardı. "Tanrı kanunu" bu hastalıkların giderilmesi için gerekliydi.

* Utraquist Kilisesi önceleri Katolik Papa tarafından sapkın görülse de 1433 Basel Konsili kiliseyi tanımıştır. 17'nci asırda bu kilise diğer Protestan kiliseleri ile birlikte tekrar sapkın ilan edilmiştir.

²⁴⁹ Soergel, *Renaissance Europe, 1300-1600*, s. 262.

²⁵⁰ František Šmahel, "Jan Hus—Heretic or Patriot?", *Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation*, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 194-197.

Feodal sistemin zorluklarına katlanmak zorunda kalan köylüler kilisenin de onlardan istediklerini yerine getirmenin yükü altında ezilmekteydi. Köylülerin en çok yakındıkları seküler ve dini otoritelere ayrı ayrı vergiler vermek ve bu vergilerin ağırlığı altında ezilmektir. Köylüler kilise vergi ve angaryaları yanında 1/10 oranında *tithe** (öşür) vergisi vermek zorundaydı. Ekonomik yüklerini azaltacak gelişmeleri istekle karşılayacakları ortadaydı.

Merkezi millî devletlerin güçlenmesi Papa'nın otoritesini zayıflatmıştır. Ortaçağlar boyunca Batı Avrupa'da en önemli dini olduğu kadar siyasî otorite de olan papalar, İspanya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin güçlenmesiyle nüfuzlarını kaybetmeye başlamışlardır. Bu ülkelerin hükümdarları kendi toprakları üzerinde cereyan eden başta siyasî olmak üzere, dinî işlerin de kendi bilgileri dahilinde işlemesini istemeye başlamıştır. Kiliseler gittikçe daha "millî" bir karaktere bürünürken, krallar kilise topraklarında vergiler almaya, din adamlarının atanmasında söz sahibi olmaya başlamışlardır. Cumhuriyet, oligarşi ve prenslik şeklindeki küçük devletlerde dahi papa yerel yöneticilerin isteklerini dikkate almak zorunda kalmıştır. Kilise işleri için hükümdarlarla işbirliğine gidilmek zorunluluğu gittikçe artmıştır.

Matbaanın getirdiği kolaylıklar ve kitapların çoğalması ile oluşan zengin materyal, halkın dinî konularda kendisini yetiştirmede büyük imkânlar sunmaya başlamıştır. Kutsal metinleri kendi yerel dillerinde öğrenme imkânına kavuşan halklar, kilise otoritelerine boyun eğmeden dini kendi çalışma ve öğrenmeleri doğrultusunda yorumlamaya girişmiştir. Birçokları dinî otoritelerin meşruluğunu ve faydasını sorgulamaya başlamıştır. Gittikçe kilise içerisinde reform yapılması gerekliliği kabul gören bir anlayış haline gelmiştir. Matbaa sayesinde Luther'in mektup, kitap, şiir, anlatı ve catechismleri (soru cevap şeklinde nasıl ibadet edileceğini anlatan diyaloglar) çok hızlı bir şekilde çoğaltılarak yayınlanmıştır. Luther'in tüm yazıları 100 ciltten ve 60.000 sayfadan fazla tutmuştur.

* *Tithe* (öşür) onda bir demektir ve Mezopotamya medeniyetinde benzer vergiler mevcuttu. İlkçağlardan beri Yahudi dini ve geleneği içerisinde, dini bir kisse altında ödenirdi. Genellikle köylünün ürettiği üzerinde, mal olarak ödenirdi. Gerçekten Eski Ahid'e dayandırılan *tithe*, Yeni Ahit'te açıkça ortaya konmamıştır. İlk asır Hristiyanlar bunu "gönüllü" ödemişler, zorlama olmamıştır. Avrupa'da ülkeler *tithe* toplanmasını kilisenin emrine vermiştir.

Katolik kilisesinde farklı nüfuz çatışmalarını, aynı anda birden fazla papanın varlığını ve farklı dini merkezlerin oluşmasını anlatan büyük nifak (the Great Schism) (1378-1417) kilise içerisinde ciddi kırılmalara yol açmıştır. Halkın kiliseye olan güvenini zayıflatmıştır.

Büyük nifakın başlangıcı on dördüncü asrın başlarına kadar geriye gitmektedir. Kilise mallarından vergi alan İngiltere ve Fransa'ya karşı Papa Boniface VIII'in "Bull"u herkesin kurtuluşa ermesi için mutlaka Papa'nın otoritesini benimsemesi gerektiğini belirtmişti. Buna karşı İngiltere ve Fransa papalık işlerine daha fazla karışmaya başlamış, Papa Clement V Fransız kralı IV. Philip'in oyunları ile seçilmişti. Kral IV. Philip bununla da yetinmeyerek Papa'nın Avignon'da yaşamasını ve buradan kilise işlerini yürütmesini sağlamıştı. "Avignon Tutsaklığı" olarak bilinen dönemde (1309-1378) papalar Avignon'da Fransız kralının nüfuzu altında kalmışlardı. Papa Gregory XI Roma'ya dönerek tekrar Roma'da papalık yapmaya başlamışsa da 1378'de ölümü üzerine Fransız yanlısı Papa VI. Urban seçilmiştir. VI. Urban'ın papalığını kabul etmeyen İtalyanlar Clement VII'yi Papa seçtirmişlerdir. Böylece büyük nifak başlamış, kilise üzerinde birden fazla papa otorite hakkı iddiasında bulunmuştur. Avignon papaları Fransa'nın nüfuzunda kalırken, Roma'dakiler İtalyan politikacılarının etkisinde kalmıştır. Avignon papaları Fransa, İskoçya, Kastil'de etkili olurken, Roma'dakiler İtalya, İngiltere, Roma Germen İmparatorluğu ve Portekiz'de etkili olmuştur. İki papanın bulunmasından memnun olmayan din adamları bir araya gelerek 1409'da üçüncü papayı seçmişlerdir. Böylece Katolik dünyasında bir dönem üç papa ayanı anda meşruluk iddiasında bulunarak görev yapmıştır. Büyük nifak hükümdarların işine yaramış, kendi ülkelerinde kiliseye karşı daha güçlü hale gelirken, papaların güçleri zayıflamıştır.

Büyük nifakla sarsılan kilise otoritesi kısa süre içerisinde kiliseyi ve papayı gale almayan kesimlerin doğmasına yol açmıştır. Valdenler ve Albigenler kilise ve papanın etkisini ve yetkisini hiçe sayarak kendi aralarında bağlı ve kapalı topluluklar halinde örgütlenmişlerdir.

Üç ayrı yerde üç papa tarafından idare edilen kilisenin oluşturduğu "büyük nifak" 1417'de Constance'da toplanan dini meclis ile son bulmuştur. Bu meclis papaların "yanlış ve yanlış" davranabileceğini iddia ederek "anlaşmacı" (consiliatory) bir tutumu kabul etmiştir. Buna göre din adamlarının önde gelenlerinden oluşan bir cemiyet papaların yanlışlıklarını gözetleyerek, gerektiğinde bu

yanlılıklara müdahale edilmesi yolunu açmıştır. Anlaşmacı yaklaşımlar Papa II. Pius (1458-1464)'ın bu tür oluşumları dine aykırı ilan etmesine kadar sürmüştür. Bu dönemden itibaren papanın mutlak otoritesi yeniden inşa edilmeye başlanmıştır.

Rönesansın papalığa etkisi papaların seçilmesine yansımıştır. Dönemin papaları İtalyan Medici ve İspanyol Borgias gibi zengin ve gösterişli hanedanlardan çıkmıştır. Bunların dünyevi zevk ve alışkanlıklara yatkınlığı dinî işlerin aksamasına yol açmıştır. Rönesansın zengin resim, mimari ve diğer sanatsal faaliyetleri ile de meşgul olan papalar dinî olmaktan uzaklaşmıştır. Simony (kilise görevlerinin satılması ve satın alınması), nepotizm (akraba, eş ve dostların işe alınması), din adamlarının vurdumduymazlığı, zevk düşkünü keşişlerin türemesi ve sefahat düşkünü kardinal ve papalar kilisenin bozulmasını derinleştirmiştir. Papa X. Leo, St. Peter Bazilikası'nın yapımı için ihtiyaç duyduğu ve Almanya'nın o günkü yıllık gelirine denk olan 24.000 altını elde etmek için Brandenburg'lu Albrecht (Albirt) ile anlaşmıştı. Anlaşmaya göre Albrecht Mainz'in başpiskoposu (archbishop) olmak şartı ile 24.000 altını Papaya ödeyecekti. Anlaşma papalığın Mainz'de endüljans satımına mücade edilmesini de kapsamaktaydı. Mainz başpiskoposluğu Albrecht'a Kutsal Roma Germen İmparatoru'nu seçen birkaç seçiciden birisi olma hakkını veriyordu.²⁵¹

Son dönem ortaçağlarında ortaya çıkan yoğun mistik anlayışlar dinî yönden kurtuluşa ermenin yolunun bireysel inanırlılıktan geçtiği inancını yaygınlaştırmıştır. Bireysel inancı doğrultusunda yaşayarak kurtuluşa erişilebileceğine inananların başında Occam'lı William gelmiştir. William kilise öğretisi ve skolâstik düşünceyi sorgulayarak, kilise babalarından Thomas Aquinas'ın Tanrının varlığını akılla ispatlanabilir olması düşüncesine karşı çıkmıştır. Ona göre Tanrının varlığının ispatı akılla mümkün değildi zira Tanrı ile kulu arasında çok büyük farklar ve mesafeler vardı. Ancak bireysel inanç ve ibadetle bir yere varılabildi. Occam'ın fikirlerini savunanlara "Nominalistler" denmiştir. Nominalistler papanın otoritesini ve kilisenin hiyerarşik yapısını reddetmişlerdir.

²⁵¹ Richard N. Ostling, "Luther: Giant of His Time and Ours", **Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation**, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 229. Luther endüljans satımına nefretle bakarken, Albecht ile de kavga etmiştir. Onun bu çekişmesi, nefreti ve endüljanslı ilişkilendiren kilise doltorinine karşı araştırmacı zihniyeti protestanlığa giden yolu açmıştır.

Hümanizmin İtalya'dan çıkarak Avrupa'ya yayılması ile Kiliseye karşı şüpheli yaklaşımlar artmıştır. Hümanistler moral değerler, etik ve dini metinlerin şüpheli bir yaklaşımla incelemesini önemsemişlerdir. Bundan dolayı din ve İncil hakkında tartışmalar başlatmışlardır. Bazıları kiliseyi, kilise bozukluklarını ve manastırların gereksizliğini iddia etmişlerdir. Dahası, hümanistler skolastisizm ve skolastisizmin kilise öğretisi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Kilisenin bazı hareketlerini ve geleneklerini "batıl" olarak belirlemişlerdir. Her ne kadar Hümanistler Katolik kilisesinin kökten kırılmasını ve Protestanlığın doğmasını hedeflememişlerse de ortaya koydukları yeni yaklaşımların bunda rolü olmuştur. Martin Luther ile Erasmus gibi ilk Hümanistler bazı noktalarda etkileşmiş olsa da Hümanistler genellikle kendi dini-mezhebi anlayışlarından pek ayrılmamış, Katolik kalmaya devam etmişlerdir. Ancak Protestanlığın gelişimi sürecinde Capito, Brenz, Zwingi, Bucer gibi hümanistlerin birçoğu Protestan mezhebini kabullenmiş ve aralarında bağlar oluşmuştur.²⁵²

Kilise görevleri ve görevlileri parayla tespit edilir hale gelmişti. Kilise görevlerinin açık arttırma yoluyla kimselere satılmaya başlaması (simony) kilisenin bozulmasının açık delillerinden idi. Papa 1487'de 24 kilise görevini bu yolla satışa sunmuştu. Satın alınan görevlere çoğu zaman gidilmeden o görevin gelirleri cebe girerdi. Zengin aileler çocukları için kilise görevleri satın alarak onların çalışmadan paralar kazanmasını garanti altına alırdı. Bu yolla dinî aktiviteler yozlaşmakta ve bilgisiz din adamlarının elinde halkın nefretine dönüşmekteydi.

Din adamlarının günahkâr yaşantıları kilisenin bozulmasının ve reform ihtiyacının önemli göstergelerinden birisiydi. Papazlar arasında metres tutmak yaygın bir davranış haline gelmişti. Hristiyan halkın günahlarının bağışlanmasında Tanrı ile iletişime geçebileceğine inanılan, Tanrı'ya aracı olarak kulların günahlarını affettiren din adamlarının günahkâr tutumları samimi Hristiyanların içine sindirmedikleri şeylerdi. Dahası kilise dinî bir sınıf oluşturarak insanlar üzerinde güçlü bir otorite oluşturmuştu. İnsanların ne düşündüğü ve ne arzuladığı pek önemli görülmemekteydi. Böylece Reformasyon

²⁵² James M. Kittelson, "Humanism and the Revormation," **Central European History**, 9/4 (December 1976), s. 303-304. Yazara göre Luther, Müntzer gibi reformistler Hümanistlerin "aydınlanmış dindarlık ve ahlaki değerleri kilise doktrini üzerinde görme" fikirlerini kabullenmemişlerdir.

“otoriter bağlar elinde esir olan insan sebeplerinin özgürleştirilmesi çabaları” olarak ve “insan beyninin ruhani sınıfın baskıcı gücüne karşı başkaldırısı” şeklinde kendisini göstermiştir. Reformasyon insan aklının ve beyninin değişmez ve mutlak güce sahip olan kiliseye karşı özgürleşmesini amaçlamıştır.²⁵³

Kilise görevlerinin satılması kadar yakın akrabalara dağıtılması da kilise içerisindeki hastalıklardandı. Nepotizmin yaygınlığından dolayı Papa Paul II “kutlu baba” yerine “mutlu baba” olarak anılmıştı. Papa III’ncü (1534-2549) Paul iki oğlunun kardinal olmasını sağlamıştı.²⁵⁴

Cennet ile Cehennem arasında olduğuna inanılan Arafda görülen azabın (kabir azabına benzer bir durum) azaltılması veya affı için satın alınan endülüjanslar ilk olarak Haçlı seferleri sırasında kilise ve hastaneler için para toplamak amacıyla satılmaya başlanmıştı. İsa Peygamber ile Havarilere dayandırılan "Sonsuz 'iyilik hazinesi'" endülüjans satımını meşru saymaktaydı. Kilise, hayattakilerin kendileri ve ölmüş yakınları için satın alacakları endülüjanslar karşılığı onların arafta (Purgatory)ki günahlarını affettireceğini ileri sürmekteydi.²⁵⁵ Zamanla endülüjans satın alanların yakınlarının veya kendilerinin arafda veya cehennemde azap çekmelerinin affedilmesi ve cennete girmeleri için bir yol olduğu iddiası yaygın kabul görmüştü. Endülüjanslar Dominik veya Jizvit gibi tarikatların önde gelen adamları tarafından kilise kilise dolanılarak satılırdı. Bu tür tarikat mensubu din adamları halkın önüne çıkararak dinleyenlerin atalarının nasıl arafda yandıklarını ve azaplara çarptırıldıklarını etkili bir dille anlatırlardı. Halkın korku ve cennet beklentisi ceplerinin boşalmasına yol açardı. Toplanan paraların genellikle yarısı Papaya gerisi yerel kilise mensuplarına giderdi. Ancak, endülüjans satarak ve bu yolla din adamlarının paralar elde ederek zengin olması halk arasında en fazla tepki doğuran ve paralarını kaybettikleri bir durum haline gelmişti.

Kısaca, kilisedeki bozulmalar, kilisedeki “büyük ayrışma”, matbaanın bulunması ile bilginin yaygınlaşması, İstanbul’un Türkler

²⁵³ George P. Fisher, **The Reformation**, New York: Charles Scribner's Sons, 1903, s. 5.

²⁵⁴ Merriman, s. 97-98.

²⁵⁵ Richard N. Ostling, "Luther: Giant of His Time and Ours", **Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation**, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 229-231.

tarafmdan ele geçirilmesi ile batıya akan Yunan ilim adamı ve düşünürlerinin etkileri, ticari yolların geliştirilmesine bağlı ticaretin ilerlemesi ve Avrupa'nın gittikçe endüstrileşmesi Reform hareketlerinin nedenlerini oluşturmuştur.²⁵⁶

Martin Luther (1483-1546)

Protestanlığın en önde geleni Alman din adamı Martin Luther idi. Luther, Eisleben'de madenci bir babanın oğlu olarak doğmuştu. Luther'in ailesi zengin bir köylü ailesiydi. Dindar ve dayanıklı olan Luther yakındaki bir kasabada ilk eğitimini almaya başlamıştı. Kendisine Latince öğretilmiş, öğrenimi sırasında Latince yerine Almanca konuştuğu için dayak yediği iddia edilmiştir. 1501'de Erfurt üniversitesinde felsefe ve hukuk dersleri alan Luther, keşiş olmayı aklına koymuş, babasının istememesine rağmen 1505'te Augustin keşişleri manastırına girmiştir. 1507'de papaz olan Luther, kısa süre sonara ilahiyat doktoru unvanını almıştır. İlahiyat çalışmalarına devam eden Luther, bir yandan da kendi günahları ile sürekli kaygılanma karmaşasını yaşamıştır. Kurtuluşa ermek için İsa'ya inanmak ve ibadetle meşgul olmak gerektiğini dikte eden kilisede uzun zaman ve sürekli ibadetle meşgul olan Luther bu ağır ve işkence benzeri "iyi işlerin" bir sonunun olmadığını görmüştür. Occam'ın nominalistlerinden etkilenen Luther, iyi işlerden (kiliseye gitmek, ayinlere katılmak, ibadet, oruç, ...vs) ziyade imanın kurtuluş için yeterli olduğunu kabul etmiştir. Kurtuluş için sağlam bir imanın yeteceği inancı Protestan mezhebinin temel öğretisi olmuştur. İnsanın "kurtuluşa ermesi" konusunu çokça araştıran Luther, kurtuluşun sürekli ibadetler, kilisenin istediği şeyler yapmakla değil "Tanrı'nın inayeti" ile dinin bir çeşit "armağanı" olduğunu iddia etmiştir. Kurtuluş için "imanlı" olmanın yeteceğini ifade ederek kilise öğretisi olan iman ve iyi işler anlayışına karşı radikal bir kırılma yaratmıştır.²⁵⁷

Kilisenin endüljans (indulgences) satmasına içerleyen Luther, 31 Ekim 1517'de Wittenberg kilisesinin kapısına 95 maddeden oluşan "95 Tez veya Endüljansın Etkisi ve Gücü Hakkında Karşı Fikir" başlıklı yazısını asmıştır. Luther endüljans satışının dayandığı "iyi işler" yapmak fiili doğrultusunda İsa ile evliyaların şefkatini kazanarak kurtuluşa ermenin mümkün olmadığını, gerçek kurtuluşun

²⁵⁶ Irvin J. Tucker, *A History of Imperialism*, New York: Rand School of Social Sciences, 1920, s. 232.

²⁵⁷ Soergel, *Renaissance Europe, 1300-1600*, s. 263.

kutsal metinlerde ve tanrının rahmetinde olduğunu belirtmiştir. Papaların ileri görüşlülüğünü, dini konsüllerin kabul ettikleri normları ve kilise geleneğini reddeden Luther, bilginin direk olarak İncil'den kazanılacağını iddia etmiştir. Tezlerini çoğaltarak herkesçe okunmasını sağlamaya çalışan Luther, kendisi ile tartışılmasını istemiştir.

Papa ile Luther arasında elçiler gidip gelmiş, Luther başlangıçta farklı bir kilise kurmak düşüncesinden ziyade Katolik kilisesinin reform edilmesini istemiştir. Papanın otoritesini dinlemeyen Husçılardan olmakla suçlanan Luther 1519'da Papa'nın elçisine, papaların "günahsız" olduğuna inanmadığını açıkça belirtmiştir. Kiliseye gitmek ve ibadet etmenin insanı "sonsuz azaptan" kurtarmaya yetmeyeceğini belirten Luther, inanan insanların kurtuluşu yakalamasındaki yerini vurgulamıştır. Kilisenin tekelinde olan baptizm ve ayinlerin insanı kurtarmayacağını iddiada direten Luther, manastırların işe yaramadığını, doğal olmayan fakirlik, bekarlık ve itaatkarlığın da insanın kurtuluşunda etkili olmadığını iddia etmiştir. Papa X. Leo 15 Temmuz 1520'de "saldırganlık, yanlış olmak, dindar kulaklarına terslik, basit akılları yanlış yönlendirme ve Katolik öğretisine terslik" suçlamaları ile Luther'i aforoz etmiştir. Papa'nın mektubu Luther'i "Tanrı'nın bağına işgal eden vahşi domuz" olarak tanımlamıştır. Wittenberg'de bir kalabalık papanın aforozunu ateşe atıp, mektubunu yakmıştır. Kilisenin dayandığı temel işlevsellik ve düşünceye karşı gelen Luther, Alman prenslerine hitap ederek onların kendi bölgelerinde kiliseleri reform etmelerini istemiştir. Papa'ya karşı Saksonya Elektörü III. Frederick'in desteğini görmüştür.

1519'da Kutsal Roma İmparatoru seçilen V. Charles Luther'in aforoz edilmesinin gerekçesini öğrenmek üzere kraliyet meclisini toplamıştır. Nisan 1521'de meclis önüne çıkan Luther kendisinin kutsal metinler doğrultusunda hareket ettiğini, aklının Tanrı'nın hizmetinde olduğunu belirtmiştir. Kraliyet meclisi Luther'in fikirlerini kınamış ve reddetmiştir. Bunun üzerine imparator bir ferman ile Luther'in imparatorlukta fikirlerini anlatmasını ve yaymasını yasaklamış ve Luther'i sapkın ilan etmiştir. Luther yanlıları onu güvenli bir yere kaçırmışlardır. Luther burada Erasmus'un tercümesi olan İncil'i Almanca'ya tercüme etmiştir. İmparatorun yasaklamasına rağmen Luther'in görüşleri yayılmaya devam etmiştir. Kutsal Roma Germen imparatorluğunun gevşek siyasi yapısı Luther'in fikirlerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır zira birçok özgür şehir ve özerk kasaba

onun fikirlerini önemsemiştir. Birbirine tutkun halklardan oluşan şehirli, Luther'in kilisenin aracılığı olmaksızın inançlı halkın kurtuluşa erebileceği fikrinde rahatlık ve özgürlük yanında birlikteliği ve dayanışmayı görmüştür.

Bazı yaklaşımlara göre Luther, "kiliseyi düzeltmek değil, onu alaşağı etmek ve yerine İncil'den çıkarılacak ilkeler üzerinde yeni bir kilise kurmak istiyordu." Ona göre her Hristiyan İncil'i okumalı ve kendi yorumunu serbestçe yapabilmeliydi. Din adamları da sıradan insanlar gibi evlenip, aile kurabilmeliydi.²⁵⁸ Kilise Tanrı ile Kulu arasına giremezdi. Kilise somut değerler üzerinde değil, samimi dindarların kalbinde yer etmeliydi. Samimi iman önemliydi. Luther Papa, başpiskopos, papaz ve keşiş gibi "Tanrı adamı" ile prensler, lordlar, sanatçılar ve köylüler gibi "dünyevi kimseler" ayırımına karşı çıkmaktaydı. Ona göre herkes ruh taşır ve tanrısalıdır. Kişilerin konumu, mesleği ve zenginliği onları daha dinli veya daha az dinli yapamaz. Herkes kendi kişisel inanç kapasiteleri ile kendi yerlerini belirler ve herkes eşit bir şekilde "ruhani ve Hristiyan" olabilirlerdi. Luther Tanrı ile Kulu arasındaki aracılığı reddetmiş, bireysel inancı ve Tanrının affedici şefkatini düşüncesinin temline oturtmuştur.²⁵⁹

Almanya'daki Katolik kilisesine karşı halktan ve yöneticilerden duyulan antipatiyi hesaba katan Luther, yapmak istediklerini açıkladığında geniş bir kesimin desteğini bulmuştur. Luther'in düşüncelerine başpiskopos ve piskoposlar karşı gelmişlerse de papazlar ve alt seviye din adamları genellikle desteklemişlerdir. Şehir ve kasaba halklarının ortak seçimleri ise yöneticilerince kabul görmüştür. Böylece Luthercilik Almanya'da hızla yayılmıştır.

Luther kendi yarattığı halkın davranışlarından zaman zaman kendisi rahatsız olmuştur. Basel'de halkın evliya kalıntılarına, kilise ikonlarına ve ayinlerine karşı gösterdiği tavrı ürkerek karşılarken, reformcuların rahibeleri kurtarma operasyonlarına tepki göstermiştir. Başlangıçta din adamının bekar kalması ilkesini kişisel seçim olarak kabul etmiş ve papazların zorla evlendirilmesinin doğru olmadığını belirtmiş de kendisi de 1525'te eski bir rahibe ile evlenmiştir.

Luther'in kilise hiyerarşisi ve baskısı karşısında reformist ve özgürlükçü anlayışı fakir ve köylü kesimini de harekete geçirmiştir.

²⁵⁸ Sander, *Siyasal Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, s. 76-77.

²⁵⁹ Skinner, *The Foundations of Modern Thought: The Age of Reformation*, s. 11-13.

Her ne kadar Luther fikirlerini ruhani bir ortam için dile getirmişse de fakirler ve köylüler dünyevi zorlukları için harekete geçmişlerdir. Thomas Münzer adında bir din adamının öncülüğünde hareket eden köylüler öşür benzeri verginin kaldırılmasını, toprakların kendilerine verilmesini, orman ve ırmaklara serbestçe ulaşılmasını, ortak kullanılacak topraklara sahip olmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Köylülerin isteklerine karşı Protestan ve Katolik soylular birlikte hareket ederek, en az 100.000 köylünün ölümüne yol açmış ve köylü ayaklanmasını kanlı bir şekilde bastırmışlardır.

Katoliklik ile Lutherciliğin birleşmesi umuduyla Luther'in dini görüş ve yaklaşımları bir süre Katolik din adamlarınca da irdelenmiştir. Birçok Katolik din adamı da onun "kilise babası" olabileceğini kabullenmiştir. Luther Batı kültürüne büyük katkı sağlamıştır. "Paradoksal olarak son ortaçağ adamı ve ilk modern adam, bir siyasi tutucu ve dini devrimci" olmuştur. Almanya'da kültürel kültürel birlikteliğe katkı sağlamıştır.²⁶⁰

Katolik Kilisesinin Bölünmesi ve Protestan Kiliselerin Doğması

Luther Katoliklik içerisinde bölünmeyi tasavvur etmemiş olsa da onun fikrini savunanlar kendi kiliselerini kurmaya başlamıştır ki bu da Protestan kiliselerin doğmasına yol açmıştır. Danimarka Kralı II. Christian Lutherciliği seçmiştir. Luther'in fikirleri Alman misyoner ve tüccarlarınca Avrupa'ya yayılmaya başlamıştır. İsveç Lutherciliği seçen ilk ülkelerden olmuştur. 1527'de Luthercilik resmi bir din olarak ortaya çıkmıştır.

Başta Erasmus olmak üzere hümanistler Luther'in kolay ve sade inanç, kilise içerisindeki bozukluk karşıtlığı ve hurafelere karşı gelmesini övgüyle karşılamıştır. Hümanistler reformun yayıldığı yerlerde devri geçen birçok manastırı okula dönüştürmüştür. Hümanistlerin bireysellik anlayışı ile reformistlerin sade dindarlık fikirleri birbirini destekler görünse de Luther genellikle Tanrı'nın rahmetine muhtaç bir bireyi tanımlamıştır.

Luthercilere yönelik ilk katliam 1523'te Bürüksel'de yaşanmıştır. Almanya'da Protestanlığı seçen halk 1524'te bir birlik oluşturarak hem Katolik kilisesine ve hem de Kutsal Roma Germen İmparatoru'na

²⁶⁰ Ostling, "Luther: Giant of His Time and Ours", s. 229.

karşı mücadeleye başlamışlardır. 1529'da Speyer'de bir araya gelen reformist prensler İmparatoru ve Katolik prensleri protesto etmişlerdir ki bundan dolayı reformculara (Luther yanlılarına) "Protestan" denmeye başlanmıştır.

Batıda Fransa kralı I. Fransua, doğuda Türklerle mücadele içinde olan V. Charles Protestanlara karşı daha ılımlı kalmak zorunluluğunu hissetmişti. Ancak Batı'da Fransa ile savaşı sonlandırdıktan sonra Protestan Alman prensleri ile Katolik İmparator ve Katolik prensler birbirine karşı 1546'da savaşa tutuşmuşlardır. 1547'de önemli bir başarı elde eden imparator V. Charles Protestan birliğini dağıttığını ilan etmiştir. Ancak Protestanlık sağlamca Avrupa'ya yerleşmiş olduğundan varlığını korumuştur. Kutsal Roma İmparatoru ile Protestanlar arasındaki savaş 1555'te Protestanların galibiyeti ile sonuçlanmıştır. 1555 Augsburg Barışı Protestanlara haklar tanımıştır. Alman reform yanlısı prensler Kutsal Roma imparatoru V. Charles'ın kendilerine karşı sert tutumunu kabullenmemişlerdir.

Augsburg Barışı (1555)

Augsburg barışına göre Alman devletlerinde hüküm süren hükümdarın dini ne ise devletin da dini o olacaktı. Protestan devlette yaşayan Katolikler ile Katolik devlette yaşayan Protestanlar göç etme hakkına sahip olacaktı. Dinini değiştiren kilise otoriteleri kendilerine tanınan hakları kaybedecekti. Anlaşma prensleri güçlü bir konuma getirmiştir. "Din özgürlüğü" prensler için tanınmış, dini ve dünyevi konularda güçleri artmıştır.

Bu anlaşma ile Almanlar daha fazla prenslik ve devletçiğe bölünmüştür. Bölünmüş Almanya on dokuzuncu asır ikinci yarısına kadar bölünmüşlüğüne korumuştur. Fransa Katolik olmakla birlikte Almanya'nın siyasi bölünmüşlüğüne sağlamak için yeri geldiğinde Protestanlara destek vermekten geri durmamıştır.

İsviçre ve Fransa'da Protestanlık

İsviçre'de hümanist eğitim almış olan din adamı Huldrych Zwingli (1484-1531)İncil'e dayalı, imanın yeterliliğini savunan öğretisini reformcuların önüne koymuştur. Kilisede ikonların kırılmasına ve papazların ayinlerine karşı duruş sergileyen reformistlerin hareketleri Zürih ve diğer yerlerde kabul görmüştür. Zwingli ile Katolikler arasında çatışmalar çıkmıştır. Yapılan savaşların birisinde Zwingli öldürülmüştür. Çatışmalar sonunda

varılan uzlaşma gereği her kantonun kendi dinini seçmesi ilkesi kabul edilmiştir.

Zwingli'nin reformcuları yanında bir de Anabaptistler türemiştir. Çocuğun günahsız olduğuna inanan anabaptistler, baptizmin büyüklere uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir. Yunanca "tekrar baptizm" anlamına gelen anabaptizm kelimsinden adını alan anabaptistler üçlemeyi de kabul etmemişlerdir. Bundan dolayı bazen üçleme-karşıtları (anti-trinitarians) olarak da bilinmektedirler. Devleti ve hükümeti de reddeden anabaptistler, askere gitmeyi, vergi vermeyi ve hükümete itaati reddetmişlerdir. Anabaptistlere karşı Protestan ve Katolikler ortak hareket etmiş, İmparator V. Charles anabaptislerin öldürülmesini emretmiştir. Dağlık ve tenha yerlere kaçan anabaptistler buralarda varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerse de 1532'de Münster'in yönetimini seçimle ele geçirmişlerdir. Peygamber kabul ettikleri John'un öncülüğünde çok eşliliği kabul etmişlerdir. Özel mülkiyeti reddeden anabaptistler Lutercileri ve Katolikleri öldürmeye başlamışlardır. Üzerlerine gönderilen ordular sayesinde liderleri ve bazı kadınlar öldürülmüştür. Hollandalı anabaptistler liderleri Menno Simons (1492-1559)adından dolayı Mennonites olarak adlandırılmışlardır. Dini özgürlük arayan Mennonitler Amerika'ya göç etmişlerdir. Yine bu dönemde üçlemeyi reddeden ve tanrının birliğine vurgu yapan Uniteryanlar yeni bir din olarak ortaya çıkmıştır.

John Calvin (1509-1564)

Piskoposun sekreterliğini yapan bir kişinin oğlu olan Calvin (Kalvin) 1509'da Paris yakınlarında Picardy'de doğmuştur. Orlean Üniversitesinde hukuk eğitimi almıştır. Paris'te Fransa Koleji'nde hümanistlerden dersler alan Calvin, Luther'in Protestan, Erasmus'un hümanist görüşlerinin doğruluğuna inanmıştır. Lutherci yaklaşımından dolayı Fransa'dan kaçmak zorunda kalmış ve İsviçre'ye gitmiştir.

Luther'in görüşleri Fransa'da da yaygın bir şekilde okunmaya başlanmış, daha 1520'de Paris'te en çok satan kitaplar Luther'in yazdıkları olmuştur. Fransa Kralı I. Fransua 1521'de Luther'in kitaplarının toplatılarak yakılmasını emretmiştir. Ancak Fransa'da Luther'den sonra reformcuların en önde gelen liderlerinden birisi olan John Calvin (Jan Kalvin) kiliseye karşı eylemin başına geçmiştir. Hümanistlerin, özellikle de Erasmus'un etkisinde kalan Calvin reformist olmuştur. Her ne kadar Kral tarafından Basel'e sürgün

edilmişse de Calvin papaya karşı savaş açmış ve Kralın dini katliamlarına son vermesini istemiştir.

Kalvin Hristiyan Dininin Kurumları (Institutes of the Christian Religion) başlıklı meşhur eseri ile Protestanlığın sistemik sunumunu gerçekleştirmiştir. Bu eser Luther'in catechismine benzer yaklaşım sergilemiştir.²⁶¹ 1536'da Latince yazılan *Institutes* 1541'de Fransızca'ya çevrilmiştir. Protestanlığın ilk büyük ders kitabı şeklinde ortaya çıkmıştır.²⁶² İngiltere'de Calvinistlere Pürütanlar denmiştir. Calvinizm Kuzey Amerika da dahil olmak üzere geniş alanlara yayılmış, Katoliklerin Protestanlığa karşı mücadelesini zorlaştırmıştır. Protestan olmakla birlikte Calvinistler ile Lutherçiler arasında da dini görüş ayrılıkları belirmiş, Avrupa farklı dini anlayışların çatıştığı bir ortama dönüşmüştür.²⁶³

Teolojik görüş olarak kilise ve kilise ayinlerine karşı duruş sergileyen Calvin, insanın kurtuluşa ermesi için ne kadar ibadet etmesi gerektiğini, ne kadarının yeter olduğunu bilmediğini belirterek, papazların ayinler ile halkın içinde bulunan birazcık imanı da körelttiğini dile getirmiştir. Kilisede gittikçe "insanileşen" İsa ve Tanrı figürlerine karşı gelen Calvin, Luther'in "iman ile kurtuluş" düşüncesinin aksine "Tanrı iradesine boyun eğmek" ile kurtuluşa inanmıştır. Hayatın belirsizliklerinin giderilmesi ve ahlakın düzelmesinde İncilin etkili olacağını vurgulamıştır. Bir çeşit Protestan militarizmi ve militarist inancı savunmuştur. Tanrısal bilgi ile insani bilginin varlığını kabullenmiştir.

Kalvin'e göre predestination (kadercilik) önemliydi ve önceden kimin iyi kimin kötü yaratılmış olduğu ve insanın "özgür iradesine rağmen" kimin cennete ve kimin cehenneme gideceğinin Tanrı tarafından tayin edildiği kanısı yaygındı. Kaderin önceden tayin edilmişliği ve değişmezliği ilkesi Kavinist mezhebin önemli bir prensibi olmuştu. İş böyle olunca da ibadetin gerekliliğini sorgulayan Calvin, samimi ibadet edenin iyilerden olabilme şansına işaret ettiğini ancak kurtuluşun garanti olmadığını belirtmiştir.

²⁶¹ Bruce D. Franson, "John Calvin," **The Encyclopedia of World History, 1450-1750**, New York: Facts on File, Inc., 2008, s. 64-65.

²⁶² J. H. R., "The Reformation," **the Encyclopaedia Britannica**, volume 23, 11. Baskı (1911), s. 19.

²⁶³ Soergel, **Renaissance Europe, 1300-1600**, s. 263.

1536'da Cenevre'ye yerleşen Calvin burada reformcuların önderi olmuştur. Şehirdeki Katolik papazların ayinlerini yasaklayan Calvin, ya kendisine katılmalarını ya da şehri terk etmelerini istemiştir. Cenevre'nin idaresini şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir meclise terk eden Calvin, dini ve ahlaki durumu izleyen ruhban meclisi oluşturarak herkesin dini ve ahlaki davranışlarının kontrol edilmesini istemiştir. Böylece şehrin yönetimini seküler bir meclise bırakırken, dini ve ahlaki durumu kontrol altında tutan dini bir meclis oluşturmuştur ki din ile devletin ayrılması anlamına gelen seküler yapının güçlenmesine katkı sağlamıştır. Dini yaşantıyı bireysellikten toplumsal bir olguya dönüştürmeye çalışan Calvin "Tanrı'nın dünyasını" yaratma iddiasında bulunmuştur. Evleneceklerin cinsel hastalıklardan arı olmasını, tüccarların hilekarlıklarının cezalandırılmasını, kahvehanelerde kağıt oynanmasını ve müzik dinlenmesini yasaklamıştır. Kahvehanelerin İncil bulundurulması zorunluluğunu ortaya koymuştur. Yemeklerden önce tanrıya dua edilmesini, dua sırasında gülmenin, papayı övmenin ve bir diğerrinin zenginliğinin dillendirilmesinin cezalandırılmasını emretmiştir.

Kalvin, erken dönem hümanistleri gibi, dinin ve kutsal metinlerin papa ve kilise hiyerarşisinden uzak olarak insanlara öğretilmesi ve işlevinin insanca yerine getirilmesi fikrini benimsemiştir. Kilisenin hiyerarşik otoriteye dayanan birliktelik fikrine karşı "pratik" birlikteliği önemsemiştir. Cumhuriyet, ona göre, pratik birlikteliğin bir rejimi olarak öne çıkmıştır. Kadının erkekğe göre daha eksik ve sınırlı olması fikrini reddetmiştir. Bireysel secaati ve çabayı önemsemiş, Tanrı'nın kutsal metinler sayesinde insanın pratikliğini sağladığını iddia etmiştir.²⁶⁴

Kalvinistlere karşı mücadele acımasızca devam etmiş ve binlercesi yakılarak öldürölmüşse de Calvinizm (Fransız Protestanlığı veya Huguenot) daha hızlı yayılmıştır. Hollanda'da geniş ortam bulan Calvinistler buranın İspanya'dan bağımsızlaşmasını sağlamışlar ve Calvinizmi resmi dinleri haline getirmeyi başarmışlardır. Reformed, Methodist, Presbyterian, Anglikan/Episcopalian, Baptist ve Congregational kiliseleri Calvinist öğretiyi kabullenen kiliseler

²⁶⁴ William J. Bouwsma, "Explaining John Calvin", **Western Civilization: the Earliest Civilizations through the Reformation**, volume 1, editör William Huges, Guilford, CT: Dushkin/McGraw Hill, 1997, s. 232-235.

olmuştur. Calvin'in öğretisini öğrencisi Theodore Beza geliştirerek kalıcılığını sağlamıştır.²⁶⁵

İngiltere'de Reform

İngiltere'de reform hareketleri Kilise ile Kral arasında mücadelelerle şekillenmiştir. Protestanlığın ilk fikirleri Luther'in düşüncelerinin tüccar ve ilim adamları arasında yayılması ile gerçekleşmiştir. Cambiridge üniversitesinden William Tyndale, Luther'in etkisinde kalarak İncil'i ilk olarak İngilizceye tercüme etmiştir. Tyndale 1536'da sapkın ilan edilip yakılırken son sözleri, "Tanrı kralın gözlerini açsın" olmuştur.

İngiliz Kralı Henri VIII (1509-1527) önceleri Luterciliğe karşı kilisenin yanında yer almış ve bu uğurda bir de kitap yazmıştır. Papa tarafından "dinin koruyucusu" unvanını alan Henri VIII ile Papa arasını açan olay bir boşanma olayı ile ortaya çıkmıştır. Kralın eşi Aragon'lu Katerina krala beş kız çocuk vermiş sadece birisi, Mary Tudor, hayatta kalmıştı. Kral erkek evlat istiyordu ve İrlanda asıllı Anne Boleyn'e karşı da ilgiliydi. Henri VIII'in boşanma isteğini reddeden Papa Clement VII (1523-1534) ile Kral arasında çatışma çıkmışsa da Henri VIII hamile kalan Anne ile gizlice evlenmiştir.

Papa ile İngiliz kralı arasında cereyan eden çatışma sonrasında İngiltere Kilisesi Papa'dan ayrılarak bir çeşit devlet kilisesi haline gelmiştir. Kilisenin koruyucusu ve patronu kralın kendisi olmuştur. Böylece İngiliz kilisesi Papa'nın ruhani üstünlüğü yerine Kralın ruhani ve dünyevi liderliğini kabul etmiştir. Bu gelişmeleri reddeden Thomas More kralın emriyle katledilmiştir.

İngiliz kilisesi Roma'dan uzaklaşmış olsa da tutucu yapısını sürdürmüştür. İngiliz kilisesi ibadetin gerekliliğine vurgu yapmakla birlikte imanla kurtuluşa, üç ayine, arafın varlığının reddine ve evliyalar kültürünün yersizliğine inanmıştır. Papazların ayindeki rolüne ve din adamlarının bekarlığına gereklilik olarak bakmıştır. İngiltere'de manastırlar kapatılmış, kilise arazileri zenginlere satılmıştır. Din adamlarının bir kısmı görevinden uzaklaştırılmıştır.

Henri VIII'in evlendiği Anne Boleyn krala bir kız, geleceğin kraliçesi I. Elizabeth, çocuğu doğurmuştur. Anne'i kendisini aldatmakla suçlayan kral onun katledilmesini emretmiştir (1536). Altı

²⁶⁵ Bruce D. Franson, "John Calvin," *The Encyclopedia of World History, 1450-1750*, New York: Facts on File, Inc., 2008, s. 64-65.

defa evlenen Kral VIII. Henri sadece bir defasında bir erkek evlada sahip olabilmıştır. Eşlerini kendisini aldatmakla suçlayan kralın son eşi ancak kendisinden sonra da yaşayabilmıştır. Kral 1547'de ölmüştür.

Henri VIII'den sonra Anglikan Kilisesi Edward VI'nın yönetiminde varlığını sürdürmüş, onun yerine gelen Kraliçe Mary zamanında tekrar bir süreliğine Papa'nın dini otoritesini benimseyen eski sisteme dönmüştür. Kraliçe Mary birçok reformisti öldürtmüştür. Onun yerine geçen kız kardeşi Kraliçe Elizabeth yeniden Anglikan Kilisesinin güçlenmesine fırsat tanımıştır. Ondan sonra da İngilizler Papa'nın üstünlüğünü reddederek, kendi Anglikan Kilisesi içerisinde kalmayı sürdürmüşlerdir.

Katolik Karşı Devrim

Katolik kilisesinin Protestanlık ile parçalanması ve zayıflaması sonucu varlığı tehlikeye girmişti. Bu duruma son vermek için Katolik kilisesi kendi içerisinde düzenlemelere ve yeniliklere gitmiştir. Protestanlığa karşı “entelektüel, politik, askeri ve kurumsal” bir mücadeleye başlamıştır. Dönemin Papa'sı III. Paul (1534-1549) kilisenin reform edilmesi için reformcu bir kadro oluşturmuştur. Protestanlığa karşı engizisyon mahkemesini tekrar etkin hale getirdiği gibi Katolik inanışa ters görülen kitapların yasaklanmasına gitmiştir. 1545 ile 1563 arasında çalışmalarını sürdüren Trent dini komisyonu, Protestan öğretiyeye karşı savunma yapılmasını sağlarken, kilisenin içindeki aksaklıkların hangi yolla giderilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Kilisenin vergi toplamasından dini işlevine kadar tüm durumları gözden geçirilmiş, kiliseye bir kalite getirilmeye çalışılmıştır. Kilise görevlerinin satımı (simony) kesinlikle kaldırılmış, din adamlarının hal ve tavırları dikkatle izlenerek, liyakatsiz olanları tasviye edilmiştir. Din adamlarının görevlerini eksiksiz ve tam yapmaları yoluna gidilmiştir.²⁶⁶

Papalık gücünü ve konumunu önemli ölçüde korumasında “karşı devrim” olarak bilinen ve kendine çeki-düzen veren hareketleri etkili olmuştur. Katolik karşı reformunun yapılmasında Loyola'lı Aziz İngatius'un kurduğu Cizvit (Jesuits—Society of Jesus) tarikatı önemli roller oynamıştır. Cizvitler kurdukları okullarla, yetiştirdikleri

²⁶⁶ Merry E. Wiesner-Hanks, **Early Modern Europe, 1450-1789**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 187.

misyonerlerle hem kilisenin gücünü artırmışlar ve hem de Katolikliğin yayılmasını teşvik etmişlerdir.

Din Savaşları

Katolik kilisesinin bölünmesi ile doğan Protestan kiliseler kendilerine rahat bir ortam bulmadan önce ciddi çatışmalara ve savaşlara ihtiyaç duymuşlardır. Protestanlık bazı krallar, prensler ve topluluklar arasında yayılırken, Katoliklik de diğerleri arasında korunmaya devam etmiştir. Birçok ülkede ve bölgede her iki dine de inananlar yan yana var olmalarına rağmen birbirilerine karşı dini, siyasi ve kültürel sempati göstermediklerinden aralarında savaşlar çıkmıştır.

Fransız Protestanları olan Huguenotlara karşı Katolik kral ve çevrelerin baskıları uzun bir süre devam etmiştir. Protestanlığın Jean Calvin öncülüğünde 1540'lerden itibaren Fransızlar arasında yayılması Katolik kralın tepkisine yol açmış ve mücadele başlamıştır. Ancak Fransa bu dönemde hem Avusturya ile ve hem de İspanya ile savaş halindeydi. 1559'de Fransız kralı II. Henri ile İspanya kralı II. Philip Cateau-Cambrésis anlaşmasını yaparak aralarındaki savaşı sonlandırmışlardır. Savaşı sonlandırmada ellerindeki maddi ve askeri kaynakların azalması kadar Fransa'nın Calvinistlere ve İspanya'nın da Hollandalı Protestanlara karşı mücadeleyi yoğunlaştırma istemesi önemli bir yer tutmuştur.

Fransa'da Valois monarkının Katolik tutkunluğuna rağmen Fransız asilzadelerinin yaklaşık yüzde kırkı Kalvenistliği benimsemişti. Fransız din savaşları ülke içerisindeki güçlü asilzade ailelerinin—Katolik Guise ailesi, Katolik Montmorency ailesi ve Huguenot Bourbon ailesi—birbiri ile mücadelesine dönüşmüştür ki bunda Kral II. Henri'nin 1559'de ölmesi üzerine tahta çıkan kralların çocuk yaşta ve zayıf karakterli olması etkili olmuştur. Bir yandan din savaşları yapılırken diğer yandan ülkede siyasi üstünlük için mücadele edilmiştir. Bu dönemde Fransa'nın gerçek yöneticisi Catherine de Medici (1519-1589) olmuştur.

Fransa'da Katolikler ve Protestanlar (Huguenotlar) arasında çatışmalar şiddetlenerek devam etmiştir. Birbirlerine alçaltıcı suçlamalarda—Katolikler Huguenotların orgilere (toplu seks partileri) katıldığını, Huguenotlar'da Katoliklerin putperest ve şeytana taptığını iddia ediyorlardı—bulunuyorlardı. Karşılıklı katliamlar olanca hızıyla

devam etmekteydi. 1562'de Fransız din savaşları hız kazanmıştı zira Katolik Guise dükü tüm Huguenotların öldürülmesini emretmişti. Toulouse'de 3000'den fazla Fransız Protestanı öldürülmüştü. Düke 1563'te bir Huguenot tarafından öldürülmüştü. Sonunda kraliyet fermanı ile Huguenotların her bölgede bir ibadethaneye sahip olmaları ve buralarda ibadet etmeleri izni verilmişti.

Din savaşları 1567'de ve 1572'de yeniden alevlenmiştir. 1572'de Katolik Margaret (kralın bacısı) ile Huguenot Henri Paris'te evlenecek ve bir çeşit dinler arası uzlaşa sağlanacaktı. Düğüne gelecek olan Huguenotların silahsız gelmesi istenmişti. Ancak Huguenotlara karşı gizli bir plan yapılmış ve Paris'te hepsinin katledilmesi planlanmıştı. 24 Ağustos 1572'de büyük bir Protestan katliamı (Saint Bartholomew Günü Katliamı) gerçekleşmiştir. Paris'te 2000, Paris dışında da 10.000 civarında Fransız Protestan katledilmiştir. Protestanlar güvenli yerlere kaçmak zorunda kalmıştır.

Ekonomik sıkıntılar Fransız kralına Calvinistliğin serbest bırakılmasını sağlatmıştır zira Calvinistlerin yardımı ile ekonomik sıkıntılarının atlatılması düşünülmüştür. Bu bağlamda 1576'da III. Henri bir fermanla Huguenotların serbestçe dini inançlarını yerine getirmelerine müsaade etmiştir. Ancak Katolikler buna daha fazla içerleyerek Katolik Ligini oluşturmuş ve tüm Protestanların Fransa'da sürülmesine yemin etmişlerdir. Fransız iç savaşına dönüşen din savaşları 1590'lara kadar devam etmiştir. Birçok defa Katoliklik ile Protestanlık arasında gidip gelen Bourbon ailesinden Henri de Navarre'nin kral olması ile dini gerginlikler azalmıştır. İspanya ve Papa Fransa'daki Katolikleri desteklemiştir. Dış müdahale olarak gören Fransızlar bunu dini ayrılıklarını gidermede ve milli bir anlayışı geliştirmede kullanmışlardır. Kral IV. Henri'nin 1598 Nante Fermanı Katolikliği Fransa'nın resmi dini yaparken, sayıları 2.000.000'a ulaşan Protestanlara da serbestlik tanımıştır.

Hollanda'da Protestanlar Katolik İspanya'nın egemenliğine karşı 1572'de ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma yaklaşık bir asır devam etmiştir.

1555 Augsburg Barışı Almanya'da Protestanlar ile Katolikler arasındaki savaş sonlandırmıştı. Anlaşmaya göre prensin dini prensliğin de dini olacaktı. Aynı dini kabullenmeyenler ise kendi dinlerini seçen prensliklere göç edecekti ki buna binaen yüzbinler

yaşadıkları yerleri bırakarak kendi dinlerindeki bölgelere göç etmek zorunda kalmıştı.

Almanya'da 1555 ile 1618 arası göreceli olarak barış içerisinde yaşamışsa da 1618'de başlaya ve otuz yıl süren din savaşları ülkeyi son derece perişan bir hale sokmuştur. Otuz yıl savaşları sırasında tüm Avrupa devletleri bir şekilde savaşın parçası haline gelmiştir. Orta Avrupa'da cereyan eden savaşlarda orduların miktarı ile çatışmaların şiddeti ve yıkımı vahşiliğin ötesinde, çok derin ve ağır olmuştur.

Otuz Yıl Savaşları (1618-1649)

Otuz Yıl Savaşları Orta Avrupa'da Alman toprakları üzerinde Katolik ve Protestan paralı askerleri ve Avrupa'nın kral, imparator ve prenslerinin orduları arasında cereyan eden, temelinde dinî farklılıklar, siyasî hesaplar ve askeri kazançlar yatan savaşlardır. 1618'den 1648'e devam eden savaşta tüm önemli Avrupalı monarklar yer almıştır. Katoliklik ile Protestanlık arasında önemli bir savaş olarak tarihe geçmiştir. Otuz yıl savaşları Avrupa'nın milli sınırlarının çizilmesine katkı sağlamıştır.

Savaşın Almanya topraklarında geçmesinin en önemli nedenlerinden birisi bölgenin siyasi dağınıklığı idi. Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun hakim olduğu bu topraklar birbirine pamuk ipliği ile bağlı irili ufaklı onlarca devletçikten oluşmaktaydı ki aralarında Habsburg Avusturya'sı gibi güçlü devletler olduğu gibi bir prens veya baş piskopos tarafından idare edilen Hamburg, Lubeck benzeri şehir devletleri yer almaktaydı. Bazı devletçikler birkaç kilometre kare genişliğindeydi. Her devletin sınırları üzerinde gümrük memurları gelip geçenden vergiler alırdı ki bir gezgin hangi devletin nerede bitip nerede başladığını pek anlayamazdı. Bazı Alman devletleri de kendi içerisinde feodal güçlere bölünmüştü. Örneğin Swabia 68 seküler ve 40 dinî lordluğa bölünmüştü. Dahası 32 özgür şehre sahipti.

Kutsal Roma İmparatorlarını 1356'dan beri 7 elektör seçmekteydi ki bunların dördü prenslerden, üçü başpiskoposlardan oluşmaktaydı. İmparatorluğun dış ilişkileri bir sekreter tarafından idare edilmekteydi. Ancak Türklerle mücadele dışında birlikte hareket ettikleri pek sayılmazdı. İmparatorluğun bir meclisi ve bir de adalet kortu vardı ki önemli konularda etkili olurdu.

1555 Augsburg Anlaşması ile Alman prensleri ve Kutsal Roma İmparatorlu V. Charles dinî düzenleme getirmişlerdi. Prens veya hükümdarın dini prensliğin veya devletin de dini sayılacaktı. Bu anlaşma sorunları çözmek yerine Alman ayrışımını ve meseleleri derinleştirmişti.

Katolik Bohemia kralları ve Kutsal Roma imparatorları Protestanlığın varlığından rahatsızdılar. Bohemia kralı ve Kutsal Roma İmparatorları Rudolf II ve kardeşi Düke Ferdinand (1578-1637) dinî hoşgörüğü terk ederek Protestanlara karşı “haçlı seferi” başlatma kararı almışlardı. Transilvanya ve Macaristan’da Protestanlara karşı savaşıyan imparatorluk orduları, bir yandan da Türklerle savaşmaktaydı. Ferdinand’ın Bohemia’daki Protestanlara yönelik baskıcı yönetimi Protestanların kendi hükümetlerini kurmalarına yol açmıştı. Protestanlar Lutherçiler, Calvinistler, üniversite profesörleri, edebi topluluklarca desteklenmekteydi. Bohemia’daki gerginlik Otuz Yıl Savaşlarını başlatmıştı. 1593’te başlayan savaşlar 1606’ya kadar sürmüştü. Sonunda Protestanlara dini serbestlik tanıyan anlaşma yapılmıştı. Ülkede çıkan salgın hastalığı Protestanlığın Tanrı tarafından hoş karşılanmadığına yoran imparator II. Rudolf Protestanlara karşı tekrar savaşa girişmiş, ancak yenilerek Protestan, Husistler ve diğer kiliselere serbestlik vermek zorunda kalmıştır (1611).

30 Yıl Savaşları Kutsal Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde siyasi, dinî ve ekonomik çıkarların elde edilmesi için farklı hanedanlar, mezhepler ve prensler arasında sürmüştür. Bu mücadelelere İspanya ve Fransa gibi dış güçler de zaman zaman katılmıştır. 1609’da Katolik prenslerin oluşturduğu lige karşı Protestan prensler de Protestan Birliğini kurmuşlardır. Avusturya hâkimi Arşidük Ferdinand, 1617’de Macaristan tacını, 1618’de de Bohemia hakimiyetini eline geçirmişti. 1619’da ise Kutsal Roma İmparatoru olmuştu. İmparator Ferdinand dinî eğilimleri ile biliniyordu. Cizvit okullarında okuyan Ferdinand, kendi şahsi günah çıkardığı papazının etkisinde kalmıştı. Bu din adamı ona ruhunu kurtarabilmek için Protestanlığa karşı savaş açmasını telkin etmekteydi.

Bohemialı Protestanlar hem Katolik kilisesine ve hem de Kutsal Roma imparatoruna karşı 1818’de ayaklanmışlardır. Amaçları Protestan elektör olan Frederick’i imparator tahtına çıkarmaktı. 1619’da Kutsal Roma İmparatoru olan II. Ferdinand, Protestanların bu amaçlarını şiddetle bastırmak için Katolik ülkelerden destek istemişti.

İspanya ve Polonya bu amaçla Almanya'ya ordular göndermişti. Bavyara Dükü ve Katolik Ligi başkanı Katolik Maximilian I imparatora destek verenler arasındaydı. Bu güçler yardımları karşılığında siyasî haklar ve kraliyet topraklarını istemekteydi. İmparator II. Ferdinand aldığı bu destekler ile Alman Protestanlarını yenmeyi başardı. 1623'de Katolik zaferi ile 30 Yıl savaşlarının Bohemia sahnesi son bulmuştu. İmparator Bohemia topraklarını kazanırken, Dük Maximilian ise Frederick yerine Palatinate (seçicilik) sahip oldu.

Bohemya'da savaşlar durulsa da Katolikler ile Protestanlar arasındaki savaşlar genişleyerek devam etmiş, Protestanlar kral Frederick öncülüğünde savaşırken, Katolikler Kont Tilly'nin komutasında hareket etmişlerdir. Protestan güçler arasında Hollandalılar da vardı ki bunlar da Katolik İspanya'ya karşı mücadele etmekteydi. Angilikan İngiltere başlangıçta çekingen davranmış ve tarafsız kalmayı yeğlemişti. Fransız güçleri ise Kutsal Roma İmparatorluğunun güçlenmesini önlemek için Protestanlar yanında yer almıştı.

Protestanların başarısızlıkları ve yenilgileri savaşın sonucunu getirecekken Danimarka Kralı IV. Christian Almanya'ya girerek Protestan prenslere destek vermiş ve savaşın sürmesini sağlamıştır. İngiltere ve Hollanda'dan umduğu desteği bulamayan Kral Christian IV (1588-1648) Katolik güçlerine yenilmiştir. 1629'da Lübeck Anlaşmasını imzalayarak Almanya'dan çekilmiştir. Bu arada Protestan doğup, Katolikliğe dönen soylu aileden gelen Albert Wallenstein (1583-1634) 30.000 kişilik paralı asker toplayarak Protestanlara karşı savaşmaya başlamıştır. Oldukça gaddar olan ve askerlerinin dost düşman herkese büyük zararlar verdiği Wallenstein güçleri geçtiği yerleri perişan ve yıkım içinde bırakmıştır. Katolik Ferdinand Danimarkalılara karşı başarısından sonra 1629'da Kalvenistlere tanınan hakları ilga ederek, eski kilise düzenine geçmiştir.

Protestanların zorda kaldığı bir dönemde İsveç kralı Gustavus Adolphus (1611-1632), Kutsal Roma İmparatorluğunun gücünün artmasından ürken Fransa'nın destek ve kıskırtması ile Protestanlık amacına yönelik savaşa girmiştir. Fransa Kralı Louis XIII ile Kardinal Richelieu Kral Adolphus'u desteklemiştir. Kral Gustavus 70.000 kişilik kuvveti ile Polonya'yı ele geçirmiştir. Katolikler ise

Wallenstein'in vahşi taktiklerinden ve eylemlerinden şikayetle görevden alınmasını istemişlerdir ki imparator da buna uymuştur.

İmparatorluk ordularına komuta eden Tilli Protestan şehri Magdeburg'u alarak katliamlar yapınca Alman Protestanları İsveç ordusu ile daha geniş çaplı bir işbirliğine gitmiş ve birlikleri Tilli'nin güçlerini 1631 Breitenfeld savaşında yenmeyi başarmışlardır. Böylece Katoliklerin on iki yılda kazandıklarını geri almışlardır. Katolik imparator Papa ve diğer güçlerden yardım istemişse de umduğunu bulamamıştır zira İspanya Amerika ve diğer yerlerde meşgulken İtalyanlar salgın hastalık ve itaatsizliklerle meşgul olmaktaydı. İmparator yeniden acımasız Wallenstein'i kuvvetlerinin başına getirmiştir. Katolik kuvvetlerle Gustavus'un yönettiği Protestan güçler 1632'de karşılaşmıştır. Savaş kanlı geçmiş, sonuç Katoliklerin zaferi ile son bulmuştur. İsveç kralı Gustavus çatışmalar sırasında öldürülmüştür.

Bazı başarılarına rağmen Wallenstein'in itibarı kısa sürmüştür zira Gustavus'a karşı zaferinden sonra İsveç ile gizlice işbirliğine gitmiş, Protestanlara da yardım edebileceğini açıklamıştır. Bunu öğrenen İmparator Ferdinand II onun öldürülmesini emretmiş ve bir İrlandalı paralı asker tarafından Wallenstein 1634'te katledilmiştir. Bu sırada yardıma gelen İspanya kuvvetleri ile Katolik güçler birleşerek İsveç ve Protestan güçlerini yenmişlerdir. 1635'te Protestan Saxony ve diğer Protestan prensler İmparatorla anlaşarak mücadeleye devam edemeyeceklerini göstermişlerdir. Prag Anlaşması (1635) ile 1618 öncesi anayasal sisteme dönmüştür.

Otuz Yıl Savaşları zalimce, acımasızca ve aşağılıkça tecavüz, katliam ve işkencelere sahne olmuştur. Köylüler, şehirliler ve her kesim etkilenmiştir. Savaş sırasında en az 1.000.000 asker savaşmıştır. Ölenlerin büyük kısmı cephede değil de hastalık ve açlıktan veya katledilen halktan gelmiştir. Birçok Katolik veya Protestan şehir peş peşe savaş meydanına dönmüş, halktan niceleri katledilmiş, soyulmuş, tecavüze uğramış ve yok edilmiştir. Örneğin Marbug şehri on bir defa işgale uğramıştır. Din savaşları sırasında birçok milletten—Sakson, Baveryalı, Avusturyalı, İsveçli, İspanyalı, Hollandalı, Fansız, Danimarkalı, İrlandalı, Macar, Hırvat, Yunan, Çek ve Türk—savaşçılar yer almıştır. Bu savaşçılar paralı askerler olarak zaman zaman kendi ülkelerine karşı da savaşmıştır. Bazen kim daha fazla verirse onun yanında yer almışlardır.

1635'den 1648'e kadarki dönemde din savaşları bir çeşit hanedan savaşlarına dönüşmüştür. Her ikisi de Katolik olan Fransa hanedanı ile Kutsal Roma hanedanlığı arasında cereyan etmiştir. Prag anlaşması sırasında Fransızlar Katolik İspanya'ya savaş ilan etmiştir. Fransa İsveç ile birlik olurken, Kutsal Roma İspanya'dan destek almıştır. 1636'da İspanyalılar Fransa'yı işgal etmiş, Wittstock zaferini kazanarak İsveçlileri yenmiştir. İki hanedanlık arasındaki savaşlara Protestan prensler, Katolikler ve diğerleri de katılmıştır. Alman Protestan ve Katolik Prensleri "milli" bir ruhla birliktelik sağlayarak Fransa'ya saldırmış, Burgundy ve Champagne'i talan etmiş, Paris'i tehdit eder olmuştur. Hollanda'dan destek alan Fransa kısmi başarılar elde edebilmiştir. 1637'de İmparator Ferdinand'ın ölmesi, 1642'de de Kardinal Richelieu'nün ölümü savaşın gittikçe yavaşlamasına yol açmıştır. Yeni Kutsal Roma İmparatoru III. Ferdinand ile Fransa'nın yeni Kardinal'i Mazarin barış yanlısı bir siyasete girmeyi uygun bulmuştur. Fransa'da çıkan ayaklanmalar da Fransız kralı XIV. Louis'i anlaşmaya zorlamıştır. Sonunda 1648 Westphalia Anlaşması imzalanmıştır.

Otuz Yıl Savaşlarının sonuçları ağır olmuştur. Katolik Mainz'in evlerinin % 25'i, halkının %40'ı yok olmuştur. Protestan Württemberg'in nüfusunun dörtte üçü ölmüş veya öldürülmüştür. Maglenbug topraklarının %90'ı terk edilerek tarım yapılamamıştır. Sayısız köyler ortadan kalkmıştır. Genel olarak köylü nüfusunun beşte ikisi, şehirli nüfusunun da üçte biri yok olmuştur. Kutsal Roma İmparatorluğunun nüfusu, normal nüfus artışına rağmen, 20.000.000'da 16.000.000'a gerilemiştir. Savaşın getirdiği yokluklar, açlıklar, salgın hastalıklar halkın daha fazla acı çekmesine ve kırılmasına yol açmıştır. Veba, tifüs ve grip büyük sayıda insanı öldürmüştür.

Savaş sonunda hemen hemen tüm hanedanlar varlığını koruyarak çıkmıştır. İçlerinde en güçlü çıkanı Fransız hanedanı olmuştur. Westphalia'dan itibaren Avrupa "mutlakiyet çağını" yaşamaya başlamıştır ki bu da Fransız Devrimine kadar sürmüştür.

Din savaşlarının temelinde dinî düşmanlıklar yatsa da her ikisi de Katolik olan Fransız Bourbon hanedanı ile Avusturyalı Habsburg hanedanı arasındaki iktidar mücadelesi etkili olmuştur.

Din savaşları sonunda Fransa, Avusturya ve bazı Alman devletleri kendi konumlarını güçlendirmişlerdir. Krallar ve prensler bu

savaşlar sonunda kendi tebaalarını daha etkili kontrol edebilmek için güç kazanmışlardır. Fransa'da özellikle güçlü bir monarşi kurulmuştur. Almanya birçok güçlü ve güçsüz devletin idaresinde dağınık halini korumuştur. Otuz Yıl savaşları çoğunlukla Alman topraklarında cereyan etmiş, bunun sonucunda da en fazla acı çeken ve hayatını kaybeden halk Almanlar olmuştur. Savaşın çetin geçtiği yerlerde bölge nüfusunun %66'dan fazlası kaybolurken, ülkenin geniş bölgelerinde halkın %30-%66'sı ölmüştür.²⁶⁷

Westphalia Anlaşması (1648)

Westphalia Anlaşması tarihte bir ilk olmuş, daha önceden iki veya üç gücün katıldığı uluslar arası anlaşmalar yapılırken Westphalia'da yaklaşık 100 devletin başı temsilci olarak yer almıştır. Binlerce diplomat görev yapmıştır. Anlaşma 24 Ekim 1648'de imzalanmıştır. Anlaşmaya göre:

- a. İsveç Batı Pomerania ile Verden ve Bremen Bıshopluklarını,
- b. Fransa Metz, Toul, Verdun ve Alsace'ın bir kısmını,
- c. Baveria Kralı Maximilian I Baveria'yı elinde tuttuğu gibi elektörlük gücünü,
- d. Frederick'in oğlu Rhine'ı elde ettiği gibi elektörlük hakkını elde etmiştir.
- e. Almanya'nın gevşek bir konfederasyon içerisinde ortak bir meclis ile ortak bir orduya sahip olması gerçekleşmiştir. Kutsal Roma İmparatoru "Alman özgürlüklerinin" koruyucusu olarak sembolik bir güce sahip olmuş ve feodal yüksek lord olarak kalmıştır.
- f. Kalvinizm, Luteryanizm ve Katoliklikle beraber legal bir mezhep olmuştur.

Westphalia anlaşması dinî içerikli gerginlik, çatışma ve savaşları zayıflatırken, millî içerikli rekabeti güçlendirmiştir. Millî sınırlar ve millî gayeler gittikçe Avrupa'nın siyasetine daha güçlü girmiştir.

Westphalia anlaşmasının çizdiği toprak sınırları Fransız Devrimine kadar değişmeden kalmıştır. Alman devletlerinin otonomileri güçlendirilmiş ve Kutsal Roma İmparatorluğu içinde daha bağımsız hale gelmiştir. Kalvenistler ile Lutheranlar aynı haklara kavuşmuştur. Dini hoşgörü herkese tanınan bir hak olmuştur. Augsburg anlaşmasının hükümdara göre din maddesi tekrar kabul

²⁶⁷ Geoffrey Treasure, *The Making of Modern Europe, 1648-1780*, New York: Routledge, 1985, s. 12.

edilmiştir. Luteranlar kuzeyde, Katolikler güneyde, Kalvenistler de Rhineland'da güçlü hale gelmiştir.

Değerlendirme ve Sonuçlar

Reformasyon geniş coğrafyalar ve ülkeler üzerinde din başta olmak üzere edebiyat, sosyal ve siyasi yapıları etkileyen tarihin önemli olaylarından birisidir. Reformcular Katolik Kilisesinin ortaçağlar boyunca genişleyip güçlenirken, ilkel ilk, saf, temiz, basit ve doğru şeklini terk edip bozulduğu iddiasını ortaya koymuş, kutsal metinler temelinde Hristiyanlığın orijinal ve doğru olduğunu iddia ettikleri şeklini yeniden yaratmaya çalışmışlardır.²⁶⁸ Reformasyon ile on altıncı asırlarda Batı'da meydana gelen dinî anlayış ve yönelimler Avrupa'nın üstünlüğünün temel nedenlerinden birisini oluşturduğu gibi, sonraki asırlardaki siyasî gelişmelere oldukça etki etmişlerdir.²⁶⁹ Katolik kilisesinin dogmalarından, baskı ve angaryalarından kurtulan halk kendi bilgi ve yeteneğini geliştirmede daha elzem bir ortam bularak hızlı bir gelişme sürecine girmişlerdir. Öyle ki Avrupa'nın ilk ve ileri seviyede zengin ve modern olan ülkeleri genellikle Protestan ülkeler olmuşlardır.

Dinî baskının ve kontrolün kırılması ile ilme ve seküler yapıya giden yolda önemli engeller aşılmıştır. Papalar ruhanî yönlerini kısmen korumalarına rağmen siyasî ve dünyevi güçleri büyük oranda ortadan kalkmıştır. Protestanlığı kabul eden yerlerdeki prens, kral ve meclisler Papa'ya bağlılıklarını terk ile dinî baskı ve yönlendirmeleri reddetmişlerdir. Buralarda dünyevi iktidar kötülüklerle mücadele edip, iyileri ve güzellikleri koruma yükümlülüğü almıştır. Kilise ve manastırların malları hükümdarlarca gasp edilirken, kilisenin geleneksel dini kanunları terk edilmiştir. Papa'ya ödenen vergiler azalmış veya son bulmuş, dini etkinlikler devletin kontrolü altına girmiştir.

Protestanlığın doğması ile Avrupa'nın geniş bölgeleri farklı mezheplerin kontrolüne girmiştir. Katoliklik İspanya, Fransa, Avusturya, Polonya, İtalya ve güney Alman devletlerinde genişçe kalırken, Protestanlık İngiltere, İsviçre, Hollanda, İskandinavya ve kuzey Almanya'da yerleşmiştir. Avrupa'daki Hristiyan bütünlük sona

²⁶⁸ "The Protestant Reformation," *Wesleyan-Methodist Magazine*, 7 (June 1851): 538.

²⁶⁹ Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, s. 74-75.

ermiş, Papaların ve papalığın dini otoriteleri kadar siyasî ve dünyevi güçleri büyük bir kırılmaya maruz kalmıştır.

Kilise mülkleri, manastırlar ve diğer kiliselere ait mallar devlet tarafından satılarak, kralların ve prenslerin zenginliklerine eklenmiştir. İngiltere’de VIII. Henri’nin kurduğu İngiliz kilisesi bir çeşit devlet kilisesi şeklini kazanmıştır. On yıl içerisinde manastırların üçte ikisi satılmıştır. Din adamlarının bir kısmı hapsedilmiştir. Kilise malları zengin asilzadeler tarafından satın alınmıştır.

Doktriner kilise öğretisinde büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır. Protestanlık kendi prensiplerini yaratmıştır. Bu prensipler arasında “ortaçağ uygulamalarına karşı bir protesto” yer alırken, kutsal metinlerde anlatıldığı gibi dinin “sentlere indiği” şekline dönüş bulunmaktadır. Kutsal metinleri Hristiyanlığın tek öğretisi kabul etmek, “Heathenism, Yahudilik, Skolastisizm ve Romanizm” gibi öğretilerin Hristiyan dinine kattığı geniş ve karmaşık yapıları terk ederek, ilkel, saf ve basit dine dönmek. “Hristiyan görevi veya Hristiyan hayatı” gibi “sofu din adamlarının dine eklediği ve erken dönem Hristiyanlarının bilmediği anlayışları” terk etmek. Protestanlık, Roma kilisesinin tüm kiliselerin anası ve rehberi fikrini, Papanın İsa’nın ruhani ve dünyevi vekili olduğunu, Papanın egemen liderliğini, endüljans doktrinini, purgatori (araf) anlayışını, “iyi işler” ile haklı bulunmayı, din adamlarının sahip olduğu aşırı güç ve statüyü, papazın günahları affettirme gücünün olduğunu, papazın ayin ile İsa’nın akşam yemeği ritüelini gerçekleştirdiği savını, batılıkları, monastik hayatı günlük hayatın üzerinde daha üstün ve kutsal görme geleneğini, kendi kendine acı vererek Tanrının hoşnut olduğu iddialarını, insan aklının din adamının manipüle temesine müsaade edilmesini, Tanrıya itiraf etmek yerine papaza itiraf edilmesini, bakireliğin ve bekarlığın Tanrıyı daha hoş tutan ve ona daha yakın kılan bir yaşam tarzı olduğu iddiasını, din adamlarının evlenme yasağını, gereksiz toplu ayinleri, Bakire Meryem’i “insan ırkının koruyucusu” görmeyi, resim ve kalınlara duayı, din adamlarını sivil hayattan soyutlamayı ve birçok mantıksız görünen dini ayini reddetmiştir.²⁷⁰

Protestanlar genel olarak Tanrı ile kulu arasına din adamlarının birer aracı olarak girmesine karşı gelmişlerdir. Öteden beri Katolik

²⁷⁰ William E. L. Jelf, “Principles of the Reformation,” *Armoury*, 5/5 (January 1878): 83-86.

Kilisesi din adamının İncil'i okuma, yorumlama ve cemaate vazetme yetkisinin olduğunu, günahkâr insanların günahının ancak aracı olan din adamlarının aracılığı ile affedileceğini savunmuştur. Protestanlık ise kişinin direk olarak Tanrı'ya ulaşabileceğini ve İncil'i okuyabileceğini benimsemiştir.²⁷¹ Protestanlara göre inançlı olmak ve İncil'i direk yol gösterici görmek kurtuluşa ermek için yeterli görülmüştür. Kiliseye gitmek, ibadetler yapmak gibi "iyi işlerle" meşgul olmanın dinî yönden gereklilikleri büyük oranda ortadan kaldırılmıştır. Cennet ve cehenneme gitmeden önce varlığına inanılan arafın (purgatory) olmadığını savunmuşlardır. Papazların dini ayin sırasında ekmek ve şarabı İsa'nın vücut ve kanına dönüştürebilme gücüne inanmamaya başlamışlardır. Kiliselerde ikonlara iyi gözle bakmamaya, papaların, kilise babalarının ve evliyaların dinî gücünün olmadığına inanmışlardır. Calvinistler predestinatione (değişmez ve sabit kadercilik) inanmıştır ki insanların kurtulmuş olmasının veya cehennemlik olmasının önceden Tanrı tarafından belirlendiğini ve bunun değişmesinin mümkün olmadığını kabullenmişlerdir. İyi işler, ibadetler yapmanın sadece kurtulmuş olmanın bir göstergesinden başka bir işe yaramadığına, tüm bir toplumun iyi tutumluluğunun da bu bağlamda tümünün kurtuluşa ermesini gerektirdiğini kabullenmişlerdir. Anabaptistler sonradan babtist (papazın elinde kutsal suyla yıkanmak) edilmenin gerektiğini ve çok evliliği savunurken, Üniteryanlar üçlemeye (trinity) karşı gelmişler ve Tanrının tek olduğunu kabullenmişlerdir.

Protestanlığın doğmasıyla Hıristiyan dünyası Ortodoks ve Katolik iki büyük kiliseye ek olarak üçüncü bir kilise doğmuştur. Protestanlık daha çok kuzey batı Avrupa'da yayılmıştır. Almanların ve Fransızların yarıdan fazlası Protestanlığı seçerek, bir çeşit bölünmeye maruz kalmışlardır.

Protestanlığın doğması Katolik kilisesinin de kendisine çeki düzen vermesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Katolikler "karşı devrim" adım verdikleri aktivitelerle kiliselerinin gücünü korumasına çalışmışlardır. Din adamlarının daha iyi eğitilmesi, kilisedeki bozuklukların giderilmesi ve kilisenin daha iyi anlaşılması için çabalar göstermişlerdir. Jizvit tarikatı bu bağlamda büyük çabalar göstermiştir. Engizisyon mahkemeleri daha etkin kullanılarak kiliseye karşı tutumlar daha ciddiye cezalandırılmıştır. Papalar kilisenin

²⁷¹ Slobhan Keenan, *Renaissance Literature*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008, s. 5.

dogmatik yönüne ağırlık vermişlerdir. Birçok “zararlı” kabul ettikleri kitapların listesini yaparak yasaklamışlardır. Basım hayatına kısıtlamalar getirmişlerdir. “Yanlışlıkları” ortadan kaldırmak düşüncesiyle hareket ettiğine inanan Papa IV. Paul (1555-1559) Yahudilere karşı da harekete geçmiştir. Yahudiler için gettolarla yaşama ve belli zamanlar dışında yaşadıkları yerin dışarısına çıkmama yasakları uygulamıştır. İsa’yı öldürmekle suçladığı Yahudilerin köleleştirilmesi gerektiğini ilan etmiştir. Yahudilerin toprak satın almasını, sarı başlık giymeden dolaşmasını yasaklamıştır.²⁷²

Luther’in dünyevi ve uhrevi dünyaları ayırt eden sözleri, Protestan ülkelerinde laikliğin güçlenmesine yol açmıştır. Buralarda din ve devlet işleri birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Kilise devletin kontrolüne girmiştir. Bununla birlikte Protestan ülkeler de en az Katolikler kadar dinî sapkınlığa karşı durarak, kabul ettikleri dinin işlevselliğini korumaya gayret etmişlerdir.

Protestanlığın yayılması ve Katolik kilisesinin kendisine yeniden çeki düzen vermesi sürecinde eğitimin önemi ortaya çıkmıştır. Matbaanın getirdiği kolaylıkların da yardımıyla insanlar daha önce hiç görülmediği kadar öğrenmeye ve eğitime eğilim göstermiştir. Protestanların bireysel olarak kendilerini dinî konularda yetiştirebilmesini cesaretlendirmesi, Katoliklerin ise kendi doktrinlerini yaymak için gayretleri okuryazarlığı artırmıştır. Okuryazarlık bazı yerlerde nüfusun yüzde onuna ulaşan bir orana çıkmıştır.

Katolik kilisesinin kırılması ve Protestanlığın doğması ile din savaşları ortaya çıkmıştır. Bu savaşlar ülkelerin kendi içerisinde olduğu kadar ülkeler arasında da yaşanmıştır. Din savaşlarının en kanlısı otuz yıl (1618-1648) savaşlarıyla yaşanmıştır. Bu savaşlar sırasında yüzbinler hayatını kaybetmiştir.

Köylüler kilisenin gücünün kırılması ile birçok vergilerden kurtulmuşlardır. Feodal sistemin ve Katolik kilisesinin kurduğu düzene göre köylüler hem devlete vergi vermekte ve hem de kiliseye öşür benzeri vergiler vermekteydi. İki cepheden vergilendirilen köylüler ekonomik olarak zor durumda kalmakta ve bu yüzden de sık sık köylü ayaklanmaları yaşanmaktaydı. Fakir ve hiçbir şeyi olmayan zavallı köylüler için “çıplak ayak” ve “pejmurdeler güruhu” gibi adlar

²⁷² Merriman, s. 225-126.

takılmıştır. Köylüler ise kendi mallarını ve hayvanlarını alıp götüren asillere karşı savaştıklarından kendilerini “hırsızları avlayanlar” olarak görmüşlerdir. Protestanlık bu bağlamda köylülere bir rahatlama getirmiştir.

IV. Bölüm

BİLİM DEVRİMİ

Bilim devrimi 14-16'ncı asırlarda akıl çağı olarak bilinen Rönesans'ın doğal bir ardılı olarak aklın özgürleşmesi sürecinde, orta çağların kilise dogmalarını yıkarak yerine bilim metodunun kabulü doğrultusunda yeni bilimsel çalışma, çaba, gayret, icat, görüş ve bulguları ifade etmek için kullanılmıştır. 16'ncı ve özellikle de 17'nci asırlarda, astronomi başta olmak üzere bilim adamlarının yeni bulguları ve yaklaşımları asırlarca eğitimi ve ilimi tekelinde bulunduran kilisenin skolastik düşüncesine dayalı evren görüşüne büyük darbe vurmuştur. Kilisenin evren ile ilgili evrenin yaşı, şekli ve hareketleri konusunda iddia ettiği bilgilerin önemli bir kısmı bilim adamlarınca reddedilmiştir. Copernicus, Kepler, Galileo, Brahe gibi astronomlar dünya, gezegenler ve güneş sistemi ile ilgili yeni bilgiler ortaya koymuş, evrenin yaşı ve şekli ile ilgili bilimsel sonuçlara gidebilmiştir. Kilisenin skolastik anlayışına karşı, bilimsel temelde gerçekleşen her ilerleme, dogmaların ve batıl inanışlar olan hurafelerin terkine yönelik olurken, bilimselliğin gelişimine katkı sağlamıştır. İngiliz Francis Bacon bilim metodundan ve bilimin bilinmeyenleri ortaya koymadaki faydasına işaret etmiş, bilimi "İnsanoğlunun doğa üzerinde imparatorluk kurmaya kalkışımı" şeklinde tanımlayarak,²⁷³ bilimsel metodun geleceğin dünyasını şekillendirebileceği öngörüsünde bulunmuştur. Dogmaların sorgulanabilirliği bilim adamlarını cesaretlendirmiş, astronomi

²⁷³ A. R. Hall, *The Scientific Revolution, 1500-1800: The Formation of the Modern Scientific Attitude*, London: Longmans, Green and Co., 1954, s. xii, xv. Yazara göre bilim devrimini tam olarak açıklamak mümkün değildir.

yanında felsefe, tıp, matematik, fizik ve her sahada bilimsel çalışmaların ilerlemesi gözlemlenmiştir.

Bilim yoluyla insan ve çevrenin daha iyi anlaşılabilceği anlaşıldığından, bilimin insanın yeteneklerini artırmasına, çevrenin ise insanın emrinde daha kullanılır hale getirilmesinde bir çıkar görülmüştür. Bilimsel yöntemle elde edilecek bulgu, bilgi ve icatların insan hayatına kolaylıklar ve güç getireceği keşfedilmiştir. Bilim ve bilim adamları, başlangıçta kilise ve din adamlarının baskı ve yıldırmasına maruz kalmışsa da, gittikçe devletler ve toplumlar tarafından takdir edilmeye ve desteklenmeye başlanmıştır. Üniversiteler bilimsel gelişimin önde gelen destekçileri olmuştur. Hümanist anlayış bilimsel ilerlemeyi takdir etmiştir. Bilim adamları başta olmak üzere düşünür, sanatçı, edip ve zanaatkarlar gittikçe toplumların gerçek kanaat liderleri haline gelmiştir.

Güneş, ay, gezegenler ve yıldızlarla ilgili merak insanlığın ilk zamanlarından beri insan aklını ve düşüncesini meşgul etmiştir. MÖ 3000'lerden başlayarak yıldızlar Mezopotamya, Mısır ve Çin'de gruplanmış ve yıldız tabloları oluşturulmuştur. Astronomi piramitler gibi ilkçağ yapılarının oluşumunda etkili olduğu gibi, ayların, yılın ve mevsimlerin doğru tespitinde kullanılmıştır. İlk gerçek astronomlardan olan ve İsa'dan Önce 160'larda yaşayan Rodoslu Hipparchus astronomi ile ilgili önemli buluşlar yapmıştır. Yıldız haritalarını ilk çıkaran, dönenceleri tespit eden ve cisimlerin hareketliliğini ortaya koyan o olmuştur.²⁷⁴ Hipparchus mevsimlerin zamanını doğru tespit etmiştir. İlk çağlarda Babillilerin yıldız bilimi, Mayaların takvim geleneği ve Polonezyalıların deniz yolculuğu belli bir seviyeye çıksa da geleneksel şeklini aşamamış, sürekli ve metotlu bir aşamaya geçememiştir. Ancak Çin'in buluşlar, Babil ve Mısır etkisinde kalan Antik Yunan'ın entelektüel birikimi ile ortaya koyduğu ilmi zenginlik ilkçağların ilme katkısını betimlemiştir.²⁷⁵

Aristo dünyanın küre biçiminde ve bozuk olduğunu düşünmüş, gökyüzünün (cennetlerin) değişmeyen mükemmellikler olduğunu iddia etmiştir. Onun görüşleri 2000 yıl kabul görmüştür. Claudius Ptolemaeus (Ptolemy) astronomi ile ilgili bilgileri geliştirmiş,

²⁷⁴ Robert S. Ball, **Great Astronomers**, London: Sir Isaac Pitman & Sons, 1907, s. 3-5.

²⁷⁵ H. Floris Cohen, **How Modern Science Came into the World: Four Civilizations, One 17th-Century Breakthrough**, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, s. 3-4.

gezegenlerin yörüngesel devinimi ve küresel yapısı hakkında bilgiler sunmuştur. Onun bulgularından sonra yaklaşık 1400 yıl astronomi bilgisi köklü değişime uğramadan kalmıştır. Kopernik'in sorguladığı Aristo astronomisi yerine inşa ettiği astronomi ile ilgili bilgiler, Kepler tarafından olgunlaştırılmış, Newton'un yerçekimi kanunu ile pekiştirilmiş, Galileo ile mükemmelleştirilmiştir.²⁷⁶

İlimi çalışmalar geçmiş tüm medeniyetlerde önemli kabul edilmiştir. Medeniyetlerin medeniyet olmasının ve farklılıklar yaratmasının gerisinde o dönemlerin bilmi, ilmi buluşları ve ilim adamlarının ortaya koyduğu akıl yatmıştır. Çin, Hint, İslam ve Antik Yunan-Roma medeniyetleri kendi buluşları ve bilimdeki başarıları ile anlam bulmuştur. Antik dönem Yunan felsefesi, evrene küresel bakan astronomi anlayışı, ilmi tarihçiliği, biyoloji ve tıp alanındaki çalışması ve matematikteki başarıları ile insanlık tarihine önemli katkılar yapmıştır. Ptolemy'nin evrenle ilgili ve "yanlışlarla dolu" bilgileri insanlar üzerinde en az altmış göbek etkili olmuştur. Dünyanın küresel bir yapıda olduğunu tespit eden Ptolemy, yıldızların ve gezegenlerin küresel bir yapıya sahip olan göğün üzerinde "mücevherler" gibi yerleştirildiğini ve yerlerini koruduğunu iddia etmiştir. Onun dünya merkezli evren konusundaki görüşleri modern ilmin doğmasına kadar evrenle ilgili ilmi görüşlerin temelini oluşturmuştur.²⁷⁷ Antik Yunan'da İyonyalı ilim adamı, düşünür ve filozoflar o günün çok tanrılı tanrıçılık anlayışını ve akıl yürütmeyi incelemişlerdir. "Kurgucu akıl yürütme" yöntemi ile evreni tanımlamaya çalışmışlardır. "Evrenin herhangi bir tanrısal varlığın gelişigüzel istekleriyle değil, kişisel olmayan ve değişmez bir yasa tarafından" idare edilip, yönlendirildiği düşüncesine varmışlardır.²⁷⁸ Modern bilimin başlangıcı asırlarca kilise ve ilim alemince kabul gören ve skolastik düşünceye uygun düşen tezlerle, on altı ve on yedinci asırlardaki ilim adamlarının bu tezleri sorgulayarak çürüten yaklaşımlarının çatışmasından doğmuştur. "İlim Devrimi" söylemi ilk

²⁷⁶ Ian, John David, Margaret Millar, **The Cambridge Dictionary of Scientists**, s. New York: Cambridge University Press, 2002, s. 77-79.

²⁷⁷ Ball, **Great Astronomers**, s. 19-29. Ptolemy Dünya'nın hareketli olduğunu kabul etmemiştir. Yıldızların ise dünyadan oldukça uzakta, uzayın belirli bir yerinde ve dünyaya eşit mesafede olan küresel bir eksen üzerinde yer aldıklarını iddia etmiştir. Dünyanın ise uzayda var olan ve yıldızların yerleştirildiği eksenin merkezinde olduğunu belirtmiştir.

²⁷⁸ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, çeviren Alâeddin Şenel, İstanbul: İmge Kitabevi, 1989, s. 159.

ve kapsamlı olarak 1939'da Alexandre Koyr  tarafından kullanılmıştır.²⁷⁹

Modern bilim Ptolemy'nin g r   lerini ciddi eleştirilere maruz bırakarak, onun önemli bir kısmının yanlış olduğunu ortaya koymuştur. İlim devrimine kadar "bilim" kendine has özellikleri olan bir branş olarak gelişmemi ti. İlim adamları da "hocalardan, doktorlardan veya  amanlardan" oluşmaktaydı.²⁸⁰ Her ne kadar ilk a  astronomlarından Hipparchus ve Ptolemy evren ile ilgili değerli bilgiler ortaya koymu larsa da gezegenler ile ilgili ortaya koydukları yanlışlıklar, "kutsal metinlerin yanlış anlaşılmasından" doğan köklü önyargılar ilim adamlarının konu ile ilgili çalışmalarını sekteye u ratmı , asırlarca kilise "otoritesinin" korkusu hissedilmiştir.  nyargıları ve kabul edilen tezleri çürütmek için mesleki olarak tıp doktoru olan Kopernik'in çalışmaları ve buluşları gerekmiştir.²⁸¹ Antik Yunan'da Aristo ve Claudius Ptolemy gibi düşünür ve ilim adamlarının ortaya koyduğu anlayışta dünya evrenin merkezinde ve hareketsiz idi. G ne , diğer gezegenler ve yıldızlar dünyanın etrafında bir seri dairesel eksenler üzerinde akmaktaydı. Dünya dışındaki bu "cennetsel oluşumlar" (heavenly bodies) dünya gibi değildi ve ağırlıksız idi. Bundan dolayı dünya etrafından dönmekteydi. İlk a lardan beri "dünya merkezli" (geocentric) evren anlayışı yerine Kopernik ile birlikte "güneş merkezli" (heliocentric)* teori ön plana çıkmıştır.²⁸²

²⁷⁹ Steven Shapin, **The Scientific Revolution**, Chicago: The University of Chicago Press, 1996, s. 2.

²⁸⁰ Marie Boas, **The Scientific Renaissance 1450—1630**, New York: Harper & Brothers, 1962, s. 20'nci

²⁸¹ David Brewster, **The Life of Sir Isaac Newton**, New York: J. & J. Harper, 1831, s. 111-112.

* **Geocentric** (dünya merkezli) yaklaşım ilk a larda Grek filozof ve co rafyacılarının ortaya koyduğu ve yüzlerce yıl kabul gören bir yaklaşımdır. Buna Grek co rafyacı Claudius Ptolemy onuruna olarak **Ptolemaic** sistem de denmektedir. **Geocentric** yaklaşım Aristo ve Ptolemy tarafından pop lerle tirilmi , Katolik kilisesince dini bir anlam yüklenmiştir. Bu yaklaşıma göre dünya evrenin merkezindedir ve Güneş, Ay, yıldızlar ve gezegenler dünya etrafında dönmektedir. **Helocentric** (güneş merkezli) yaklaşım ise İsa'dan önce üçüncü asırda Sisamlı Aristarchus tarafından ortaya konmuş olmakla birlikte 16'ncı asra kadar popülarite kazanamamı tır. **Helocentric** yaklaşımda güneş merkezdedir ve dünya diğer gezegenlerle birlikte onun etrafında kendi yörüngelerinde dönmektedir.

Kopernik öncesinde güneş merkezli yaklaşım ortaçağ Hristiyan dünyasında ve İslam dünyasında tartı ılmı tır. İslam bilim adamlarından Biruni, Tusi, Ku ı ve El Hazen gibileri **Helocentric** yaklaşımı tartı mı , ancak genellikle **geocentric**

İlim devrimi “Karanlık çağlarda uykuya zorlanan insan beyninin çalıştırılması ile öğrenmenin yenide canlandırılması,” coğrafi keşifler ve fikir hayatındaki radikal gelişmeler ile yakından ilgilidir. Michael Angelo ve Raphale gibi sanatçılar, Kopernik, Galileo ve Kepler gibi ilim adamları “insanlık için öğrenmede yeni kıtalar açmıştır.” Literatür Erasmus, Luther ve Melanchthon ile gelişmiş, Shakespeare, Spenser ve Bacon yeni alanlara kapı aralamıştır.²⁸³ Matbaanın geliştirilmesi, ateşli silahların mükemmelleştirilmesi, gemi yapımı ve denizciliğin ilerlemesi “kültürel devrimin” kökenini oluşturmıştır. “Doğmacı ve kör” ortaçağ inanç sistemi geçmişi “altın çağ” olarak taçlandırırken, on altıncı asırdan itibaren ilim adamları geleceğe iyimser bakış atmaya ve geleceğin daha iyi olacağını iddia etmeye başlamıştır. “Otoritenin doğmaları ile klasik ilmin keskinliği” fikrine karşı ilim adamları sorgulayan, araştıran, deneyler yapan modern yöntemlerle gerçekleri anlamaya ve daha olumlu şartlar oluşturmaya başlamışlardır.²⁸⁴

İlim devriminin “doğal dünya” hakkında insanlığın bildiklerinin çok fazla değişime uğraması ve gelişmesi olarak gören yaklaşımlar olmasına rağmen uyumlu ve kapsamlı bir ilim devriminden bahsetmenin zorluğunu ifade eden Shapin, ilim devrimi ifadesini ilk şampiyonlaştıranın Fransız tarihçi Alexandre Koyré olduğunu, onun ilim devrimi için “insan aklı tarafından başarılan veya sıkıntısı çekilen en etkili devrim” nitelemesinde bulunduğunu belirtmiştir. İngiliz tarihçi Herbert Butterfield’in ise ilim devrimini abartılı olarak “Hıristiyanlığın yükselişinden beri her şeyi parlaklığı ile geçtiğini, reformasyon ve rönesansın onun yanında birer bölümden ibaret olduğunu” iddia etmiştir.²⁸⁵

yaklaşımı benimsemişlerdir. Güneş merkezli evren anlayışı 16’ncı asırda Copernicus (Kopernik) ile popülerite kazanmıştır. Protestanlığın kurucusu Martin Luther, Katolik zandaşları gibi, yeni astronomların bulgularını ağır dille eleştirmiş, Kopernik için “aptal, tüm astronomi sanatını baş aşağı etmek istiyor” diyerek öfkesini dile getirmiştir.

²⁸² Birdsall S. Viauit, **Modern European History**, New York: McGraw-Hill, Inc., 1990, s. 146-147.

²⁸³ John M. Gregory, **The Handbook of History and Chronology: Empracing Modern History, Both European and American, fort he 16th, 17th, 18th and 19th centuries**, Chicago: Adams, Blackmer and Lyon, 1867, s. 2.

²⁸⁴ Carlo M. Cipolla, **Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700**, London: Routledge, 1993, s. 176.

²⁸⁵ Shapin, **The Scientific Revolution**, s. 1.

Tarihçiler ilim devrimini “modern ilmin konsept, metot ve kurumsal temelini” atıldığı dönem için kullanmışlardır. Bu dönem genellikle 17’nci Asır olarak kabul edilmiştir. Bazen bilim devriminin 16’ncı asırda başladığı ve 18’nci asırda olgunluk çağını yakaladığı iddia edilmiştir. Hall, bilim devrimini 1500 ile 1800 arasında “doğanın geleneksel algısına karşı entelektüel bir başkaldırı” olarak tanımlamıştır.²⁸⁶

1700’de “fiziki dünya” algı ve bilgisi 1500’den çok farklı idi. Bu dönemde Avrupa kültüründe fiziki dünya ve onun ile ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve doğa ile ilgili bilgi ve algıda ciddi değişimler yaşanmıştı. “İlim Devrimi” konsepti oldukça gerçekçi değişimlerin ifadesi için kullanılmıştır.²⁸⁷ İlim devrimi modern ilim anlayışını doğurmuştur. Yeni ilim anlayışı “araştırma ve deneyde güçlü standartları” olan, “doğadaki materyaller ile ilgilenirken ruh ve doğaüstünü” kenara iten, doğal ortamla ilgili elde edebileceği verileri alan, gerçekçi ve somut değerler üzerine inşa edilmiştir. “Büyü” (magic) yerine “sebep-nedensellik” (reason) gelmiş, deneyler ve tecrübe ile insanın doğal bilgisi ve gücü artmıştır. Doğanın gizeminin “gerçekçi ilim” (rational science) ile anlaşılacağı kabul görmüştür. İlim devriminde 1500-1800 arası 1800 sonrasındaki başarılı buluşlar ve gelişmeler için bir “hazırlık dönemi” olmuştur.²⁸⁸

On altıncı asır ve on sekizinci asır arasındaki bilimsel gelişmeler ile yeryüzü ve kainat ile ilgili zengin bilgi ve kültür artımını ifade etmek için kullanılan ilim devrimi hakkında Huff’ın iddiaları ilginçtir. Ona göre bu dönemde ekonomik zenginlik ve nüfus olarak Batı’dan daha zengin olan Çin, Hindistan ve İslam Orta Doğusu geçmişte ilme bir şeyler katmıştır. Ancak bu katımlar “az” miktarda kalmıştır. Huff, matematikte önemli çalışmalar yapıp olan Arap bilim adamlarının Batılı Kopernik, Tyko Brahe, Galileo, Kepler ve Newton gibi ilim adamlarına etkilerinin henüz tam tespit edilemediğini iddia etmiştir. Ona göre 17’nci Asır Avrupa ilim devrimi Avrupa’ya “büyük bir bende entelektüel sermaye” vermiştir ve bu “dinamik ve gelişmelerle dolu asır” gelişme yolunda Batıyı dünyanın gerisinden ayırmıştır. Buna benzer bir zenginlik ve gelişme son 350 yılda başka bir yerde

²⁸⁶ Hall, *The Scientific Revolution, 1500-1800*, s. xv.

²⁸⁷ John Henry, *Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*, Gordonville, USA: Palgrave Macmillan, 2001, s. 1-3.

²⁸⁸ A. R. Hall, *The Scientific Revolution, 1500-1800: The Formation of the Modern Scientific Attitude*, Lodon: Longmans, Green and Co., 1954, s. xl-xii.

görülmemiştir. Çin'in porseleninin, Osmanlı'nın uzun ve muhteşem yönetme kabiliyetinin, Osmanlı mimarı Sinan'ın göz kamaştırıcı mimarisinin geçmişin fevkalade başarıları olduğunu, ancak esasta "entelektüel ve ilmi gelişmenin gelecek gelişmelere yol vermesi" geleneğinin oluşmadığını belirtmiştir. Huff, 21'nci Asırda dahi büyük teknolojik ve ekonomik gelişmelerin batıda ve Amerika'da şekillendiğini, Hint, Çin veya İslam Orta Doğusunun bunları anlamada yetersiz kaldığını iddia etmiştir.²⁸⁹

Kopernik (Copernicus) ilim devriminde öncü (1473-1543) rolü oynamıştır. Kopernik'in orta çağlar boyunca kabul gören, kilise tarafından sahiplenilen evren hakkındaki görüşlerini testyüz etmesi ve birçoklarını yalanlaması ilim devriminin başlangıcı sayılmıştır. Kopernik'in anısına olarak bilim devrimi "Kopernik Devrimi" olarak da adlandırılmıştır. Orta çağlarda kabul edilen görüşlere göre dünya hareketsiz ve evrenin merkezini oluşturmaktaydı. Kopernik dünyanın kendi etrafında ve güneş etrafında döndüğünü, evrenin merkezi olmaya güneşin daha yatkın olduğunu belirtmiştir. Ptolemy'nin dünya merkezli, yıldız ve gezegenlerin onun etrafından döndüğü iddiasının aksine Kopernik dünyanın dönmesiyle gezegen ve yıldızların yerlerinin değiştiği zannının doğduğu fikri çatışmıştır.

Modern bilimin doğuş çağı on altı ve on yedinci asırlar olarak kabul edilmiştir. Bu dönem "dehalar asrı" olarak isimlendirilmiştir zira ilim adamları bu zamanda "yaratıcı düşünceyi" ortaya koyan çalışmalar ve fikirler üretmiştir. Evrenle ilgili Aristo'nun milattan önce dördüncü Asırda ortaya koyduğu ve kilise tarafından kabul edilen fikirler sorgulanmaya başlanmıştır. İlim adamları ağırlığa dayalı teorileri reddederek ilmi metotla olayları açıklamaya çalışmıştır.²⁹⁰ Ünlü Alman felsefecisi Kant'a göre "gerçek bilim" Galileo ve Descartes ile başlamıştır. Bu ilim adamlarının "moral ve teoloji konularında çorak skolastik spekülasyonları" bir tarafa iterek,

²⁸⁹ Toby E. Huff, **Intellectual Curiosity and the Scientific Revolution: A Global Perspective**, Camb ridge: Cambridge University Press, 2011, s. ix, x, 5-7. Yazar İngiltere'de 1640'larda ortaya çıkan "gazetecilik devriminin" doğuda 19'uncu Asırda yaşandığını, ancak yine soluk kaldığını iddia etmiştir. Bunun nedeni olarak batıda var olan "ifade özgürlüğü" kavramının doğuda yeterince gelişmediğini göstermiştir.

²⁹⁰ Marriman, s. 327-328.

matematiksel ve fiziki olarak evreni anlamaya çalışması, “doğru yolda” gayretleri sonucu gerçek ilmi metod ortaya çıkmıştır.²⁹¹

Aristo (M. Ö. 384-322)’nin düşünceleri ortaçağ Avrupa ilmini büyük oranda etkilemiştir. Aristo’ya göre Tanrı dünyayı evrenin merkezinde bir yere yerleştirmiş ve evrendeki yıldız ve gezegenleri küreler halinde, gittikçe daha saflaşan hiyerarşik bir düzenle konumlaştırmıştı. Gök cisimleri doğal olarak evrenin merkezine doğru düşüş hareketi içerisindeydi ancak bunu aksi yönde hareket ettiren bir güç olunca yükselbilmekteydi. Bu güç olmadığı takdirde düşüş kaçınılmazdı. Aristo’ya göre dünya ve evren iki farklı hareket göstermekteydi. Birisi dünyanın merkezine doğru hareket ederken diğeri ondan uzaklaşan bir durumdaydı. Bu durum Kilise’nin “iyi ve kötü”, “doğru ve şeytan” anlayışına uygun düşmekteydi. Evrenin merkezindeki dünya ağırdı, büyük günah ve kötülükler ile daha da ağırlaşmıştı. Melekler ağırlıklarından arı olarak dünyadan uzak, gökte (cennette—heaven) bulunmaktaydı. İnsanın görevi ağırlıksızlığı yakalayarak kendisine cennette ve Tanrı’nın krallığında bir yer edinmekti.

İlk çağ Yunan gök bilimci Claudius Ptolemy (yaklaşık 85-165) antik dönem gök bilimcilerinin düşünce ve fikirlerini, kendi görüş ve buluşlarıyla birlikte *Almagest* adını verdiği bir eserde yayınlamıştır. Arapların buluşu olan kuadrant (quadrant) yardımıyla dünya, ay ve güneşin eksenlerini ölçmeye çalışmıştır. Ona göre bu cisimler küresel bir yapıya sahip cisimlerdi. Ptolemy Aristo’nun fikirlerini kabul ederek dünya çevresinde dönen seksen berrak küresel oluşumun bulunduğunu kabul etmişti. En dıştaki küre içerisinde sabit ışıkların kaynağı olan yıldızlar yer almaktaydı. Dünyaya en yakın küre içerisinde Ay bulunmaktaydı. Ay’ı Mars, Venüs, Jüpiter ve Satürn izlemekteydi.

Ortaçağ ilim adamları Ptolemy (Badlamyus)’nin fikirlerini kabullenmişti. Onlara göre ilim adamlarının görevi dinî düşünceye hizmet eder bir vaziyette kalmalıydı. Tanrı’nın nasıl hareket ettiğini ve davranış gösterdiğini anlamaya çalışmak ilim adamının esas görevi sayılmıştı.

Şair Dante (1265-1321) eseri *İnferno*’da ortaçağın evren ile ilgili görüşlerini kabullenerek, hareketsiz ve merkezde kalan küresel

²⁹¹ A. D. Lindsay, *The Philosophy of Immanuel Kant*, London: T. C. & E. C. Jack, Ltd., 1919, s. 15’inci

dünyayı çevreleyen on küresel oluşumdan bahsetmiştir. Dante'nin evren ile ilgili tespitleri klasik ortaçağ evren algısını anlatmada da etkili olmuştur. Eserinde şair Virgil ile birlikte dünyanın merkezine inen Dante oradan da güney yarımküreye gitmektedir. Ona göre Cehennem dünyanın merkezinde yer alırken, güney yarım küre Araf'ı barındırmaktadır. Cennet ise en dışta onuncu küresel oluşum içerisinde bulunmaktadır. Dante'ye göre birbiri içerisinde küresel yapılardan oluşan tüm sistemin merkezinde hareketsiz dünya yer almaktadır. Üstünlük ateşte olmak üzere rüzgar, su ve toprak dört elementi oluşturmaktadır. Ateş ve rüzgar yükselirken, toprak ve su dünyada kalmakta, her element kendi doğal yapısı ile buluşmayı beklemektedir. Dünya'yı da tasvir eden Dante, tüm dünyanın merkezinde kutsal şehir kabul edilen Kudüs'ün bulunduğunu belirtmektedir.²⁹²

Ortaçağ ilim adamları, özellikle Müslüman ilim adamları matematik, astronomi ve fizik dallarında önemli başarılar elde etmişlerdir. Optik, gözlük bu dönemin ürünleridir. Antik yunan eserlerini öğrenen Müslüman ilim adamları bunları daha ileri götürerek dünyanın evrenin durumu ile ilgili, hareket yasası ve matematik ilminde önemli buluşlara ve bilgilere ulaşmışlardır. Buna rağmen ortaçağ ilmi büyük oranda teorilerde kalmıştır.

16'ncı asırda dünyaca tanınan bilim adamları dünyanın kaderini değiştirecek bilgi ve buluşlara imza atmaya başlamışlardır. Padua üniversitesi astronomi bilimcisi Galileo, Copernicus ve anatomist Andreas Vesalius gibi öncü ilim adamlarının devam ettiği bir üniversite olmuştur. Vesalius'un *The Fabric of the Human Body* (1543) kitabı kendinden sonraki birçok tıbbi çalışmaya öncülük etmiştir. İngiliz William Harvey'in kalp ile ilgili çalışmaları buradan etkilenmiştir. Astronom Nicolaus Copernicus (Kopernik)'un *The Revolutions of the Heavenly Spheres* (1543) alanında devrim yaratan bir başlangıç yapmıştır. Kopernik'in evrenin merkezi olarak dünya yerine güneşi göstermesi, gök cisimlerinin hareketleri ile ilgili tespitleri devrim niteliğinde bilgiler doğurmuştur. Vesalius'un

²⁹² H. Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1300-1800*, New York: The Macmillan Company, 1959, s. 17-23. Dante'ye göre dünya merkezli ve dışa doğru küresel olarak birbirini içersine alan on küresel yapının onuncusu Tanrı'nın bulunduğu en dış küre idi. Bu küresel yapılar dünya dışında saydamdı ve kristal bir yapıya sahipti. Küresel yapılar "zeka veya ruh" (intelligences or spirits) ile hareket ettirilirdi. Ay'ı melekler hareket ettirirdi. Dünya dışındaki bu küreler "günahsız" (bozulamaz—un corruptable) idi.

anatomi kitabı ile Kopernik'in astronomi kitabı "modern ilim devriminin başlamasına" yol açmıştır.²⁹³

Bilim Devrimine Öncülük Eden İlim Adamları

Cuza'lı Nicholas (1401-1464)

Aristo'nun dünyayı evrenin merkezinde, ağır ve dönmeyen bir konumda göstermesine ilk ciddi eleştiriyi Alman din adamı Cusa'lı Nicholas (1401-1464) getirmiştir. Nicholas'a göre dünya bir çeşit hareket halinde idi, ancak bu hareketin matematiksel ölçümü yapılmamıştı. Nicholas'ın görüşlerinin orijinalliği bununla kalmamış, evrenin merkezinin Güneş olabileceğini savunmuş, evrenin kendisinin de hiyerarşik bir oluşumdan ziyade sonsuz bir yapıya sahip olduğunu iddia etmiştir. Nicholas ile yaklaşık aynı dönemde yaşayan Rönesans ressamı Leonardo da Vinci'de dünyanın güneş etrafında dönmekte olabileceğini belirtmiştir.

Nicolaus Copernicus (1473-1543)

Nicholas Copernicus 1473'te doğduğunda henüz Ptolemy'nmin Almagest basılmamıştı. Antik ve ortaçağ ilminin evrenle ilgili yaklaşımlarının yanlış olduğunu iddia eden on altıncı asır Polonyalı din adamı, matematikçi ve astronom Kopernik dünyanın güneş etrafında döndüğü tezinin öncülüğünü yapmıştır.²⁹⁴ Krakow üniversitesinden öğrenim gören Kopernik, İtalya'da hukuk ve tıp çalışmak üzere gitmiş, ancak astronomi üzerine çalışmalar yapmıştır. Burada Yunancayı öğrenen bilgin, ortaçağ ilmi kitaplarını ve hümanistlerin eserlerini okumuştur. Doktorluk ve ressamlık da yapan Kopernik hayatını yeni buluşlara adamıştır. Aristonun evrenle ilgili ortaçağ boyunca kabul gören düşüncelerini eleştirel bir bakışla inceleyen Kopernik, bu düşüncelerin yanlışlığını ortaya koymak için çabalamıştır. Ptolemy'nin kitabını öğrenmenin astronomi ilmi için yetmeyeceğini, bunun ilerisine geçmek gerektiğini anlamıştır. Hümanist yöntemin ilim öğrenmede önemini kabul eden Kopernik, astronomi biliminde matematiğin eksikliğini anlamıştır. Tüm antik dönem düşünür ve coğrafyacıların eserlerini okuyan Kopernik,

²⁹³ Huff, *Intellectual Curiosity and the Scientific Revolution*, s. 33.

²⁹⁴ Birdsall S. Vialt, *Modern European History*, New York: McGraw Hill, Inc., 1990, s. 147.

astronomi ve bilim dünyasında yeni çığır açmıştır.²⁹⁵ Astronomi alanında “öncü” birisi olan Kopernik kendinden sonra gelen Johannes Kepler ve Galileo Galilei için esin kaynağı olmuştur.²⁹⁶

Ortaçağ astronomları evren ve güneş sistemi ile ilgili birçok tez ileri sürülmüştür. Bunlardan birisi Venüs ve Mars gibi gezegenlerin güneş etrafında döndüğü, bunların da evrenin merkezi dünya etrafında döndüğü şeklindeydi. Kopernik kendisinden önce güneş merkezli ve dünyanın dönmesine dair görüşler ortaya koyan Cusa’lı Nicholas ve Leonardo da Vinci gibi kimselerin savunduğu düşüncelyi ileri götürerek, bunları matematiksel yollarla sağlam temellere oturtmuştur. Buna göre dünya değil de güneş evrenin merkezinde yer almaktaydı. Dünya kendi ekseninde her gün, güneş etrafından da 365 gün olan bir yılda dönmekteydi. Kopernik’e göre güneş merkezde ve sabit, dünya ile diğer gezegenler onun etrafında dönmekteydi.²⁹⁷ Polonyalı bir din adamı Nicolaus Copernicus On the Revolutions of the Heavenly Spheres (1543) adlı eserinde güneşin merkez, dünyanın da sadece onu etrafından dönen birçok gezegenden birisi olduğunu ortaya koymuştur. Gezegenlerin, ayın ve yıldızların aynı hızla döndüğünü reddettiği gibi, Ptolamy’nin dünyanın merkezde ve sabit kalırken gök cisimlerinin dünyaya sabit uzaklıkta, küresel daire üzerinde ve dünya etrafında döndüğü düşüncesini de yalanlamıştır. Evrenin zannedilenden çok daha geniş olduğunu ve yıldızların da dünyadan daha büyük kütlelere sahip olduğunu belirtmiştir. Her yıldız ve gezegenin uzayda kendi derinliği içerisinde ve birbirinden oldukça uzak mesafelerde yer aldığını belirtmiştir.²⁹⁸ Dünyanın ve tüm gezegenlerin kendi ve güneş etrafında döndükleri fikrini ileri sürmüştür. Ayrıca Ay’ın Dünya etrafında döndüğünü ifade etmiştir. Geleneksel Ptolamy anlayışında tüm gök cisimleri tek bir merkezi kütlenin (Kilise’ye göre Dünya’nın) etrafında yer almaktaydı.²⁹⁹ Her

²⁹⁵ Marie Boas Hall, **The Scientific Renaissance, 1450-1630**, Ontario: General Publishing Company, 1994, s. 68-72. Kopernik ilmi konuların ilim adamları arasında konuşulup, tartışılması gerektiğini, ilim adamı olmayanların bu tartışmalara katılmasının bilgileri kirlettiğini ve yanlışla yönelim sağladığını iddia etmiştir.

²⁹⁶ Hunt, **Renaissance**, s. 2.

²⁹⁷ David Brewster, **The Life of Sir Isaac Newton**, New York: J. & J. Harper, 1831, s. 113-115’inci

²⁹⁸ Ball, **Great Astronomers**, s. 37-40.

²⁹⁹ Hall, **The Scientific Renaissance**, , s. 76-80. Kopernik’in Dünya’nın kendi etrafında bir günde döndüğü ve hareket halinde olduğu fikri 16’ncı Asırda yeni ve orijinal bir yaklaşımdı. Bunu anlamak genel için zordu. Kilise ilkelerine de

ne kadar Kopernik eski Ptolemy tezinden tam olarak sıyrılmış olmasa da onun evren hakkındaki yaklaşımları “ilim devriminin” başlangıcı kabul edilmiştir. İlim devrimi bazen “Kopernik Devrimi” diye de adlandırılmıştır.

Kopernik’in dünya değil de güneş merkezli evren düşüncesi Katolik, Protestan ve Yahudi din adamlarını çılgına çevirmiştir. Martin Luther kendisi dahi Kopernik’i suçlayarak, “bu aptalın tüm astronomiyi ters yüz edeceğini” söylemiştir. Ölümlülerin iyi olanlarının cennete (göğe) yükselme geleneğine dayalı düşüncenin sorgulandığı bu yeni anlayış din adamlarını öfkeliyordu.³⁰⁰

Tycho Brahe (1546-1601)

Dönemin astronomi bilimine “sorgulanabilir” katkıları olan Brahe Danimarka’nın eski soylu ailelerinden gelmekteydi. Norveç’te 1546’da doğmuş, Kopenak üniversitesinde eğitim almıştır. Danimarkalı bir asilzade matematikçi ile bir geometri sorusu üzerinde tartışmış, tartışma kılıçla düelloya gitmiş ve düelloda burnunu kaybetmiştir. Kesilen burnunun yerine altın ve gümüşten bir parça tutturmaya çalışmıştır. Almanya’da Habsburglar yanında çalışan Brahe, burada bir gözlemevi yaptırmıştır. Kopenak’a dönünce burada kraliyet ailesince destek görmüş, Uraniburg’da dönemin en gelişmiş gözlemevlerinden birisini yaptırmıştır. Burada kraliyet ailesinden ve diğer kesimlerden sayısız öğrenciye dersler vermiştir. Önemli buluşlarından birisi Ay’ın hareketlerindeki farklılıklar olmuştur.³⁰¹

Tycho Brahe Kopenak üniversitesinde Felsefe ve Retorik alanlarında eğitim alsa da 1560’ta tanıklık ettiği ay tutulması ile 1572’de keşfettiği “yeni ve parlak yıldız” onun astronomiye yönelmesine yol açmıştır. Dönemin en gelişmiş gözlem evini inşa eden Brahe, meslektaşları ile birlikte yıldızlar ve gezegenler ile ilgili bilgiler toplamıştır. Kopernik’in dünyanın güneş etrafından dönmesi tezine tamamen katılmayan Brahe, diğer gezegenlerin güneş etrafından döndüğüne inanırken, dünyanın sabit ve merkezde yer ettiğine dair eski tezleri kabullenmiştir.³⁰²

uyumuyordu. Kopernik bu gerçekleri dile getirmek için “Biz hareketsizliği değişim ve süreklilikten daha asil ve daha tanrısal zannederiz” ironisini ifade etmiştir.

³⁰⁰ Marriman, s. 331-332.

³⁰¹ David Brewster, *The Life of Sir Isaac Newton*, New York: J. & J. Harper, 1831, s. 113-119’uncu

³⁰² Viauit, *Modern European History*, s. 148.

Astronom Brahe ve öğrencisi Alman Johannes Kepler evrenin nasıl çalıştığına dair çalışmalar yapmışlardır. Kopenag üniversitesinde çalışan ve Gözlem evinde yirmi yıl uzayı incelemekle geçiren Tycho, ayın, gezegenlerin ve güneşin evrendeki yerlerini tespitte çalışmıştır.³⁰³ Ülkesi Norveç'te hükümet değişikliği ve yeni idarecinin bilme olan uzaklığı nedeniyle Tycho'nun maaşı kesilmiş, o da Prag'a gitmek zorunda kalmıştır. Burada İmparator II. Roudolph ona istediği maddi ve manevi desteği vermiştir. Kepleri yetiştirmiştir. Kilise otoriteleri ile çatışması sonucu dördüncü Hristiyan Konsülünün kurbanı olmuştur.³⁰⁴

Johannes Kepler (1571-1630)

Alman paralı savaşçının oğlu olan Kepler 1571'de Almanya'nın Wirtemberg şehrinde doğmuş, astrolojiye merak salarak büyümüştür. Annesi astroloji ile ilgilendiğinden büyücülükle suçlanarak, cadılar gibi yakılmak istenmişse de Kepler'in hukuki mücadelesi sonucu hayatı kurtulmuştur. Kepler keşiş, astronom, matematikçi, dinî mistik ve astrolog olarak yetişmiştir. 1596'da Kopernik'in düşüncelerini savunmakla suçlanarak Lutherciler tarafından sorgulanmıştır. Hayatını tehlikede gören Kepler Gratz'ı terk ederek, Tycho'nun daveti ile Prag'a gelmiş ve onun öğrencisi olmuştur. Tycho'nun ölümünden sonra onun makamı Kepler'e verilmiş ve Brahe'nin çalışmalarını sonlandırması istenmiştir. Kutsal Roma İmparatoru II. Rudolph Kepler'i imparatorluk matematikçisi yapmıştır.³⁰⁵

Alman matematikçi Johannes Kepler, klasik görüş olan "küresel yapıların uyumu" ile Kopernik'in "heliocentrisizm" fikrini bir araya getirmiştir. Evrenin merkezine güneşi koyarak, gezegenleri onun etrafına yerleştirmiştir.³⁰⁶ Kopernik'in görüşlerini benimsemekle birlikte dünyanın güneş etrafında dairesel dönüşü fikrini çürüterek, bu dönüşün bir elips üzerinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Gezegenlerin güneşten kaynaklanan bir güçten etkilendiğini belirten Kepler, bir çeşit magnetik çekim gücünün dünya ile güneş arasında var olduğunu açıklamıştır. Gel git olayının da dünya ile ay arasındaki magnetik çekimden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Güneşe yakın

³⁰³ Ball, *Great Astronomers*, s. 60-66.

³⁰⁴ David Brewster, *The Life of Sir Isaac Newton*, New York: J. & J. Harper, 1831, s. 119

³⁰⁵ Brewster, *The Life of Sir Isaac Newton*, s. 120-123.

³⁰⁶ Albert Van Der Schoot, "Kepler's Search for Form and Proportion," *Renaissance Studies*, 15/1 (2001), s. 59-79.

gezegenlerin daha hızlı, uzaktakilerin ise daha yavaş olarak güneş etrafından döndüğünü belirtmiştir.

Kepler astronomiye üç temel yasa kazandırmıştır. Bunlardan ilki dünya dahil güneşin tüm gezegenlerinin güneş etrafından eliptik bir yörüngede döndüğü, ikincisi güneşe yakın olan gezegenlerin daha hızlı ve kısa sürede dönüşünü yaptığı ve üçüncü olarak da karmaşık açıklamalar ile gezegenler arasındaki ilişki olmuştur.³⁰⁷

Araştırmaları neticesinde Kepler gezegenlerin üç tip hareket gösterdiğini ve bunun da nedeninin güneşten kaynaklanan magnetik bir güç olduğunu iddia etmiştir. Gezegenler ile yıldızların da aynı şeyler olduğunu belirten Kepler, Aristo'nun küresel evren fikrini çürütürerek, böyle bir evrenin olmadığını belirtmiştir. Antik ve ortaçağ uzay bilimi ile ilgili kabul edilenleri temelinden sarsan Kepler, evrendeki hareketliliğin Tanrının eli ile gerçekleştiğini iddia eden kilise düşüncelerini yıkmıştır. Eserleri kilise tarafından yasaklılar arasına konulan Kepler Tanrının yüceliğini kabul ederek, Kilise'nin anlayışı dışında evrendeki süreklilik, düzen ve uyumluluğun tanrısal yaratışın bir sonucu olduğunu belirtmiştir. Bilim adamlarının bulgu ve anlatımlarının dini çevrelerde ve kilisede doğurduğu tepki, öfke ve saldırganlıklar araştırmacıları korkutmuştur. Oysa Rönesans'tan beri bilim adamları genellikle Tanrı'nın varlığına inanmışlardır. Kepler kendisini "en yüce Tanrı'nın" din adamı olarak görmüş, Tanrı'nın gökyüzünü yarattığında ortaya koyduğu yapıları anlamaya çalışan birisi olarak nitelemiştir.³⁰⁸

Keplerin gezegenlerin hareketi ile ilgili eserleri ilk basıldıkları 1609 ve 1619'da yeterli ilgiyi alamamıştı zira bu tarihte Kepler'in ilmi bulgularını anlayan kesimler yeterli sayı ve seviyede değildi. Gezegenlerin yörüngesel dönümü 1640'larda Fransa'da, 1650'lerde İngiltere'de ve Almanya, Belçika ve Hollanda gibi ülkelerde kabul görmüş geniş kesimlerce benimsenince Kepler'in eserleri hızla önem kazanmışlardır. 1630 ile 1660 arasında astronomi ile ilgili muhtemelen en fazla okunan ve ilgi duyulan kitap Kepler'in *Epitome Atronomiae Copernicanae* idi. Ve o güne kadar gezegenlerle ilgili en mükemmel gezegenler haritasını kepler çizmişti.³⁰⁹

³⁰⁷ Vault, *Modern European History*, s. 148.

³⁰⁸ Henry, *Scientific Revolution*, s. 86.

³⁰⁹ J. L. Russell, "Kepler's Laws of Planetary Motion, 1609-1666," *The British Journal for the History of Science*, vol. 2, no. 1 (1964), s. 1.

Francis Bacon (1561-1626)

İngiliz Bacon Cambridge, Trinity Kolejinde okumuştur. Erken yaşlarında Yunanca öğrenmiş, Ortaçağ skolastik ilminden ve Rönesans hümanizminden önemli mesafe almıştır. Bir hukukçu, devlet adamı ve filozof olarak bilinen Bacon İngiliz siyasetinde önemli görevlerde bulunmuş, siyaset adamı olarak entrikalara karışmıştır. Adalet bakanı seviyesine yükseltilmiş, baronluk ve St. Albans viskontu mertebesine çıkarılmıştır. Aşırı harcamaları ve kötü idareciliği ile sürekli eleştirilen Bacon bir süre hapsedilmiştir. Siyasi kariyeri “şerefsizce” son bulmuştur. Siyasi kariyerindeki başarısızlığına rağmen ilim adamlığı herkesçe takdir gören Bacon, insan aklı önünde kısıtlayıcı etki yapan ortaçağ skolastiğine karşı mücadele etmiştir. Aristo gibi ilkçağ otoritelerini sorgulayan Bacon, Aristo’nun dedaktif metodunu reddederek deneylere, toplanan dataların dikkatli analizine dayalı indaktif³¹⁰ metodun önemini vurgulamıştır. Eskiçağ ve Ortaçağ ilmi ve metafiziği hakkında şiddetli eleştirilerde bulunan Bacon, bilimi felsefeden ayırmıştır. İnsan aklının “doğruyu çarpıtan, yanlış ve düşkün eğilimlerden doğan idollerden temizlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Din ve bilimin

* *Dedaktif* (deductive) usule bazen “yukarıdan-aşağıya” (top-down) yöntemi denir ki genellemelerle akılcı sonuçlar çıkarmaya gitme yöntemidir. Bu sorgulama ve yaklaşım genel olarak bir hipotez ve varsayımdan yola çıkılarak yapılan araştırma ve ihtimalleri sorgulama süreci sonrasında varılan anlamlı sonuç veya sonuçlar çıkarma usulüdür. Varsayımlar ve genellemeler ile bilimsel sonuçlara gidilmek istenen *dedaktif* yöntemde, test edilen bir bilginin aynı şartlarda her durumda doğru olmasını kabul etmektedir. “Tüm canlılar ölümlüdür” yaklaşımından yola çıkılarak, herhangi bir insanın canlı ve dolayısıyla “ölümlü” olduğunu belirten “aklı” bir sonuç çıkarmak bir çeşit *dedaktif* yöntemdir. Burada her genelleme ve varsayım doğru sonuçlar vermeyebilir. “Tüm yaşlı ve kel insanlar dededir” önermesine dayalı olarak “falanca da yaşlı ve keldir öyleyse falanca dededir” önermesi doğru olmayabilir. Dahası yapılan genelleme ve ileri sürülen hipotezin şartları ve süreci her yer ve zamanda aynı olmayabilir. Bu da genellemeye dayalı varılan akılcı sonuçları yanlış yapabilir.

İndaktif (inductive) sorgulama ve yaklaşıma “aşağıdan-yukarı” (bottom up) yöntemi de denmektedir. Dedaktif usulün tersidir. *İndaktif* usulde spesifik araştırma, deney ve gözlemler sonrasında genellemelere gidilir ve tezler ile teoriler üretilir. Bir açıklamanın doğru veya yanlışlığı *indaktif* usulde ancak araştırmalar sonrasında ortaya konabilmektedir. İlim adamları genellikle *indaktif* yöntemi benimsemiştir. Deney, gözlem ve araştırmalara dayalı, şüphecililiği içerisinde barındıran *indaktif* yöntem bilim metodunun vazgeçilmezidir. Peşin hükümlülüğü, ön yargıları, yanlış genellemeleri ve hataları ortadan kaldırmak için ilmi metotla gerçeğin varsayımlarla aynı olup olmadığını araştırmak gerekmektedir. Bilim doğruların peşindedir. Gerçek ve doğruyu anlamak bilimsel metodun amaçlarındandır.

³¹⁰ Viault, **Modern European History**, s. 150.

sentezlenebileceğini belirten Bacon, ilim sayesinde insanların kovulduğu cenneti (Garden of Eden) yeniden bulabileceğine inanmıştır.³¹¹

Ortaçağ bilim adamlarının “kaç tane melek bir iğne başında dinelir” gibi soyut şeyler üzerinde durduğunu, soyutluklar üzerinde durmanın da hiçbir somut ve pratik sonuç doğurmadığını belirten Bacon, geleneksel otorite kabul edilen her şeyin sorgulanmasını, bilimin, sanatın ve tüm insanlık dağarcığının yeniden yapılandırılmasını istemiştir.³¹² Bunları yaparken de ilmi metodun önemini vurgulamıştır. Deneyler yapmak, bilgileri toplamak ve toplanan bilgilerin sistematik analizi ile fiziksel evrenin anlaşılabilmesini belirtmiştir. Bilim adamlarının dikkatli çalışmaları ile ortaya koyacakları buluşların tüm insanlık için faydalı sonuçlar doğuracağını dile getirmiştir. Meşhur eserleri arasında Öğrenmenin Gelişimi (The Advancement of Learning-1605) ve the Novum Organum (1620) bulunmaktadır.³¹³

Bacon her ne kadar önemli buluşlar yapmamış olsa da ilim metodunun önemine vurgusu, geleceğin, bilim adamlarınca ve ilmi metot sayesinde şekilleneceği ön görüşünde bulunmasıyla ün yapmıştır. Gözlem, deney, sonuç ve genellemelerin önemine değinen Bacon, doğrunun din ile değil buluşlar ve ilmi çabalarla bulunabileceğini iddia etmiştir. İlim adamlarının dayanışma ve ortak çabaları ile ortaya koyacakları buluşların sınırsız olduğunu, bu yolla da insanlığın acı ve ızdıraplarına çare olunacağını iddia etmiştir. Onun ilim metodunu ve ahlakını destekleyen çalışmaları İngiliz ilim devriminin doğmasına yol açtığı gibi, geleceğin entelektüel hayatını etkilemiştir.³¹⁴

³¹¹ Wenxi Liu, “Francis Bacon,” **The Encyclopedia of World History, 1450-1750**, New York: Facts on File, Inc., 2008, s. 36-37. Bacon Yunan felsefesinin idealist yaklaşımını önemsemiş, “filozofik krallığın” insanlık için en mükemmel yönetim olduğunu iddia etmiştir.

³¹² Marriman, s. 337.

³¹³ Viauit, **Modern European History**, s. 149.

³¹⁴ Wenxi Liu, “Francis Bacon,” **The Encyclopedia of World History, 1450-1750**, New York: Facts on File, Inc., 2008, s. 36-37.

Galileo Galilei (1564-1642)

“İnsan entelektinin büyük bir resmi”³¹⁵ olan Galileo Galilei 15 Şubat 1564’te İtalya’nın Pisa kentinde doğmuştur. Ailesi eski ve asil bir Floransalıdır.³¹⁶ Babası Vincwenzo Galilei asil bir aileden gelmekle birlikte fakir düşmüş, genç yaşanda bir din adamı (monk—keşiş) olmak istemiştir. Bu yolda Latince ve Grekçe öğrenmiş, matematik çalışmış, edebiyat ve resme ilgi göstermiştir. Müzik kariyeri yapmış ve müzik üzerine eserler kaleme almıştır.³¹⁷

Galile’nin kendisi erken yaşlarında entelektüel kapasitesi ve matematiğe olan tutkusu ile tanınmış, ilk eğitimini Floransa yakınlarındaki Vallombrosa manastırında almıştır. Bir papazdan mantık dersleri almış ancak skolastik eğitime yeterli ilgi göstermemiştir.³¹⁸ Pisa’da tıp ve matematik eğitimi almak üzere 17 yaşında üniversiteye girmiştir. Üniversiteye kayıta gelenek gereği ismi Latin “Galileus Vinc Galilei Flor Art”—(Galileo, Vincenzo Galilei’nin oğlu, Floransa, Sanatlar Öğrencisi) olarak yazılmıştır.³¹⁹ Ekonomik yetersizliklerden dolayı öğrenimini yarıda keserek ailesinin yanına dönmüştür. Ancak ilmi çalışmalarına devam eden Galileo, Piza Üniversitesinde matematik dersleri vermiş, Aristo anlayışının bir önemli iddiasını yıkmıştır ki kütlesi ağır cisimlerin daha hızlı düştüğü tezini çürüterek, düşme hızının kütle ve ağırlığa bağlı olmadığını ortaya koymuştur. Piza Üniversitesinden ayrıldıktan sonra, Kopernik gibi o da dönemin ilmi çalışmalarda öncü üniversitesi olan Padua üniversitesinde hocalığa başlamıştır. Padua üniversitesinin ilmi konularda başarısı Venedik’in desteğini almış olmasında ve Venedik’in de Papa’ya karşı durabilmesinde yatmaktaydı. Bilimin Katolik öğretilerden ayrı yapılıp yapılamayacağı ikileminde Padua ayrılığı savunabilecek bir konuma gelmişti. Galileo’nun derslerine Avrupa’nın her yerinde katılımlar olmuş, popüleritesi ve aldığı maaş da her yıl artmıştır. Maaşı 1000 florine yükselmiştir.³²⁰

³¹⁵ Alice King, “Galileo,” *Argosy: A Magazine of Tales, Travels, Essays and Poems*, 11 (January 1871), s. 31.

³¹⁶ *Life of Galileo Galilei*, Boston: William Hyde and Company, 1832, s. 20’nci

³¹⁷ James J. Reston, *Galileo: A Life*, Washington D. C.: Beard Books, 2000, s. 3-9.

³¹⁸ Agnes Mary Clerke, “Galileo Galilei,” *The Encyclopedia Britannica*, 11. Cilt, 11. Baskı, New York, 1910, s. 406-411.

³¹⁹ Laura Fermi ve Gilbert Bernardini, *Galileo and the Scientific Revolution*, New York: Basic Books, 1961, s. 7.

³²⁰ Clerke, “Galileo Galilei,” s. 406.

İlim devriminin ilk aşamasında teknolojik ilerleme ve buluşlardan ziyade gökyüzü, evren, ilim metodu, ilmi ölçümler ve sistematik gözlemler ön plana çıkmıştır. Teleskopun icadı ilmi çalışmaları kolaylaştırmıştır. Galileo Hollanda'da teleskopun ajan gözlük adıyla icat edildiğini ve objeleri birkaç kat yakınlaştırarak görülmelerini sağladığını öğrenince kendisi kendi teleskopunu yapmıştır. Yaptığı teleskop sayesinde gökyüzünü daha iyi inceleme imkânı bulmuştur. Ay'ın dağlarını, Jüpiter'in uydularını, Satürn'ün kuşağını ve güneş noktalarını keşfetmiştir.³²¹ Kendi termometresini de icat eden Galileo, termometre tüpünü hava ve su ile doldurmuş ve su içerisinde ölçüm yapmıştır. Onun açtığı yolda 1670'de tüp tamamen sıvı ile doldurularak ve tamamen kapatılarak modern termometre elde edilmiştir. Kendi elleriyle yaptığı teleskoplar Avrupa'da aranır olmuştur.

1610 yılında Padua'dan ayrılan Galileo Floransa'ya gitmiştir. Kendisine Venedik senatosu tarafından kaydı hayat şartı ile ve "beklenmedik yüksek maaşla" profesörlük kadrosu verilmiştir. Galileo'ya Tuscany Grand Dükü'nün "Olağanüstü Filozof ve Matematikçisi" unvanı verilmiştir.

Gözlemleri sayesinde o güne kadar statik yapıda olduğuna inanılan evrenin hareketli olduğunu ortaya koyan "sabırlı araştırmacı ve mükemmel buluşçu"³²² Galileo, Güneşin de hareket halinde olduğunu belirtmiştir. Aristo'nun hareket yasasını reddeden Galileo, hareket halindeki cisimlerin bir engel ile karşılaşınca kadar hareketli hallerine devam edecekleri yasasını ortaya koymuştur. Hareketin doğal ve gerçek olduğunu belirten Galileo, dünyanın ve evrenin hareketliliğinin matematiksel olarak ölçülebileceğini, dolayısıyla da evrenin hareketlerinin temelinde matematik kanunlarının olduğunu belirtmiştir. Evrenin güneş merkezli ve evrendeki hareketliliğin de matematiksel olduğunu açıklaması din adamlarını kızdırmıştır. Bir başka deyişle Galileo'nun Aristo düşüncesine dayanan ve Kilise tarafından dini dogma haline getirilen dünyanın evrenin merkezi ve hareketsiz olduğu görüşü ile Güneş ve Ay'm Kilise dogmalarında "quintessentially perfect bodies" düşüncesini çürütmesi³²³ din adamlarının tepkisine yol açarak, engizisyon önüne çıkmasına yol

³²¹ Viauit, **Modern European History**, s. 149.

³²² Ball, **Great Astronomers**, s. 67.

³²³ William H. Cropper, **Great Physicists: the Life and Times of Leading Physicists from Galileo to Hawking**, Oxford: University Press, 2001, s. 7-8.

açmıştır. Galileo'nun geleneksel olarak kabul görmüş dogmaları sorgulaması "ilimde düşünce özgürlüğüne" başlangıç teşkil etmiştir. Onun ortaya koyduğu ilmi metot "teori ve deneye" dayalı bir metot idi ve bu güne kadar önemini korumuştur.³²⁴

Galileo'nun astronomi ile ilgili görüşleri İncil temelli ve Aristo mantığına dayalı teolojik okullarda kaygı ile izlenmiş, dönemin birçok din adamı ve Dominik tarikatı mensupları onun dini konuları saptırdığı iddiası ile Engizisyona başvurmuştur. 1616'da Papa Paul V, Galileo'nun Kopernik sistemi çerçevesinde yer bulan bilgileri öğretmesini yasaklamıştır. Bazı teologlar Kopernik sistemini ve yeni astronomi çalışmalarını şeytani bulmuştur.³²⁵ Galileo bu tür engellemelere aldırılmayarak bildiklerini ifadeye devam etmiş ve Dialogue Concerning Two World Systems: Prolemaic and Copernican adlı kitabı yazmıştır. 1630'da tamamladığı eserinde Galileo kendisinden önceki asrın bilgilerini başarı ile özetlerken yeni bir başlangıcın temelini atmıştır.³²⁶ Kitabında Aristo'nun görüşlerini "Simplisio" (Basit) adında birisi savunmaktadır ki kilise bu kişinin Papa'yı ifade ettiğini ve bunun da bir hakaret olduğunu iddia etmiştir. Bu da Galileo'nun Engizisyon mahkemesi önüne çıkarılmasına yol açmıştır.

Galileo Jüpiter gezegeninin varlığından söz edince, ayın dağ, tepe ve çukurlarını dile getirince, güneş hakkında konuşunca etrafındaki profesörler ve ileri gelen "bilim" insanları onun teleskopundan bakarak, doğru söyleyip söylemediğini dahi tartışmamışlardır. Eski kafalılıklarına ve bilgilerine devamla onu yanlış bilgiler sunmakla itham etmişlerdir. Galileo'nun engizisyon önünde yargılanmasında etrafındaki "ilim adamı" geçinen kimselerin "vurdumduymazlığı ve bağnazlığının" önemli katkısı olmuştur.³²⁷

³²⁴ Fermi ve Bernardini, **Galileo and the Scientific Revolution**, s. 9.

³²⁵ Clerke, "Galileo Galilei," s. 407-408. Yazara göre Galileo ve Kopernik ilminin bazı teologlar tarafından yasaklanması Kilise'nin bu yasakları kabul ettiği anlamına gelmemektedir. Sonuçta Papa 14'üncü Benedict 1757'de bu yasakları kaldırmıştır.

³²⁶ Marie Boas, **The Scientific Renaissance 1450—1630**, New York: Harper & Brothers, 1962, s. i.

³²⁷ "The Trial of Galileo," **Wesleyan-Methodist Magazine**, 2 (March 1846), s. 265-267. Engizisyon mahkemesi kararına göre Galileo'nun güneş merkezli yaklaşımı "saçma, felsefi olarak yanlış ve resmen sapkınlık idi zira kutsal kitaba karşı" idi. Dahası dünyanın evrenin merkezi olmadığı, hareketli olduğu düşüncesi yanlıştı, saçmaydı, felsefi olarak yanlıştı ve dini olarak hatalıydı.

1633 yılında Roma’da Engizisyon mahkemesi önüne çıkan Galileo, kilise ve dönemin dini tarikatlarına hesap vermek zorunda bırakılmıştır. Suçlamalar arasında 1616’da Papa tarafından yeni bilgiyi yaymama sözüne uymamak, Kardinal Bellarmin’in emirlerini hiçe saymak, kutsal metinlerle çelişkili, dine zarar verici bilgiler ortaya koymak bulunmaktaydı. Suçlamalar ciddi idi ve sonuçları korkunç olabilirdi zira bir Dominik tarikatı papazı olan Giordano Bruno ilmi araştırmaların önemini açıkça ve yüksek sesle dile getirdi diye 1600 yılında mahkemeye çıkarılmış, dinsizlikle suçlanarak kitapları ile birlikte yakılmıştı. Galileo’nun suçlandığı şeyler belki daha ağırdı. Jizvit cemaatine üye olanlar onun fizik konusundan çalışmalarından rahatsızdı çünkü Galileo Katolik kilisesinin ayin sırasında ekmeğin İsa’nın etine, şarabın da İsa’nın kanına dönüştüğüne inanmıştı ve asırlarca bu “mucizevi” inançla ayinlerini gerçekleştirmişti. Atomlarla ilgili çalışmalar yapan Galileo bu tür bir “mucizenin” olabilmesini sorgulamaya başlamıştı. Dönemin papası VIII. Urban papa olmazdan önde Galileo’nun arkadaşıydı. Galileo’nun dinsizlikle suçlanmasını istememiş, sadece Koperniğin fikirlerini desteklemekle suçlamıştı. Papa’nın bu tutumu Galileo’yu öldürülmekten kurtarmıştı, ancak Papa’nın bilimi desteklemesinden dolayı kötü ün yapmasına yol açmıştı. Galileo ise mahkemede kendi fikirlerini reddederek, “yanlış” yaptığını itiraf etmek zorunda bırakılmıştı. Buna rağmen engizisyon mahkemesinin verdiği ceza ağırdı. Kitabı yasak kitaplar listesine alınacak, kendisi de hayat boyu hapis yatacaktı. İleri gelen kimselerin himmeti ile cezası ev hapsine dönüştürülmüş, Başpiskopos Ascanio Piccolomini gözetiminde ve onun sarayında yaşamaya zorlanmıştı. Buradaki hayatı boyunca kendisini şair, yazar, ilim adamı ve diğerleri ziyaret etmiştir.³²⁸ O öldürülmemişti ama savunduğu doğrular öldürülmüştü ve hayat boyu ev hapsine çarptırılmıştı. Ev hapsindeyken dahi yazdıklarını Hollanda’da yayınlama imkânı bulan Galileo 1638’de kör olmuş, Papa onun Floransa’ya giderek gözleri için bir doktoru görmesine dahi izin vermemişti. Bundan dört yıl sonra ölmüştür. Hayatında hiç resmen evlenmemekle birlikte Venedikli bir kadınla birlikte olmuş, bu birliktelikte bir oğlu ve iki kızı doğmuştur. Soyu oğlu tarafından

Dolayısıyla Galileo’nun bilimsel bulguları tehlikeli ve yanlış bulunarak, öğretilmesi ve öğrenilmesi men edilmiştir.

³²⁸ Cropper, **Great Physicists: the Life and Times of Leading Physicists from Galileo to Hawking**, s. 12.

sürdürülürken, kızları genç yaşta rahibe olarak, bakirelik yemini etmiştir.³²⁹

Astronomi alanda kullanılan ilk gelişmiş teleskopu icat etmenin yanında Galileo orijinal fikirleri ile tanınmıştır. Birçok buluşa bilim kanununa imza atmıştır ki bunlar arasında düşen cisimlerin hızlanması ve pandülüm ilkeleri önde gelmektedir. “Deneyci felsefenin ilk ve asıl” kişilerinden birisi Galileo kabul edilmiştir.³³⁰ Evren ve güneş sistemi ile ilgili modern ilmin kabul ettiği önemli bilgiler geliştirmiştir. İlmin önde gelen mucit, acı çeken ve vefalı yalnızlarından olmuştur. Galileo’nun ilk biyografisini yazan Vincenzio Viviani onun mikroskobu icat ettiğini iddia etse de bu doğru olmayıp, mikroskop 1590’da Zacharias Jansen tarafından icat edilmiştir. Kopernik sisteminin zaferle çıkmasında Galileo’nun katkıları büyük olmuştur. Ayn dağlarını, Jüpiter’in aylarını, Satürn’ün halkalarını ve güneşin noktalarını keşfeden Galileo, güneş merkezli teorinin güçlenmesine büyük katkı sağlamıştır.³³¹

René Descartes (1596-1650)

Fransız filozof Descartes (Dekart) Bacon ve Galileo gibi antik ve ortaçağ ilmini eleştiren, ilim devrimine önemli katkılarda bulunan birisidir. 1596’da Touraine’de doğmuştur. Matematik sahasında dersler alan bu sahada ciddi başarılar göstermiştir. Okulda öğretilenler ile yetinmeyip, doğruyu bulmak için çaba içinde olan Dekart, “bilimin evrensel sistemini” bulmaya çalışmıştır. Paris’te felsefe yapan çevreler ile tanışıp, çalışmalar yapmıştır. Bulgularını Hollanda’da bastırmıştır. Düşünceleri bilim ve felsefe çevrelerinde yaygın bir etki yapmıştır. Kendinden önceki felsefi geleneği kökünden değiştirme çabası içerisinde olan Dekart, “duyguların kırılganlığı, ruhun gücü ve aklın gelişkinliği” konularını öne çıkarmıştır.³³²

Bacon’un indaktif (deney ve gözlemlerle bilgileri toplama ve sonuca gitme) yöntemi yerine dedaktif (düşünmeci) yöntemi benimsemiş, elde edilen bilgilerin her duruma ayrı ayrı yansıtılmasını

³²⁹ Clerke, “Galileo Galilei,” s. 408-411.

³³⁰ **Life of Galileo Galilei**, Boston: William Hyde and Company, 1832, s. 15-16’ncı Kaynak, Bacon’un “deneyci felsefenin” kurucusu olduğu fikrinin tartışmakta, Galileo’nun ilmi canlandırdığını, ilmin içerisinde mükemmelleştirdiğini, deneyi doğa bilimlerine uygulayan ilk kişi olduğunu iddia etmiştir.

³³¹ Vault, **Modern European History**, s. 149.

³³² “Some Account of the Life and Philosophy of the Celebrated Rene Descartes,” **Royal Magazine**, December 1766, s. 306-307.

önermiştir.³³³ İnsanların dünyayı ve evreni anlayabilmesi için temiz ve boş bir kafa ile işe başlamasını, böylece ön yargılardan ve yanlış bilgilerden arı olarak olayı daha iyi ve daha doğru anlamasının temeli olacağını belirtmiştir. “Düşünüyorum, o halde varım” özdeyişi onun ilmi metodunun temeli olmuştur. “Doğru’nun kendi-olusuna dayalı esinlikte bulunacağını” belirten Descartes, esinlik, kendine inanırılık ile karar vermenin doğruyu ifadede etkisini ortaya koymuştur.³³⁴ İnsanın düşünebilmesinin varlığının garantisi olduğunu dile getiren Dekart, matematikte olduğu gibi her düşüncenin en basitinden en zoruna kadar ayrı ayrı ele alınarak irdelenmesini ve bu yolla sağlıklı bir sonuca varılmasını önermiştir.

Matematiğin önemi üzerinde duran Dekart, “gerçek dünya doğası içerisinde matematikselidir” düşüncesinden hareketle, basit algı ve önyargıların gerçeklikten uzak olduğunu iddia etmiştir. Dünyanın “bir büyük matematiksel sistem” olduğunu ve Matematiğin yeni “doğruların” bulunması için bir süreç olduğunu kaydetmiştir. Bu yaklaşıma “rasyonalizm” denmiştir.³³⁵

Dekart ve onun fikrinde olanlara “Cartesianlar”^{*} denmiştir. Bunlar dünyanın akıl ve madde olarak iki temelde ele alınmasını belirtmişlerdir. Maddenin matematik kanunlarıyla anlaşılabilirliğini

³³³ Viaut, *Modern European History*, s. 150.

³³⁴ Frederick van de Pitte, “Intuition and Judgment in Descartes’ Theory of Truth,” *Journal of the History of Philosophy*, 26: 3 (July 1988), s. 453.

³³⁵ A. D. Lindsay, *The Philosophy of Immanuel Kant*, London: T. C. & E. C. Jack, Ltd., 1919, s. 16-17, 23-24.

* *Cartesian* Fransız Descartes’in felsefe doktrinine verilen isimdir. Düşünce ve mantık yürütme yoluyla doğa bilimlerinin anlaşılmasını arzulayan bir sistemdir. Felsefeyi önemser. Aristo’nun tüm bilgilerin mükemmel olmayan duygular yoluyla elde edilebileceği tezine dayalı *empiricismin* tersidir. Bilginin içten gelen fikirlerle ve düşünce (innate ideas) ile üretilebileceğine inanılır. *Cartesianlar* (Kartejenler) beden ile aklı ayırmaktadır. Duygu ve algıların illüzyon ve yanlış olduğuna inanırlar. Tek güvenilir doğrunun “metafizik aklın ve mantığın” varlığında olduğunu iddia ederler. Aklın beden ile ilişkide olduğuna ancak beden ile aynı ortamı paylaşmadığına inanırlar. Kartejenler dünyayı üç varlık alanına bölerler: madde—fiziki beden, akıl ve Tanrı. Kartejenler bilime şüphe ile yaklaşmıştır zira onlar Tanrının mutlak gücüne ve her şeyi yapabilirliğine dikkat çekmişlerdir. Onlara göre Tanrı tamamen özgür iradeye sahip, her şeyi yapmaya muktedir, bir doğruyu yanlış, bir yanlış da doğru yapabilme gücü olandır. İnsan aklının sınırlı olduğuna, Tanrının verdiği kadari ile yetinmeye mahkumiyetine inanmışlardır. Bir kişinin varlığının kanıtının o kişinin var olduğunu düşünebilmesinden yattığına inanan Descartes, “düşünüyorum o halde varım” (cogito, ergo sum—I think, therefore I am) demiştir. Fiziksel dünyayı düşünce ile algıladığını, Tanrı’nın iradesi ile bunu kabullendiğini zira Tanrı’nın yalan söylemeyeceğini belirtmiştir.

belirten Dekart antik ve ortaçağ ilmini derinlemesine eleştirmiştir. Materyalist bakış açısını doğuran düşünür Tanrı'yı "faydalı" bulmuş, Tanrı'nın evreni yarattığını ve kendi haline bıraktığını iddia etmiştir. Tanrı'nın yarattığı evrenin sırlarını da insanın akli ile sorgulayarak bulabileceğini iddia etmiştir. Dahası, Dekart, ortaçağları etkileyen Platoncu ve Aristocu rasyonelliğe karşı içerikçiliği--mantıkiliği (conceptualism) önemsemiştir. "Sayılar ve tüm evrenselliklerin" basitçe "düşünce modu" olduğunu belirtmiştir. Fikirde yer eden tüm nesnelerin "evrensel" olduğunu, maddelerin kendilerinden ziyade fikirde ve düşüncede ifade ettiklerinin bir değeri olduğunu savunmuştur.³³⁶ "Vücut ve akıl" ikilemini irdeleyen Dekart, vücudun ancak akıl ve düşünce ile bir anlam kazandığını, esas olanın akıl ve düşünce (mind) olduğunu iddia etmiştir.³³⁷

Cartesian metodunu anlattığı eseri *Discourse on Method* (1637) kendi fikir ve düşüncelerini içermiştir ve "fable"³³⁸ türünden kaleme alınmıştır. Tüm otoritelerden ve bilinen dinî ve bilimsel bilgilerden şüpheye düşen Dekart kitabı *The Meditations* (1641)'de yazdığı, "Düşünüyorum o halde varım" (I think, therefore I am—Cogito, ergo sum) ilkesine tutunmuş, kendi varlığını düşünebildiği için kabullenmiştir. Bilinenlerin varlığından ve doğruluğundan şüphe eden Dekart, kilise tarafından doktrine edilen fiziksel dünyanın varlığını şüphe ile karşılamıştır. Dekart'ın dedaktif (akı yürütme) yöntemi yerini sonunda inductif (deney ve gözleme dayalı) düşünceye bırakmıştır. Onun ilme katkısı analitik geometri alanında olmuştur.³³⁹

Isaac Newton (1642-1727)

Newton 1642'de İngiltere'de Lincolnshire, Woolsthorpe'ta doğmuştur. Babası Isaac onun doğumundan üç ay önce ölmüştür. Çocukluğu ve ergenliği kırsalda tarlalarda çalışmakla geçmiştir. Okumaya özel ilgi duyan Newton'u ailesi okutmak istemiş, ilk önce Grantham'da devlet okuluna göndermiştir. Okulda oyunlar oynamaktan ziyade bir şeyler yapmak ve mekanik konulara konsantre olmak ile geçirmiştir. Bu dönemde "içli, sessiz ve düşünen bir çocuk"

³³⁶ James W. Miller, "Descartes's Conceptualism," *Review of Metaphysics*, 4 (1950/1951), s. 239-247.

³³⁷ Marleen Rozemond, "Descartes' Case for Dualism," *Journal of the History of Philosophy*, 33: 1 (January 1995), s. 29-30.

³³⁸ Katherine Rudolph, "Descartes' Discourse," *Philosophy Today*, 37: 1 (Spring 1993), s. 38.

³³⁹ Viault, *Modern European History*, s. 150-151.

görünümünde olan Newton, resimler yapmış ve yaptığı resimleri kendi yöntemi ile çerçeveleyip odasına asmıştır. Ayrıca şiirler yazmıştır. Cambridge Üniversitesi'nde Trinity Kolejine devam eden Newton, burada kendisinin “gerçek zekasını” bulmuş, Newton'un başarıları nedeniyle Cambridge Üniversitesi Avrupa'nın en itibarlı üniversiteleri arasına girmiştir.³⁴⁰

Her ne kadar okul yıllarında bir prizma satın alarak çalışmalar yapmışsa da Newton'un 1665'e kadar ciddi bir buluş yaptığı ve bunu ilim dünyası ile paylaştığı tespit edilememiştir. Aynı yıl master eğitimini tamamlayan Newton, Cambridge üniversitesinde matematik hocası olarak atanmıştır. Aydınlığın ışınları tezini ve yer çekimi kuvveti ile ilgili görüşlerini 1667'ye gelindiğinde ortaya koyduğu görülmektedir. Uzun zaman renkler, optik ve yer çekimi konularında çalışmalar yapmıştır. Kendi yaptığı teleskop sayesinde Kraliyet İlim Topluluğunca takdir kazanmıştır. Cambridge'de optik dersleri veren Newton, Kraliyet İlim Topluluğuna kabul edilmiştir. “Bilim tarihi Newton'un akli melekelerinin kendi döneminde yaşayanlarınkinden çok ileride olduğunu kaydetmiştir.”³⁴¹

Newton'un ilk başarılarından birisi “yansıtma” teleskopu icat etmesidir. Galileo'nun geliştirdiği teleskop camların üzerinde yapılan çalışmalar ile olurken, Newton bir ayna kullanarak teleskopta yansıtma özelliğini gerçekleştirmiştir. 15 cm uzunluğunda olan Newton teleskopu döneminde önemli bir ilgi kaynağı olmuştur.³⁴²

Kepler, Galileo ve Descartes gibi ilim adamı ve düşünürün yolunda giden İngiliz matematikçi Sir İsaac Newton'un düşünceleri ve buluşları evren hakkındaki bulguları sistemli bir yapıya dönüştürmüştür. “Newtonculuk, Newton'un doğa felsefesi”³⁴³ gibi yaklaşımlara esin kaynağı olan Newton, kendinden önceki astronomların henüz tam cevaplayamadığı ve yıldızlar, gezegenler ve diğer gök cisimlerinin nasıl düzenli bir şekilde hareket edebildiği sorusuna cevap bulmuştur.³⁴⁴ Kütlelerin çekim kanununu bulan ve bu kanun ile birçok şeyi açıklayan Newton, her cismin bir çekim kuvveti

³⁴⁰ David Brewster, *The Life of Sir Isaac Newton*, New York: J. & J. Harper, 1831, s. 3-29.

³⁴¹ Brewster, *The Life of Sir Isaac Newton*, s. 27-111.

³⁴² Cropper, *Great Physicists: the Life and Times of Leading Physicists from Galileo to Hawking*, s. 25.

³⁴³ P. M. Heimann, “Newtonian Natural Philosophy and the Scientific Revolution,” *History of Science*, 11/1-11 (March 1973), s. 1-2.

³⁴⁴ Vialt, *Modern European History*, s. 149.

olduğunu dile getirmiştir. 1687’de yayınladığı kitabı Principia (İlkeler)) ilmi ilkelerin sentezlerini ortaya koymuş, modern ilmin hipotez ve deney yoluyla gelişiminin öncülüğünü yapmıştır. Üç kitaptan oluşan Principia’nın üçte ikisini On the Motion of Bodies başlığı altında matematiksel ilkeleri içermektedir. Burada Newton felsefi olarak hareketleri ve güçleri matematiksel olarak açıklamaya çalışmıştır. Üçüncü kısım ise On the System of the World başlığı altında dünya sisteminin ana kanunlarını açıklamak üzere kaleme alınmıştır.³⁴⁵

Mekanik ilmini geliştiren Newton, dünya ve evrendeki hareketliliğin matematik kanunları ile açıklanabileceğini belirtmiştir. Kütlelerin çekim gücü ve kendi aralarındaki itiş gücünü incelemiştir. Çekim kuvvetinin cisimlerin kütlesi ile orantılı olduğunu açıklamıştır. Kepler’in hareketlilik yasasını eksik bularak, kütlelerdeki çekim ve buna bağlı itiş gücünün varlığını ortaya koymuştur. Bu yolla gök cisimlerinin kendi çizgilerinde ilerlediğini belirtmiştir.

Newton’a göre “ilim—nedensellik ve deney—doğayı anlamak için anahtardır. İnsanoğlu bilgiyi din öğretimiyle değil ilim metodu olan gözlem, analiz ve deneyle elde eder.”³⁴⁶ Ne zaman karmaşık bir problemle karşılaşsa Newton onu derinlemesine çalışırdı. Bunun için kitaplara giderdi. Ekonomi, ticaret, iktisat,... gibi konularda kitaplar okur, analiz eder ve genişçe görüşlerini yazardı. İngiliz darphanesinde sorumluluk aldığında İngiliz parasının geliştirilmesini sağlamıştı.³⁴⁷

Newton termodinamik ve kuantum teorilerine ilham kaynağı olmuştur. Tüm renklerin ana renklerin farklı miktarlarda karışımı sonucu oluştuğunu belirtmiştir. İki prizma sayesinde renklerin ölçümünü yapan Newton, “saf rengin” beyaz değil mavi, kırmızı ve diğerleri olduğunu iddia etmiştir. Orta Çağın yaygın ilmi ve maddelerin kimyasal yolla yeni formuna kavuşturmaya çalışan ilmi, ki en önemli olarak kurşunu altına çevirmeyi amaçlamıştır, alkemi (alchemy) üzerinde yıllarını harcayan Newton, konu ile ilgili geniş bir koleksiyon oluşturmuştur. Newton’da maddeleri altına dönüştürmeyi başaramamıştır ancak modern teori “kimyasal çekicilik” konusunda ciddi başarı sağlamıştır. Ses dalgalarının ölçümünü yapmıştır. Yüksek

³⁴⁵ Brewster, *The Life of Sir Isaac Newton*, s. 150.

³⁴⁶ Merriman, s. 401.

³⁴⁷ Cropper, *Great Physicists: the Life and Times of Leading Physicists from Galileo to Hawking*, s. 35-37.

matematik olan calculusü (kalkülüs) icat etmiştir. Yansımali teleskopu icat ettiği gibi optik hakkında eser yazmıştır.³⁴⁸

Bir ilim adamı olarak devrinin birçok şansız ilim adamının aksine Newton üne ve paraya kavuşmuştur. Kral tarafından şövalye unvanı verilmiş, Cambridge üniversitesini temsilen 1689'da Parlametoya vekil seçilmiştir. Öldüğünde devlet töreni ile defnedilmiştir.

Newton'un fizik kanunlarını keşfini ortaya koymak için onun adına ve kutsal kitaptan esinlenerek, "Doğa ve doğanın kanunları gecenin karanlığında saklı idi, Tanrı 'Newton olsun' dedi ve tüm kanunlar ışığa çıktı" dizeleri söylenmiştir.³⁴⁹

Tıp Alanında Çalışmalar

Evren ve doğa ile ilgili bilinen veya kabul edilen düşünce ve fikirleri sorgulayan ilim adamları, insan vücudu ile ilgili olanları da sorgulamaya başlamıştır. İnsanın da evren gibi benzer yasalar ile yönetildiğini iddia etmişlerdir. İnsan vücudunun nasıl çalıştığına dair bilgiler antik çağlardan beri çok fazla değişmeden gelmişti. Yunan antik dönem tıp adamı Galen (129-210)insanlarla benzer bedene sahip olduğuna inandığı maymunlar üzerinde deneyler yapmıştı. Aristo gibi o da hastalıkların vücuttaki kan, sümük, sarı öd suyu ve siyah öd suyu dengesizliğinden kaynaklandığını iddia etmiştir. Vücutta kas hareketini ve sindirimi sağlayan iki çeşit kan dolaşımının olduğunu belirten Galen, arterler içerisinde aşağı ve yukarı akan açık kırmızı kan ve damarlar içinde bulunan koyu kırmızı kandan bahsetmiştir.

Orta çağlarda batı tıbbi gelişme gösteremezken, antik dönem bilgileri ve İslam etkisi altında kalmayı sürdürmüştür. Avicenna (İbn Sina) batıda bir tıp otoritesi olarak kabul görmüş, İbn Sina'nın tıbbıa dair eserleri asırlarca batı okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur.

Antik dönem tıp bilgilerine şüphe ile bakan ve modern biyolojinin babası sayılan Andreas Vasilus (1514-1564)tıp alanında yeni bilgiler ortaya koymuştur. Kilise'nin cesetler üzerinde inceleme yapılmasını günah sayarak yasaklamasına rağmen Vasilus bunu yapmış ve eseri On the Fabric of the Human Body (1543)'de ilk defa insan iskeletini çizmiştir. İngiliz ilim adamı Wiliam Harvey (1578-

³⁴⁸ Cropper, *Great Physicists: the Life and Times of Leading Physicists from Galileo to Hawking*, s. 25-28.

³⁴⁹ George Grant, *The Life of Sir Isaac Newton*, Dublin: James M'Glashan, 1849, s. 281.

1657) ilmi metot kullanarak kan dolaşımını incelemiştir. Ona göre mekanik olarak çalışan kalp ve damarlar bu işi yapmaktaydı.

Tıp alanında gelişmeler, diğer birçok bilim dallarından olduğu gibi, bilim devriminde yeni ve köklü buluşlardan ziyade bilim metodu ile yaklaşılması ve bilimsel çalışmalara kapı aralaması ile bir aşama kaydetmiştir. Bilimsellik tıpta da mucizeler yapacak bir sürece girmiştir.

Sonuçlar ve Değerlendirmeler

On altıncı ve on yedinci asırda meydana gelen ilim devrimi Avrupa'da Rönesans ile başlayan "akıl çağı" (the age of reason) entelektüel temellerini derinleştirmiştir. İlim devrimi ile bilim kültürü doğmuştur. İlmî tecrübe ilk Sümer'de ve Batı Asya'da başlamış, Mısır, Çin, Hint, Antik Yunan ve Roma ve İslam medeniyetleri ile gelişimini sürdürmüştür. "Modern ilmin" ortaya çıkması ise Avrupa'da gerçekleşmiştir. Bunun ortaya çıkmasında doğunun etkileri arasında kağıt ve baskı usulü Çin'den, rakamlar Hindistan'dan alınmış, Avrupa'da Rönesans ile başlayan "akıl çağı" sürecinde gerçekleşen "fikirlerde devrim" etkili olmuştur. Fikirlerde devrimin yarattığı "entelektüel güç" güçlü bir şekilde dünyadaki yerel ilmî geleneklerin yerini almıştır. Avrupa'da on altıncı ve on yedinci asırlarda meydana gelen "ilim devrimi" ilmî fikirlerde ve metotlarda meydana getirilen "bir seri yeniliklerin" etkisi sonucunda doğmuştur. Bu yenilikler "yapıların ve maddelere yönelik ilişkinin anlaşılmasında anahtar" rolü oynamıştır.³⁵⁰ Bu kültür aşamalı olarak tüm Avrupa'ya yayılmıştır. On yedinci asrın ikinci yarısından itibaren mektup, gazete ve dergiler yoluyla ilim kültürü paylaşılmaya başlanmıştır. Bir çeşit "bilim cumhuriyeti" doğmuştur. Kitaplar basılmış, kütüphaneler çoğalmış, ilim adamlarının konferansları yaygınlaşmış, yayın yoluyla yenilikler geniş kesimlere ulaştırılmıştır. Fransa ve İngiltere'den başlayarak devletler bilimi ve bilim adamını destekleyen çabalar içerisine girmiştir. Fransa'da XIV. Louis, İngiltere'de II. Charles ilmi çalışmaları geliştirmek için enstitülere destek vermiştir. Bilim adamları uzak diyarlara yolculuklar yaparak bilgilerini derinleştirdikleri gibi bildiklerini başkaları ile paylaşma imkanı bulmuştur.

³⁵⁰ Marie Boas, *The Scientific Renaissance 1450—1630*, New York: Harper & Brothers, 1962, s. 5-7.

Başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinde ilmi çalışmalar için kurulan üniversiteler çoğalmıştır. İngiliz Gresham Koleji bu noktada öncülük etmiştir. İlim kültürü halkın kültürü olarak gelişmeye başlamıştır. İلمي konuları ihtiva eden sayısız broşür ve kitap basılmıştır. İlk ilim topluluğu Roma'da Galileo'nun da üyesi olduğu topluluk olup 1603'te kurulmuştur. Floransa'da Medici ailesi Deneyler Akademisi'ni 1657'de kurmuş ve desteklemiştir. Benzer ilim toplulukları 1666'da Fransız İlim Akademisi, 1701'de Berlin Akademisi açılmıştır. Doğal bilimlerini geliştirmek üzere İngiltere'de Kraliyet Topluluğu (Royal Society for Improving Natural Knowledge) 1662'de kurulmuştur.³⁵¹ Topluluğun üyeleri arasında tüccar, sanatçı, denizci ve subaylar yer almıştır ki bu durum ilmi konuların popülaritesini göstermiştir. Royal Academic Society (Kraliyet Akademi Topluluğu) üyeleri arasında yer alan Edmund Halley (1656-1742) yıldızların haritasını yaptığı gibi kendi adı ile anılan kuyruklu yıldız ve gök taşları üzerinde çalışmalar yapmıştır. Diğer bir üye olan John Locke (1632-1723) doğa bilimlerinde gözlem ve deneyciliğin önemini ortaya koyan çalışmalar üretmiştir. Toplumsal kanunların ve sosyolojinin de ilmi metotla geliştirileceğini savunmuştur. Onun bulguları ve yol gösterimi Aydınlanmanın doğmasında etkili olmuştur. Kraliyet Topluluğunun başkanlığını yapan Newton eseri Principia'yı bu topluluğa atfetmiştir. Kraliyet Topluluğu her hafta toplanmış ve geniş kesimlerin ilgisini çekmiştir. Üye sayısı katlanarak devam etmiştir. Bir Fransız'a göre topluluk son derece medenî, iyi organize olmuş ve saygın bir yere sahipti. Topluluğun yayın organı The Philosophical Transactions of the Royal Society üyelerinin eserlerini yayınlamıştır. İngiltere ilmi düşünce, tartışma ve buluşların merkezi haline gelmiştir.

Ortaçağlarda genellikle kadınların daha yumuşak ve daha küçük beyinleri olduğuna (eksik etek) inanılmaktaydı. Bundan dolayı zor ilmi çalışmalara kadınların uygun olmadığı iddiası kabul edilmisti. Doğal filozof olan Margaret Cavendish (1623-1673) bunun böyle olmadığını çalışmaları ile göstermiştir. Descartes yanlıları 1670'lerde ilmi çalışma ve ilim insanının dişi ve erkek ayrımının olmadığını, her cinsiyetin ilim yapabileceğini iddia etmiştir. Ancak İngiltere'de Cavendish Kraliyet Topluluğunun bir oturumuna kabul edilmiş, daha sonra kadınların topluluğa üye olması ve katılması yasaklanmıştır.

³⁵¹ Viault, *Modern European History*, s. 150-151.

İngiltere’de kadınlara yönelik ilmi çalışma yapma ve üniversiteye kabul edilme yasağı 1945’e kadar sürmüştür.³⁵²

İngiltere’de olduğu gibi Fransa’da da Kraliyet Akademisi ilmi çalışmalar için organize olmuştur. Fransız Kraliyet Akademisi 1666’da ilk toplantısını Paris’te yapmıştır. Kralın desteğini alan Akademi, Fransız ticareti, ekonomisi ve sanayisi ile ilgili faydalı çalışmalar yapmak için hükümet tarafından yönlendirilmiştir. İngiliz Kraliyet Topluluğunun ciddi çalışmalar yapması övülürken, Fransız Akademisinin üyelerinin zamanlarının çoğunu yemek ve içmekle geçirdiği yollu eleştirilmiştir.

Latince başlangıçta Avrupa’da ortak ilim dili olarak görülse de aşamalı olarak her ülke kendi dilinin ilim dili olarak geliştirilmesini gerçekleştirmiştir. Newton kitabı Principia’yı ilk önce Latince yazmış olsa da Optics adlı eserini İngilizce dilinde kaleme almıştır. Yerel diller bilimsel çalışmaların yapılmasında yaygınlaşmış, kendi dilinde bilimsel eserlere ulaşma kolaylığı kazanan halk içerisinde bilimin etkisi ve bilme katılım artmıştır.

İlmi devrimi analitik düşünceyi ve matematiksel ölçümleri mümkün kılmıştır. Analitik düşünce ve matematiksel yaklaşım eski ve orta çağların soyut mantığını yıkarak, evreni gerçekçi ve somut delillere dayalı anlama yolunu açmıştır. Doğruyu bulmada aklın ve ilmin merkez alındığı bir çağı başlatmıştır. Bilimsellik geliştikçe dogmalar, ezberler ve batıl inanışlar güç ve değer kaybetmiştir. Gerçek ve doğrunun ne olduğu akli delillerle anlaşılması yoluna gidilmiştir. Varsayımlardan, genellemelerden, önyargılardan ve yanlış bilgi içeren dogmalardan sıyrılarak, doğru ve gerçekçi yaklaşımlar önem kazanmıştır. Bu da toplumlarda gittikçe yanlış anlamaları azaltarak, toplumların iç huzurunun gelişmesine katkı sağlamıştır.

İlim devrimi ile birlikte “geleneksel Hristiyanlık, Aristo felsefesi ve Avrupalı (eurocentric) anlayış” önemli bir darbe yemiştir.³⁵³ Mutlak doğru konusunda şüpheci yaklaşım, doğru ve doğruları bulmada deney, gözlem ve araştırma yöntemlerinin benimsenmesi önyargılara ve dogmalara darbeler indirmiş, Avrupa’nın önyargılarını besleyen geleneksel inanışlar sorgulanır olmuştur. İlim devrimi ile haçlı ruhu önemli bir güç kaybetmiştir. Her şeye karşı şüpheci

³⁵² Marriman, s. 346-357.

³⁵³ Roy Porter, “Reading History: The Enlightenment,” *History Today*, 32/2 (February 1982), s. 51.

yaklaşımı, şüphenin giderilmesi için deney, gözlem ve araştırma yöntemini tavsiye eden bilim ahlakı, kilisenin öğretisini, dogmalarını ve skolastik düşüncesini peşinen kabullenerek, kilisenin emrinde hazır kıta askeri bir yapıya bürünen Hristiyan toplulukların gözünü açmış, kilisenin öğretisi ve emirleri sorgulanır olmuştur. Bu yapılırken de kilisenin emrine sorgusuz sualsiz itaat eden yığınların yerini bilinçli halk toplulukları almıştır. Bilinç kazanmış toplumları dini dogmalarla ve öğretilerle kandırmak daha zor, hatta imkansız olduğundan, Hristiyan haçlı ruhu, kutsal savaş anlayışı Hristiyanları savaş meydanlarına süren güçler büyük oranda zayıflamıştır.

İlim ve ilmin anlatımı Batı'nın dünya görüşünü şekillendirmeye başlamıştır. İlim devrimi ile analitik düşünce, deney yöntemi ve matematiksel analiz Avrupalıların gittikçe kabullendiği ve sorunlarına çözüm aramak için kullandığı bir yöntem olmuştur. Bu yöntemle buluşların önü açılmıştır. Herbert Butterfield, "Bilim devrimi Hristiyanlığın yükselişinden sonraki tüm gelişmelerden daha parlak bir olaydır ve hatta Rönesans ve Reform hareketleri, Bilim Devrimi ile kıyaslandıklarında adeta Orta Çağ Hristiyanlığı içerisindeki iç çekişmeler mahiyetinde kalmaktadırlar" diyerek İlim devriminin önemini vurgulamıştır.³⁵⁴

Batıda Antik Yunan eserlerinin adeta yeniden keşfi ve bunlardan esinlenerek oluşturulan modern zamanlar o günün Türk ve İslam toplumu Osmanlıya çok geç gelmiştir. Lale devrinde kurulan ve Nedim'in başkanlığında antik yunan eserlerini tercüme eden kurul bu eserleri Arapçaya aktarmaktaydı. Türklerin İslam'a yoğun girmeye başladığı 9'uncu Asırda Arapça ilim dili olmuştur. On birinci asırda Farsça önem kazanmıştı. Türkçe ise saray ve ordu dili olmakla birlikte avamın dili haline dönüştürülmüş, ilim alanında uzaklaştırılmıştı. Bu da Türkçenin ilim dili olma yolundaki gelişimini olumsuz olarak etkilemişti. Tanzimat devrinde batılılaşma ile batı dillerinde meydana gelen yapıtları Türkçeye kazandıranlar, genellikle roman ve hikâyeleri tercüme etmişti.³⁵⁵ Batı bilim adamlarının, aydınlanmacıların, filozofların, ekonomistlerin ve fikir adamlarının eserleri çok geç veya hiç tercüme edilmemişti. Böylece batıda meydana gelen ilmi,

³⁵⁴ Cemil Aydın, "Türk Bilim Tarih Yazımında 'Zihniyet', Din ve Bilim İlişkisi: Osmanlı Örneği," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Bilim Tarihi*, cilt 2, sa. 4, 2004, s. 29-44.

³⁵⁵ Alev Atlatı (derleyen), *Batı'ya Yön Veren Metinler: Kökler/Orta Çağlar (& 1350)*, Newşehir: Melisa Matbaacılık, 2010, s. xxviii-xxix.

ekonomik, teknik ve fikri ilerlemeler geç ve yetersizce Osmanlı Türkünce öğrenilmiş ve anlaşılmıştı. Bilim devriminin faydaları Osmanlılara yeterli katkı sağlayamamıştı.

Bilim, insanı ve doğal çevreyi anlamada gözlem, deney ve araştırma metotlarını uygulamaktadır. İnsan aklını kullanarak elde ettiği bilgileri bilimsel metotla geliştirerek yeni bilgilere ulaşmaktadır. Bilimsellik pozitif ve sosyal bilimlerde meydana gelen soru ve problemleri çözmede bir yöntem olmaktadır. Bilimsel yöntemle elde edilen bilgiler problemleri çözerken, insanın hayatında kolaylıklar sağlamayı kendisine hedef edinmektedir. İnsanoğlu bilim ile daha güzel bir hayatı ve daha parlak bir geleceği yakalama yolunda ciddi bir ilerleme kaydetmektedir. Zengin, müreffeh ve daha az sorunları olan toplumlar ve devletler genellikle bilimde de ileri memleketler olmaktadır. Modern zamanların yol göstericileri bilim adamları, ilham kaynağı ise bilimsellik olmaktadır. Bilimde ilerlemek medeniyette de ilerlemek anlamına gelmektedir.

Bilimsel metot, "dış maddesel dünyaya uyarlandığında insanları aya ve ötesine taşımıştır." Bilim "tek dünya, tek halk, tek atmosfer" düşüncesini vermiştir. Bununla birlikte "duyguların, içtenliğin iç dünyasını" eğitmede ve geliştirmede "bilimsel metot tek başına" yeterli başarıyı gösterememiştir. İlim devriminden asırlar sonra dünya "batıl inanışlarla, rasyonellikten uzak inanışlarla ve ideolojik fanatikliğin doğurduğu karmaşa" ile boğuşmaya devam etmiştir.³⁵⁶

Bilim tarafsızdır. Hiçbir coğrafya, kültür veya medeniyet çizgisi bilimi kendi sınırları içerisine hapsedemez. Bilim evrenseldir ve evrensel bir değer olarak her toplum ve devletin katkısı ve kazanımına açıktır. Bilim insanlığın sorunlarına çözümler, doğanın gizemlerine cevaplar ve kısaca bilinmeyi biliniyor yapmada işlevseldir. Bilim ile daha iyi haberleşme, ulaşım, tarım, eğitim, yaşam tarzı, sağlık ve huzur yakalamak mümkündür. Tarafsız ve objektif olması gereken bilim adamının görevi bilgi üretmektir. Ürettiği bilgiyi icra etme ve uygulama direk olarak ilim adamının sorumluluğu içerisinde değildir. Bu bilgiler yeri gelir askeri yetkililerce, yeri gelir siyasetçilerce ve yeri gelir sanayicilerce kullanılır. Kullanılmayabilir de. Ancak bilgi güçtür ve bilim bu gücü üretir. Amaç doğruları, gerçekleri ve

³⁵⁶ Harry H. Chartrand, "Subjectivity in an Era of Scientific Imperialism: Shadows in an Age of Reason," *Journal of Arts Management and Law*, 18: 3 (Fall 1988), s. 6.

bilinmeyi bilinir yapmayı sağlamak olunca bilim, gerçekte faydaları sayılmayacak kadar zengin bir alan olmaktadır. Bilim adamı, bilimsellik ve bilimsel bilgi modernliğin lokomotifi görünümü kazanmaktadır.

“Doğruluk, rasyonellik ve bilimsel bilginin gelişimi” bilimde önemlidir. Bilimin başarısı ve sürekliliği bilgilerin toplanıp, yığılması kadar, ve hatta da fazla, bilimsel teorilerin eleştirisi ile yeni teoriler elde etmeye ve en mükemmel teorilerin üretilmesine katkı sağlamaya yönelik çalışmalarla mümkündür. Bilimsel gelişme “yanlış teorilerin” yaratılması ile durdurulamaz. Belki bilimsel gelişme “tüm teorilerin doğru” olması ile durma tehlikesi yaşar. Ancak, bilim insanları teorilerin hiçbir zaman tam tatmin edici olamayacağını zira doğanın sınırsız bir karmaşıklığa sahip olduğunu, her zaman yeni araştırma, deney ve gözlemlerin olacağını ve bunun da teorilerin eleştirisine yönelik ve yenilerinin yaratılmasına katkı sağlayan süreklilik kazandıracağını kabul etmişlerdir. Hiçbir teori ve bulgu bilimsel olarak son değildir. Her zaman gözden kaçırılan bir şeyler vardır.³⁵⁷ Bilim insanı sürekli eksiklikleri, soru işaretlerini irdeler. Yeni teoriler ve bulgular ortaya kor. Bunlar yeni teori ve bulgulara birer başlangıç, dayanak ve esin kaynağıdır. Bilim sürekli dir.

³⁵⁷ William Kneale, “Scientific Revolution Forever?” *British Journal for the Philosophy of Science*, 19 (1969), s. 27-28.

V. Bölüm

AYDINLANMA ÇAĞI

On sekizinci asırda Avrupa’da, özellikle de Fransa’da ortaya çıkan Aydınlanma, on altıncı ve on yedinci asırlarda meydana gelen ilim devriminin doğal bir uzantısıdır. İlim devrimi ile evren, fizik, uzay, matematik, tıp ve diğer alanlarda önemli düşünce ve anlayışlar gelişirken, aydınlanma ile sosyal, siyasi, politik, idari ve kültürel alanlarda gelişmeler olmuştur. Aydınlanma 18’nci asırda “dinamik bir entelektüel hareket” olarak ortaya çıkmıştır. İlim devriminin insan kapasitesini ve “fiziki dünyanın gizemlerini” çözmede gösterdiği başarıyı, aydınlanma “yöneten, yönetilen insan ve toplum ilişkilerinin keşfi için doğal kanunların” bulunmasında göstermiştir. Aydınlanmayı ortaya koyanlar Voltaire, Montesquieu, Diderot ve Rousseau gibi genelde Fransız filozofları olmuştur. Aydınlanma filozofları hükümet, ekonomi, siyaset, politika, toplum, yönetim ve din ile ilgili eski anlayışları sorgulamış, insanî şartların iyileştirilmesi için reform yolunu salık vermişlerdir. Aydınlanmacılar insanların kendi çaba, gayret ve akılları ile sorunlarına çözümler bulabileceğini, doğal sosyal kanunlar keşfederek insanî ilişkilerin düzenlenebileceğini iddia etmişlerdir. Marquis de Condorcet (1743-1794) İnsan Aklının Gelişimi (Progress of the Human Mind (1795) adlı eserinde kurumların reform edilmesi ile “insanî iyiliğin” galebe çalacağını belirterek, insanlık tarihini incelemiş, reformlar sayesinde insanların

“barış, erdem ve adaletin” galebe çaldığı bir huzur ortamını yakalayacağını iddia etmiştir.³⁵⁸

Aydınlanma Rönesans’tan beri gelen akıl çağıının zirvesini oluşturmuş, Avrupalı (eurocentric) görüşe göre modern dünyanın doğmasına yol açan çok önemli bir gelişme olmuştur.³⁵⁹ Newton’un “evrensel kanunlar doğayı kontrol etmektedir” fikrinin etkisinde kalan Aydınlanma, insanı merkez alan nedenselliği önemsemiştir. Doğaya güven ve insanın gelişmeci karakterine vurgu aydınlanma düşünürlerinin temel prensiplerinden olmuştur. Bireyin evrensel doğa kanunlarına uymak zorunluluğunu kabul eden aydınlanmacılar, aklın yardımı ile insanın mutluluğu bulabileceğini belirtmişlerdir. “İnsanın erdem ve mutluluğu, kilise ve devlet gibi otoriter yapıların baskısından özgürleşince elde edebileceği” prensibini ileri sürmüşlerdir. Eğitimin insan gelişiminde temel faktör olduğunu kabullenmişlerdir. Vicdan hürriyetine ve hükümetin kontrol altında tutulması gerektiğine inanmışlardır. İlk aydınlanmacılardan Spinoza, “Tanrı’nın tüm doğada ve hatta toplumlarda var olduğunu” iddia ederek, toplumun kilise eliyle Tanrı adına yönetilmesinin gereksiz olduğunu, kendi kendisini yönetebileceğini belirtmiştir. Bu yaklaşım millet egemenliğine vurgu yaparak, kilise ve mutlak monarşi otoritelerine karşı bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir.³⁶⁰ Modern zamanlarda siyasî hayatı, sosyal yaşantıyı, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi ve devlet modellerini etkileyen aydınlanma, getirdiği yeniliklerle belirli bir zaman için değil kendisinden sonraki zamanların da sosyal, kültürel ve siyasi hayatını etkilemiştir. Aydınlanma felsefi fikirleri, sosyal bilimcilerin toplumsal hastalıklara çarelerini, insanın mutluluğuna giden yolun formüllerini, dünyanın daha yaşanır olması konusunda reçeteleri, bireyin hak ve hukukuna saygıyı ortaya koymaya çalışmıştır.

İlim devrimi ile aydınlanma arasındaki ilişkiyi iki düşünür—John Locke ile George-Louis Buffon—sağlamıştır. Locke (1632-1704) felsefenin de astronomi ve diğer ilimler gibi ilmi metoda ve kritik irdelemeye ihtiyacı olduğunu iddia etmiştir. Bir toprak sahibi ve

³⁵⁸ Birdsall S. Vialt, **Modern European History**, New York: McGraw Hill, Inc., 1990, s. 157.

³⁵⁹ Sebastian Conrad, “Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique,” **The American Historical Review**, vol. 117, no. 4 (2012), s. 999-1000; Vialt, **Modern European History**, s. 159.

³⁶⁰ Norman C. Rothman, “The Enlightenment,” **The Encyclopedia of World History 1750-1900**, s. 121.

İngiliz ilim cemiyeti olan Kraliyet topluluğu üyesinin oğlu olan Locke tip üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak İngiliz hükümeti ile yakın çalışması ona sosyal ve idari meselelerde de kafa yorma olanağı sunmuştur. İlim adamlarının dünya ve evren hakkında bilinmeyenlerin ilim metoduyla ortaya çıkarılabileceği düşüncesinin, sosyal konuların anlaşılmasında da kullanılabileceğini görmüştür. 1690'da basılan kitabı *An Essay Concerning Human Understanding* (İnsan Algılaması Üzerine Bir Deneme)'de insanın doğuştan tamamen boş yaratıldığını, kalıtsal yeteneklerinin olmadığını ve ayrıca Hristiyanlıkta inanılan ve Adem ile Havva'nın cennetten kovulmasının cezası olarak bilinen "büyük günahı" taşımadığını yazmıştır. Pozitif bilimlerin buluşları ile doğal ortamın daha iyi anlaşıldığını, bunun da laik düzen ihtiyacını güçlendirdiğini, laik düzen içerisinde de insanoğlunun sosyal şartlarını geliştirebilme imkânı yakaladığını kaydetmiştir. Locke, insanların doğuştan doğal hakları olduğunu bu haklar arasında özgürlük, eşitlik ve mal edinme bulunduğunu yazmıştır. Locke ilim metodunu ve kanılarını "toplum, din ve siyasete" uygulamıştır. Locke insanların "doğuştan haklara" sahip olduğunu ve boş bir sayfa gibi gelişmeci fikirlerle dünyaya geldiğini belirtmiştir. Çevrenin onlara her şeyi öğrettiğini ve doğuştan otoriteye boyun eğen bir yaratılışla dünyaya gelmediğini iddia etmiştir.³⁶¹ Locke, halk egemenliği fikrinin temelini atmıştır. Gönüllü bir araya gelen halkın bireyin hakkını koruması gerektiğini belirtmiş, hükümet ile millet arasında bir çeşit sosyal kontrat olduğunu, gücünü halktan alan yönetimin halkın can, özgürlük ve malını koruma görevi bulunduğunu vurgulamıştır. Ne zaman hükümet sosyal kontratı ihlal ederse insanların doğal haklarını ihlal ediyor olduğunu, o durumda da halkın hükümete verdiği desteği çekebileceğini yazmıştır.³⁶²

İnsanların bireysel haklarını önemseyen Locke'a göre herkesin yaşama, özgürlük ve mal edinme hakkı bulunmaktaydı. Argümanlarına göre monarşiler yönetenler ile yönetilenler arasında var olan toplumsal anlaşmaya dayanmaktaydı. Halk güvenlikleri karşılığında bazı özgürlüklerinden vazgeçmişti. Locke göre özgürlük ve haklar insanın doğuşunda elde ettiği haklardı. Locke döneminin önde gelen eğitim reformu, basın özgürlüğü, dini tolerans ve siyasi güçlerin ayrılığı ilkelerinin savunucusu olmuştur. Çağının yaygın

³⁶¹ Viauit, *Modern European History*, s. 158.

³⁶² Norman C. Rothman, "The Enlightenment," *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 121-124.

kanısı kral ve kraliçenin evdeki baba ve anaya benzer olarak bir fonksiyon içerisinde bulunduğu düşüncesini eleştirmiştir.

Georges-Louis Buffon (1707-1788) maymunlar, demir ve cam üzerine birçok deneylerde bulunmuştur. Hem Newton ve hem de Voltaire'in cenaze merasimlerine katılmış, İlim Devrimi ile Aydınlanma arasında bir bağ kurarak, deney, ölçme, hesaplama gibi ilmi metodu övmüştür. Tüm bilgilerin akıl ve deneye dayalı doğduğunu iddia ederek kritik sorgulama ile ilmi buluşun insanları diğer canlılardan ayırdığını belirtmiştir. Aydınlanmacılar "doğanın dinamik ve gelişmeci" olarak algılanmasına, bu yolla "evrimin" insanlık tarihini ve geleceğini şekillendirdiği ve şekillendireceği düşüncesini benimsemişlerdir.³⁶³

Aydınlanmanın ortaya çıkmasında Fransız filozoflarının yeri büyüktür. Entelektüel, ilmi ve akli delillerle idareyi, sosyal hayatı, kültürel yapıyı, siyaseti, yönetilenler ile yönetenler arasındaki ilişkiyi ve sosyal hayata dair her şeyi sorgulayan düşünürlerin ortaya koyduğu düşünceler bütünü aydınlanma düşüncesi olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanma filozofları hükümeti "en fazla insanın en fazla mutluluğu" için çalışan bir kurum olarak tanımlamışlardır.³⁶⁴

Aydınlanma döneminin yazarçizerleri, aydınları, entelektüelleri ve ilim adamları yaptıkları işin farkında olarak önemini idrak etmiş durumdaydılar. Onlar "Dünya'ya ışık ve ilerleme getirdiklerine" inanmaktaydılar. Bunu yaparken "insanoğlunun doğası üzerindeki yansımalarının akli ve ilmi etkilerini" ortaya koymaktaydılar. Aydınlanma Paris'te başlamış, Alman devletlerine, Hollanda Cumhuriyeti'ne, İngiltere'ye ve Kuzey Amerika'ya yayılmıştı. Fransız düşünürlerin yazıları ve yapıtları Fransızcanın on sekizinci asır dünyadaki yüksek kültürün dili olmasını sağlamıştı.³⁶⁵

Aydınlanma genel olarak üç döneme ayrılır ki on sekizinci asır ilk yarısı İlim Devriminin etkisinde kalmıştır. İkinci dönem yüksek aydınlanmadır. Bu dönem Montesquieu'nün *The Spirit of the Laws* (1748) kitabının yayımı ile başlar, Voltaire ve Rousseau'nun ölümü ile sona erer. Üçüncü dönem ise geç aydınlanma olarak bilinir ki bu

³⁶³ Peter J. Bowler, "Evolutionism in the Enlightenment," *History of Science*, 12:3-17 (September 1974), s. 1659-160.

³⁶⁴ Norman Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, New York: W. W. Norton & Company, 1969, s. 18.

³⁶⁵ Merriman, s. 399.

dönemde Rousseau'nun eserleri etkili olmuştur. Rousseau'nun sadece özgürlükle yetinmeyip, insanın duygusal olarak gelişmesi gerektiğine dair açıklamaları toplumların kendi ideal kimliklerini ve milli karakterlerini ortaya koymaya çalışmasına ve bu yolla duygusal yönlerinin tatmin edilmesine yol açmıştır. Rousseau "insanın ve toplumun" doğallığını ön plana çıkarmıştır. Bireyin hürriyetinin önemine vurgu yapan Montesquieu, bireysel özgürlüklerin ve hakların korunması için dinî ve siyasî kurumlarda gereken değişikliklerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır.³⁶⁶ Milli kültürler, kamunun görüşü ve özgür basın kurulu kurumlara yönelik toplumun özgürleşmesini hızlandırmıştır. Bu dönemde serbest ekonomiye yönelik ve ekonominin devlet kontrolünden çıkarılarak özel yatırım ve çabaların desteklenmesi düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Adam Smith bu atmosferde ekonomik serbestliğin kanunlarını ortaya koyan eserini, *The Wealth of Nations*, yazmıştır.

Filozoflar dinin temelinin nedensellik ve akıl ile değil de inanç ve gelenek ile kurulduğunu, bundan dolayı da sosyal bir fenomen olduğunu iddia etmişlerdir. Sosyal bir fenomen olan dinin ilim metodu yardımı ile ilmi olarak incelenebileceğini kaydetmişlerdir. Dahası, aydınlanma düşüncesinde "Avrupa'da o güne kadar görülmemiş sertlikte Katolik karşıtlığı" görüldüğü gibi, aydınlanma felsefesi dine ve kiliseye karşı bir içerik kazanmıştır.³⁶⁷

Filozofların devlet, monarşi, din ve sosyal yapı ile ilgili görüşleri aydınlanmanın genelliği içerisinde yer alarak köklü değişiklikler içermiştir. Çoğu zaman ideal devletin aydınlanmış ve sosyal monarşi mi, direk demokrasi mi, yoksa bir çeşit parlamento ile destekli bir monarşi mi olduğu konusunda tartışılmıştır.

Aydınlanmacılar dinin "gerekli bir müessesse" olduğu, ancak siyasî hayatın içerisinde olmaması gerektiğini kabul etmişlerdir. Vicdanlarda yer eden inanç boyutu ile din kabul görmüş, kilise ve kilise adamları gibi ayrı bir örgütlenme ve bu örgütlenmenin insan hayatının her yönünü kontrol eden dünyevî ve uhrevî gücü birleştiren bir süper güç olmasını reddetmişlerdir. Dogmalara, hurafelere ve skolâstiğe karşı aklın ve ilmin yolu benimsenmiştir. İlmin "Tanrı" boyutu yerine Tanrı'nın mimarlığı ile yaratılan insan ve doğanın incelenmesine yönelimi kabul edilmiştir. Aydınlanma çağı Tanrı'ya

³⁶⁶ Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, s. 9-14.

³⁶⁷ Furet, *The French Revolution, 1770-1814*, s. 14.

“hayatın kaynağı, sonsuz güç” anlayışından ziyade onu “mimar” yani yaratan ve yarattığını kendi haline bırakan bir konumda görmüştür. Akıl ön plana çıkmış ve aklın önünde sınır tanınmazlığı kabullenilmiştir. Geçmişten beri dinî metinlerin şekillendirdiği insan mantığına ve bu mantığın yönlendirdiği insanlığın yerine, daha iyi ve mükemmeli bulmak için insanın araştırma ve sorgulama kuvvetinden yola çıkılarak “sürekli gelişim” anlayışı önem kazanmıştır.³⁶⁸ İnanmak için gerçekçi bulunan şeyler delil (fact) olarak kabul edilmiş, deliller gerçekçiliği beslemiştir.³⁶⁹

Bazılarınca aydınlanma dönemi Hristiyanlığa karşı düşüncelerin kökleştiği bir dönem ve aydınlanmacıların deizme, materyalizme ve ateizme sürüklendiği³⁷⁰ fikri ileri sürülmüştür. Ancak Rönesans döneminden beri hümanist çizgide, aklın gücünü, ilmin metodunu kullanarak bilgi ve görgüsünü din eğitimi çizgisi dışında oldukça ileri götüren aydın, düşünür ve ilim adamları kilisenin öğretisini yetersiz ve bazılarını anlamsız bulurken, din adamlarının cahilliklerini dile getirmişlerdir. Kendi bilgi ve kavrama kabiliyetleri ile kilisenin dogmatik ve skolastik anlayışı çatışan ilim adamı ve aydınlar, inançlı olsalar dahi kilisenin meydana getirdiği kurallar dâhilinde ve papazın dizi dibinde bir “inançlı, bağlı ve dindar” görüntüyü vermenin zorluğunu yaşamışlardır. Kilisenin, Tanrının dili ve eli olduğunu iddia ederek “her şeyi” bilen ve her şeye muktedir tavrı ile ilim adamlarının bildiği doğrular birçok zaman zıtlasmıştır. Kutsallık ve tanrısal değerlerin sahipliğini üslenen, dolayısıyla da yanıldığını kabullenmeyen ve yanılğı ve yanlışlarından “Tanrı adına” ısrarcı olan kilise, aydınlanmacılar gözünde yetersiz ve hatta sakıncalı görülmeye başlanmıştır. Hal böyle olunca da Rönesans’tan beri birçok düşünür, aydın ve ilim adamı “samimi inananlardan” olmakla birlikte kilise kurallarının dışına çıkmışlardır.

Dinî konularda aydınlanmacılar aynı tepkiyi sergilememiş, kendi fikirleri çatışmıştır. Voltaire, Montesquieu ve Rousseau Tanrıyı anlama ve algılamada kendi bilgi, görgü ve tecrübelerini din adamlarının öğretisine yeğleyen deist³⁷¹ guruba girerken, Diderot

³⁶⁸ Gerhart Neimeyer, “Enlightenment to Ideology: The Apotheosis of History,” *Modern Age*, 35:2 (Winter 1992), s. 116-118.

³⁶⁹ Kai Nielsen, “Marx and the Enlightenment Project,” *Critical Review*, 2/4 (Fall 1988), s. 60.

³⁷⁰ Bowler, “Evolutionism in the Enlightenment,” s. 161.

³⁷¹ Viault, *Modern European History*, s. 160. Deizm diye “daha gerçekçi ve doğal yaklaşımı” ifade eden, Tanrının varlığını kabul eten, ancak Tanrının evreni

ateist bir çizgide kalmıştır. Deistlerin ortak olan yanı Tanrı'yı bir "saatçiye" benzetmiş olmalarıdır. Onlara göre Tanrı evreni yaratmış ve kendi düzeni içerisinde kendi haline bırakmıştır. Deistler Hristiyanlığın "mistisizmini, ibadetlerini ve ritüellerini" gereksiz görmüş, İsa Peygamberin "etiksel öğretisine" değer vermişlerdir. Tanrı'nın insanlardan istediğinin "etik" değerlere saygılı olmaları ve "akıl öncülüğünde insanın mükemmelliğine" güvenmeleri gerekliliğini vurgulamışlardır.³⁷² Deistler canlıların gelişimi hakkında iki ayrı görüşü benimsemiştir; kendilerine verilen güç ve yetenekle hayatlarını sürdürdükleri görüşü ile kendilerinin tamamen evrende serbest bırakılarak kendi hallerinde bir gelişmeye terk edildikleri görüşü. Yaradılış teorisine alternatif olarak evrim üzerine ilk teoriler on sekizinci asırda kaleme alınmıştır. Maillet, J. O. De La Mettrie gibi araştırmacılar canlıların bakterilerin (germs) evrimi sonucu meydana geldiğini ilk ortaya koyanlar olmuştur. Denis Diderot ve D'Holbach canlıların "dinamik doğa"dan evrimleşerek geldiğini ve değişime devam ettiğini iddia etmiştir.³⁷³

Aydınlanma düşüncesi toplumun her kesimini etkilemiştir. Toplantı salonları, kahvehaneler, akademiler, mason locaları, topluluklar ve tiyatrolar aydınlanma düşüncelerinin dinlendiği, konuşulduğu ve tartışıldığı yerler olmuş, buraların gerçek hakimleri aydınlanma filozofları olmuştur. Monarşiden köylüye her kesim aydınlanma fikirleri ile fikirleşmeye başlamış, aydınlanma fikri toplumda bir çeşit birliktelik yaratmıştır. Geleneksel ayrımcılıklar, feodal hakların doğurduğu eşitsizlikler, suni toplum modelleri ve keyfi

yaratıktan sonra doğa kanunları ile hareket etmek üzere serbest bıraktığını kabul eden, Tanrının aktif olduğu anlayışı yerine insanların günlük yaşantısına karşmayan ve dualarına cevap vermeyen bir durumda olduğuna inanılan anlayışı ifade etmektedir. Deistler ölümden sonra hayatın olduğuna inanmıştır. Tanrının insanları "yaşamları sırasındaki ahlaki kaliteleri" ile değerlendireceğine inanan deistler, dinin "köktenci, bağnaz, dogmacı ve baskıcı doktrini" reddetmişlerdir. Dogma ve hurafelerin yerine akıllı ve bilimselliği benimsemişlerdir.

³⁷² B. V. Rao, *History of Modern Europe, AD 1789-2002*, New Delhi: New Dawn Press, 2006, s. 2. Yazara göre Deistler "mevcut Hristiyan dininin tamamına yakınının batıl inanışlarla, hurafelerle dolu ve ritüellerden başka bir şey olmadığını" ve alması gerekenin "kendilerince algıladıkları doğal din" olduğu idi. Aynı dönemde deistler kadar Pietistler (dindarlar) öne çıkmıştır. Pietistler dinin "bireysel inana ve içeriden gelen duygulara" bağlı olduğunu, "dış dini aktivitelerin bir öneminin ve anlamının olmadığını" savunmuşlardır. Deist ve Pietist yaklaşımlar "dini hoşgörünün" Batıda kök salmasında etkili olmuşlardır.

³⁷³ Bowler, "Evolutionism in the Enlightenment," s. 163-166.

dayatmalar eleştirilmeye başlanmıştır.³⁷⁴ Aydınlanma, “geniş çaplı kültürel uyanışlar, sosyal ve popüler hareketler” ile zengin farklılıklar ortaya koymuştur. Modernliğe kaynaklık etmiştir. “Sivil toplumunun” doğması ve sivilleşmenin kendi normlarını ve kurumlarını yaratması aydınlanma sayesinde olmuştur.³⁷⁵

Aydınlanma Düşünürleri

Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689-1755)

Charles-Louis de Montesquieu (1689-1755) Bordeaux’da bir feodal şatonun sahibi aristokratik bir aileden gelmekteydi. Çok zengin değildi ancak elindekini iyi kullanan, kimseye muhtaç olmayan birisiydi. Okumaya yönelik tutkusu çocukluğundan başlamıştı. Hukuk eğitimi alan Montesquieu soyluluğun Baron kademesinde idi ve Bordeaux bölgesel soylular meclisinin başkanlığını yapmıştı. Çalışmalarına daha çok önem veren Montesquieu Fransız akademisine devam etmiş burada doktora tezi olarak Romalıların Dindeki Politikaları başlıklı tezi hazırlamıştır.³⁷⁶

1721’de Paris’e yerleşen Montesquieu bu yıl içerisinde Persian Letters (İran Mektupları) adlı kitabını yayınlamıştır. Eser Batıdaki siyasi ve sosyal adaletsizlikleri konu edinmiştir. Kitapta dini kesimlerin durumları da eleştirilmiş, Papa müneccim olarak gösterilmiştir. Fransız kralını Avrupa hükümdarlarının en güçlüsü gösteren kitap, kralın bu gücünü İspanya’da olduğu gibi altın madenlerinden değil, Fransız halkının şöret düşkünlüğünden aldığını belirtmiştir. Kral şöret düşkünlüklerine soyluluk basamakları satarak zengin olmuştur. Kitapta köleliği de eleştiren Montesquieu, köleliğin insanoğlunun genel iyiliği için kötü olduğunu ve herkesin eşit doğması ilkesine ters düştüğünü belirtmiştir.

Toplumların sosyal, kültürel ve dinî yapısına göre farklı idare tarzlarının olabileceğini belirten Montesquieu tek bir ideal idare tarzından ısrarcı olmamıştır. 1829’da İngiltere’ye giden Montesquieu buradaki yönetim şekli olan meşrutiyet için çağın ideal yönetim tarzı olabileceğini belirtmiştir.³⁷⁷ Parlamentonun önemini vurgulayan

³⁷⁴ Furet, *The French Revolution, 1770-1814*, s. 14-15.

³⁷⁵ Margaret C. Jacobi, “The Enlightenment Redefined: The Formation of Modern Civil Society,” *Social Research*, 58/2 (Summer 1991): 475-477.

³⁷⁶ *Oeuvres Complètes de Montesquieu*, 1. Tome, Paris: Librairie de L. Hachette, 1859, s. i-iii.

³⁷⁷ Viault, *Modern European History*, s. 162.

filozof, mutlakiyeti ve cumhuriyet rejimlerini eleştirmiştir. Cumhuriyet ona göre bir kaos ortamı olarak görülmüştür. Güçler ayrılığına, soyluların varlığına ve yerel yönetimlerin özerkliğine dayalı bir ortamda despotizmin olmayacağını ileri sürerek, zamanın İngiltere'sinin idaresini övmüştür. Kralın egemenliğini Tanrı'dan değil, halktan aldığını dile getirmiştir. Birbirine karşı "kontrol ve denge" ilişkisi içerisinde olan güçlerin—yasama, yürütme ve yargı—insanların özgürlüğünü garanti edeceklerini iddia eden Montesquieu, devlet idaresinde güçler ayrılığının güçlü savunucusu olmuştur.³⁷⁸

Avrupa'da sayısız ülkeyi gezme imkânı bulan Montesquieu, İngiltere'de iki yıl kalmıştır. Uzun gezileri sonrasında döndüğü Paris'te 1734'te Romalıların Gücü ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler adlı eserini kaleme almıştır. Montesquieu'nun 1748'de yazdığı *The Spirit of the Laws* (Kanunların Ruhu) adlı eseri sosyal konulara ilmi yaklaşımla cevaplar arayan Aydınlanmanın önde gelen eserlerindendir. Yayınlanmasını takiben ilk on sekiz ayda Avrupa'daki tüm dillere çevrildiği gibi Fransa'da bir buçuk yılda 22 baskı yapmıştır.³⁷⁹ Kitabın sunuş kısmında Montesquieu, "bir cumhuriyette erdemi vatan ve eşitlik sevgisi" olarak nitelediğini, bu erdemin de Hristiyan veya ahlaki erdemlilikten ziyade siyasi bir erdem olduğunu belirtmiştir. "Genel erdemliliğin" herkesi sevmekle mümkün olacağını iddia etmiştir. Her nesnenin ve canlının kendi kanunları olduğunu belirten Montesquieu, Tanrısal, maddi dünya, yüksek entelekt, yaratıklar ve insanın kendi kanunları olduğunu yazmıştır. "Kör kader" kader anlayışını saçma bulan yazar, "kör kaderin" düşünen ve akıllı bireyi yaratamayacağını dile getirmiştir. Tanrı'nın evrenle ilgili olduğunu, yaratıcı ve koruyucu bulunduğunu, yaratıcı olarak kanunlarını koruduğunu, kanunları kendisinin yaptığını ve bu kanunların kendi bilgi ve gücüne dayandığını kaydetmiştir. Dünya'da maddelerin hareketine ve aklın varlığına vurgu yapan Montesquieu, hareketliliğin ve aklın devam ettiğini belirterek, diğer dünyada buna benzer kanunların olduğuna inanmak gerektiğini iddia etmiştir. Tanrı'nın dünyevi kanunlarla insanları idare ettiğini, her hareket edenin diğeri ile ilgili, "her farklılığın birliktelik ve her değişimin tutarlılık" olduğunu yazmıştır.³⁸⁰ Kanunların ilmi metotla irdelenmesi

³⁷⁸ Norman C. Rothman, "The Enlightenment," *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s.121.

³⁷⁹ *Oeuvres Complètes de Montesquieu*, s. iii-iv.

³⁸⁰ M. De Secondat, Montesquieu, *The Spirit of Laws*, London: 1773, s. xv-xiii, 1-5.

gerektiğini vurgulayan yazar, tarihçilerin de kilisenin etkisinde kurtularak tarihi olayların nedenlerinin moral mi yoksa fiziki mi olduğunu araştırmasını önermiştir. Dini öğretinin yanlışlıklarına dikkat çeken Montesquieu, doğayı anlayan ve Tanrı hakkında yeterli bilgiye sahip olan birisinin her şeyin 6.000 yıl önce yaratıldığına inanmasının* mümkün olmadığını belirtmiştir.

Montesquieu'nün en önemli katkılarından birisi güçler ayrılığı ilkesini savunmuş olmasıdır. Buna göre yürütme, yasama ve yargı birbirinden bağımsız ve ayrı olmalıydı. Bu şekilde ayrılan güçlerin kendi arasındaki "kontrol ve ayar çekmesi" (checks and balances) bireysel hakların ve hukukun korunmasında etkili olacaktı. Onun bu fikirleri Amerikan anayasasını ve Fransız anayasasının oluşumunu etkilemiştir.³⁸¹

Ekonomik alanda önemli fikirler ortaya koyan Montesquieu, "milletlerin zenginliği" konusunda tarım, sanayi, birikimler, yatırımlar, para, enflasyon, faiz, uluslararası ticaret ve nüfus konularında bilgiler sunmuştur. Onun ekonomi ile ilgili fikirleri Anglo-Sakson Adam Smith'ten önce ekonomide gelişmeler sağlanması için siyasetin gayretkeş olması yolunda olmuştur. İnsanlığın hayatta kalmak için gerekli ihtiyaçlarının karşılanmasında "mutlak gerekli" olanlarla, "olmasa da olanlar" olarak ikiye ayıran Montesquieu, bu bağlamında Tarımı "son derece gerekli ürünleri" karşılayan bir sektör olarak nitelemiştir. Ticaretin ancak "hür" bir ortamda ciddi gelişme kaydedeceğini iddia etmiştir.³⁸²

Montesquieu 1755'te öldüğünde La Correspondance de Grimm onun hakkında "dürüst hayatı ile insanlığı onurlandıran" bir kimse olduğunu, cenazesine Diderot ve çok sayıda insanın katıldığını, Kral XV. Louis'in üzüntülerini dile getirdiğini yazmıştır. Dehası ve erdemliliği ile insanları aydınlattığını belirtmiştir.³⁸³

* Eski ve Yeni ahitleri inceleyen bilim ve din adamları, dini metinlere dayandırarak, Tanrının dünyayı ve insanı yaklaşık 6000 yıl önce yarattığını kesin bir dille iddia etmişlerdir. Bu iddia ortaçağlarda dünyanın yaşı olarak ciddi bir gerçekmiş gibi kabul görmüştür.

³⁸¹ Vialat, *Modern European History*, s. 162.

³⁸² Nicos E. Devletoglou, "Montesquieu and the Wealth of Nations," *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, xxix/1 (February 1963), s. 1-26.

³⁸³ *Oeuvres Complètes de Montesquieu*, s. viii.

Francois-Marie Arouet Voltaire (1694-1778)

Muzipçe bir akla ve derinliğe sahip olan Voltaire (1694-1778) topluma yönelik acımasız eleştirileri ve mükemmel yazıları ile tanınmıştır. Sayısız makale, mektup, hikaye, oyun ve tarih kitapları ile aydınlanma fikrini yaygınlaştırmıştır. Çalışmaları ilk ve toplu olarak 1789'da basılmış ve toplamda 92 cilt tutmuştur. Eserlerinden birisi olan *Candide* (1795) batıl inanışlara, dinci kırımlara, savaşa ve insani şartların kritiksiz iyimserliğine ağır eleştiriler getirmiştir.³⁸⁴

Soylulardan bir noterin oğlu olan Voltaire, Cizvit tarikatı okullarında hukuk eğitimi almak için gönderilmişse de drama ve şiire yönelmiştir. Keskin ve acımasız bir kaleme sahip olan Voltaire'in eserlerinin bir kısmı Fransa'da yasaklanmış, İspanya onun adına yazılanların tamamını kanunsuz ilan etmiştir. Dönemin güçlü monarklarından Rus Çariçesi II. Katerina ve Prusya Kralı Büyük Frederick ile dostluklar tesis etmiş ve yazışmalarda bulunmuştur. Onun düşüncelerini öğrenmek ve paylaşmak isteyen bu monarklar kendilerini "aydınlanmış monark" olarak görmekten memnuniyet duymuşlardır.

Voltaire zamanın İngiliz idaresini idealize edenlerden biri olmuştur zira Fransa'da fikirlerinin Fransız otoritelerini rahatsız etmesi üzerine kısa bir hapis yatmış ve ondan sonra bir süre (1726-1729) İngiltere'de yaşamak zorunda bırakılmıştır. İngiltere'nin ticari imparatorluğunu, dini hoşgörüsünü ve basın özgürlüğünü övgü ile anmıştır. Montesquieu'nun soylular eliyle kralın despotlaşmasının engellenmesi düşüncesinin aksine Voltaire aydınlanmış bir kralın halkı soyluların baskı ve sömürsünden kurtaracağını kaydetmiştir. İngiltere'deki millet meclisini (house of commons) idealleştirmiştir. *Treatise on Tolerance* (1763) adlı eserinde hoşgörünün önemini vurgulamıştır.

Kilisenin özgürlük önünde büyük bir engel olduğuna inanan Voltaire, kilise öğretilerine karşı da savaş açmıştır. *Philosophical Dictionary* (1764) adlı kitabı kilise tarafından kınanmış ve yasaklanmıştır. Voltaire Çinlilerin dini inancını idealleştirerek, burada batıl inanışlara ve ateşli kırımlara yer olmadığını oysa Fransa'da tersi olduğunu yazmıştır. Tanrı'nın evreni yarattığını ve daha sonra ise

³⁸⁴ Viault, *Modern European History*, s. 159.

gizemli kanunlarıyla kendi haline bıraktığını iddia eden Voltaire, dini fanatikliğin büyük katliamlara yol açtığını yazmıştır.

En yaygın bilinen kitabı *Candide* (1759) dini ve sosyal yapıyı eleştiren bir roman türüdür. Eserde saf bir gencin Avrupa'nın her ülkesinde ve toplumunda var olan iki yüzlülük, adaletsizlik ve aptallıkları tanınması ve öğrenmesi anlatılmaktadır. 1755 Lizbon depreminde binlercesinin ölümüne vurgu yaparak, Tanrı'nın insanların acı ve yok oluşuna göz yumduğunu dile getirmiş, onun yardımcı ve koruyucu yönünü eleştirmiştir. Dinin gerekliliğine inanan Voltaire, din sayesinde insanların umut sahibi olduğunu, bu yolla da hayatlarına katlanmada kolaylık sağlandığını belirtmiştir. "Tanrı olmasaydı bile birisi tarafından yaratılmalıydı" diyerek Tanrı biliminin herkesin hayatına bir şeyler kattığını kabullenmiştir.³⁸⁵ Aydınlanmanın gelecekte zafere ulaşacağını belirten Voltaire, gelecek nesillerin daha şanslı olacağı öngörüsünde bulunmuştur.

Jean Jacques Rousseau (1712-1778)

Jean Jacques Rousseau (1712-1778) duygusal samimiyete inanmış, doğal ortamın yapay modern toplum ortamından daha üstün olduğunu dile getirmiştir. "İnsanlar özgür doğarlar, fakat her yerde onları bekleyen zincirler vardır. Bir kimse kendisini diğerlerinin lordu görebilir, ancak o kimse onlardan daha büyük köle olarak kalır" düşüncesi ile hayatta insanları bekleyen tutsaklık, esaret, kulluk, bağıllık ve hareket serbestisini kısıtlayan şeylerin varlığını yazmıştır. Rousseau duyguları, içgüdüleri ve sıradanlığı insan doğasının esaslarından olarak idealize etmiştir. Duygusal samimilik ve doğruluğu önemsemiştir. "Sosyal düzenin kutsal bir hak" olduğunu ve bu hakkın da tüm diğer hakların temelini oluşturduğunu belirten Rousseau, bu hakkın doğallıktan değil hakların garantiye alındığı karşılıklı anlaşmalardan kaynaklandığını yazmıştır.³⁸⁶ Modern politik felsefecilerin öncüsü görüldüğü gibi Rönesans'tan beri süregelen geleneksel siyaset bilimcilerinin yöntem ve anlayışını taşımıştır.³⁸⁷

³⁸⁵ Merriman, s. 407-408.

³⁸⁶ J. J. Rousseau, *Du Contrat Social, ou Principes du Droit Politique*, Paris, 1816, s. 7-9. Rousseau sosyal yapının temeline aileyi koymuştur. Her ferdin eşit ve hür doğduğunu ifade etmiştir. Ailedeki baba ve çocuk ilişkisini ülkedeki sosyal yapı ile karşılaştırmıştır. Ülke söz konusu olduğunda kralın babayı, halkın da çocukları oluşturduğunu belirtmiştir.

³⁸⁷ Ernest Rhys (editör), *Philosophy and Theology*, London: J. M. Dent & Sons, (tarihsiz), s. IX-X.

Cenevreli bir saat tamircisinin oğlu olan Rousseau Paris'e müzisyen olmak üzere gitmiştir. Burada Diderot ile arkadaşlık kuran Rousseau, 1849'de Dijon Akademisi'nin düzenlediği, "ilmin ve sanatın gelişmesi moral yapıyı güçlendirmekte midir yoksa zayıflatmakta mıdır?" başlıklı makale yarışmasına katılmıştır. Yazdığı makalede ilkel ve doğal insanın insan doğasındaki iyiliği taşıdığını, ancak insanın mutlu olması için yeni sosyal ve siyasi kurumların gerekli olduğunu belirtmiştir. İlmin tüm kuşaklar için "doğru, iyi ve gerekli" bir şey olduğunu, doğal olarak ahlakın gelişmesine katkılar sağladığını ve ruhu aydınlatıldığını iddia etmiştir.³⁸⁸ Rousseau yazdığı makale ile akademinin ödülünü kazandığı gibi yazar olarak ünü birden bire yayılmıştır. Rousseau'nun eserlerinde "doğallık" ile "sosyallik" sürekli yer etmiştir. Genellikle doğallıktan yana tavır koymuştur. Ancak sosyalleşmenin gerçekleşmesinin insanı özgürlük ve hürriyetten mahrum etmemesi için düşünceler üretmiştir.³⁸⁹

İnsan duyguları ve tutkularının saf nedensellikten ve akıldan üstün olduğunu vurgulayan Rousseau uzun süre diğer filozoflardan ayrı kalmıştır. Yazdıklarının monarşi ve kilise için zararlı görülmesi nedeniyle sürgüne gönderilen Rousseau Paris'ten ayrılmış ve memleketi Cenevre'ye gitmiştir. Buradan da kovulunca İngiltere'ye gitmiştir. Bundan sonra Rousseau'nun hayatı gittikçe artan bir kavga ve paranoya içerisinde sürmüştür. *Confessions* (1782) adlı eserinde kendisinin nasıl yanlış anlaşıldığının anlaşılmasını istemiştir.³⁹⁰

Rousseau *Discourse on the Arts and Sciences* (1762) adlı eserinde medeniyetin insan doğasında olan iyiliği bozduğunu iddia etmiştir. Özel mülkiyet anlayışının insanda hırs ve mal biriktirme aşkına döndüğünü bunun da insanı bozduğunu ileri sürmüştür. Seçilmiş hükümetlerin erdemliliğini de sorgulayan Rousseau, insanların sonunda değersiz yöneticileri seçerek kendilerini köleliğe duçar ettiğini belirtmiştir.

Rousseau "akıl ve ilim"den ziyade toplumun ortak iradesini önemsemiştir. Ona göre hükümetin temeli insanların genel iradesi

³⁸⁸ J. J. Rousseau, "Si le Rétablissement des Sciences & des Arts a Contribué à épurer les mœurs," *Oeuvres de J. J. Rousseau*, tome premier, Paris: Chez Defer de Maisonneuve, 1791, s. 60-61.

³⁸⁹ Rhys, *Philosophy and Theology*, s. xvi-xvii.

³⁹⁰ Merriman, s. 412.

idi.³⁹¹ İnsanların bireysel özgürlüğünü fikirlerinin temel ilkelerinden sayan Rousseau, kendisine güvenen insanın içerisinde yaşadığı toplumun kurallarını aşarak, doğru gördüğü yolda ilerleyebileceğini belirtmiştir. “Karakter ve anlayış olarak Rousseau bir demokrat” idi ve tüm insanların temelde “özgür ahlaki bireyler” olduğunu kabul etmişti.³⁹² “Kendi kendisini disipline eden bireysel anlayışın” önemine vurgu yapan Rousseau, insanî duyguları önemsemiş, ideal devletin de bireysel duyguların gelişimine katkı sağlayan bir devlet olduğunu iddia etmiştir.³⁹³

Rousseau’nun “eğitim hakkında yazılmış en büyük kitaplardan”³⁹⁴ birisi olan Emile (1762) adlı kitabı dönemin sansasyon yaratanları arasına girmiştir. “Her şeyin doğanın yazarı tarafından iyi, her şeyin insan eliyle bozulduğunu” iddia eden eser, Emile’in ilkel faziletlerinin modern kültür elinde bozulmadan kalmasını idealize etmiştir. Rousseau, doğal ortamında yaşayan insanın faziletli, özgür, eşit ve mutlu olduğunu, medeniyet sayesinde sonradan bozulduğunu ileri sürmüştür. Eğitimin özgür ve doğal olması gerektiğini, toplumun yüzeysel ve bozukluğunun yarattığı eğitimden kaçınılmasını tavsiye etmiştir.³⁹⁵ Voltaire kitabı okuduktan sonra Rousseau’nun idealize ettiği ilkel duyguları gülünç bulmuştur. Hiç kimsenin Rousseau kadar uğraşarak medeni bir kimseyi vahşi bir yaratığa çevirmediğini belirtmiştir.

The Social Contract (1762) (Toplumsal Anlaşma)”politik felsefe ile ilgili en büyük” ve “hakkında en fazla konuşulan ancak en az okunan kitap,”³⁹⁶ Rousseau’nun sosyal hayata dair düşüncelerini dile getirdiği önemli bir eseridir. Burada Rousseau insanların özgürlüklerini koruyabilmeleri için nasıl sosyal örgütler kurmaları gerektiği üzerinde durmuştur. “Tüm insanlar özgür doğar, fakat onları her yerde zincirler bekler” özlü sözü ile bilinen Rousseau, hükümetin bireyin özgürlüğünü kısıtlamasına rağmen “gerekli kötülük” olduğunu iddia etmiştir.³⁹⁷ Bireylerin güvenlik ve düzen için özgürlüklerini

³⁹¹ Norman C. Rothman, “The Enlightenment,” *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 121.

³⁹² Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, s. 34-36.

³⁹³ Hampson, *The First European Revolution*, s. 181.

³⁹⁴ Rhys, *Philosophy and Theology*, s. x.

³⁹⁵ Vault, *Modern European History*, s. 160-161.

³⁹⁶ Rhys, *Philosophy and Theology*, s. viii.

³⁹⁷ Vault, *Modern European History*, s. 160. Sınırsız bireyselliği eleştiren Rousseau, bireyin toplumun bir ferdi olduğu düşüncesinden hareketle bireyin toplumun genel iradesine boyun eğmesi gerektiğini belirtmiştir. Genel iradenin

genelin çıkarlarına terk etmelerinden bahseden Rousseau, genelden bahsederken siyasi hakları eşit olan herkesi kastetmiştir. Vatandaşlık anlayışını şekillendiren bu düşüncede, vatandaş olan bireyin diğer vatandaşlar tarafından yönetimini özgürlüklerin korunmasında elzem bir temel olarak görmüştür. Egemenliğin, düzenin ve özgürlüğün ortak iradede kaynaklandığını belirtmiştir. İrade olarak “herkesin iradesi” ile “genelin iradesi” düşüncesini ortaya koymuştur. Herkesin iradesi şahsî çıkarları ön plana çıkarırken, genelin iradesinin ise ortak çıkarları koruduğunu, bu iki iradenin birbirine muhalefetinin de toplumsal anlaşmayı doğurduğunu belirtmiştir. Genelin iradesinin “insanî özgürlüğün siyasî kurumlara kabul ettirilmesi” olduğunu yazmıştır.³⁹⁸

Rousseau düşüncelerini “saf aklın yönettiği ve sebeplere dayalı kısa, açık ve etkili cümleler” ile açıklamıştır. “Bir çeşit ince gerçekçilik” onun gözlerini “olağandışlık, ruhi tecrübe ve metafizik” gibi şeylere kapamasına yol açmıştır. İnsanı temel alan ve “aklın” öncülüğünde her şeyin cevabının bulunacağına inanan Rousseau dünyanın insanın aklı ile şekillendirilebileceğini kabullenmiştir. Yaşadığı dönemde Rousseau çoğunluk tarafından “mükemmel sosyal düzen ve mükemmel gerçekçilikle insanların kendi kurtuluşlarını sağlayan bir peygamber” olarak görülmüştür. Bununla birlikte kendi kullandığı “dışlanma” ve “genel irade” gibi ifadeler bir çeşit Romantizmin etkisinde olduğunu göstermiştir.³⁹⁹

Denis Diderot (1713-1784)

Denis Diderot (1713-1784)’nın Encyclopedia’sı Aydınlanmanın koordinasyonu kadar geniş etkisini ortaya koymaktadır. Bir zanaatçının oğlu olan Diderot oyunlar, sanat kritikleri, tarih, din kitabı ve felsefe alanlarında yazmıştır. Voltaire gibi o da çağının en etkili okulları olan Cizvit okullarında okumuştur. Bir süre papaz olmayı kafasına koymuş, kilise için hutbeler yazmaya başlamıştır. Ancak para

gerçek kapsamını ortaya koyamayan Rousseau, tüm bireylerin ortak katılımı ile oluşacak genel iradenin idareyi az sayıda bir idareciye terk edebileceğini vurgulayarak genel iradeye uygun hareketin bir çeşit özgürlük olduğunu iddia etmiştir. Kendisi direk olarak demokrasiyi benimsememekle birlikte “genel irade” yaklaşımı demokrasinin gelişimine katkı sağlamıştır.

³⁹⁸ Rhys, *Philosophy and Theology*, s. xxx-xxxv. Genelin iradesinin ortak çıkarları koruyup koruyamayacağı tartışmasına, kısır düşünceleri ve dar görüşlülüğü ortadan kaldırarak ideal olanı savunan Rousseau konuya olumlu yaklaşmıştır.

³⁹⁹ Gerhart Neimeyer, “Enlightenment to Ideology: The Apotheosis of History,” *Modern Age*, 35:2 (Winter 1992), s. 118-119.

kazanarak metresini memnun etmek için pornografik roman yazmıştır. Kadınların erkekten daha eksik yaratılmış olduğuna dair geleneksel kanının yanlışlığını ileri sürerek, bu düşüncenin doğallığa aykırı olduğunu savunmuştur. Doğal ilimlerin metodu ile siyasî ve ekonomik problemlerin çözülebileceğini iddia eden Diderot ve diğer aydınlanma filozofları, evrenin kendi kendisini idare eden bir sistem ve maddenin temel olduğunu, evreni idare eden sistemin gizemlerinin ilmi yöntemle keşfedilebileceğini, bu tür keşiflerin de sonuna kadar insanın faydası için sömürülebileceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁰⁰

Encyclopedia Diderot'nun yirmi beş yıllık çalışmasının bir ürünüdür. Eser aydınlanmanın en gözde eserlerindendir. Eserin oluşum fikrinde bilginin gerçekçilik demek olduğu düşüncesi yatmıştır. Sosyal ve siyasi kurumların da gerçekçilik temelinde şekillenmesi amaçlanmıştır. Her şeyin kritiğe açık olduğunu savunan Diderot, insanı merkez alan çalışmalarla insanların düşünce şeklinin değişeceğine, böylece de Fransa'ya şan geleceğine inanmıştır.

Encycloğedia 1751'den başlayarak yirmi yıllık bir sürede baskısı yapılmıştır. 28 cilt olan eserde 70.000 makale ve 2.885 şekil ve resim yer almıştır. Kitabın alt başlığında "A Classified Dictionary of the Sciences, Arts and Trades" (Ticaret, Sanat ve Bilimin Bir Düzenlenmiş Sözlüğü) adı yer almıştır. Böylece Batıda o güne kadar geliştirilen bilgilerin toplu bir eserde sunulması amaçlanmıştır. Kitapta Voltaire, Montesqueiu, Rousseau ve Buffon gibi önde gelen düşünürlerin yazıları yer almıştır. Diderot Ansiklopedisi ilmi ve bilimselliği ön plana çıkarırken, insanın erdemliliğini önemserken, toplumdaki batıl inanışları yermiştir. Dahası Afrika'da yapılan siyahi köle ticaretini ve adaletsiz vergileri eleştirmiştir.⁴⁰¹

Ansiklopedinin ünü kısa sürede Avrupa'ya yayılmış, basımından önce tüm sayıları satılmıştır. Eser Fransa'nın dışında da arzu ile karşılanmış, Amerika'da Thomas Jefferson Ansiklopedinin satımına yardımcı olmuştur. İspanya'da ise Engizisyon mahkemesi eserin satımını yasaklamıştır. Papa kitabı kınamıştır. Fransa'da eserin yedinci cildi yasaklanmıştır. 1770'ten sonra Fransa Ansiklopedinin yayımı üzerindeki yasakları kaldırmıştır. Bunda ekonomik kazanç daha etkili rol oynamıştır.

⁴⁰⁰ Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, s. 17-18.

⁴⁰¹ Norman C. Rothman, "The Enlightenment," *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 121.

İngiliz Aydınlanması

Aydınlanma tüm dünyaya yayılmış olsa da Avrupa ve Amerika'da daha etkili bir tarih yaratmıştır. Büyük Britanya'da "din konusunda en fazla şüpheci" olan David Hume ve hükümetten ziyade "pazarın arz ve talep doğrultusunda tanımlanamayan elinin" ekonomiyi idare ettiğini iddia eden Adam Smith "İskoç Aydınlanmasının" önde gelen isimleri olmuştur. Adam Smith "serbest ekonominin" de babası olarak eseri *The Wealth of Nations* (1776)'i yazmıştır. Merkantilist ekonomi anlayışına saldıran Smith, bir milletin zenginliğinin çiftçiler, zanaatkarlar ve fabrika işçileri tarafından üretilen mallara dayandığını belirtmiştir. Merkantilizmin milletin zenginliğini kısıtlayan bir rol oynadığını iddia etmiştir. İnsanların "ekonomik çıkarlarının peşinde olabilmesi için özgür bırakılmaları gerektiğini" vurgulamıştır. Her bireyin ekonomik zenginlik için çabalarının genelin ekonomik kalkınmasına katkı sağlayacağını belirterek, hükümetlerin ekonomiyi düzenleyen kurallar koymak yerine, bireylerin can, özgürlük ve malların korumakla görevli "pasif polisçilik" rolü oynaması gerektiğini önermiştir.⁴⁰² Amerika'da "Tanrı'nın evrende şahsi olmayan bir güç olduğunu" iddia eden deist Thomas Jefferson ve Thomas Paine, Newton'un evrenle ilgili yaklaşımlarını önemsemişlerdir.⁴⁰³ Thomas Paine'in Aydınlanma düşüncesinden etkilenecek yazdığı *Common Sense* (Ortak Duygu) Amerikan Bağımsızlık Savaşının çıkmasına ve Amerika'nın demokratik bir devlet sistemi kazanımında etkili olmuştur.

Alman Aydınlanması

Fransız aydınlanma filozoflarının etkisi Almanya, Rusya, İngiltere ve diğer ülkelerde kendisini göstermiştir. Prusya kralı II. Frederick, Rus Çariçesi II. Chaterina kendilerini "aydınlanmış despot" görmekle gurur duymuşlardır.

Almanya'da aydınlanmanın değişik bir etkisi ortaya çıkmış ve alman idealizmini doğurmuştur. Bu gelişmede Alman düşünür İmmanuel Kant önemli rol oynamıştır. İdealizme göre dünyaya bakış sadece duyular yoluyla değil de duygular yoluyla olmalıydı. Millî kültür ve anlayış dünyayı tanımaya yardımcı alınmalıydı.

⁴⁰² Viault, *Modern European History*, s. 163.

⁴⁰³ Norman C. Rothman, "The Enlightenment," *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 121-122.

Bir zanaatçının oğlu olarak doğan İmmanuel Kant *Critique of Pure Reason* (1781-Sade Aklın Kritiği) adlı eserinde rasyonel aklın tek başına dünyayı anlamada yeterli olmadığını, her bireyin kendi deneyimlerinden doğan anlayışı ile dünyayı kavradığını belirtmiştir. Bu düşünce on dokuzuncu asrın romantizminin temelini oluşturmuştur. Kant 1784'tarihli makalesi "An Answer to the Question: 'What is Enlithtenment?'"da toplumun "rasyonel tartışmalar" yapılarak "geleneklerin kısıtlayıcı bağlarının" kırılabilceğini belirtmiştir. Ancak Alman entelektüelleri Alman halkını rasyonel aklın ışığında eğitmeyi başaramamıştır.⁴⁰⁴

Avrupa ve dünyada entelektüellik aydınlanma ile kök salmıştır. Entelektüeller Fransız aydınlanmasının etkisinde kalarak, Fransa'da aydınlanma ile canlanan düşünceleri kabul etmişlerdir. Habermas'ya göre Fransızlar modern entelektüelliği yaratırken, Almanlar entelektüellerden şüphe etmeye devam etmiştir. Entelektüellere yönelik "kışkırtıcı", kendini beğenmiş", "şüpheci", "dejenere", "çıkarıcı", "devrimci", "komplocu", "köksüz", "Yahudi" ve "ırki olarak yabancı" gibi yakıştırmalar kullanılmıştır. Almanya'da entelektüel hayata olumlu bakış ve yaklaşım ancak İkinci Dünya Savaşından sonra zemin edinebilmiştir.⁴⁰⁵ Almanya'daki militarizmin, aşırı sağcı akımların ve tek lider kültünün gelişmesine entelektüel geriliğin rolü olduğu aşikardır. Geniş düşünceye ve düşünüre şüphe ile yaklaşan bir ülkede halkı aydınlar değil de siyasiler, güç peşinde koşan ihtiraslı kişiler elde etmiştir. Bu da Almanya'yı iki defa dünya savaşını başlatan gelişmeleri doğuran ülke durumuna düşürmüştür.

Aydınlanmaya Yönelik Eleştiriler

Aydınlanmacılar mutlak monarşilerin sınırsız gücüne, doğumdan kaynaklanan asillğe, devlet kiliselerine ve merkantilizmden olduğu gibi ekonomi üzerindeki devlet kontrolüne karşı çıkmışlardır. Mutlak hakimlerin keyfi ve rastgele güç kullanımının insanların doğal haklarını zedelediğini ve insanların kendi doğal güçlerinin varlığına varmasının faydalı olacağını belirtmişlerdir. Düşünme ve adalet hissi olan insanın bu hasletlerini yerine getirebilmesi için tam özgür olması

⁴⁰⁴ Peter Lassman, "Enlightenment, Cultural Crisis and Politics: The Role of the Intellectuals from Kant to Habermas," *The European Legacy*, volume 5, No. 6, (2000), s. 820. 815-828.

⁴⁰⁵ Lassman, "Enlightenment, Cultural Crisis and Politics: The Role of the Intellectuals from Kant to Habermas," s. 815-828.

gerektiği ilkesini savunan aydınlanmacılar, en iyi hükümet, en iyi ekonomi gibi en az yöneten hükümet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mutlak monarkların “tanrısal hak” ile daha fazla ilgilenirken halkın iyiliği ile daha az kaygılandıklarını belirten aydınlanmacılar, insanın doğal olarak “iyi” olduğunu, mutlak yönetimin onları yozlaştırdığını iddia etmişlerdir. İnsanları yozlaştıran her şeyle mücadele edilmesi gerektiğini kabul etmişlerdir. Mutlak otoritenin insanlığının doğal haklarına ve insani yaşantısına zarar verdiğini belirtmişlerdir.⁴⁰⁶

Aydınlanmacılar mutlak, otoriter ve despot hükümetlere karşı iken hükümetin varlığının gerekliliğine inanmışlardır. John Locke ve sonraki aydınlanmacı düşünürler hükümetlerin insanların mal ve mülklerinin korunmasını sağlaması, yabancı düşmanlara karşı koruması, düzeni sağlaması ve insanların doğal haklarını koruması gerektiğini belirtmişlerdir. Tüm insanların “vazgeçilemez haklarının” olduğunu ve bu hakların başında “yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama hakkı” bulunduğunu ifade etmişlerdir. Hükümetin halkın genelinin zenginliğini ve korunmasını sağlamakla sorumlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hükümetin kendisinin, halkın özgür iradesi ile bir araya gelerek temel haklarını korumak için oluşturdukları bir kurum olduğunu, dolayısı ile hükümet etmenin halkın gönüllü izin vermesine bağlı bulunduğunu belirtilmiştir. Hükümet halkın temel haklarını ihlal ettiğinde ise verilen “gönüllü iznin” geri çekilebileceği ve dolayısıyla da hükümetin gayrimeşru bir duruma düşerek görevinin sonlanacağını iddia etmişlerdir.

Aydınlanmacılar hükümetin yapısı ve çeşitliliği ile ilgili farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Hükümetin direk demokratik hükümet kadar kısmi hükümet ve merkezi hükümetin baskısına karşı yerel hükümetler şeklinde olabileceğini belirtmişlerdir. Rousseau tam demokrasinin küçük ülkelerde daha iyi işleyeceğini, Diderot bencil çıkarların önüne geçilmesi gerektiğini ve birçok aydınlanmacı ise bireysel hakların ve mutluluğun ancak diğerlerinin hakkının ve mutluluğunun gözetilmesi ile mümkün olacağını kabullenmişlerdir.

Aydınlanmaya yönelik olumlu yaklaşımlar daha yoğun olmakla birlikte bazı düşünürler aydınlanmanın olumsuzlukları üzerinde durmuştur. Aydınlanmanın ne olduğu konusunda kavram kargaşası her zaman kendisini göstermiştir. Aydınlanmanın “akıl çağının”

⁴⁰⁶ Norman C. Rothman, “The Enlightenment,” *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 122.

zirvesi olarak kabul edildiği gibi bunun pratik faydası konusunda endişelerini dile getirenler de bulunmuştur. Geç aydınlanmacılardan Alman düşünür İmmanuel Kant (1724-1704)'a göre aydınlanma ile bireyin entelektüel ve moral yönü özgürleşmiş ancak siyasi ve sosyal olarak özgürleşmemiştir. Birey eleştirel düşünmeye ancak sadık kalmaya devam etmiştir. Kant meşhur eseri *Critique of Pure Reason* (Saf Aklın-Gerekçenin Kritiği)'da insanlarda birtakım içsel duygu ve değerlerin bulunduğunu belirterek, "derinlik, güzellik, amaç ve Tanrı"nın bunlar arasında olduğunu ifade etmiş ve aklın ötesine gitmiştir. Dinamik ve ayık bir aklın varlığını önemseyen Kant, ilim, akıl ve gerekçelerin Tanrı'yı yok sayamayacağını, ahlaki ve dini değerlerin ilmi ve akli değerler yanındaki varlığını kabullenmiştir.⁴⁰⁷ Doğanın bir fenomen olduğunu belirten Kant, insanların bu fenomenden mümkün olduğu kadar "gerçek bilgiyi" alabileceğini iddia ederek,⁴⁰⁸ tüm bilgilerin tecrübe ile başladığını belirtmiştir. Bilgilerin tecrübe ile başlamasına rağmen, tüm bilgilerin tecrübelerden yükseldiğini reddetmiştir. Bilgilerin büyük kısmının algıların doğal etkileşiminden ortaya çıktığını, duyulan algının da uzun pratikler ile bilgi değeri kazandığını iddia etmiştir.⁴⁰⁹ Aydınlanmacıların ilmi ve aklı "fazlaca" kullandığı iddia edilerek idealizm ve duyguları göz ardı ettikleri belirtilmiştir. Dini konularda gösterilen zayıf ve eleştirel yaklaşımın ateizmi güçlendirdiği iddia edilmiştir.

On dokuzuncu asırda aydınlanmacılar genellikle "aşağı" görülmüştür. Rousseau "pratik olmayan" bir idealist, Voltaire ise "dürüstlükten yoksun" realist olarak görülmüştür. Avrupa merkezli ve tutucu görüşe sahip olanlar da Aydınlanma filozoflarını eleştirmiştir. Onlara göre ilim devrimi, Descartes ve Locke'ın "şüphelilikleri", antropolojik buluşlar ve tarihi kritikler geleneksel Hristiyan değerlerini, Aristo felsefesini ve Avrupalı bakışı (Eurocentric Outlooks) "dinamitlemiştir". Marksistler aydınlanmayı serbest ekonomi, bireysellik, faydacılık ve liberalizm gibi feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan burjuvazi ideolojisini "şampiyon" etmekle eleştirmiştir.

⁴⁰⁷ Rothman, "The Enlightenment," s.123.

⁴⁰⁸ Kant's *Critique of Judgement*, editör J. H. Bernard, London: Macmillan and Co., 1914, s. xv.

⁴⁰⁹ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, çeviren J. M. D. Meiklejohn, New York: P. F. Collier and Son, 1900, s. 43.

Aydınlanmanın ülke ve toplumlara göre farklı kalıplara konulduğunu iddia edenler olmuştur. Aydınlanma Bohemia'da ekonomik ve teknolojik gelişmeye yol açarken, İskoçya'da "kabalıktan" "kibarlığa" geçişi, İsveç ve Kuzey Almanya'da Protestanlığın özgürleşmesini, Avusturya ve Rusya'da "vatanperverlik" duygularının artmasını sağladığı belirtilmiştir.⁴¹⁰

Aydınlanma bireyselliği, kişi hak ve hürriyetlerini, özgürlüğü ve özel mülkiyeti desteklemiştir. Asırlarca belli bir dinin, mezhebin, tarikatın, bölgenin ve aşiretin üyesi olan ve kendisini bir insan olarak kişi ve birey yerine aيداتlığını taşıdığı yapının sıfatı ile değerlendiren kimselerin, sıfatlıktan çıkarak gerçek yönlerini, insanlıklarını, bulmalarına katkı sağlamıştır.

Aydınlanmanın önemsedığı birey sorumsuz, kendi çıkarını düşünen ve toplumdan uzak yaşayan bir kişilik yerine, hak ve hürriyetini kavramış, topluma, millete ve devlete karşı sorumlulukları olan bir kişiliktir. Aydınlanmış kişilik haklarını bilirken ve sorumluluklarını takdir ederken bunları bir başkasının baskı veya otoritesi ile değil, kendi bilinci ile anlayan kimsedir. Aşiret, dini gurup ve tebaa anlayışını yıkararak, bireyin özgürlüğüne bağlı, devlette millet nizamı, dünyada ise insani değerleri önemseyen bir sosyal yapı içerisinde kalmayı yeğleyen kişilikler aydınlanmayı takdir etmişlerdir.

Aydınlanmanın dini ve geleneksel yapıları tahrip edici, bireyin sorumsuz davranışlarını teşvik edici bir yapı olduğu eleştirisi mümkündür. Ancak, aydınlanma dini gerekli görmüş, dini dogmalar, otorite ve güdüme karşı çıkmıştır. Bireyin dinini ve inanışını istediğı gibi yapma yolunu açmıştır. Bir yerde kilise baskısına dayalı dindarlık yerine, bireyi kendi hür iradesi ile dinini yaşama ve iman etme kapısı aralanmıştır. Geleneklerin ne olduğu konusunda tek bir tanım yapmak mümkün değildir. Bir yerde gelenekler, yerine ve zamanına göre insanın ihtiyacı olan tarzları benimsemesi anlamına gelmektedir. Hür bireylerden oluşan toplumlar kendi gelenek ve göreneklerini yapılandırabilmektedir. Gelenek ve göreneklerin dogmatik bir yapı olduğunu iddia etmek, zamanın ruhuna uygun davranışları reddetmek anlamı taşır ki toplumların zaman dışı kalmasına katkı sağlar. Oysa gelenekler zamanın akışı içerisinde değişken ve insani ihtiyaçlara cevap veren bir nitelikte olmalıdır.

⁴¹⁰ Roy Porter, "Reading History: The Enlightenment," *History Today*, 32:2 (February 1982), s. 51-52.

Aydınlanmanın Etkileri

Filozofların düşünceleri eğitimi ve eğitilmiş insanların sayısını olumlu yönde etkilerken, eğitilmiş insanların artması filozofların etkisini güçlendirmiştir. On yedinci asrın sonlarına doğru İngiltere, Fransa, Hollanda ve Alman devletlerinde halkın yarısı, hatta üçte ikisi, okuryazar konuma gelmiştir. Buralarda kadınların dahi yarısı veya üçte biri okuryazar olmuştur. Romanlar, haftada birkaç defa basılan gazeteler ve diğer yayınlar geniş okuyucu kitlesine ulaşmıştır. İngiliz süreli yayınları on sekizinci asrın ilk üçteyine içerisinde yedi kat çoğalmıştır ki bu ülkede halkın ilim ve tarih hakkındaki ilgisini göstermesi bakımından önemlidir. Büyük şehirlerde halk kütüphaneleri ile evlerde şahsi kütüphaneler halkın okuma arzusunu ortaya korcasına çıkmıştır.

Aydınlanma düşüncesinin yayılmasında, halkın gittikçe sınıfsız bir topluma dönüşmesinde ve bilgilenmesinde konferans ve toplantı salonlarının, akademilerin önemli rolü olmuştur. Paris, Viyana, Londra gibi yerlerde düşünürlerin yazdıkları seçkin topluluklar önünde okunmuş, anlatılmış, tartışılmış ve konuşulmuştur. Bu çalışmalar bir yanda aydınlanma düşüncesinin yayılmasını sağlarken, diğer yandan halkın dünyaya bakışını değiştirmiştir. Bu toplantılarda Anton Mesmer (1734-1815)'in elektromanyetik iyileştirme ve insanın sınırlar yoluyla evrenle buluşması konularındaki anlatımları geniş dinleyici kesimine ulaşmıştır. Ancak Fransız Akademisi "Mesmerizm" denilen bu gelişmeyi reddetmiş, şarlatanlık olarak nitelemiştir.

Aydınlanma filozofları bilimin insanların sosyal hayatına çareler bulacağı ümidini taşımıştır. Daha iyi toplumların yaratılması için ilim devrimini alkışlamıştır. İlim devrimi ile evren, coğrafya ve doğa hakkında yanlışlıkların düzeltilerek, ilimde huzurlu bir gelişme anlaşıyor doğduğunu belirten aydınlanmacılar, sosyal hayatı huzursuz eden bilinmezliklerin, yanlışlıkların ve eksikliklerin ilim yoluyla giderileceğine inanmışlardır.

Birer ilim kurumları olarak akademiler güçlerini artırmışlardır. Bu kurumlar hem halka ve hem de kendilerini finanse eden krallara hizmet etmişlerdir. Buralarda aydınlanma düşünceleri tartışılmıştır. Hemen hemen her konu ile ilgili entelektüel ve ilmi bakışı cesaretlendiren ve güçlendiren makale yarışmaları yapmışlardır. Sadece 1780'lerde 600'den fazla makale yarışması yapılmıştır. Bununla birlikte bu dönemin Fransa'sında ve diğer ülkelerinde

değişen şiddette sansür uygulanmıştır. Hollanda gibi oldukça özgürlükçü olan bir ülkede dahi Diderot'nun *Philosophic Thoughts* adlı kitabı dine fazlaca saldırıyor iddiası ile yasaklanmıştır. Fransa'da kitaplar ve diğer basım malzemesi baskıya verilmeden önce sansür komitesince gözden geçirilir, ancak uygun bulunursa basılırdı. Uygun bulunmayanlar yakılırdı. Kitabı yazan kimsenin yazıları aşırı din karşıtı bulunursa cezalandırılırdı.

Aydınlanma ünü günden güne artan tarih ilmi için önemli katkılarda bulunmuştur. İnsanların tecrübelerini öğrenme ve öğretme yolunda çabalayan filozoflar tarihin bir ilim olarak gelişmesinde etkili olmuşlardır. Klasik Yunan'dan beri Avrupa'da tarihe yönelik çok az bir ilgi vardı. Bu dönemde kilise babaları halkı kendi öğretileri ile öteki dünyaya hazırlamanın ötesinde bir şey yapmamaktaydı. Aydınlanma döneminde insanoğlunun geçmişi, geçmiş tecrübeleri önem kazanmaya başlamış, sadece Avrupa değil diğer coğrafyalar da öğrenilmeye başlanmıştır. Edward Gibbon (1737-1794)'un *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* tarih çalışmalarının merkezine oturmuştur.

Aydınlanma filozoflarının doğa, insan, toplum, hükümet ve özgürlük konularındaki düşünceleri Avrupa'da asırlardır bu alanlarda kabul gören normların çatırdamasına ve yıkılmaya başlamasına yol açmıştır. Kölelik özgürlük anlayışına ters görüldüğü için lanetlenmiştir. Aydınlanmanın önemseydiği aklın öncülüğünde sorunlara çareler aramak düşüncesi insanların bilmediklerini öğrenmesine, bilgileri arttıkça da sorunların cevaplarını bulmalarına yol açması insanlığın bilinçli özgürlüğüne katkı sağlamıştır. İnsanlık ve insanî olan şeyler gelişme ve ilerleme trendine girmiştir. Buna bağlı olarak insanın evrensel olarak değeri artmaya ve dünyada insan hakları alanında olumlu gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Hurafe, önyargı ve batıl inanışlardan sıyrılmış, daha insancıl ve rasyonel insanların olduğu bir dünya yolunda önemli kazanımlar sağlanmıştır.⁴¹¹

Avrupalı krallar aydınlanma düşüncesinin doğurduğu yeni toplumsal ve siyasi ortamın farkında olmuşlardır. Bu dönemde

⁴¹¹ Kai Nielsen, "Marx and the Enlightenment Project," *Critical Review* (New York), 2:4 (Fall 1988), s. 59-60. "Aklın öncülüğü" (the use of reason) ifadesi "ilmi araştırmaya dayalı, akılla şekillenen ve derin düşünce ile olgunlaşan" bir süreci anlatmada kullanılmıştır. Aklın öncülüğünde sebepler ve faktörler önemlidir. Bunlara dayalı sonuçlar çıkarılır.

devletlerin halklarına sundukları özgürlük ve mutluluk oranında ülkelerin ileri ve gelişmiş olacağı kabul edildiğinden monarşiler kendilerini aydınlanmış görmekten gurur duymuştur. David Hume'un de vurguladığı gibi bir devletin meşruluğu halkına yaptığı iyi şeylerle ölçülmeye başlanmıştır. Voltaire ve Diderot gibi önde gelen düşünürler kralların aydınlanmış despotluğunu övgü ile anmışlardır. Rus çariçesi II. Katerina, Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa ve Alman Kralı II. Frederick önde gelen aydınlanmış despotlar olmuş ve bunlar kendilerini aydınlanmış despot olarak tanımlamaya gayret etmiştir. Aydınlanma fikirlerinin etkisinde kalan despotlar gelişmeci hükümet fikrini kabul ederek, geçmişin batıl inanışlarından ve despotik uygulamalarından uzak durmaya çalışmışlardır. İlim ve sanata verilen önemi artırmışlardır. Aydınlanmış monark kendisini "devletin hizmet edenleri arasında ilk" kimse olarak görmeye, görevinin ise tüm tebaanın zenginliği ve müreffehliği olduğunu kabul etmiştir. Hükümdarın devletin temsilcisi olduğunu, halkı ile birlikte bir bütün teşkil ettiğini, yöneten ile yönetilenin ancak birlikteliğinde mutlu olunacağını belirten Alman Kralı II. Frederick, işkenceyi ilga edip, herkesin eğitilmesi için zorunlu okullaşmayı ilan etmiştir. Rus Çariçesi II. Katerina ülkedeki yetim ve bakıma muhtaç çocuklar için koruma evleri kurmuş, hastane yapımına hız vermiştir. II. Katerina "en yüksek güzelliği yakalamak" için monarşinin görevinin "halkın doğal özgürlüğünü elinden almak" değil, "onların hareketlerini doğrultmak" olduğunu iddia etmiştir. İşkenceye karşı olan aydınlanmış monark II. Katerina, döneminde yaşanan Pugaçev ayaklanması sonrasında yakalanan Pugaçev'e işkence yapılmasına rıza göstermemiştir. Ancak hiçbir aydınlanmış despot kendi egemenlik haklarının ciddi kısıtlanmasına rıza göstermemiştir. Sadece halın sesini cılız dile getirdiği "danışma meclislerinin" varlığına müsaade etmişlerdir.⁴¹² Rousseau ise mutlakıyet ile aydınlanmanın birbiri ile uyuşmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.

Rus çariçesi II. Katerina Montesquieu, Voltaire ve Rousseau'nun eserlerini okumuş, Diderot'yu Rusya'ya davet etmiş ve burada ağırlamıştır. Diderot'nun ülkede medeniyetin geliştirilmesi gerektiği yolundaki sözlerine inanarak daha medeni bir Rusya yapmaya çalışmıştır. Bu bağlamda özel matbaaya ilk defa müsaade ederken,

⁴¹² John F. Murphy, "Enlightened Despotism in Europe," *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 119-120; Norman C. Rothman, "The Enlightenment," *The Encyclopedia of World History 1750-1900*, s. 122.

devlet matbaasındaki çalışmaları hızlandırmıştır. Onun zamanına kadar yılda bir düzine ancak kitap basılırken, bu oran dört yüze çıkmıştır.

Kendisini Aydınlanmış despotlardan gören II. Frederick, Voltaire'e ayrı bir önem vermiştir. Tebaasını insan doğasına uygun mümkün olan en üst düzeyde mutlu etmek amacıyla olduğunu belirterek, Almanya'da serflüğü kaldırdığı gibi, lordların elinde serflerin cezalandırılmasını ve hizmet ettirilmesini yasaklamıştır. Adaletin devlet görevlileri eliyle yapılmasını sağlarken, sansürü büyük oranda kaldırmıştır. Prusya'da idam cezasını yasaklamıştır. Prusya'da başlattığı kanunlar 1794'de tamamlanmış, bu kanunlara göre Yahudiler dahil herkes dininde ve vicdanında özgür kılınmıştır. Yapılan gelişmelere rağmen Prusya'da asiller ile genel halk arasındaki farklılıklar devam etmiştir. II. Frederick'in kanunlarının ve icraatının genel amacı tebaanın eşitliğinden ziyade devletin gücünü artırmak olmuştur.

Aydınlanmanın kırsal kesimlere yansımaları geç ve sınırlı kalmıştır. Birçok yerde köylülerin asiller elinde sıkıntıları devam etmiştir. Fakirlik, açlık ve kıtlık köylülerin kayıplarını derinleştirmiştir. Avusturya'da Kraliçe Maria Theresa köylülerin durumunu düzeltmeye çalışmış, çalışırken de onları koyun gibi görmüştür. Ona göre koyunların daha iyi süt ve yün vermesi için daha iyi beslenmesi gerekmektedir. Avusturya Kralı II. Joseph 1781'de serflüğü kaldırmıştır ancak köylülerin lordlarına yıllık bir vergi vermesi zorunluluğunu koymuştur. Köylünün lordun toprağı terk edebilmesinin önü açılmış, bu da devletin köylüyü direk ve daha etkili kontrol etme ve ondan yararlanma imkanını doğurmuştur. Bir başka deyişle Avusturya kralı reformlarını köylünün özgürleşmesinden ziyade devletin güçlenmesi için yapmıştır.

Okullaşma ve eğitim kalitesindeki artış ile aydınlanma düşüncesi arasında direk bir bağ meydana gelmiştir. Eğitimli halkın başarı ve gücünü anlayan Avrupalı devletler gittikçe artan oranda eğitime ve okullaşmaya daha fazla yatırım yapmışlardır.

Aydınlanma düşüncesi "devrimci" bir karakter taşımıştır. Kurulu ve değişmez zannedilen kurumların insanlığın maddi ve manevi gelişmesi önünde engel teşkil ettiğine inanan düşünürler, dogmalara ve eski kurumlara karşı mücadele etmişlerdir. Kilisenin görüşlerine ve anlayışına şüpheci yaklaşan aydınlanmacılar laik yapıların

güçlenmesine katkı sağlamışlardır. Ancak aydınlanma çağında kilisenin yaptırımları devam etmiştir. Fransa'da Katolikler 1745 ile 1762 arasında Kalvenist papazlardan altısını ölümle cezalandırmışlardır. Ancak 1760'lardan itibaren aydınlanmanın sağladığı geniş bilgi Katoliklerin daha toleranslı olmasına yol açmıştır.⁴¹³

Filozofların güçlü ve korkusuz fikirleri, devrim niteliğindeki görüşleri ve kurulu düzenleri eleştirileri etkili olsa da hiçbirisi devrim yapmak için eylemde bulunmamıştır. Kalemlerinin gücünden ve öğretisinden öte gitmemiştir. Sayısız broşür, kitap, makale, roman, şiir, eleştiri ve siyasi felsefe kaleme almışlardır. Fransa başta olmak üzere aydınlanmacı yazarlar tüm Avrupa'da etkili bir konuma yükselmişlerdir. Voltaire, Montesquieu ve Diderot gibi krallığı eleştirenler dahi Fransız Kraliyet Akademisine kabul edilmişlerdir. Voltaire'e göre yazarlar sosyal yapının en üst seviyesine idi. Birçokları yazdıkları ile hem prestij ve hem de para kazanmıştır. Yazdıkları ile kendisini geçindirebilen ise Voltaire, Montesquieu ve Holbach gibi birkaç kişi ile sınırlı kalmıştır. Onların fikirleri ise büyük devrimlere—ABD Bağımsızlığı (1776) ve Fransız Devrimi (1789)—esin kaynağı olmanın ötesinde, fikirler temellik ve yeni başlangıçlara kapı aralamıştır.

Aydınlanma düşüncelerinin her alanda gelişmeler doğurduğu muhakkaktır. Adalet alanında da yeniliklerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Önde gelen düşünürlerin eserlerini okuyan Cesare Bonesana (1738-1794) *On Crimes and Punishment* (1764) adlı eserinde devletin adli görevi üzerinde durmuştur. Buna göre devletin başta gelen görevinin insanların vakur yapısına saygı göstererek halkın güvenliğini sağlamak olduğunu belirtmiştir. İşkence ile yargılamaya karşı fikir beyan etmiş olan yazar, işkencenin toplumda kanunlara saygıyı azalttığını ve daha fazla kanunsuzluk doğurduğunu iddia etmiştir. Zengin fakir herkesin eşit şartlarda yargılanmasını savunan yazar, hiç kimsenin suçlu bulunmadan önce suçlanamayacağını dile getirmiştir. Bu düşünce Batı adaletinin ana prensiplerinden birisini oluşturmuştur. Bonesana'nın ve aydınlanmanın etkisiyle İsveç, Prusya ve Avusturya gibi ülkelerde işkence yasaklanmıştır. Bazılarında idam da kaldırılmıştır.

⁴¹³ David D. Bien, "Religious Persecution in the French Enlightenment," *Church History*, 30 (1961), s. 325.

On sekizinci asır aydınlanma çağı olsa da Avrupa’da dini hoşgörüsüzlük devam etmiştir. İngiliz Katolikler, Dissenterler, Avusturyalı ve Fransız Protestanlar ve tüm Avrupa’da Yahudiler ayrımcılığa tabi tutulmuştur. Bunlar genellikle resmi görevlere kabul edilmediği gibi, toprak sahibi olmaları, asilzadelikleri ve ev almaları kısıtlanmış veya yasaklanmıştır. Yahudiler birçok yerde gettolarda yaşamaya zorlanmıştır. Yahudilerin malları yağmalanmaya, kendileri yer yer öldürülmeye devam edilmiştir. 1762’de Ukraynalı köylüler en az 20.000 Yahudiyi öldürmüştür. Ancak aydınlanma düşüncesinin etkisi genişledikçe dini hoşgörü hoşgörüsüzlüğün yerini almaya başlamıştır. Katolik kilisesinin en çok savunucusu olan Cizvit tarikatı birçok ülkede kovulmuştur. Engizisyon mahkemelerinin işlevi yavaşlatılmış veya ortadan kaldırılmıştır. İspanya’da Engizisyon son ölüm fermanını 1781’de vermiştir. Fransa, Avusturya, Rusya ve diğer ülkelerde hem Yahudilere ve hem de farklı mezheptekilere yönelik dini haklar genişletilmiştir. İngiltere’de 1788’de Katoliklerin hakları geri verilmiş, 1792’de de ilk Katolik kilisesi yapımına müsaade edilmiştir. Avusturya’da Kral Joseph II’nin fermanı ile 1781’de Protestanlara haklar verilmiştir ve ilk defa olarak Protestanların memur olması kabul edilmiştir.⁴¹⁴

On sekizinci asırda Aydınlanmanın yaygınlaşması insan hayatında önemli değişimlerin doğmasına yol açmıştır. “Gerçekçiler” genellikle “acımasızlık ve batıl inanışlar” ile mücadele etmiştir. Cadı avcılığı ve cadı yargılama mahkemeleri birçok yerde son bulmuştur. Adli işkence ilga edilirken, ölüm cezası çok nadir durumlar için verilir olmuştur. Diderot’un dediği gibi, “önyargıların zayıflaması nedeniyle insanların hayatı daha insani” bir hale gelmiştir.⁴¹⁵

Aydınlanma filozofları Katolik ve Protestan kiliselerine karşı ağır eleştiriler yapmışlardır. Onlara göre kilise batıl inancın, fanatikliğin ve gereksiz mantığın yuvası idi. Kilisenin desteklediği dinî dogmaların hakimiyeti yerine aklın ve ilmin öncülüğünde seküler bir tarzın sosyal, siyasi ve kültürel hayata gelmesi amaçlanmıştı. Sekülerizmin değer kazanmasına rağmen dini uygulamalar ve anlayışlar varlığını korumuş, belki dini dogmalar yerine vicdan hürriyeti almıştı.

Aydınlanmacılar Avrupa aristokrasisini ve soylularını kınamışlardır. Din adamları sınıfının dinî dogmalara dayalı hayat

⁴¹⁴ Merriman, s. 430-431.

⁴¹⁵ Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, s. 24.

algısını da reddetmişlerdir. Bunların toplumun parçası olmaktansa birer süsleme olduğunu dile getirmişlerdir. Yeteneklerin bir kimsenin sosyal ortamda miras alman geçmişten daha önemli olduğunu iddia etmişlerdir. Ruhban sınıfının gücünü aldığı kilise ile aristokrasi ve kraliyet ailesinin gücünü aldığı mutlak yönetimler aydınlanma için birer “düşman” olmuşlardır.⁴¹⁶ Asırlarca dinî dogmaların beslediği kilise ve kraliyetin beslediği askerî gücün zapt ü rapt altına aldığı halk yığınlarını bireysel hakları, özgürlük, hürriyet ve onurları olan bireyler olarak algılayan aydınlanma sivilleştirmiştir. İlk defa yaygın olarak halk yığınları sivil kimseler olarak siyasî, kültürel, sosyal ve duygusal haklara kavuşmuşlardır.

Aydınlanma düşünürlerinin sosyal, yönetsel ve toplumsal konularındaki görüşleri Amerikan ve Fransız devrimlerinin en önemli sebeplerini oluşturmuştur. Dahası bu görüşler diğer devrimci akımları da etkilemiştir ki Lenin’in sosyalizmi de bunlardan sayılarak dünyada daha iyi yönetim anlayışının farklı fraksiyonlarının devrimci kesimlerce kazanımı kabul edilmiştir.

Halkın prensler, krallar ve hükümdarlar elinde yönetilmesi yerine kurallarla yönetilmesi ilkesini benimseyen aydınlanma düşüncesi mutlak rejimleri reddetmiştir. Yönetim erkinin üç temel gücü olan yasama, yürütme ve yargının ayrılmasını savunmuştur. Halkın yönetimdeki ağırlığını, yönetenlerin de halkın iyiliği için çalışması gerektiğini vurgulamıştır. Bu düşünceler Amerikan Devletinin kurulmasında, Fransız Devriminde ve on dokuzuncu asrın özgürlükçü hareketlerinde etkisini göstermiştir.

Aydınlanma düşüncesinin doğurduğu serbestlik ve özgürlük anlayışında ekonomik yapılar da etkilenmiştir. Ekonomide gittikçe artan oranda serbest ekonomi modeli kabullenilmeye başlanmıştır. On yedinci ve on sekizinci asırların baskın ekonomik modeli olan merkantilizm yerini gittikçe serbest ekonomiye terk etmiştir. Merkantilizm ile devletler yüksek gümrük duvarları kurarak, ticarete ve ekonomide sınırlamalara giderek devletin en fazla kârlı çıkmasını amaçlamaktaydı. Ekonominin temelinde toprağın olduğunu iddia eden dönemin ekonomistleri (physiocrats), tarımsal üretim üzerindeki devlet kontrolünün son bulmasını, iç gümrüklerin kaldırılmasını ve

⁴¹⁶ Sebastian Conrad, “Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique,” *The American Historical Review*, vol. 117, no. 4 (2012), s. 1003-1004.

üretim sınırlamalarına son verilmesini istemekteydi. Onlara göre başlangıçta fiyatlar artacak, üretici de fiyat artışlarına bağlı olarak daha çok üretecekti. Zamanla yeterli ve fazla üretimin sayesinde fiyatlar aşağı çekilecekti. Ülkede bolluk ve bereket olacaktı. Physiocratlar toprak sahiplerinin ilmi metotları uygulayarak daha verimli ve kazançlı üretim yapmalarını da tavsiye etmekteydi.

Kültürel alanda on sekizinci asır millî kültürlerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. İsveçli, Danimarkalı, Rus, Polonyalı, Çek ve diğer milletler kendi millî kültür ve karakterlerini araştırmaya, bunları medya, tiyatro ve diğer alanlarda işlemeye başlamışlardır. Halk müziği, milletin geçmiş popüler hikayeleri ve benzeri mirasları araştırılmaya ve gün yüzüne çıkarılmaya gayret gösterilmiştir. Bu ise millileşmeden önce romantisizmin doğmasına yol açmıştır.

Kamuoyunun ülkede neler olup bittiğine dair ilgi ve alakası gittikçe artmıştır. Siyasi, sosyal, ekonomik, askeri, idari ve kültürel konularda halkın görüşleri uyanmaya başlamıştır. Halkın düşüncelerinin politik ortamda önemi artmıştır. Bu ise millet olma ve millilik duygusunu geliştirmiştir.

Ulus ve milletin oluşması için bireyin özgür olması gerekmektedir zira dini cemaat, tarikat, ayrı sınıflar, aşiret ve benzeri bağlarla örülü topluluklarda milletleşmek zordu. Millet bireylerin hür iradesinin doğurduğu ortak bir siyasi ve sosyal toplum olmaktadır. Millet, vatan, devlet birbiri ile ilintili ve birbirini besleyen kavramlardır. Bunların işlevini yerine getirebilmesi için özgür bireyler olması, özgür bireylerin özgür iradesinden doğan egemenlik anlayışı ve iradenin bulunması esastır. Aydınlanma bireyi özgürleştirerek milletlerin doğmasını sağlamıştır. Birey siyasî olarak millet çatısı altında birleşmiş, milletin yaşadığı topraklar vatan olmuş ve bu vatan üzerinde milletin meydana getirdiği siyasi yapı devlet şeklini almıştır. Modern devlet anlayışı böylece ortaya çıkmıştır. Devletin sultan, kral veya belli bir kesime ait olması, toprakların bu kesimlerin mülkü olması ve insanların da bu kesimlerin güttüğü sürüler olması anlayışı ciddi şekilde sorgulanmıştır. Bireyin özgürlüğü, hürriyeti ve özelinin olması gerekliliği kabul edilmiştir.

Aydınlanma despotizme, ayrıcalıklara, dinî bağınazlığa, kısıtlamalara, keyfi cezalandırmalara, keyfiliğe, adaletsizliğe, fakirliğe karşı mücadele etmiştir. İnsan merkezli, bilimin önemsendiği, bilginin güç sayıldığı, insan aklı ve ilim metodu ile sorunların çözülebileceği

inancına katkı sağlamıştır. İnsanın aklı ile ve bilimsel yöntemle bilinmeyenleri bilinir kılacağına inanılmıştır. İnsan aklı, metafizik konseptlerin yardımı ile “kutsallık” kazanmıştır. Tanrı, birçoklarının anlayışında “sınırsız güç ve hayatın kaynağı” olmaktan ziyade “mimar” olmaya yönelik bir tanımlamaya maruz kalmıştır.⁴¹⁷ Evreni yapan, onun işleyiş kanunlarını gizemli bir şekilde çatan Tanrının, insanı aklı ile serbest bıraktığına inanılmış, insanın doğa gizemlerini anlamaya yetkili kılındığı tezi kabul edilmiştir.

Aydınlanma filozofları tutkuyu önemsemekle birlikte “reason” (akli delil—sebe—“yaratıcı ve aydınlatıcı insan belleğinin sıkı kullanımı”⁴¹⁸) ön plana çıkarmıştır. Dini kabullenerek, faydalı bir kurum olarak kabul etseler de, aydınlanmacılar dinin sade kendi gücüne inanan dogmatik yapısına tepki göstermiş, ilimi metoda ve aklın gücüne saygıyı önemsemişlerdir. İnsanlığın yetenek ve başarılarına inanan aydınlanmacılar, onun ilerleme potansiyeli ile büyük şeyler başaracağını kabul etmişlerdir. Onlara göre düşünceler topluluğu, çalışma, eğitim ve dinamizm daha iyi gelecek sağlamada etkili olacaktı.

İnsanın gururlu kişiliğinden bahseden aydınlanma filozofları, insanın her türlü baskıya karşı mücadele edeceğine inanmışlardır. Dini hoşgörüsüzlüğe, işkenceye ve köleliğe karşı çıkmışlardır. Ancak bazı aydınlanmacılar her bireyin yetenek ve kabiliyeti konusunda aynı derecede başarı ve gelişme beklenmesinin doğru olmadığını kabullenmişlerdir. İnsanın temelde iyi olduğunu kabullenen filozoflar, eğitim ile insanların daha başarılı olacağını düşünmüşler, özgürlük ve hürriyetten ısrarcı olmuşlardır.⁴¹⁹ Siyasi-askeri otorite ile dini otoritenin alternatifi olan, insanı ve toplumu temel alan sivilleşme doğmuştur. Siyasette, ekonomide, sosyal ve kültürel hayatta sivil halkın özgürce rol alması, kendisini serbestçe ifade etmesi ve insani varlığına insanca yaklaşımı arzulaması önem kazanmıştır. Sivilleşme hayatın her alanına yayılırken, sivil toplum örgütleri güçlenmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁷ Niemeyer, Gerhart, “Enlightenment to Ideology: The Apotheosis of History,” *Modern Age*, 35/2 (Winter 1992): 116.

⁴¹⁸ Nielsen, Kai, “Marx and the Enlightenment Project,” *Critical Review*, 2/4 (Fall 1988), s. 59.

⁴¹⁹ Merriman, s. 440-441.

⁴²⁰ Jacobi, “The Enlightenment Redefined: The Formation of Modern Civil Society,” s. 479-480.

Aydınlanmacılar insan merkezli sosyal, siyasi, eğitimsel, kültürel ve sanatsal anlayışları ön plana çıkarmışlardır. Onlar için insanın hür, eşit haklara sahip ve yetenekli olması önemlidir. İnsanların mutluluğu esastır. İnsanı mutsuz edecek her türlü otorite, baskı ve oluşumu eleştirmişler ve bu alanlarda yenilikler yapılmasını önermişlerdir. Dini ve siyasi kurumların varlığını kabul etmişler ancak bu kurumların insani değerlere ve insanca yaşama arzusuna hizmet eder olmasını arzulamışlardır. Dini anlayışta vicdan hürriyetini, siyasi anlayışta ise genelin iradesine dayalı iktidar olabilme ilkesini benimsemişlerdir.

Aydınlanmacılar için insan bireydir ve toplumsal kurallar bireyin mutluluğunu, güvenliğini ve haklarını korumak için vardır. Hayatta her şeyin insani amaç, gaye, ihtiyaç ve istekleri için olması gerektiğine inanmışlardır. Bireysellik, sınıfsız ve geniş toplum olabilmenin, milletleşebilmenin ve genelin hak ve hukukunun objektif olarak korunabilmesinin temeli kabul edilmiştir. Aydınlanma filozofları genel olarak hak ve hukukun gurup, sınıf, cemaat, tarikat, dini farklılıklar, etnik yapılar ve siyasi oluşumlar tarafından gaspına karşı çıkmışlar, bireyin ötekileştirilmesini, ayrımcılığa tabi tutulmasını ve hakkının güçlülerce ele geçirilmesini insanlık onur ve şerefi için zararlı görmüşlerdir. Güçler ayrılığı ilkesini, demokrasiyi, meşrutiyeti ve cumhuriyeti savunmalarının gerisinde yatan gayeler bireyin siyaseten, dini olarak ve sosyal hayatta esarete düşürülmesini engellemek olmuştur.

Aydınlanma kişinin hak ve hürriyetlerine saygı kadar mal ve mülk edinmesi önündeki engellerin kaldırılarak, özel mülkiyetin geliştirilmesine de taraf olmuştur. Özel mülkiyetin gelişimi için toprakların ve diğer ekonomik değerlerin otoritelerce veya ayrıcalıklı sınıflarca elde tutulmasını eleştirerek, bireyin çaba, gayret ve emeğinin sonucu kazanımlarının dokunulmazlığını benimsemişlerdir. Özgürleşen bireyin sosyal sınıflar içerisinde sıkışıp kalmak yerine akli ve yetenekleri sayesinde zenginleşmesinin önünü açmışlardır. Başta Fransa olmak üzere birçok ülke 18'nci asır biterken serflüğü kaldırarak, ülkedeki feodal gelenekten gelen sınıflar ayrılığını kaldırdıklarını ilan etmişlerdir. Kilisenin sınırsız ve zengin arazilerinin ellerinden alınmasına devrimler ve kanunlar destek vermiştir. Rusya ve Osmanlı Devleti'nde bu etki geç ortaya çıksa da Ruslar 1861'de serflüğü kaldırırken, Osmanlılar özel mülkiyetin önünü açan ve miri arazilerin satılmasını sağlayan kanunları 1857'de kabul etmişlerdir.

Aydınlanma ile tarihi, dini ve geleneksel bağlarından bir ölçüde kurtulan ve bireysel olarak varlığını sürdürmek zorunda kalan kişilere yönelik örgütlü kesimler ve zenginler tarafından kazançlarını artırma yolu açılmıştır. Bir taraftan kapitalistler serbest bireyin emeğini ve elindekileri kendi yöntemleri ile ele geçirirken, dini, ideolojik ve diğer örgütler bireyleri farklı vaatlerle elde etme yoluyla kendi çıkarları doğrultusunda kullanma imkanlarına kavuşmuştur. Dolayısıyla bireyin özgürleştiğini zannettiği kilise ve kralın mutlak otoritesinin yerini farklı ekonomik ve siyasi güçler almıştır. İşçilerin ağır işlerde çalıştırılması ve zor hayat şartlarına düşmesi kadar, gizli örgütlerin kişileri militanlaştırması bireyin serbest kalması ile hızlanmıştır. Bu sıkıntılar zaman içerisinde farklı gelişimler ile çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Kapitalist sömürüye karşı sosyalist fikirler gelişirken, farklı örgütlerin kişiyi elde ederek sömürmesine karşı devletler ulus-devlet çatısı altında vatandaşlık anlayışını geliştirmiş, kanunlar çıkararak, kişinin hukuk önünde eşitliği ve sosyal devlet ilkesi ile bireyin temel ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gitmiştir. Böylece bir bakıma bireyin hürriyeti ve hakları vatandaş olduğu devletin sorumluluğu içerisine girmiştir. Devlet, millet ve vatan kavramı birbiri ile uyumlu, geliştirilmeye muhtaç, bireye bir kısım güven ve destek veren bir anlam kazanmıştır. Yönetenin gücü yönetilenin iradesinden gelirken, yönetenin işlevi yönetilene hizmet etmek olmuş, yönetenin yeri yönetilenin iradesi ile değişeceğinden, bu günün yöneteninin de yarının yönetileni olacağı bir sistem doğmuştur. Buna demokrasi denmiştir. Demokrasi, hukuk devleti, sosyal devlet ve vicdan hürriyetini ifade eden laiklik modern devlet ve toplumun temel değerleri haline gelmiştir.

Aydınlanma düşüncesinin “rasyonalist” yaklaşımı, doğaya ve insanın aklına dayalı değerleri öne çıkarması kendisinden sonra, aydınlanma kadar olmasa da bir o kadar önemli gelişmeyi doğurmuştur. Bu gelişme “romanticism” (romantik anlayış) olarak tanımlanmıştır. Romantisizm bir çeşit “karşı-aydınlanma” olarak görülmüştür. Aklın yerine duygusal algıların aldığı romantizmin tek bir tanımını yapmak mümkün olmamıştır. Romantisizm bir bakıma aklın ve rasyonel değerlerin yerine duyguların ve duyguların beslediği algıların alması süreci olmuştur. Romantik dönem olarak 1800’lerden 1850’lere uzayan dönem kabul edilmiştir.

Aydınlanma düşünürlerinin formüle etmeye çalıştıkları siyasi, sosyal, kültürel ve idari sistemler, Avrupa’da uzun sıkıntılar,

travmalar, savaşlar ve kargaşalardan sonra ancak 20'nci asır sonlanırken gerçek yerlerini bulmaya başlamıştır. Demokrasi, gelişmeci kültür ve insan hakları alanında gelişmeler sürecin kazanımları olmuştur.⁴²¹

⁴²¹ David S. Mason, **A Concise History of Modern Europe: Liberty, Equality, Solidarity**, Plymouth, UK., 2011, s. 4.

VI. Bölüm

FRANSIZ DEVRİMİ

Fransız Devrimi (1789) öncelikle siyasî bir devrim olarak Fransa'da ortaya çıkmış, getirdiği yenilikleri Avrupa'ya ve daha sonra da tüm dünyaya ihraç etmiş tarihin en önemli olaylarından birisidir. Devrim, "bir dünya-tarihsel olayı" olarak "modern dünya-sistemi" için "bir dünya sistemi" doğurmuştur.⁴²² Fransız devrimi karmaşadan ziyade bir dönüşümü, yıkımdan ziyade bir inşayı, kaostan ziyade bir "organik evrimi" ifade etmiştir. "Bölgesel, kazara oluşmuş, geçici, yarım" ve sadece "siyasî" bir devrim olmayıp, "entelektüel, dini, moral, sosyal ve ekonomik" bir hareket karakteri kazanmıştır. Yapı olarak "Fransız", temelde bir "Avrupalı" ve hatta dünya devrimi olmuştur. "İyi duyguların yönetimi", "doğa kanunlarına uyumu", "ülke için özveriyi", "insanın sadece kendisi için değil, insanlık için doğduğu" fikrini önemsemiştir. "İnsan gelişimini" hedefleyen "genelin yüksek ruh halini" öne çıkarmıştır.⁴²³ Fransa'da otoritesine yönelik "birkaç" denetim olan, "Tanrı'nın dünya üzerindeki vekili olarak 'tarrısal hak' iddiasına" dayalı "eski rejimin" yerine "devrimci değişim döneminin başlangıcı" olmuştur.⁴²⁴

Devrim ile o zamana kadar bilinen idarî, sosyal, siyasî ve kültürel yapılar önemli etkilenmelere ve köklü değişimlere maruz kalmıştır.

⁴²² Immanuel Wallerstein, "The French Revolution as a World-Historical Event," **Social Research**, 56/1 (Spring 1989), s. 33.

⁴²³ Frederic Harrison, "What the Revolution of 1789 Did?" **Fortnightly Review**, 45: 270 (June 1889): 757-779.

⁴²⁴ Mason, **A Concise History of Modern Europe: Liberty, Equality, Solidarity**, s. 13-15.

Geçmişin hakim idare tarzı olan monarşiler, oligarşiler ve benzeri yönetimler yerini demokrasi anlayışının olduğu cumhuriyetlere terk etmeye, toplumlar tebaalıktan ve sürülükten çıkarak birey temelinde milletlere dönüşmeye başlamıştır. Yönetme erkinin kaynağının Tanrısallıktan çıkarak millet iradesine dayanması, yönetenlerin aldıkları güçle halkı yönetme yanında halka hizmet etme anlayışının bir lütuftan zorunluluk ve görevin gereği olduğu anlayışına dönüşmesi konusunda ciddi gelişmeler olmuştur. Belli bir süre için yönetime gelenler halkın üstünde bir güç ile halkı ezme ve keyfi yönetim sergileme geleneğini terkle, halka karşı daha sorumlu ve hizmet eder bir yönetim sergilemek zorunda kalmışlardır zira seçilenler hem halka hizmet sözleri vererek siyasi gücü ele geçirmişler, hem de gelecekte seçilebilmek için halkın itimadını kazanmanın şart olduğunu anlamışlardır. Dahası güçler ayrılığı temelinde şekillenen yeni yönetim anlayışı yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrı ellerde olmasını önemsemiş, bu güçler birbirini kontrol ederek, halkın herhangi birisi tarafından sorumsuzca ezilmesinin önüne geçilmek istenmiştir.

Fransız Devrimi iki önemli değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İlki devrimi “burjuvazinin feodal antik rejimi ortadan kaldırmak için gerçekleştirdiği siyasi bir ihtilal” olarak tanımlarken, ikincisi Fransa’nın 18’nci asırda “feodal” olarak tanımlanamayacağını, dolayısıyla Fransız devriminin “bir burjuva devrimi” olamayacağını, olsa olsa “despotizme” karşı “despotizm karşıtı liberal arzuların bir siyasi yayılımı ve genişlemesi” olacağını belirtmiştir. İlk iddiada devrimin önde gelen isimlerinden Robespierre ve Mountain’ın “Fransız burjuvazisinin en köktenci segmanları” olduğu kabul edilirken, ikinci görüş Robespierre ve Mountain’ı “yeni ve en kötü despotlar” olarak tarif etmiştir. Her iki yaklaşım devrimin “gelişmeci” ve “ilerici” bir tarihi olay olduğunu benimsemiştir. Devletin gelişmeci bir aşamada geçtiğini benimseyerek, birinci yaklaşım feodalizmden kapitalizme ve aristokrasiden burjuva hakimiyetine geçildiğini iddia ederken, ikinci yaklaşım devletin despotik karakteri yerine “liberal ilkelerin” temellendirdiği özgürlükçü devlet anlayışının doğduğunu kabul etmiştir. Devrim sonrası savaşların nedenlerine açıklama getirmeye çalışan yaklaşımlar, dışa kaçan aristokrasinin yabancı kuvvetlerle birleşerek devrimcilere saldırması iddiası ile “devrimi sürdürmek ve güçlendirmek için bizzat devrimci güçlerce çıkarıldığı” iddiaları benimsenmiştir. Devrimin kendisi üçlü slogan olan

“özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” ilkeleri ile kendisini savunmuş ve haklılığını iddia etmiştir.⁴²⁵

Modern Avrupa tarihinde 1789 Fransız Devrimi büyük bir kırılmayı ve değişimi ifade etmiştir. “Eski rejim” olarak bilinen karmaşık siyasi, hukuki, sosyal ve resmi kurumların yerine “bireysel hakları, temsili hükümeti ve millete sadakati” ön plana çıkaran bir tarz benimsenmiştir.⁴²⁶ Fransız Devrimi ile cumhuriyet, milliyetçilik, vatandaşlık, güçler ayrılığı, demokrasi, insan hakları, özgürlük, özel mülkiyet, eşitlik ve hürriyet gibi kavramlar önemli ve geniş anlamlar kazanmıştır. Bu kavramları sahiplenen ve bu kavramlar tarafından şekillenen siyasî kültür geleceğin dünya rejimlerinin temel taşı olmuştur.

1789’da patlak veren Fransız Devrimi, Aulard’ın deyimi ile “Devrim dönemi Demokrasi ve Cumhuriyet tarihi” doğal olarak dört kısma ayrılmaktadır. Önce Kralın iş başında olduğu meşruti monarşi dönemi ki 1789 ile 1792 arasında cereyan etmiştir. Bu dönemde Demokratik ve Cumhuriyetçi partiler kurulmuş, seçme ve seçilme toprak sahipliği ile sınırlı kalmıştır. Kralın 1791’de yurt dışına kaçma girişimi ile Meclis ağırlığını koymuştur. Bu dönemi Milli Konvensiyon, Aulard’a göre “Demokratik Cumhuriyet,” (1792-1795) izlemiştir ki bu dönemde “Terör” (1793-1794) yaşanmış ve devrim radikal bir süreci test etmiştir. Terör dönemi Kralı katledilmiş ve monarşiyi ilga etmiştir. 1794’te Termidoran reaksiyon Direktoir hükümetini getirmiştir. Aulard bu dönem için “Burjuva Cumhuriyeti” demiştir. Direktoir’m da başarısızlığı Napoleon Bonaparte’ın diktatörlüğünü (1799) doğurmuştur. Napoleon Bonaparte 1804’te imparatorluğunu ilan etmiştir. 1799’dan 1809’a ülke bir çeşit halk oylamaları–referandumlar ile yönetilmiştir.⁴²⁷

Fransız Devriminin Nedenleri

Tüm askerî, sosyal ve siyasî olayların oluşumunda ekonomi önemli rol oynamıştır. Fransız Devrimi de ekonomik şartların etkili olduğu bir gelişmedir. Her ne kadar Fransız devrimi mutlakiyete karşı

⁴²⁵ Wallerstein, “The French Revolution as a World-Historical Event,” s. 33-52.

⁴²⁶ Charles Breunig, *The Age of Revolution and Reaction, 1789-1850*, New York: W. W. Norton & Company, 1977, s. xiii.

⁴²⁷ A. Aulard, *The French Revolution, A Political History, 1789-1804*, cilt 1, İngilizce tercüme Bernard Miall, New York: Charles Scribner’s Sons, 1910, s. 10.

millet egemenliğini ve bireyin özgürlüğünü temel alan aydınlanma fikirlerinin doğurduğu ve ekonomi rayında gitse bile bu fikirlerin Fransa veya başka bir yerde ortaya çıkarak siyasî şartları belirleyeceği muhakkak olsa da ekonomik durum etkisini sürdürmüştür.* Fransız Devriminin kaçınılmaz olmadığını, ancak ekonomik sıkıntıların aşılamanasının doğurduğu iddia edilmiştir.⁴²⁸ Fransa'daki XIV. Louis'nin 1715'te bıraktığı kötü ekonomi onu takip eden XV. Louis ve XVI. Louis tarafından toparlanamamış, daha da kötüye gitmiştir.⁴²⁹ Ekonominin kötü seyri hükümetin istediği işleri yapamamasına, halkın da ağır vergiler altında ezilmesine yol açmıştır. Gerek hükümet, gerekse de halk ekonomiye çareler ararken devrin siyasi ve fikri cereyanlarına kapılmış, durumlarından şikayetçi olan kesimler devrimin doğmasına katkı sağlamıştır.

Goodwin'e göre Fransız İhtilalı'nın en önemli sebebi, Fransız aristokrasisinin vergi vermemek ve özerk durumlarında değişiklik yaptırmamak için gösterdikleri inattı. Eğer aristokrasi vergi verip, ekonominin toparlanmasına katkıda bulunsaydı ihtilal büyük ihtimalle olmayacak veya en azından ertelenecekti. Ancak aristokrasi kendi ayrıcalıklarında, örneğin vergi vermemek, hanedan da mutlakiyetçi yönetiminden ödün vermekten kaçınmıştır. Dahası, yol yapımı, yönetim, savaş ve diğer harcamalar aşırı bütçe açıkları doğurmuştur. 1733-1783 yılları arasında savaşlar için, 4,000,000,000 livres (200,000,000 İngiliz poundu) harcanmıştır. Aristokrasi, din adamları ve memurlar vergiden muaf olduğundan yetersiz ve yanlış vergilendirme köylü sınıfını bezdirmiş ve geniş çaplı tepkisine yol açmıştır. Feodal sistemin kalıntıları, Gallican⁴³⁰ Kilisesinin gücü ve "despot idare" halk tarafından sevimsiz şeyler olarak görülmüştür. Sınır bölgelerinde, Languedoc gibi, parlamentoların varlığı buralarını

* 1789 Fransız Devrimi öncesinde, Fransız devriminin siyasi hedeflerine benzer hedefleri gerçekleştiren önemli bir tarihi olay Amerika'da ortaya çıkmıştır. İngilizlerin Amerika'daki 13 kolonisi Britanya'ya karşı ayaklanarak 1776'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Amerikan bağımsızlık bildirgesi sonradan Fransız Devrimi ile yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesine içerik olarak çok benzemektedir. Her ikisi de aydınlanma düşüncesinin ürünleridir. Amerika Birleşik Devletleri bağımsız bir devlet olarak kurulunca, 1887'de kabul edilen anayasası aydınlanma felsefesinin ışığında oluşturulmuş bir anayasadır. Amerika Birleşik Devletleri anayasal sistem üzerine inşa edilmiş, gücünü anayasal sistemin oluşturduğu demokraside almıştır.

⁴²⁸ Merriman, s. 496.

⁴²⁹ Viault, *Modern European History*, s. 178.

⁴³⁰ "The First French Revolution: Its Principal Causes," *Wesleyan-Methodist Magazine*, 16 (April 1870): 348-349.

bir çeşit özerk bölge yapmakta, bu özerk siyasi oluşumlar ülke genelinde siyasi haklar için örneklik teşkil etmekteydi. Köylünün ekonomisi bakımsızlık, gerilik ve aşırı vergilerden dolayı çökmüştü. Ülkede siyasi, sosyal ve idari karmaşa için şartlar olgunlaşmıştı.⁴³¹

Fransa'nın İngiltere ve diğer ülkelerle savaşları eksik olmuyordu. Bu kayıpların telafisi için yeni vergiler ve ekonomik kaynaklar gerekiyordu. Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748), Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ve Amerikan kolonilerinin bağımsızlık savaşında Fransa'nın verdiği destekler Fransız ekonomisini perişan etmişti. Ülke gelirinin neredeyse üçte ikisi ordu ve donanmanın ihtiyaçlarına harcanmaktaydı. Kraliyet borçları ve bu borçların yarattığı faizler ülke ekonomisini sarsmaktaydı. Dahası hızlı nüfus artışı, tarım ürünlerinin yetersizliği, açlık, zenginliğin eşitsiz dağılımı ve köylü fakirliği devrimi zorunlu kılmaktaydı.⁴³²

Fransa Kralı XVI. Louis (1774-1792) genç yaşında tahta çıkmıştı. Paris dışını pek görmemişti. İmparatorlukta neler olduğu ve imparatorluk ekonomisinin durumu hakkında fazla bir bilgiye ve meydana gelen olumsuzlukları giderecek yeteneğe sahip değildi. İki önemli uğraşı avcılık ve marangozluk idi. Saatleri söküp tekrar tamir etmekten büyük mutluluk duyardı. Eşi Avusturya sarayından Kraliçe Maria Theresa'nın kardeşi Marie Antoinette (1755-1793) idi. Antoinette'in gösterişçiliği ve aşırı gururu halkın tepkisine yol açmaktaydı. Halkın fakirliğine ve çektiği sıkıntılara aldırış etmemesi kraliçeye duyulan düşmanlığı artırmaktaydı. "Ekmeğe bulamıyorlarsa pasta yesinler" sözü genellikle Kraliçe Antoinette'e atfedilmişti. Kraliçe birçok skandallara karışmış, Onun skandallarla dolu hayatı Kralın güç ve prestijini yaralamıştı. Halkın kraliyete duyduğu güven ve itimat azalmıştı.

Fransız Maliye bakanı Charles Alexandre de Calonne (1734-1802) ekonomik zorlukların aşılması için Asiller Meclisi'ni toplamış ancak istenen kararların alınması mümkün olmamıştı. Asiller ve din adamları, ki üst düzey din adamları genellikle asillerden gelmekteydi, Maliye Bakanı Calonne'un vergi sistemini reddetmiş, kendilerinin ekonominin düzenlenmesine katkı yapmalarını geleneklere aykırı bulmuşlardı. XVI. Louis'de Asillerden ekonomiye katkı

⁴³¹ Albert Goodwin, *The French Revolution*, New York: Harper Torchbooks, 1966, s. 9-15.

⁴³² Breunig, *The Age of Revolution and Reaction*, s. 2-3.

sağlamalarını istemiş ancak olumsuz cevap almıştı. Aralarından bazıları Kralın ekonominin düzelmesi için yeni toprak vergileri almasına karşı değilse de kendilerinin ayrıcalıklarının artırılmasını ve Paris'in yönetiminde daha fazla söz hakkı tanınmasını istemekteydiler. Kral ise bu kesimlere vereceği yeni haklarla kendi mutlak otoritesinin kaybedilmesinden korkmaktaydı. Sonunda Paris Meclisi Kral XVI. Louis'ye 1614'ten beri toplanmayan Genel Meclisi (Estate-Genereau—Estates-General) toplantıya çağırmasını tavsiye etmişti.

Genel Meclis birinci sınıf olan din adamları, ikinci sınıf olan asiller ve bu ikisine girmeyen tüm geri kalanları temsil eden köylülerin temsilcilerinden oluşmaktaydı. Din adamları Katolik mezhebinin kendilerine verdiği yetkileri kullanmaktaydı. Geniş dinî ve siyasî hakları vardı. Dua eder, halkın günahlarının giderilmesi için Tanrı ile günahkârlar arasında aracılık rolü oynardı. Vergiden muaftı. Üst düzey ve iyi ekonomik şartlara sahip yüksek din adamları—başpiskopos, piskopos ve ebbıtlar—genellikle asiller arasından seçilirdi. Birçok alt seviye din adamı halktan daha zengin değildi.

Asiller sınıfı 400.000 gibi bir sayıya ve İmparatorluğun topraklarının beşte birine sahiptiler. Geleneksel ve atadan-miraslı hakları vardı. Asiller meşruti monarşi veya daha fazla siyasî hakları olan bir yönetim tarzını arzulamaktaydı. Vergilerden muaftılar. Savaşmak feodal gelenek gereği asillerin işiydi.

İmparatorluğun yüzde doksanından fazlasını oluşturan köylü sınıfı her kesim ve meslekten insanları kapsamaktaydı. İçlerinde zengin burjuvazi, zanaatkâr ve fakir köylüler bulunmaktaydı. Köylülerin büyük kısmı kendi toprağı üzerinde çalışmaktaydı ancak bir takım angaryalara—yol yapımına zorunlu katılma, tuz vergisi gibi—maruz kalmaktaydılar. Mutlak hâkimiyetten ve imparatorluğun ağır yükünü çekmekten memnun değillerdi. Kasabalılar vergilerin adil dağılımını istedikleri gibi merkantilist ekonomi politikalarının sıkıntılarından yakınmaktaydı.

Sayıları az olmakla birlikte işçiler devrimde aktif rol oynamak için hazırды. İşçilerle birlikte Avrupa şehirlerinde çok sayıda zengin evlerinde çalışan hizmetkârlar bulunmaktaydı. Berlin'in nüfusunun %15'ini hizmetkârlar oluştururken, Stuttgart'ta 18.000 hizmetkâr yaşamaktaydı. Bu fakir kesimler aydınlanma düşünürlerinin eşitlikçi fikirlerini öğrenmiş, hükümetin eski ayrıcalıkları koruma yerine yeni kanunlarla daha verimli bir ortam oluşturmalarını istemekteydiler.

Sayırsız broşür elden ele gezmekteydi ve bu broşürler etkili ve faydalı bir hükümetin hayat bulmasını savunmaktaydı.⁴³³

Aydınlanma düşüncesinin Fransız Devrimini doğuran fikirlerin kaynağı olduğu bir gerçektir. Aydınlanma, 18'nci asırda Fransız düşünürler başta olmak üzere Avrupalı aydın, düşünür ve ilim adamlarının sosyal konularda yeni ve modern düşünceler ortaya koymasına ve bu düşüncelerin toplumun her kesimince okunup, anlaşılması sürecine denmiştir. Her kesimden kimseler Voltaire, Montesquieu, Rousseau ve Diderot gibi yazarların eserlerini okumaktan ve bunların sayesinde görüş kazanmaktan memnuniyet duymuştur. Aydınlanma düşüncesi toplumu birleştiren bir hava estirmiş, toplantı salonları, akademiler, mason locaları, topluluklar, kahveler ve tiyatrolar halkın aydınlandığı yerler olmuştur.⁴³⁴

Aydınlanma düşüncesinin yaygınlaşması insanların kanun önünde eşitlik istemesine ve bireysel haklar konusunda bir şeyleri sorgulamalarına yol açmıştır. Geleneksel baskıcı ve keyfi rejimlere alternatif olarak aydınlanmacıların savunduğu ve insani hakların güvence altına alındığı sorumlu ve hizmet eden rejim anlayışları toplumun beyninde sürekli tasavvur edilmiş, halkın genelinde beyninde geliştikçe mutlak monarşiye karşı olumsuz düşünceler doğmuştur. Aydınlanma düşüncesinin sosyal eşitsizliklere ve ayrıcalıklı kesimlere karşı olumsuz yargıları halkın bilinçlenmesine ve soylular ile kraliyet görevlilerinin ayrıcalıklı hallerine karşı bir duruş sergilemesine yol açmıştır. Jan Locke'ın "doğal haklar" dediği özgürlük, eşitlik ve mal mülk edinme haklarını savunan aydınlanmacılar, kilise ve asilzadeler gibi geleneksel hakları savunanlara karşı halkı aydınlatan bir rol oynamışlardır.

Fransız devriminin motor gücünü oluşturan ve birçoklarının para ile kraldan asillik payesi aldığı burjuvazi sınıfı ile soylular arasındaki fark gittikçe belirsizleşmeye başlamasına rağmen, gerçek soylular ile yeni soyluluk payesi alanlar arasındaki husumet devam etmiştir. Devrim öncesinin on beş yıllık döneminde 2.500 burjuva ailesi soyluluk payesi olarak asiller sınıfına geçmişlerdi. Eski asiller kendi yerlerinin ve ayrıcalıklarının kaybolmasından korkmaktaydı. Yeni

⁴³³ Norman Hampson, **The First European Revolution, 1776-1815**, New York: W. W. Norton & Company, 1969, s. 70-72.

⁴³⁴ François Furet, **The French Revolution, 1770-1814**, Oxford: Blackwell Publication, 1996, s. 14.

asiller sınıfına geçen kesimler daha zengindi⁴³⁵ ve ülkedeki görevleri para gücü ile satın almaktaydı ki bu da eski asillerin hincını derinleştirmektedir. Kral zenginliğinin önemli bir kısmını asillik payelerini ve devlet görevlerini satarak elde etmekteydi. Ancak bu gelir kalemi gittikçe önemini yitirmekteydi zira ülkede satılacak görev kalmamış gibiydi. Yenilerini eklemek de halka daha büyük sıkıntılara yol açmaktaydı.

Sosyal sınıflaşmanın sonucu olarak Fransa ayrıcalıklı kesimlerin ülkesi haline gelmişti. Asiller yanında tekelleşmiş loncalar, vergi toplayan mütezimler ve dinî kesimler kendi ayrıcalıklarının devamını ve genişletilmesini istemekteydi. Bunlara karşılık fakir ve ezilen kesimlerde husumet ve düşmanlıklar artmaktaydı. Zenginleşen ancak hukuken köylüler sınıfından görülen burjuvazi ülkenin ekonomik yükünü çekmekten rahatsızdı zira asillerin geleneksel haklarını ileri sürerek vergi vermeden rahat yaşamasına tahammülleri yoktu.

1770'lerin ve 1780'lerin ekonomik bunalımı halk üzerinde derin etkiler yapmıştı. Fiyat artışları, maaş düşüşleri ve yüksek işsizlik oranı durumun daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Kuraklıktan kaynaklanan üretim düşüşleri halkın ve ekonominin durumunu kötüleştirmişti. Toprak sahiplerinin gittikçe artan baskıları, birçok topraksız ve fakir köylünün geçimini sağladığı ortak topraklar üzerinde hak iddia etmeleri ve toprak kiralalarını artırmaları halkın hoşnutsuzluğunu derinleştirmişti.

Feodalizmin köylüler üzerindeki olumsuz etkileri devam etmekteydi. Birçok feodal senyörler halkın feodal yükümlülüklerini abartılı olarak yerine getirmesini istemekteydi. Devrim öncesinde halkın şikâyetlerinin büyük kısmı toprak sahibi senyörlerin haksız uygulamalarına karşı yapılmıştı. Fransa'da geleneksel ve feodal sistemin pekiştirdiği siyasi, dini ve ekonomik otoritelere karşı geniş çaplı bir hoşnutsuzluk mevcuttu. Bir bakım devrim, "Fransa'da Krallığın ve Roma Katolik Kilisesi'nin uzun zamandır devam eden tiranlığına karşı korkunç bir reaksiyon" idi.⁴³⁶

Paris Meclisi (Parliament of Notables)'nin Kralın isteği olan yeni toprak ve pul vergilerini reddetmesi üzerine Kral XVI. Louis bu meclisi Ağustos 1787'de dağıtmış ve üyelerini sürgüne göndermiştir.

⁴³⁵ Furet, *The French Revolution, 1770-1814*, s. 14.

⁴³⁶ Henry Smith, "The Centenary of the French Revolution," *Wesleyan-Methodist Magazine*, July 1889: 513.

Kralın bu davranışı asiller ve ileri gelenler tarafından şiddetli bir şekilde kınanmıştır. Birçok bölgesel meclisler ki üyelerini bölgenin asilleri ve ileri gelenleri oluşturmaktaydı kralın davranışına karşı kararlar almışlardır. Kralın kararlarını kabul etmedikleri gibi yeni vergileri de tanımamışlardır.

Soyluların monarşinin isteklerine karşı direnmesi etkisini göstermiş, Fransız Maliye Bakanı Loménie de Brienne toprak ve pul vergilerini geri çekmiştir. Yalnız gelirler üzerinde vergi alınmasını istemiştir. Kral Paris Meclisini yeniden toplamış ve sürgündeki üyelerini geri çağırmıştır. Ancak Kral XVI. Louis yeni gelir getirecek vergileri Paris Parlamentosuna sormadan ferman buyurunca mutlakiyetten despotluğa adım atmıştır. Parlamento buna şiddetle karşı çıkınca önde gelen parlamenterler hapsedilmiştir. Bunun üzerine bazı yerlerde ayaklanmalar çıkmıştır. Sonunda Kral ekonomik sorunlara çare bulunabilmesi umuduyla Genel Meclis'i toplantıya çağırarak zorunda kalmıştır.

Genel Meclis (Estates-General)

Fransız Genel Meclisi üç sınıfın—Din Adamları, Asiller ve Köylüler—temsilcilerinden oluşmaktaydı. Bu meclis 1614'den beri toplantıya çağırılmamıştı. Kralın Genel Meclis'i toplamaktaki amacı ekonomik zorluklarına çare bulmak için yeni toprak, pul ve benzeri vergileri halka kabul ettirmektir. Genel Meclis'in toplanması asiller dâhil birçokları tarafından Kralın despotluğuna karşı bir güvence olarak görülmekteydi.

Genel Meclise 1200 üye seçilmesine karar verilmiş, bunun 300'er üyesini din adamları ve asillerin seçmesi, geri kalan 600'ünü köylü sınıfının belirlemesi kararlaştırılmıştı. Seçimler 1788'de yapılmıştı ki bu yıl içerisinde kıtlık da dahil olmak üzere birçok şansızlıklar yaşanmıştı. Seçim sırasında halkın istek, arzu ve sıkıntılarını ifade eden yüzlerce broşür kaleme alınmıştı. Seçilenleri ağır bir yük beklemekteydi.

Genel Meclis'te temsilci sayıları ve oylama konusu tartışılan ilk ve önemli bir tartışma konusu olmuştur. Kral Aralık 1788'de köylü sınıfı temsilci sayısını iki katına çıkarma kararı almışsa da oylamanın bireysel değil de sınıflar temelinde yapılmasını istemiştir. Din adamları ve asiller temsilcilerin eşit sayıda ve oylamanın sınıflar temelinde olmasını istemekteydi zira bu yolla ikiye bir farkla istedikleri kararı geçireceklerini ummaktaydılar. Halkın %98'ini

temsil eden köylü sınıfı temsilcileri ise oylamanın temsilciler temelinde yapılmasını ve temsilcilerin de temsil edilen kesimlere göre sayılandırılmasını istemekteydi. Bunda hem köylü temsilcilerinin ve hem de asiller ve din adamları arasında kendi amaçlarına uygun kimselerin kararları almada göstereceği olumlu katkı düşünülmüştü.

Parlamento toplanınca popüler yazarlar ve entelektüeller köylü temsilcilerini halkın gerçek temsilcileri olarak övmeye ve yüceltmeye başlamıştır. Buradaki köylü temsilcileri aslında asiller ve din adamları sınıfına girmeyen herkesin temsilcisi idi ki aralarında avukatlar, sanatçılar ve diğerleri bulunmaktaydı. Burjuvazi de bu gurup içerisindeydi. Köylü temsilcisi olarak seçilenlerin en az üçte ikisi biraz veya yeterince hukuk eğitimi almış avukatlardan oluşmaktaydı.

Kral, meclise seçimler sırasında halkın neleri şikâyet ettiğini öğrenmek için bu şikâyetlerin toplanarak kayıt altına alınmasını ve bunların toplanacak mecliste tartışılmasını emretmişti. Halkın önemli bir kısmı eşitsizliklerden, mutlakiyet baskılarından, asiller ayrıcalıklarından şikâyet etmiştir. Bir çeşit temsilciler meclisi kurulmasını arzulamıştır.

Genel Meclis 5 Mayıs 1789'da Versaille sarayında toplanmıştır. Kral ilk iki sınıfın temsilcilerini selamlarken, köylü temsilcilerini iki saat bekletmiştir. Üçüncü sınıfın temsilcileri ilk günden sınıflar arası farkların kaldırılmasını, herkesin eşit olarak oylamaya katılmasını istemiştir. İstedikini alamayınca da 17 Haziran'da kendisini "Milletin Meclisi" olarak ilan etmiş, diğer sınıfların kendisine katılmasını istemiştir. Az sayıda aristokrat ile çok sayıda fakir din adamları bunlara katılmıştır.

Gelişmeler karşısında hoşnutsuz olan Kral meclis salonunu kapattırmıştır. Bunun üzerine bir astronom olan Jean Sylvain Bailly başkanlığındaki üçüncü sınıf toplantısına yakın bir yerdeki tenis kortunda devam kararı almıştır. Burada toplananlar yeni anayasa sağlam temellerle inşa edilinceye kadar birlikteliklerinden asla ayrılmanmaya yemin etmişlerdir.

Kral 23 Haziran 1789'da üçüncü sınıf meclisinin aldığı kararları reddetmekle birlikte geniş sayılabilecek haklar tanımıştır. Bu haklar arasında bazı toprak ve işçi vergileri ile iç gümrüklerin kaldırılması ve Genel Meclis'in sık sık toplantıya çağırılması yer almaktaydı. Ayrıca Mecliste herkesin şahsen oy kullanmasını, eski hakların ihlal edilmemesi şartıyla, kabul etmişti. Tanınan bu hakları halk temsilcileri

yeterli bulmamıştır. Compté de Mirabeau (1789-1791) başkanlığındaki Millet Meclisi Kralın emirlerini görmezlikten gelerek çalışmalarını sürdürmüştür. Bu dönemde meclis ilimhıların etkisinde idi. Meclisin Kralın otoritesini rencide etmesine karşı Kral Alman ve İsveçli paralı askerleri Paris'te Versailles sarayı etrafında konuşlandırmıştır. Kralın bu paralı askerleri kullanarak meclisi dağıtacağı söylentileri dolaşmaya başlamıştır. Kralın ekonomiden sorumlu bakan Necker'i görevden alması başkaldırının fitilini ateşlemiştir.

Bastille Hapishanesinin Basılması

Paris'te meydana gelen siyasi gelişmeler halkın gün geçtikçe daha fazla dikkatini ve ilgisini çekmiştir. Halk yiyecek sıkıntılarının ve problemlerin temelinde asillerin olduğuna inanmaya başlamıştır. Halk Paris etrafındaki gümrük noktalarına hücum ederek buralarını yerle bir etmiştir.

14 Temmuz 1789'da Paris'te silahlanmış olan geniş bir kalabalık toplanmıştır. Sayıları 80.000'i bulan kalabalık Kralın silah ve cephane depoladığına inandığı Bastille hapishanesini basmıştır. Burası öteden beri Kralın yargısız olarak gönderdiği suçluların bulunduğu kötü üne sahip bir hapishane idi. Bu tarihte hapishanede yedi tutuklu vardı ki aralarında ailesi tarafından tutuklanması istenen bir asilzade, diğeri kendisini Tanrı ilan eden bir İrlandalı ve bir de dönme papaz bulunmaktaydı.⁴³⁷ Kötü ünü ile tanınan Bastille hapishanesinde siyasî suçlular da hapsedilmekteydi. Ünlü aydınlanma filozofu Voltaire dahi bir süre burada tutuklu bulunmuştu. Ancak hapishanenin basıldığı tarihte siyasî suçluların olmadığı görülmüştür.⁴³⁸

Bastille hapishanesi küçük bir garnizon tarafından korunmaktaydı. Çatışma sırasında halktan 200'ü öldürülmüştü. Muhafızların komutanı ve birçokları da öldürülmüştü. Halk sonunda hapishaneyi ele geçirmiştir. Hapishanenin düşmesi olayını bir ayaklanma olarak ilan eden Krala, bunun bir devrim olduğu karşılığı verilmiştir. Kendi kuvvetlerine yeterince güvenemeyen ve gelişmelerden ürken Kral meydana gelen yeni durumu kabullenmek zorunda kalmıştır. Hapishanenin ele geçirilmesi Fransız halkının kendi iradesine kavuşmasını sembolize etmiştir. Hapishane yerle bir edilerek

⁴³⁷ Merriman, s. 506-507.

⁴³⁸ Esler, s. 497-498. Eslere göre baskın sırasında Bastille hapishanesinde tutuklu olarak 4 sahtekar, iki deli ve bir de tacizci bulunmaktaydı. Siyasî suçlu sayılacak bir kimse yoktu.

anahtarları Amerika Birleşik Devletleri Başkanı George Washington'a gönderilmiştir. Amerika'nın 4 Temmuz bağımsızlık günü gibi 14 Temmuz Bastille hapishanesinin basılması Fransızların bağımsızlık günü olmuştur.

Bastille Baskını Sonrası Fransız Devriminin Aldığı Seyir

Paris'teki gelişmeler, Bastille'in düşmesi ve Meclisin güçlenerek varlığını koruması köylülere ilham kaynağı ve güç vermiştir. Köylüler soyluların şatolarına saldırıya, eski feodal yükümlülükleri gösteren belgeleri yakmaya ve geleneksel yükümlülüklerine uymamaya başlamışlardır. Köylü ayaklanmalarında karşı soyluların çeteler kurarak köylünün ürünlerini yakacağı ve onları açlığa terk ederek yola getireceği dedikodusu yayılmıştır. Bunun üzerine köylüler ve kasabalılar silahlı birlikler oluşturarak soyluların parayla tuttuğuna inanılan çetelere karşı kendilerini savunma pozisyonuna geçmişlerdir. Köylüleri yatıştırmak için Meclis 4 Ağustos 1789'da "feodal sistemi" kaldırdığını ilan etmiştir. Meclisin aldığı kararlar arasında ayrıcalıkların kaldırılması, ibadet özgürlüğü, resmi görevlerin satılmasının yasaklanması gibi kararlar yer almıştır.

4 Ağustos 1789'da Millet Meclisinin aldığı radikal kararlar eski rejimi kökünden temizlemiştir. Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayarak, kralın keyfi ve mutlak iradesine son vermiştir. Bundan böyle kralın yönetme erkini Tanrıdan aldığı düşüncesi son bulmuş, onun yerine halkın iradesi ön plana çıkmıştır. Kilise mallarına el koyarak, din adamlarının ve kilisenin ayrıcalıklarını kaldırmıştır. Din adamlarının vatandaşlara ve millete yemin etmesi ilkesi benimsenmiştir.

İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi

Modern zamanların siyasî, sosyal ve kültürel hayatında derin etkiler bırakan en önemli belgelerden birisi 26 Ağustos 1789'da ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesidir. Benzer bir bildirme Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında Bağımsızlık Bildirgesi (1776) olarak ilan edilmişse de Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi evrensel bir karakter taşıması ve geleceğin Avrupa ve Dünyasını daha fazla etkilemesi nedeniyle önem kazanmıştır. Bildirge ile eşitlik, hürriyet ve kardeşlik anlayışı ön plana çıkmıştır. Kralın yetkileri azaltılarak meşruti bir sistemin doğmasına yol açmıştır.

Aydınlanma düşüncesinde esinlenen bildirge, yeni düzenin temellerini ve temel prensiplerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Rousseau, Montesquieu ve Locke gibi aydınlanmacıların “insanın doğal, vazgeçilemez ve kutsal hakları” olduğunu, “insanın özgür doğduğu, özgür ve eşit yaşaması gerektiğini” ve bireyin “özgürlük, mal edinimi, güvenlik ve baskıya karşı koyum” haklarının bulunduğunu dile getiren yaklaşımları bildirmede yer etmiştir.⁴³⁹ Bildirgenin ilk maddesi “Tüm insanların özgür doğduğunu, özgür kaldığını ve eşit haklara sahip olduğunu” belirtmekteydi. Bu madde bahsedilen “haklar” ibaresi bireysel haklar, özgürlükler, eşitlikçi anlayışı kabul ettiği gibi despotizme, organize baskılara, mutlakiyete, adaletsiz ayrıcalıklara karşı mücadele ruhunu taşımaktaydı. Akıl ve ilim çağının siyasi, sosyal ve kültürel alanda kabulü olan bu madde ile tüm insanların eşit olarak tüm prestijlere, yerlere ve işlere hakkı olduğu belirtilmekteydi. Özgürlük, hürriyet, özel mülkiyet, güvenlik ve baskılara karşı direnme hakları ön plana çıkmaktaydı. Bildirge insanlara konuşma ve düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, örgütlenme hakkı, dilekçe hakkı, vicdan özgürlüğü ve zorbalık ve haksız yargılanmaya karşı haklar vermektedir. Tüm egemenliğin millete ait olduğunu bildirmekteydi.

Bildirge milli egemenliğin kaynağını millet olarak kabul etmiştir. Milli iradenin dışındaki oluşumları—cemaatler, mezhepler, tarikatlar, tebaalar ve aşiretler—reddetmiştir. Ancak eşit imkânlar kazanma bağlamında vurgulanan eşitlik prensibi, sosyal ve siyasi alanda farklılıklar kazanılması yolunu açık bırakmıştır. Mal mülk edinme ve özel mülkiyetin dokunulmazlığı ilkesi yetenek, zeka ve çalışmanın sonucu kazanılanların doğal haklar olduğunu ortaya koymuştur. Zenginlik ve prestijin kaynağını doğumdan veya feodal haklardan alan eski anlayışı yıkararak yerine çalışma ve gayretin almasını sağlamıştır.

Belgede “adamoğlu” (mankind) ifadesi ile insanın evrenselliğine vurgu vurulmuşsa da kadınlara ayrıca bir referans yapılmamıştır zira dönemin “seksist—pozitif ayrımcı” zihniyeti bunda bir beis görmemiştir. Kadının evrenselliği ve mal mülk edinmesi noktasında ne kastettiği tam açık ifade edilmemiştir. Kadına yönelik hakların gelecekte kazanılacağı bir döneme girilmiştir.

⁴³⁹ Mason, *A Concise History of Modern Europe: Liberty, Equality, Solidarity*, s. 26-27.

Bildirge hiçbir kimsenin düşünce ve dini inanışından dolayı cezalandırılmayacağını vurgulamıştır. Böylece laik temelde, kişilerin vicdan hürriyetini kapsayan bir yönetim tarzı kabul edilmiştir. Tanrı merkezli, ulema, din adamları veya kilise eliyle dini otoritenin insanlar üzerinde yönetim kurma ve yönlendirme çabalarına, bu kesimlerin dogmalara dayalı kuralcılığına karşı çıkmıştır. İnsan merkezli, insanî ve insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarının özgürce karşılandığı bir sürecin doğmasına katkı sağlamıştır. İnsanın yukarıdan dinî veya siyasî otoritelerce (çobanlarca) güdülmesini reddederek, tüm insanların insanî yeteneklerini kullanarak, çobana gereksinim duymadan kendi kendisini idare etmesi ve özgür kalması önünü açmıştır. Bildirge bir insan hakları beyannamesi olarak tarihteki yerini almıştır.

Milli Meclis İle Kral ve Kilise Arasındaki Mücadele

Millet meclisinin 4 Ağustos'ta feodalizmi kaldıran kararı ile birlikte aldığı diğer kararlar eski rejimi tasfiye etmekteydi. Bu kararların yürürlüğe girebilmesi için kralın onaylaması gerekmekteydi. Oysa Kral XVI. Louise bu kararları onaylamaktan kaçınmaya başlamıştı. Bunun üzerine çoğunluğunu kadınların oluşturduğu halk—ekmek fiyatlarındaki aşırı artışın doğurduğu hoşnutsuzlukla da—yeniden ayaklanarak kral üzerinde baskı uygulamıştı. Durumun ciddiyetini anlayan kral anayasayı hazırlayan meclisin kararlarını kabul etmişti. Meclis kralın “Fransa kralı” değil de “Fransızların kralı” ilkesini benimsemişti. Bu ise gücün millette olduğu anlamını taşıyordu. Bu değişim Kralın kardeşi Artois Kontu'nun tepkisine yol açmıştı. Kont ve onu takip eden çoğunluğu asilzade, zengin ve ileri gelenler Fransa'yı terk etmişlerdi. Bunlara göçmenler (émigrés) denmişti. Göçmenlerin sayısı kısa sürede 20.000'i bulmuştu.

Devrimi izleyen günlerde birçok politik kulüp kurulmuştu. Bu kulüplerin çoğu orta sınıf iş adamı veya profesyonellerce günün sorunlarını tartışmak üzere kurulmuştu. Zamanla bu kulüpler devrimin gidişatını etkilemeye başlamıştı. Bunlar arasında monarşinin lağvedilerek cumhuriyete geçilmesini isteyen ve çok bilinen Jakobenler (Jacobins) bulunmaktaydı. Jakobenlerin önde gelen liderlerinden birisi Maximilien Robespierre (1758-1794) idi. Yine radikal bir grup olarak Kordelierler (Cordeliers) gelmekteydi ki bunlar da monarşinin lağvını ve cumhuriyete geçilmesini istemekteydi. Önde gelen Kordelierler arasında avukat Georges-

Jacques Danton (1759-1794), gazeteci Camille Desmoulins (1760-1794) ve doktor Jean Paul Marat (1743-1793) gelmekteydi. Feuillantlar (Feuillants) ılımlı bir monarşiyi arzulamış, ancak Jakobenler tarafından bastırılmışlardı.

Kasım 1789'da Meclis kilisenin vergilerini (öşür—tihte) kaldırmış ve kiliseye giden paralarla ülkenin ekonomik sıkıntılarını çözmek yolunu seçmiştir. Baş piskopos yapılan Maurice de Talleyrand (1754—1838) kilise mallarının “millî mülk” olduğunu ilan etmiştir. Fransız topraklarının %10'unu oluşturan kilise toprakları satışa sunulmuştur. Ülkeden kaçan zengin ve asillerin toprakları da kilise mülkü ile birlikte satılmaya başlanmıştır. Bu toprakları çoğunlukla varlıklı köylüler ve burjuvazi satın almıştır. Toprak gelirlerinden ve öşürden mahrum bırakılan kilise hükümetin bir departmanı haline getirilmiştir. Bu durumda da din adamlarına maaş ödenmesi gündeme gelmiştir. Kasım 1790'da meclisin çıkardığı bir kanunla din adamlarının anayasada belirtildiği gibi yemin etmesi ve Fransız halkına sadık kalması kabul edilmiştir. Gelişmelerden rahatsız olan Papa VI. Pius hem İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesini ve hem de Fransız Sivil Anayasasını kınamıştır. Papazların sivil anayasaya yemin etmesi ilkesini din adamlarının büyük bir kısmı kabul etmek istememiştir. Bu gelişmeler kilise içerisinde ve halk arasında iki farklı görüşün çizgisinde bölünmelere yol açmıştır. Anayasaya bağlı olan din adamlarının tutucu kesimler, ki aralarında Kral XVI. Luis de vardı, tarafından dini ritüellerde öncülük etmeleri istenmemiştir.

Devrimin doğurduğu yeni ortamın yarattığı korku, sınırlama ve belirsizlikler nedeniyle Kral XVI. Louis gizlice Fransa'yı terk edip, komşu monarklarla birlikte devrimcilere karşı mücadele etme düşüncesiyle Haziran 1791'de bir kaçma teşebbüsünde bulunmuştur. Tüm ailesiyle birlikte ve kılık değiştirerek giderken Varennes'de Milli muhafızlarca tanınmış ve tekrar Paris'e dönmesi sağlanmıştır. Kralın gizlice kaçma teşebbüsü halkın ona karşı kin ve düşmanlığını derinleştirmiştir. Aynı zamanda cumhuriyetin ilanı için cumhuriyetçi kesimlerin işini kolaylaştırmıştır.

Kordelierler Kulübü cumhuriyetin ilanı için bastırmaya başlamış, meclis ise iç savaştan korkarak böyle bir karar almada yeterli çoğunluğu göstermemiştir. 17 Temmuz'da Paris'te halk Kralın ve krallığın kaldırılması yerine anayasal sistemin getirilmesi için bir dilekçeye imza (X koymak yoluyla) atmıştır. Çıkan çatışmalarda Milli muhafız güçleri ateş açmış ve halktan 50 kişi öldürülmüştür. Bunun

üzerine Amerikan Bağımsızlığında Fransız destek kuvvetlerinin komutanı olan ve Milli muhafız kuvvetlerinin başında bulunan Lafayette ile Paris valisi Bailly örfi durum ilan etmişlerdir. Marat ve Danton gibi liderler saklanmak zorunda kalmıştır.

1791 Anayasası

1791’de yürürlüğe giren sivil anayasa ile eski rejim yıkılmış ve yeni anayasal rejim kurulmuştur. Yeni rejim Kralın eskiden var olan mutlak otoritesini tırpanlayarak, anayasal monarşiyi tesis etmiştir. Buna göre Kralın bazı yetkileri—kanunları erteleme yetkisi, başkomutanlık, dış ilişkilerin sürdürülmesi gibi—hâlâ devam etse de savaş ve barış kararı meclisin eline geçmiştir.

Meclis Haziran 1790’da tüm eski ayrıcalıkları ve rütbeleri yasaklayarak vatandaşlar arasında eşitlik ilkesini benimsese de “katkı sağlayan vatandaş” ile “katkı sağlamayan vatandaş” arasında ayırımı gitmiştir. Katkı sağlayan vatandaş üç günlük geliri direk vergi olarak hazineye ödeyen vatandaştı ve seçimlerde direk oy kullanma hakkına sahipti. Bu şekilde sınırlandırılmış seçme hakkını Marat ve George Jacque Danton (1759-1794) eleştirmişlerdi. Bu kısıtlama sonucu J. J. Rousseau dahi seçme hakkından mahrum kalmıştı.

Millet meclisi yaptığı yeni reformlarla Protestanların ve Yahudilerin de vatandaş olabilmesini sağlamıştır. Ayrıca loncaların elinde olan tekelleşmeye son vererek her vatandaşa istediği işi kurma, sanatını ifa etme ve üretim yapma serbestliği tanınmıştır. Ailevi konularda da yenilikler yapan meclis, sivil evlilikleri kabul etmiş, evlilik yaşını düşürmüş, boşanma sürecini belirlemiş ve çocuklara eşit miras hakkı tanımıştır.

Fransız Meclisi köleliği Fransa’da yasaklarken kolonilerde devamına ses çıkarmamıştır. Bu farklılık Fransa’nın Hispanyola’daki kolonilerinde köle ayaklanmalarına yol açmıştır. Millet Convensiyonu ancak 1794’te aldığı bir kararla kolonilerde de köleliği kaldırmıştır. Hispanyola’nın yarısı olan Haiti ilk özgür siyahî devlet olarak kurulmuştur.

Devrim ile birlikte yenilikler hızlı bir şekilde kabul edilirken, kadınlar da kadın hakları için mücadeleye başlamıştır. Olympe de Gouges (1755-1793) liderliğindeki kadın hakları savunucuları tüm haklarda kadınların da eşit olarak kabul edilmesini istemişlerdir. Böylece Fransa’da “cumhuriyet anneleri” mücadelesi başlamıştır.

Meclis İçerisinde ve Meclis Dışında Ayrışma ve Muhalefet

Yenilikler kabul edilirken, devrime ve değişime karşı olan soylular, Katolik din adamları ve diğer kesimler yenilikçilere karşı mücadeleye başlamıştır. Diğer taraftan millet meclisi içerisinde de yenilikleri az veya yetersiz bulan bazı kesimler kendi partilerini kurmaya başlamışlardır. Meclisin radikal üyeleri bir araya gelerek Jacobin Kulübünü kurmuşlardır. Jacobin adını aynı adla anılan dini cemaat olan jacobinlerin evinden kurdukları için almışlardır. Parisli radikaller Kordelierler (Cordeliers) Kulübünü kurarken, anayasal meşruti sistemi savunanlar Feuillantlar (Feuillants) Kulübünü meydana getirmişlerdir. Sınırlandırılmış hakları ile kralın başta olduğu meşruti bir sistem yanlısı olan ılımlı Girordinler (Girondins) gurubu yanında kadınların kurduğu Knitterler ve İki Cinsiyetin Vatanperver Topluluğu kulüpleri de dahil 1793'te Fransa'da 5.000 civarında kulüp bulunuyordu.

Parisli devrimciler aristokrasinin giydiği altuni pantolon giymedikleri için "sans-culottes" (Paris çetesi için kullanılan ve uzun pantolon giyen, soylular gibi diz hizasına çekilmiş pantolon giymeyen, çoğunlukla işçi giysisini giyen kimseler için kullanılan "kısasız" pantolon giyenler) olarak anılmaya başlanmıştır. Sans-Culottelar esnaf, sanatçı ve işçilerden oluşmaktaydı. Özel mülkiyete karşı olmamakla birlikte, herhangi bir kimse elinde çok fazla mal ve toprak bulunmasına, bunların bu topraktaki kira ile geçinerek hiçbir şey yapmamasına karşı idiler. Ekmek üzerinde fiyat denetlemelerinin yapılmasını istemekteydiler. Eşitlikçi gurup direk demokrasi taraftarı idi ve halkın "güzel iradesine" güvenmekteydiler. Sans-Culottelar genellikle "şehirli zanaatkâr ve esnaflardan" oluşmakta ve "centilmenlerin eğitim ve sofistikeliğine" sahip değillerdi.⁴⁴⁰

İlk anayasal meclis 1 Ekim 1791'de toplanmış, bir yıldan az bir zaman iktidarını sürdürmüştür. Meclis genellikle meşruti monarşi taraftarı olmuştur. Ancak problemleri çözmede yeterli başarı gösterememesi nedeniyle gittikçe zayıflamış, buna karşılık devrimi daha ileri götürmek isteyen radikal kulüpler güç kazanmıştır. Radikal guruplar iki isim altında toplanmıştır. İlki Girordinler olup, liderlerinin Bordeaux'da Gironde'de gelmesinden dolayı bu ismi almıştı. İkinci gurup ise Mountain adını taşımaktaydı ki toplantı salonunun sol

⁴⁴⁰ Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, 1969, s. 99-100.

tarafında yüksekçe bir yerde oturmalarından dolayı bu ismi almışlardı. Mountainları Jakobenler ve Cordelierler desteklemekteydi. Radikal guruplar, özellikle Jakobenler, toplum mühendisliğine soyunarak, devrimin ilkelerini zorla veya güzellikle tüm millete kabul ettirme gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Onlara göre cahil, anlayışsız ve vurdumduymaz halkı eğitmek, bilgilendirmek ve devrimi kabule zorlamak gerekiyordu.

Savaş ve İkinci Devrim

Kralın kaçma teşebbüsü radikal cumhuriyetçilerin gücünü artırırken, anayasal monarşi taraftarlarının gücünü zayıflatmıştır zira cumhuriyetçiler meşrutiyetin özgürlükleri garanti etmede yeterli olmadığını iddia etmeye başlamıştır. Jean Paul Marat, Georges Jacques Danton ve Maximilien Robespierre gibi cumhuriyetçi Jakobenler Aydınlanmanın “akıl gücü” ve akıl sayesinde insanlığın tüm sorunlarına çözüm bulabileceği düşüncesini paylaşıyordu. Robespierre ve arkadaşları, genelin “iradesi” düşüncesini bir kenara iterek akla dayalı otoriter bir rejim kurmuşlardır. Meclisin içerisindeki “kötülüğün” Fransa’da “birlik” kurulmasını engellediğini düşünerek, mecliste şekillenen “millî iradeyi” kaldırarak yerine “sakin düşünce” ile “giyotin” politikasını seçmişlerdir⁴⁴¹ ki terör dönemi olarak da anılmıştır. Robespierre, “iyi vatandaşlar için devrimci hükümet devletin tüm korumasını üslenmiştir; halkın düşmanları için ise sacece ölüm vardır” diyerek geniş çaplı kıyımlara girişmiştir. Öldürmelerin çoğunlukla giyotinle yapıldığı bu dönemde 40,000 civarında “halkın düşmanı!” öldürülmüştür.⁴⁴²

Anayasal Mecliste cumhuriyetçiler “solcu” gurubu oluştururken, monarşistler “sağcı” gurupta yer almıştı. Solcu ve sağcı olmaları mecliste oturdukları yerin soldan ve sağ taraftan olması ile ilgiliydi. Ancak solun ve sağın Avrupa’da eskiden beri gelen feodal düzen ve sınıflar ayrılığına dayalı sosyal yapının ürünü olduğu da ortadaydı zira solda yer alanlar çoğunlukla halktan ve halkın eşitliğini isteyen, sınıflaşmayı reddeden bir anlayışı temsil ederken, sağ sınıflaşmaya dayalı aristokrasi anlayışını savunan kesimlerin yöneldiği bir taraf olmuştu. Cumhuriyetçiler Mart 1792’de çoğunluğu ele geçirmişlerdi.

⁴⁴¹ Gerhart Neimeyer, “Enlightenment to Ideology: The Apotheosis of History,” *Modern Age*, 35:2 (Winter 1992), s. 122-123.

⁴⁴² Mason, *A Concise History of Modern Europe: Liberty, Equality, Solidarity*, s. 28. Yazara göre, giyotin bu dönemde, daha az acı verici bir idam yöntemi olduğu için, icat edilmiştir.

Fransa'da siyaset kızıışırken, Prusya ve Avusturya'daki Fransız göçmenler buradaki monarşiler ile sürekli faaliyet içerisinde olarak, Fransa'da tekrar tam mutlak yönetimi kurmayı düşünüyordu. Cumhuriyetçi Jacques Pierre Brissot (1754-1793) ise yaptığı propagandalar ile Fransa'nın komşu devletlere savaş açarak, buralarda da kraliyet ve soylular egemenliğine son verilerek cumhuriyetin kurulması propagandasını yapıyordu.

Fransa'daki gelişmelere kayıtsız kalmayan Avrupa büyük devletleri kendi aralarında ittifaklar yapmaya başlamış, ilk olarak Avusturya ile Prusya 27 Ağustos 1791'de bir deklarasyon yayınlayarak Fransa iç işlerine karışmaya hazır olduklarını, kral ve ailesini koruyacaklarını bildirmişlerdir. Şubat 1791'de bu iki ülke bir ittifak oluşturmuştur.

Grondinlerin komşu monarşiler ile savaşma fikrine Fransız meşrutiyet yanlıları ve Kral'da destek veriyordu zira kral taraftarları soylu subayların terk ettiği zayıf Fransız güçlerinin kolayca yenileceğini umuyor ve böylece kralın tekrar tam gücü ele geçireceğini zannediyordu. Sonunda Nisan 1792'de Avusturya'ya karşı savaş ilan edilmiştir. Kısa sürede Fransa Avrupa'nın tüm önemli güçleri ile kendisini savaş içerisinde bulmuştur. Böylece ilk koalisyon savaşı başlamıştır. Savaş devrimi daha radikal bir çizgiye itmiştir. "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganı ile hareket eden radikaller Tuileries Saray'ını basarak Kralın İsveçli muhafızlarını katletmiştir. Kral Meclise sığınmak zorunda kalmıştır. Meclis krallığı ilga ederek bir Milli Meclis (National Convention) meydana getirilerek, Fransız Cumhuriyeti için bir anayasa yapmasını kabul etmiştir. İçerideki ayrılıklar, dışarıdan savaş hali Jakobinlerin baskın olduğu devrimci hükümetin diktatörlüğe kaymasına yol açmıştır.

Milli Meclis ilk toplantısını 21 Eylül 1792'de gerçekleştirmiş, Fransız Cumhuriyeti'ni ilan etmiş ve üç yıl süre ile Fransa'yı yönetmiştir. Radikal Mountain gurup mecliste baskın olmuş, Robespierre, Danton, Marat ve demokrasiye verdiği destekten dolayı "Eşitlikçi Philippe" olarak bilinen Orleans Dukü etkili liderler olmuşlardır.

Fransız Devrimi ve Avrupa'da Yaptığı İlk Etkiler

Fransa'da meydana gelen devrim tüm Avrupa'yı etkilemiştir. Mutlak monarşilere karşı olan özgürlükçü çevreler yeni oluşumlar içerisine girdikleri gibi yeni isteklerde bulunmaya başlamışlardır. Bu ise Avrupalı monarşilerin Fransa'ya karşı tutum içerisine girmesine yol açmıştır. Kral ve ailesinin Temmuz 1791'de ülkeden gizlice kaçma teşebbüsü Milli Meclis'teki cumhuriyet taraftarlarınca "halkın özgürlüğüne karşı komplocu" ilan edilmesine yol açmış, Meclis Ocak 1793'te bir oy farkla Kralın idam edilmesini onaylamıştır.⁴⁴³ Karal XVI. Louis'nin hapsedilmesini ve halkın monarşileri ortadan kaldırmak için savaşması gerektiğinin kabul edilmesinin etkileri komşu devletlerde tedirginlik yaratmıştır.

Avusturya'ya bağlı olan Hollanda'da ve Macarlar arasında özerklik ve bağımsızlık istekleri artmıştır. Güney Hollanda Avusturya birlikleri ülkelerinden kovarak kısa süren bir cumhuriyet ilan etmiştir. İngiltere'de radikal Whigler Fransız devrimini alkışlamıştır.

Devrime karşı da düşünceler ve eylemler gelişmiştir. İngiliz yazar Edmund Burke kitabı *Reflections on the Revolution in France* (Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler)'da Avrupa devletlerinin doğal ilerlemesinin sekteye uğradığını, doğal yönetim hakkına sahip kral ve soylular ile kilisenin tehlikeye girdiğini iddia etmiştir. Burke'ün devrim karşıtı yazılarına yine diğer bir İngiliz, Thomas Paine (1737-1809) yazdığı broşür ve kitaplarla cevap vermiştir. *The Rihts of Man* adlı broşüründe Paine devrimin amaç ve başarısını övmüştür. İngiltere'de kadınlardan yazar ve öğretmen olan Mary Wolstonecraft'ın başını çektiği kadınlar da Fransız devrimini selamlayarak, kadınlara siyasî ve sosyal hayatta daha fazla haklar istemişlerdir.

Devrimden korkan İngiliz hükümeti ülkedeki özgürlük yanlısı toplulukları ve sivil hakları (habeas corpus) askıya almıştır. "Yola getirme" kanunu çıkararak, parlamenter yenilik isteyenleri tutuklamaya başlamıştır.

⁴⁴³ Vialut, *Modern European History*, s. 188-189.

Avusturya ve Prusya İle Savaşlar

Fransız devrimcilerinin muhtemel bir Avusturya saldırısına karşı korkuları, “özgürlük, kardeşlik ve eşitlik” sloganı ile devrimin diğer monarşilere ihraç edilme isteğiyle birleşince savaş kaçınılmaz olmuştur. Fransa’daki gelişmelerden rahatsızlık duyan, devrimcilerden çekinen ve göçmenlerin tazyikine maruz kalan Prusya ve Avusturya birlik oluşturarak Fransa’ya karşı savaşa başlamıştır. Savaşın başlarında Fransız ordularının subay kesimi orduyu büyük oranda terk etmiştir zira bunların büyük kısmı soylulardan gelmekteydi.

Fransız Meclisi 11 Temmuz 1792’de özgürlükler için tüm halkın silaha sarılmasını ilan etmiştir. Paris’te radikal devrimciler iş başına gelerek Tuileries Sarayını basmış, kralın İsveçli muhafızlarından 600 kadarını öldürmüştür. Kral meclise sığınmak zorunda kalmıştır. Meclis de monarşiyi ilga ederek cumhuriyet ilan etmiştir. Kral ise hapsedilmiştir. Bu arada Prusya ve Avusturya ordularının başarıları, Fransız topraklarına girmeleri halk arasında paniğe yol açmıştır. Bu panik halinde devrim karşıtı kesimler devrimci komiteler tarafından katledilmeye başlanmıştır ki katledilenlerin sayısı 1200’ü bulmuştur. Öldürülenler arasında suçlular, papazlar ve diğerleri yer almıştır.

Avusturya ve Prusya orduları sıradan askerlerin ve sans-culotların muhteşem başarıları ile durdurulmuştur. Bu başarıyı Alman şair Goethe yeni bir devrin başlangıcı olarak selamlamıştır. Valmy’da zafer kazanan devrimci Fransız orduları, bu zaferlerin sonucu Fransa’da ilk cumhuriyetin ilanını sağlamışlardır. Fransız güçleri Prusya ve Avusturya güçlerini yenmekle kalmamış, Hollanda ve Rhinland’e girmiştir. Savoy ve Nice ele geçirilmiştir. İşgal edilen yerlerde öşür ve feodal vergiler ilga edilmiştir. Hollanda’nın işgali Danimarka ve İngiltere’nin çıkarına uygun olmadığından bu ülkeler de Avusturya ve Prusya’ya katılmıştır. İspanya, Sardunya ve Naple’in de bunlara katılması ile 1793’te Fransa’ya karşı ilk koalisyon oluşturulmuştur.

Karşı Devrim

Fransa’ya karşı ilk koalisyon başlangıçta başarılar elde etmiş, Hollanda ilhak edildiği gibi Rhine’da da başarılar elde edilmiştir. Fransa içerisinde ise siyasi mücadele kızışmış, devrimci kesimler birbirine düşmüştür. Jacobinlerin güçlü ve merkezi bir devlet istemesine karşı Girondinler yerel idarenin güçlü olduğu bir devlet istemektedir. Sans-culottelar Jakobenleri desteklemektedir.

Jakobenler kendilerinden olmayan herkesi devrim karşıtı görmeye başlamışlardır.

Bu karmaşa içerisinde eski soylular, kilise ve bazı yerlerde halk devrim karşıtı eylemlerini yoğunlaştırmıştır. Devrime karşı ayaklanma Mart 1793'te başlamıştır. Ayaklanmanın merkezi batı Fransa'da Vandee olmuştur. Bu gelişmeler karşısında meclis herkesi savaşa çağırmıştır. Kadınlar, gençler ve evli erkeklere savaşta roller verilmiştir. Devrimciler ile karşı devrimciler arasında çok kanlı çatışmalar ve katliamlar yaşanmıştır.

Gelişmeler karşısında Jakoben hükümeti daha radikal kararlar almıştır. Devrime karşı olan herkesi hainlikle suçlamıştır. Anayasayı askıya alarak "Terör" dönemini başlatmıştır. Buna göre yeni mahkemeler kurularak cumhuriyete sadık olmayanlar cezalandırılmaya başlanmıştır. Jakobenlerin kurduğu Halkın Güvenliği Komitesi gittikçe kuvvet kazanmıştır. Terör dönemi içerideki ve dışarıdaki devrime karşı güçlerin saldırısı ile meşruluk kazanmışsa da Jakobenlerin çıkarlarını gözettiği için eleştirilmiştir.

Terör'ün önde gelen isimleri Louis Saint Just ile Robespierre olmuştur. İlk kraliyet yanlıları ve Grondinler karşıtı iken, Robespierre'in durumu tartışılmıştır. Kimine göre Robespierre popüler demokrat iken kimine göre yirminci asır totaliterliğinin ilk ismi idi. Halkın Güvenliği Komitesi'nin en güçlü ismi Robespierre olmuştur. Robespierre, Rousseau gibi, "erdem" ve erdemli insana önem vermiş, erdemliliğin toplumun düzen ve kalkınmasındaki yerini vurgulamıştır.⁴⁴⁴

Terör döneminde kral ve kraliçe yanında binlerce insan giyotinde can vermiştir. Kiliseler kapatılmıştır. Ülkenin Hristiyanlıktan temizlenmesine çalışılmıştır. Bu ise din adamlarının tamamının devrim karşıtı olmasına yol açmıştır. Terör döneminde 18.000 kişi öldürülmüş, 300.000 civarında kraliyet yanlısı, Grondin ve diğer devrim karşıtları hapsedilmiştir. Öldürülenlerin %15'i din adamları ve soylulardan meydana gelmiştir. Donton ve yandaşları Hristiyanıslaştırma siyasetine karşı olduklarından devrim karşıtlarının yandaşı olmakla suçlanarak giyotine gönderilmiştir. Son aydınlanma dönemi düşünürlerinden olan filozof Marquis de

⁴⁴⁴ Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815*, s. 109.

Condorcet dahi idamla yargılanmış ve hapishanede ölü bulunmuştur. Devrim kendi çocuklarını yemeye başlamıştır.

“Terör” döneminde yabancı işgallere karşı başarılı mücadele edilerek, birçok cephede düşman kuvvetleri yenilmiş ve Fransa işgallerden kurtarılmıştır. İç ve dış düşmanlara karşı kazanılan başarılarından sonra Robespierre “cumhuriyet değerleri” üzerinde çalışmalar yapmıştır. Amacı laik üstünlüğün olduğu bir cumhuriyet kurmaktır. Birçok yerde “akılın” (nedenselliğin-reason) kutsandığı, Notre Dame katedaralinin “akılın tapınağı” (temple of reason) ilan edildiği görülmüştür.

Terör dönemine yönelik tepkiler her kesimde baş göstermeye başlamıştır. Jakobenlerin ortada olanları ile meclisin ileri gelenleri yeni bir hükümet, Directuar, kurarak, terör dönemine son vermiştir. İçeriden ve dışarıdan sıkıntılar devam etmiştir. Directuar hükümetini Abbe Sieyes ile Napoleon Bonapart’ın gizli çalışmaları bitirmiştir. Robespierre’e karşı oluşan gizli oluşum, onun ile birlikte kardeşi Augustine ve Saint Just’u tutuklamıştır. Kendisini öldürmeye çalışırken çenesini parçalayan Robespierre ve diğer kardeşleri mahkeme karşısına çıkarıldıkları günün ertesi günü giyotinle idam edilmişlerdir. Bundan sonra Jakobenlere yönelik katliamlar başlamıştır. Direktuar iş başında olarak Konsüller hükümeti kurulmuş ve Jakoben kulübü kapatılmıştır.

1793’te 24 yaşında iken general rütbesi kazanan Napoleon’un ünü İtalya’da Avusturya’nın “üstün” güçlerine karşı “zafer ardına zafer” kazanması ile pekişmiş, Fransa’ya bir “kahraman” olarak dönmüştür.⁴⁴⁵

Direktuar Dönemi ve Napoleon Bonapart

Direktuar döneminde ülkeyi yöneten konsüller (thermidorians) yeni bir anayasa meydana getirerek, iki meclisli bir parlamento modelini kabul etmişlerdir. Ülkeyi yönetmek üzere beş konsülden oluşan bir tarz benimsenmiştir. İki meclisin ilki Eski Konsey (Council of the Ancients) adıyla ve 250 üyeden meydana gelmiştir. İkinci meclis ise Beş Yüz Konseyi (Council of Five Hundred) olarak adlandırılmıştır. Bu iki meclisin belirlediği beş direktör ülkeyi

⁴⁴⁵ Mason, **A Concise History of Modern Europe: Liberty, Equality, Solidarity**, s. 29.

yönetecekti. Meclis üyelerinin üçte biri, direktörlerin ise biri her yıl değiştirilmek üzere yeni seçimler yapılacaktı.

Yeni anayasa ile seçmen ve aday olma şartları daha zorlaştırılmış, zenginlik daha da önem kazanmıştır. Bu da zenginlerin siyasi konumunun iyileşmesine yol açmıştır. Robespierre'in "Erdem Cumhuriyeti" anlayışından uzaklaşan yeni mecliste burjuvazi ve eski soylu kesimler ön plana çıkmıştır. 1795 yılının sert geçmesinin de etkisiyle ülkede ekonomik sıkıntılar derinleşmiştir. Ekmek üzerinde Jakobenlerin kurduğu fiyat denetimi son bulunca ekmek fiyatları on üç kat artmıştır. 1790'da 20 frank olan bir çeki odunun fiyatı 500 franka çıkmıştır.

Direktuar hükümeti Terör'e son vermekle birlikte ülkenin içerisinde ve dışarısında karşılaştığı problemleri çözmeye gücü yetmemiştir. Prusya ile barış (1795) yapılmışsa da Avusturya ile savaş devam etmiştir. Fransız asker kaçakları ve iç kargaşa artarak sürmüştür. Kralcı kesimler yeniden gücü ele geçirmek için birçok yerde ayaklanmalar çıkarmıştır. İngilizlerin desteğindeki bir grup soylu ordusu Fransa'ya saldırmış ancak kolayca yenilmiştir. Paris'in zengin kesiminde kralcıların çıkardığı ayaklanma Napoleon Bonapart tarafından bastırılmıştır.

Direktuara karşı gizli darbe girişimleri de olmuştur. Bunlardan en önemlisi François Noel Babeuf (1760-1797) idi. Rousseau'nun fikirlerinden etkilenen Babeuf, eşitlikçi ve ortak mülk anlayışının hakim olduğu bir toplum yaratmak için sıkı sıkıya bağlı elit bir devrimci guruba ihtiyaç olduğunu iddia ederek, "Komplocu Eşitler" (conspiracy of equals) gurubunu kurmuştur. Babeuf'ün yandaşları arasında küçük esnaf ve sanatçılar yer almıştır. Babeuf'un komplosu açığa çıkarılmış, yandaşları ile birlikte tutuklanarak 1797'de giyotinde idam edilmiştir. Bu olay Fransa'da Jakobenlere yönelik yeni temizlik hareketini başlatmıştır.

Direktuar döneminde ekonomi daha da kötüleşmiştir. 1797'de hükümet borçlarının yarısını iptal ettiğini açıklamıştır ki bu ülkede alacaklı durumunda olan kesimlerin tepkisine yol açmıştır. Ülkedeki gidişat Direktuarın günlerinin sayılı olduğunu göstermiştir.

İtalya'da Avusturya'ya karşı savaşlarda önemli başarılar elde eden Napoleon Bonapart 1797'de Campo Formio Anlaşmasının imzalanarak Avusturya ile savaşların bitirilmesine yol açmıştır. Bu anlaşma ile Fransa İtalya üzerinde geniş haklara kavuşmuştur. Fransız

güçleri Papa'yı sürgün ederek İtalyan Cumhuriyetinin kurulmasını sağlamıştır. Purusya'dan sonra Avusturya'nın da anlaşma yapması ve Fransa'nın kazanımlarını kabul etmesi ülkenin savaş halini bitirmemiştir. Napoleon 1798'de Mısır'a saldırarak İngiltere'nin Hindistan sömürgesine darbe vurmaya tasarlamıştır. Ancak bu saldırganlığına karşılık İngiltere, Osmanlı, Rusya ve Avusturya'nın oluşturduğu İkinci Koalisyon ile savaşmak zorunda kalmıştır.

Direktuar hükümetine karşı bir ihtilal planlayan “din adamı politikacı” ve “Fransa'nın içine düştüğü anarşinin aydınlanmış bir diktatör sayesinde izale edilebileceğini” savunan Abbe Sieyes⁴⁴⁶ Napoleon'u Paris'e çağırarak ve Napoleon Kasım 1799'da Paris'e gelerek bölgenin askeri komutanlığına getirilmiştir. Bu gelişmeye karşı olan milletvekillerine karşı yapılan bir ihtilal ile Sieyes ve Napoleon gücü ele geçirmiştir. Halk, uzun zamandır devam eden çatışmacı ortam ve savaşların sona ereceğini düşünenler Napoleon'un askeri devriminde umutlu olmuştur. 1802'de “hayat boyu birinci konsül” seçilmiştir.

Tarihçilere göre Napoleon Bonaparte'ın amaçlarını belirlemede Charlemagne, Carolingianlar, Roma İmparatorluğu örneklik teşkil etmiştir. Kimine göre Napoleon Charlemagne'ın kurduğu “Batı İmparatorluğu'nu” yeniden yaratmak isterken, kimine göre Carolingianların mirasını canlandırmak istemiştir. Bazıları onun Roma'nın ötesinde, sadece Avrupa ile sınırlı olmayan, tüm Dünya'yı kapsayan bir imparatorluk yaratmak hevesinde olduğunu kaydetmiştir. Dönemin siyasetçileri ve devlet adamları da Napoleon'un amaçları konusunda benzer şeyler ifade etmişlerdir. On dokuzuncu asrın ilk yarısındaki önde gelen Avrupalı siyaset adamı Metternich'e göre “ahmak” Napoleon'un amacının “dünya hâkimiyetini” eline geçirmek olduğu, Prusya Kralı Frederick William III ise onun “düzensiz hırslara” sahip bulunduğu iddialarında bulunmuşlardır. Napoleon'un kendisi 1806'da bir konuşmasında tüm dünyayı ele geçirebileceğini bunun için de Rusya'yı ezmesi gerektiğini belirtmiştir. Napoleon “dünya monarkı” olabilmek için 1812'de Rusya'ya karşı giriştiği ve başarısızlıkla sonuçlanan büyük askerî harekât yanında başka birçok askerî harekâta da bulunmuştur. Napoleon'un Mısır'ı işgali, 1801'de Rus Çarı I. Paul ile anlaşarak Türkistan üzerinden Hindistan'ı ele geçirme planı, dahası kafasında tasarladığı İstanbul, İsfahan ve

⁴⁴⁶ B. V. Rao, *History of Modern Europe, AD 1789-2002*, New Delhi: New Dawn Press, 2006, s. 32.

Hindistan'ı ele geçirme planları onun "dünya monarkı" olma arzusunu gösteren gelişmeler olarak not edilmiştir.⁴⁴⁷ Napoleon 1804'te kendisini Fransa İmparatoru ilan ederek yoluna devam eden Napoleon Avrupa'yı uzun yıllar savaş alanına dönüştürmüş, bir süre Kıta Avrupa'sının gerçek hakimi olmuştur. 1812'de Rusya'ya karşı başarısız seferi ve son olarak 1815'te Waterloo'da İngiliz kuvvetlerine yenilmesi Napoleon dönemini bitirmiştir.

I. Napoleon olarak Fransa imparatoru olan Bonaparte Fransız devriminin Avrupa'da kök salmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Fransız devriminin bir "ürünü" olan Napoleon Bonaparte, aydınlanma filozoflarının öğretilerine sadık kalmıştır. O, "halka inanmış, tanrıya güven" duymuştur. Burjuvaziye ve burjuvazinin etkinliğine güvenmiştir. "Kanun önünde eşitlik" kavramı önem kazanmıştır. Hükümetin "en avantajlı" icraati "en ucuza" gerçekleştirmesi gerektiğine inanan Napoleon I, "sekülerizm ve yetkinliği" önemsemiştir. Ancak "otoriter" yönetme anlayışını "bireysel özgürlüklerin" önüne geçirmiştir.⁴⁴⁸ Yüzbinlerce insanı savaş meydanlarına süren Napoleon'un sloganı "Fransa ve özgürlük-eşitlik-kardeşlik için savaş" olmuştur.⁴⁴⁹ 1815'te Viyana'da bir araya gelen 200 kadar devletin temsilcileri devrim öncesi Avrupa'yı yeniden yaratma gayretine girmişse de Fransız devriminin doğurduğu yeni ortam varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

⁴⁴⁷ Philip Dwyer, "Napoleon and the Universal Monarchy," *History*, 95/319 (july 2010), s. 293-307. Napoleon'un Brezilya, Ümit Burnu, Havana, Meksika, Filipinler ve Hollanda Doğu Hindistan'ını ele geçirme planları yaptığı belirtilmiştir. Ancak Napoleon'un her saldırgan dış politikası yeni düşmanlar yaratmıştır. Her denizaşırı planı ve hırsı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Napoleon'un "evrensel imparator" olması mümkün değildi. Sadece "Kıta Sistemi" yaratmada belli bir başarı kazanabildi.

⁴⁴⁸ Hampson, *The First European Revolution*, s. 151.

⁴⁴⁹ Mason, *A Concise History of Modern Europe: Liberty, Equality, Solidarity*, s. 32. Napoleon'un askerleri genellikle yükümlülük esasına dayalı, halktan, Fransa için savaşan kimselerdi. Savaşıkları monarkların askerleri genellikle paralı askerlerden oluşmaktaydı. Napoleon 1812 Rus seferine yaklaşık 400,000 askerle çıkmıştı. Bu miktar askeri kontrol etmek zordu ve Rusların ülkeleri için fedakarlıkları takdire değerdi. Napoleon Moskova'ya vardığında şehri ateşe verilmiş buldu ve "Rus kışı" ordusuna çok ağır mal oldu. Umduğunu bulamayan Napoleon geri çekilme kararı aldı ve dönüş yolunda soğuğa, açlığa ve Rusların gerilla saldırılarına yüzbinlerce asker kurban etti. Ancak 70,000 civarında asker dönüşü tamamlayabildi.

Fransız Devriminin Avrupa ve Dünyaya Etkileri

Dönemin en güçlü ülkelerinde birisi olan Fransa’da meydana gelen devrim, Fransa’dan başlayarak tüm Avrupa’yı ve zamanla tüm dünyayı etkilemiştir. Eski krallıklar, aristokrasi, din adamları ve ayrıcalıklı kesimler güçlerini ve yerlerini halkın iradesine bırakmaya başlamıştır. İdarede, siyasi hayatta, sosyal yapıda ve toplum hayatında köklü değişimler başlamış, tamamıyla yeni bir Avrupa doğmuştur. Avrupa’da liberalizm, milliyetçilik, özgürlük, hürriyet, demokrasi ve laik düzen için meydana gelen devrimler ve ayaklanmalar devri başlamıştır. Aydınlanma filozoflarının “doğmalarla dolu dine ve insanların batıl inanışlarla önyargıların esiri olmasına”⁴⁵⁰ bir tepki olarak ortaya koydukları prensipler Fransız Devrimi ile hayat bulmuştur.

Fransız devrimi kanlı bir devrim olmuştur. Yüzbinlerce erkek, kadın ve çocuk hayatını kaybetmiştir. Bazı anlatımlar devrimin kurbanlarının sayısını bir milyonun üzerinde vermiştir.⁴⁵¹ Ancak dökülen kanların insani amaçlar için döküldüğünü iddia edenler olmuştur. Anarşist devrimci Alexander Kropotkin, “dökülen kanlar tüm insanlık içindi” derken, diğer birçokları devrimin önemi üzerinde durmuştur. Devrim Avrupa kurumlarını “daha verimli” yaparken, sıradan insanların hayatlarını “daha özgür ve maddi olarak daha güvenli” hale getirmiştir.⁴⁵²

Devrimin sloganı olan “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” üçlemesi, devrimden sonra kısırlaşmış, temelde “dindarca” bir yaklaşım olan “kardeşlik” kavramı 1789 sonrası pek öne çıkarılmamıştır. Özgürlük, kişinin bireysel haklarının kanunlar önünde korunması ile bir anlam kazansa da, kanun koyucunun isabetli veya isabetsiz icraatı kişiden kişiye farklı kazanım ve kayıplar doğurmuştur. Eşitlik, kelimenin tam manası ile anlaşılmayıp, fikir ve eylemde eşit fırsat tanınması şeklinde olmuştur. Ancak eşitlik ilkesi ile sosyal sınıflaşmanın hukuki boyutu

⁴⁵⁰ Hampson, *The First European Revolution*, s. 179.

⁴⁵¹ “The French Revolution,” *Sunday Magazine*, 3/77 (September 1833): 103. *Alison’s History of Europe* adlı eserden alıntı yapan gazete Fransız Devrimi kurbanlarının sayısını 1.022.351 olarak vermiştir. Kurbanlar arasında asiller, din adamları, sıradan insanlar, kadınlar, çocuklar ve sanatçılar bulunmaktaydı. Öldürme yöntemleri arasında giyotin, kurşunlama, boğma önde gelmekteydi.

⁴⁵² Albert S. Lindemann, *A History of Modern Europe from 1815 to the Present*, UK, Wiley-Blackwell, 2013, s. 21.

ortadan kaldırılabilmektedir. Yerine toplumsal sınıflaşmanın ekonomik boyutu gelmiş, devrim sonrası kapitalist dünya-ekonomileri güç kazanmıştır. Devrim “dünya sistemini” büyük oranda etkilemeyi başarmıştır.⁴⁵³

Fransız devrimini ihraç eden kesimler özgürlük, eşitlik ve hürriyet için iyi şeyler yaptıklarına inanmaktaydı. Fransız devrim orduları diğer ordularla savaşlarında beraberlerinde hürriyeti de getirdiklerine inanıyordu. Diğer ülkelerde yaşayan halkların da önemli bir kısmı devrimi kendilerini kral, soylu ve din adamları elinde kurtaracak bir güç olarak görüyordu. Fransız işgali altındaki yerlerde feodalizm kaldırılmış, halkın daha fazla toprak sahibi olması sağlanmış ve kilise baskısına karşı önemli haklar elde edilmişti. Ancak Fransız güdümünde kazanılan haklar kısa sürede Fransız işgal ve baskısını hissederek Fransa’ya karşı düşmanlık hislerini kuvvetlendirmişti.

Marksist tarihçiler Fransız devriminin motor gücünü burjuvazinin güçlenmesine bağlamaktadır. Onlara göre burjuvazi ekonomik kazanımları için siyasi ortamı kendi çıkarlarına uydurmak istemiştir. Kapitalizm de devrimle birlikte gelişmiştir. Bu görüşe karşı çıkanlar ise devrimden önce zengin burjuvazi ile soylular arasında pek fark kalmadığını, dolayısıyla da burjuvazinin eski rejimde çıkarlarının yeterince korunduğunu iddia etmiştir. Kapitalizmin ise devrim ile gelişmek yerine gerilediğini belirtmiştir. Bazılarına göre on sekizinci asırda başlayan liberal soyluların yönetimde reformlar yapma fikrinin Fransız devrimi olmaksızın da benzer değişimlere yol açabileceğini iddia etmiştir.

Aydınlanma fikirlerini Avrupa’nın siyasî, sosyal ve kültürel hayatına sokan Fransız Devrimi ile demokrasi, insan hakları, halk idaresi, milliyetçilik, vatandaşlık, millî egemenlik, bireysellik, vicdan hürriyeti, laik düzen, özgürlük anlayışı, yenilik ruhu, hürriyet, eşitlik ve insanilik önem kazanırken, krallık, mutlak hâkimiyet, mutlak monarşi, tebaa, kralın mülkü, sınıf ayrımcılığı, dinî dogmalar ve geleneksellik güç kaybetmiştir. İnsanlar kendilerini bir siyasî veya dinî guruba veya güce itaatkâr kalmadan, millet şemsiyesi altında sade bir insan olarak, vatan üzerinde ve millî egemenliğe dayalı yapılanmış siyasi sistem içerisinde birbirinin hak ve hukukuna saygılı özgür bireyler olarak yaşayabileceklerini görmüştür. İnsani akıl ve

⁴⁵³ Wallerstein, “The French Revolution as a World-Historical Event,” s. 52.

yeteneklerin önündeki siyasi ve kültürel engeller kaldırılarak, bireyin kabiliyeti ile bir şeyler kazanma ve başarıya yolu açılmıştır. Tebaa yerine millet anlayışı gelişerek ve milletin her ferdinin kendi yeteneklerini faaliyete sokarak çabalarını artırması ile zengin, kültürlü ve ileri bir toplum oluşturulması için zemin hazırlanmıştır. Özgür ve hür insanlar yetenekleri doğrultusunda daha iyi iş adamı, bilim insanı, sanayici, esnaf, zanaatkâr, siyasetçi ve çiftçi olabilme imkânına kavuşmuştur. Fransız devrimi yarattığı tüm sorun ve sıkıntılarına rağmen Fransa'yı ilerletmiş, büyük devletlerin korktuğu ve imrendiği iç haline getirmiştir.

VII. Bölüm

SANAYİ DEVRİMİ VE SOSYALİZM

Avrupa 18'nci asrın ikinci yarısında iki önemli devrimi yaşamıştır. Bunlar 1789'da patlak veren Fransız Devrimi ile genellikle 1770'ler ile 1850'ler arasında meydana gelen sanayi devrimidir. İlki ağırlıklı olarak siyasi devrim iken, ikincisi ekonomiktir. Bu iki devrim önce Kuzey Batı Avrupa'yı, sonradan tüm Avrupa ve Dünya'yı etkilemiş ve hâlâ etkilemeye devam etmektedir. Her iki devrim modern zamanların baskın ve yaygın siyasi ve ekonomik yapılarının şekillenmesine, tanımlanmasına ve işlev kazanmasına yön vermiştir. Her iki devrim de insanlığı ve insanlık tarihini son derece etkilemiştir.

Endüstri Devrimi süreklilik arz eden ekonomik değişimin bir parçası olduğu kadar, ekonominin geleneksel yapılardan tamamen koparak büyük bir ivme ve köklü değişimler tecrübe etmesine denmiştir. 18'nci asrın öncesinde ekonomide uzun dönem gelişimi mümkün kılan mekanizmalar eksikken, asrın ortasından itibaren hızlı nüfus artışı ile gelirlerin artışı birbirini karşılamaya ve bireysel zenginlikler oluşmaya başlamıştır. Sanayi devrimi "hızlı" ekonomik gelişimi, nüfus artışına rağmen bireysel gelirlerin artmasını, ani ve köklü ekonomik değişimleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁵⁴

Endüstri devriminin oluşumunda "pratik bilgi ve modern ilmin pazara yönelik üretim sürecine geniş ve sistemik katılımı, ekonomik aktivitelerin ailevi veya bölgesel ihtiyaçlardan ziyade milli ve

⁴⁵⁴ Charles More, **Understanding the Industrial Revolution**, London: Routledge, 2000, s. 1.

uluslararası amaçlara yönelik profesyonelleşmesi, kırsaldan şehirlere nüfus hareketlerinin hızlanması, üretim ünitelerinin ailevi veya aşiretsel yapısından uzaklaşarak kurumsal ve milli yapısının artması, üretici ve işçi eylemlerinin birincil üretimden ziyade sanayi ürünü ve servislerinde yoğunlaşması, insan emeği yerine sermayenin yoğunlaşması, topraktan ziyade sermayeye ve üretim tekniklerine dayalı yeni sosyal ve mesleki sınıfların oluşması" etkilidir. Bu "birbiri ile ilgili" gelişmelerin birlikte "yeterli seviyeye" ulaşması sanayi devrimini doğurmaktadır. Bu gelişmeler genellikle "nüfus artışlarını ve yıllık mal üretimi ve hizmetler sektörünün gelişimini" desteklemektedir.⁴⁵⁵

Avrupa'da küçük çaplı el işçiliği asırlarca ihtiyaca cevap verecek ölçüde bulunmaktaydı. Hemen her bölgede elbise üretimi, alet-edevat yapımı, mutfak araç ve gereçleri üretimi görülmekteydi. Küçük iş yerlerinde hem erkekler ve hem de kadınlar çalışmaktaydı. Erkekler demircilik, taş işçiliği ve marangozluk gibi işlerde ağırlıklı olarak çalışırken, kadınlar dokuma, örgü ve dikiş işlerinde kendini göstermekteydi. İnsanların fiziki gücüne dayalı ve el emeği temelinde olan sanayi devrimi öncesi ekonomi yerini gittikçe sermaye ile şekillenen, aletlerin kullanımını yaygınlaştıran ve daha fazla gelir ve üretim sağlayan ekonomiye bırakmıştır.⁴⁵⁶ Bir bakış açısına göre sanayi devrimi öncesi "sessizce" meydana gelen ekonomik değişimler sonradan ekonomide köklü değişiklikler meydana getirerek endüstri devrimini doğurmuştur. "Sessiz" devrimde İngiltere başta olmak üzere birçok yerde "kırsal iç endüstrileri" ve "gelişmiş ziraî teknikler" ön plana çıkmıştır. İngiltere'de bu dönemde "kulübe sanayisi" denilen ve tekstil ile işlenmiş madeni ürünlerden önemli bir artış olmuştur.⁴⁵⁷

Sanayi devrimi genellikle makineleşmeye dayalı geniş çaplı üretimi ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁵⁸ Buhar gücünün makineleri

⁴⁵⁵ Phyllis Deane, **The First Industrial Revolution**, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 1-3.

⁴⁵⁶ Phyllis Deane, "The Role of Capital in the Endustirial Revolution," **Explorations in Economic History**, 10:4 (Summer 1973), s. 349-350.

⁴⁵⁷ Joel Mokyr, "Growing-up and the Industrial Revolution in Europe," **Explorations in Economic History**, 13: 4 (October 1976), s. 372-373.

⁴⁵⁸ More, **Understanding the Industrial Revolution**, s. 2. Yazar tarihçilerin sanayi devriminin zamanının ifade ederken farklı yaklaşımlar sergilediğini, bazılarının göre başlangıcının 1760'lar, 1750'ler ve daha öncesi olduğunu ifade ettiğini, sona erme tarihinin ise 1830'lar, 1850'ler ve daha sonrası olduğunu iddia ettiklerini yazmıştır. Yazarın kendisi endüstri devriminin başlangıcını 1750 ve sonunu ise 1850 olarak belirtmektedir.

işletmeye başlaması ile ulaşım ve üretim alanında hızlanma ve büyüme baş döndüren bir hıza erişmiştir. Makineleşme, pazara yönelik üretim, fabrikalaşma, iş gücüne dayalı işçi sayısındaki artış, el işi yerine sanayi türü ürünlerin yaygınlaşması, üretimin yaygınlaşmasına bağlı hammadde ihtiyacına ve üretilen ürünlerin satımı için pazaryeri ihtiyacına duyula aşırı gereksinim sanayi devriminin önemli ve belirgin özellikleri olmuştur. Buhar gücü ile başlayan makineleşme zamanla yerini petrole çalışan makinelere bırakırken, elektrik enerjisi ve sonradan nükleer enerji daha ileri sanayileşmeyi doğurmuştur. Endüstri devrimi genellikle on sekizinci asrın ortalarından on dokuzuncu asrın ortalarına kadar geçen sürede gerçekleşmiştir dense de bu dönemdeki gelişmeler süreklilik kazanarak, sanayinin gelişimi sonraki dönemlerde daha ilerilere gitmiştir. Sanayileşme ve makineleşme sonrasında ekonomide, tarımda ve diğer sahalarda gelişen dünya, geleneksel usullerle besleyemeyeceği nüfusları rahatlıkla besleyip, giydirebilmiştir. Sanayileşmenin sömürü düzeninin gelişimine, emperyalizmin güçlenmesine katkısı olduğu kadar, insanların daha rahat, refah içerisinde ve bol tükettiği bir ortamın doğmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Endüstri Devriminin Nedenleri

İngiltere’de on sekizinci asrın ikinci yarısında başlayarak, on dokuzuncu asrın ilk yarısında tüm Avrupa’ya sıçrayan ekonomik gelişmeler sanayi devrimini doğurmuştur. Bu dönemde geleneksel el, su ve rüzgâra dayalı enerjilerin yerini kömürün ısıttığı su buharı almıştır. Ancak ekonomik değişim ani olmamış, geleneksel ekonomi ile sanayileşmeye dayalı ekonomi uzun süre birlikte varlığını sürdürmüştür.⁴⁵⁹ Sanayi devrimi ekonomik bir devrim olarak Avrupa’yı son derece geniş bir şekilde etkilemiş, devrimin sonrasında ortaya çıkan Avrupa, devrim öncesinden çok farklı bir görünüm arz etmiştir.

Sanayi devriminin temellerini on ikinci asırda başlayan önemli gelişmelere kadar geriye götürmek mümkündür. Bu dönemde Avrupa demir sabanı, su gücünü ve drenaj sistemini geliştirerek, toprağı işlemeyi, daha bol ürün elde etmeyi ve ihtiyaçlarını daha kolay karşılamayı başarmıştır. Su ile değirmenleri döndürürken, demir saban

⁴⁵⁹ Charles Wilson, *The Entrepreneur in the Industrial Revolution in Britain*, "Explorations in Entrepreneurial History", 7:3 (February 1955), s. 129-130.

sert toprağı işlemeyi kolaylaştırmıştır. Batı Avrupa'nın yağışlı ikliminin doğurduğu sulu toprak yapısını tarıma elverişli hale getirmek için geliştirilen drenaj sistemi topraktaki fazla suyun atılarak tarıma daha yatkın hale gelmesini sağlamıştır.

On ikinci ve on üçüncü asırlar şehirleşmeye geçiş dönemi olmuştur. Orta çağlar boyunca yönetsel ve dinî binalar etrafında kümelenen küçük kasabalar gittikçe artan bir nüfusa kavuşmuştur. Buralarda yaşayanlara “bourgeoise” (burjuva) veya “burgher” (kasabada yaşayan kimse) denmeye başlanmıştır. Her ne kadar bazı yenileri sonradan eklenmiş olsa da, Avrupa'nın önde gelen kasaba ve şehirleri genellikle 1300'lü yıllardan önce kurulmuştur. İtalya, Almanya ve diğer bölgelerde bağımsız şehir devletleri ortaya çıkmıştır. İtalyan şehir devletleri doğu ile ticarete büyük zenginlikler elde ederken, Alman şehirleri tarımsal alanda önemli başarılar sağlamıştır. 1500'lerde Avrupa halkının çok büyük oranı kırsalda yaşamakta, sadece yüzde ikisi sayısı 10.000 kişiyi aşan şehirlerde bulunmaktaydı. Nüfusu 100.000 ve üzerinde olan şehirler İstanbul, Napoli, Milano, Paris ve Venedik idi.

Bazı Avrupa şehirleri ilimde ve üniversiteleşmede öne geçmiştir. Başlangıçta eğitimin kilise elinde olduğu hatırd tutularak, Paris'te teoloji, Montpellier'de tıp, Bologna'da Roma kanunları öğrenilmeye başlanmıştır. Oxford ve Cambridge üniversiteleri on üçüncü asırda kurulmuştur. 1500'lere gelindiğinde bir düzine Avrupa şehri üniversiteye sahip olmuştur.⁴⁶⁰ Üniversiteler bilginin gittikçe yaygınlaşmasını, bilginin yaygınlaşması çoğunluğu hurafe, batıl inanış ve cahillikten beslenen problemlerin çözümünü kolaylaştırmıştır. Üniversiteler ile birlikte 1440'larda geliştirilen matbaa her alanda bilginin artmasına katkı sağlamıştır. Bilginin insan hayatını kolaylaştıran, konforlu kılan ve zenginleştiren yönü insana ihtiyacı olan kolaylıkları elde etmesini sağlamıştır. Bilgi ekonomik aktivitelerin ilerlemesine katkı sağlamış, İtalya'da başlayarak banka ve kredi kurumları gelişmiş, bu yerlerin sağladığı paralar ile yatırımcılar kurmak istedikleri ekonomi komplekslerini ve atölyeleri kurabilme gücüne kavuşmuştur. Şehirlerarası, bölgeler arası ve ülkeler arası ticaret ve ekonomik aktiviteler gelişme trendine girmiştir.

⁴⁶⁰ Merriman, s. 27. Bu dönemde üniversiteler bir grup üniversite hocası ile onların öğrencilerinden oluşmaktaydı. Modern, disiplinlere bölünmüş ve muhteşem binalarda eğitim veren üniversiteler henüz ortaya çıkmamıştı.

Eğitimin gelişmesi, üniversite sayısında ve eğitimli insan oranında meydana gelen gelişmeler halkın daha iyi şartlarda yaşama ilgi ve arzusunu geliştirmiştir. Eğitimli insanlar hayatlarının daha kaliteli olması için ne yapılması gerektiğini anlamada ve kazanmada başarılı bir çaba içerisine girmiştir. Sadece Avrupa'da değil, Japonya'da dahi endüstrinin gelişimindeki başarı eğitimin gelişimi ile yakınlık göstermiştir.⁴⁶¹

Avrupa ekonomisi 1750'lere kadar genellikle toprağa dayalı ziraata dayanmaktaydı. Toprağın büyük kısmı feodal aristokrasi ve kilisenin elindeydi. Köylülere üretilen mal karşılığı kiralananmaktaydı. Ziraat dışında ekonomik aktivite ailelerin atölye tipi üretimi ile sınırlıydı. Ülkeler merkantilist bir politika izlemekteydi. Avrupa koloniler ve sömürgeler sayesinde dünya ekonomisinde söz sahibiydi.

Batı Avrupa'da gelişen tarımsal üretim gittikçe pazar ekonomisine yönelik bir süreç içerisine girmiştir. Tarımda "bölgesel ürün seçiciliği ve teknolojik gelişme" hızlanmıştır. İngiltere'de 1650'den 1750'ye "kırsal-iç endüstri" hızlı bir gelişme göstermiştir. Sanayi devrimi öncesi ülkenin geniş bir kesimi "kısmen sanayileşmiş" bir karaktere kavuşmuştu.⁴⁶² Endüstri devriminin ilk gerçekleştiği yer olan İngiltere'de ekonomik güçler 1750 ile 1820 arasında yün ve hububat gibi ekonomik değeri olan şeyleri şehirleri bir birine bağlayan kanallar olarak kullanmıştır. On dokuzuncu asra girerken tekstil sektöründe makineleşme önemli bir olgunluğa erişmiştir.⁴⁶³

Batı Avrupa'da artan nüfus, şehirleşmeyi de beraberinde getirmiştir. On dördüncü asır ortalarında Avrupa nüfusunun en az üçte birini yok eden "siyah ölüm" (veba) salgınından sonra o büyüklükte bir salgın yaşanmamıştır. Bir başka deyişle Avrupa on beşinci asırdan itibaren, bazı istisnalar olsa da, yavaş ancak artan bir nüfusa sahip olmuştur. Nüfus artışı ve şehirleşme de beraberinde hazır giyimi ve diğer sanayi mallarına olan ihtiyacı artırmıştır. Üretim sürecinde makinelerin kullanılması tekstil ve metal üretiminin kolaylaşmasına

⁴⁶¹ Carlo M. Cipolla (editör), *The Fontana Economic History of Europe, The Industrial Revolution*, London: Fontana Books, 1973, s. 13.

⁴⁶² Joel Mokyr, "Growing-Up and the Industrial Revolution in Europe," *Explorations in Economic History*, 13/4 (October 1976): 372-373. Yazara göre tekstil ve madeni eşya yapımı "kulübe-endüstrisi" (cottage industry) şeklinde, kapitalist bir karakter taşımaksızın gelişmiş durumdaydı. Kırsal kesimde ve yer yer yoğunlaşan endüstri, sanayi devrimi öncesi Avrupa ekonomisinin karakteristik yapısını oluşturmaktaydı.

⁴⁶³ "The Industrial Revolution," *Speaker*, August 1906, s. 480.

ve bolluk kazanmasına yol açmıştır. Zenginlik ile elde edilen gelir nüfus artışını desteklemiştir. Nüfus artışı üretim tekniklerindeki gelişimi zorunlu kılmış, tüketim mallarına duyulan ihtiyaç artmış, buna bağlı olarak da sanayileşme zorunlu bir süreç olarak hissedilmiştir.

Avrupa'nın coğrafi keşifler ile başlattığı dünyanın zenginliklerini sömürme süreci gittikçe artan oranda Avrupa ekonomisini etkilemiştir. Sömürgelerden gelen altın ve gümüş gibi değerli madenler sermayeyi güçlendirirken, zengin tarım topraklarında çalıştırılan köle ve ucuz yerli işgücü tarımsal ürünlerin bolluk kazanmasını sağlamıştır. Dahası, keşfedilen yerlerde elde edilen yeni ürünler ve üretim teknikleri Avrupa tarımını, beslenme usullerini etkilemiştir. Amerika menşeli patatesin Avrupa'da üretimi halkın günlük beslenme rejiminde ciddi gelişmeler yaparken, halkın daha iyi beslenmesine yol açmıştır. Tarımsal ürün artışı yanında hastalıklara karşı aşılama gibi yöntemlerin geliştirilmesi sağlıklı ve uzun ömürlü toplumların doğmasını desteklemiştir. Çocuk ölümleri azalırken, ortalama ömür beklentisi ve kaliteli yaşam ilerlemiştir.

Endüstri devrimini doğuran gelişmeler arasında enerji kaynakları, işçilik, arz-talep durumu, sermaye, teknoloji ve yatırımcılık ruhu önemli roller oynamıştır. Kömür ve demir kadar, artan emek gücü, toplumun artan taleplerine cevap verecek geniş işletmeler, serbest ekonomiye dayalı toplanan sermayeler, üretim sahasında geliştirilen metotlar ve tüm şartları bir araya getirerek pazara yönelik üretim yapan öncü kişiler sanayi devrimini mümkün kılmıştır.

Sanayi devriminin başlangıcı yoğun makineleşmeden ziyade geleneksel üretim tarzlarındaki zorunlu değişim hissini yansıtmıştır. Artan dokuma, zirai ürünlerin ekim, dikim ve hasadında meydana gelen gelişmeler sanayi devriminin doğmasını hızlandırmıştır. Üretimdeki artışlar, pazara yönelik üretimler, ticaretin gelişimi ve sömürgelerde elde edilen gelirler batıda sermaye birikimlerini doğurmuştur. Sermaye sanayileşmenin motor gücünü oluşturmuştur. Sanayileşme öncesi ekonomi ile sanayileşmiş ekonomi arasındaki önemli farklardan birisi, ilkinin emek ve güce dayalı yönü ağır basarken, ikincisinde sermaye önemli rol oynamıştır. Gelişmiş ülke ile geri veya gelişmekte olan ülke arasında da kapitalin oynadığı önemli bir rol vardır. Gelişmiş ülke çoğunlukla işini sermayesi ile yapmaktadır. "Yüksek üretkenlik, ortamın üstü zenginlik ve yüksek

milli kalkınma yüzdesi" sermayenin direk etkilediği ekonomik değerlerdir.⁴⁶⁴

Ulaşımda meydana gelen gelişmeler sanayi devrimini hızlandırmıştır. Buhar gücüne dayalı gemilerin yapımı ve buharlı lokomotiflerin doğması deniz ve demiryollarının geliştirilmesini sağlamıştır. Ulaşımdaki gelişmeler hızı ve daha fazla mal ve emtia taşınmasını mümkün kılmıştır. Deniz ve demiryolları yanında karayollarının da iyileştirilmesi, mal ve insan gücü dolaşımını kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Ulaşımdaki kolaylıklar ve kazanılan hız ekonomilerin gelişiminde son derece etkili olmuştur.

Endüstri Devriminin Gelişimi

Endüstri devrimi ilk önce İngiltere ve Kuzey Batı Avrupa'da on sekizinci asrın ikinci yarısında görülmeye başlanmıştır. İngiltere 18'nci asrda kabul ettiği kanunlarla (enclosure laws) küçük toprak sahipliğini zayıflatıp, pazara dayalı üretim yapan geniş toprak ağalığının önünü açmıştır. Bu yöntem bir taraftan köylünün şehirlere göçünü hızlandırarak, şehirleşmeyi desteklerken, diğer taraftan geniş topraklarda üretimin makineleşmesini zorunlu kılmış ve pazara yönelik üretimin elini güçlendirmiştir. İngiliz parlamentosundaki parlamenterlerin ödedikleri vergiye dayalı seçilmesi, parlamenterlerin kapitalistlerden ve burjuvaziden çıkmasını kolaylaştırmıştır. Bu ise parlamentoda kapitalist kararların çıkmasını kolaylaştırmıştır.

Önceden genellikle evlerde yapılan üretim gittikçe yerini fabrikalara bırakmıştır. Üretim tarzının dağınık yapısının belli merkezlerde ve fabrikalarda toplanmaya başlaması endüstri devriminin ilk aşamasını doğurmuştur. Kadınlar ve diğer işçiler geleneksel üretim metotlarını belli yerlerde bir araya gelerek daha verimli üretim yapmaları bu döneme damgasını vurmuştur. Gerçekte buhar gücünün Avrupa'da tüm önemi ile fabrikalarda kullanılmaya başladığı on dokuzuncu asrın üçüncü çeyreğine kadar geleneksel üretim metotları önemlerini korumuştur. On dokuzuncu asır ortalarında Paris çevresindeki fabrikaların ortalama işçi sayısı yedi civarındaydı. Almanya'da çalışanların yarısından fazlası fabrikalar yerine kendi evlerinde ve atölyelerinde çalışmaktaydı. Buna rağmen üretim ister fabrikada ister evde yapılsın hazır yapım ürünlerde büyük bir aşama kaydedilmişti.

⁴⁶⁴ Phyllis Deane, "The Role of Capital in the Industrial Revolution," *Explorations in Economic History*, 10/4 (Summer 1973): 349.

İngiltere'nin zengin demir ve kömür madenleri makineleşmeyi kolaylaştırmıştır. Bilimsel olarak bir defa bir icat yapıldıktan sonra onun yaygınlaşması hammadde ve iş gücüne dayalı çabaları gerektirmekteydi. Zengin demir madenlerinden elde edilen hammadde, zengin kömür madenlerinden elde edilen kömürle eritilerek istenilen alet ve edevatın yapımı sağlanmıştır.

İngiltere su yolları ve deniz ulaşımı kolay olan bir ülke olması itibarıyla malların ve insanların dolaşımı kolay olmuştur. Ulaşımındaki rahatlığa ek olarak İngiliz hükümeti genellikle daha az aristokratik ve daha fazla burjuva geleneğine sahip kimselerin elinde olmuştur. Ekonomide daha serbest bir modeli benimsemiştir. Ulaşım ağlarının gelişimi hükümetçe desteklenmiştir. Adam Smith'in *The Wealth of Nations* adlı kitabında herkesin zengin olma hevesi işlenmiş ve zenginleşmek için de herkesin serbest ve hür bir ekonomi politikasına ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır. Ticarete vergilerin azlığı, koloniler, Osmanlı ve Rusya gibi devletlerle kapitülasyonlara dayalı anlaşmalar İngiliz ticaretinin gelişimine katkı yapmış, elde edilen zenginlik yatırıma dönüştürülmüştür.

Deniz aşırı ticaret İngiliz endüstriyel gelişimini olumlu yönde etkilemiştir zira dünyada en geniş deniz aşırı müstemlekesi olan ülke İngiltere idi. Dış ticaretin sanayinin gelişiminde etkileri genellikle sanayi ürünlerine olan talebin yoğunluğunun artması, sanayi için gerekli hammaddelerin kolayca sağlanabilmesi, sağladığı ekonomik artı gelir ile sanayinin finansmanının kolaylaşması, ekonomik ve ticari gelişimin geniş coğrafyalarda sistemik olgunlaşması şeklinde kendisini göstermiştir. İngiliz sanayileşmesine dış ticaret motor gücü görevi yapmıştır.⁴⁶⁵

Endüstri devrimi ilk önce tekstil sektöründe kendisini göstermiştir. Devrimin genelinde olduğu gibi tekstilde de İngiltere öncülük rolünü oynamıştır. İngiltere'nin Liverpool şehri haklı bir ün yapmıştır. Pamuk ve pamuğa dayalı ürünler Liverpool sayesinde önce Birleşik Krallığı ve sonra da tüm dünyayı ele geçiren bir gelişmeye sahne olmuştur. 1770'lerde nüfusu 50—60.000 civarında olan şehrin nüfusu bir asır sonra 1880'lerde 630.000'e çıkmıştır. Liverpool limanı ve iskeleleri göz kamaştıran bir gelişme göstermiş, ilk pamuk balyası 1760'ta limana indirilmiş olmasına rağmen, pamuk sayesinde nüfus ve limanın trafiği çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Liverpool'a indirilen

⁴⁶⁵ Deane, *The First Industrial Revolution*, s. 67-71.

pamuk balyası sayısı 1801'de 100.000 iken, 1811'de 326.000'e, 1821'de 490.000'e, 1831'de 900.000'e, 1841'de 1.344.000'e, 1851'de 1.900.000'e, 1861'de 3.035.000'e ve 1871'de de 4.405.000'e ulaşmıştır. Bu miktar pamuğun işlenmesinde Amerikalı Eli Whitney'in buluşu olan "pamuk işletim—cotton ginnig" makinesi etkili olmuştur. 1872'de İngiltere'ye ithal edilen pamuğun miktarı 1.800.000.000 pounds'a ulaşmıştır.⁴⁶⁶

18'nci asır tarımsal üretimde hızı ve verimliliği artıran birçok gelişmeye sahne olmuştur. Özellikle pamuk üretiminde ve tekstil sanayinde gelişmeler gözlemlenmiştir. Bu bağlamda cotton gin (pamuk cini) pamuk lifini çekirdeğinden ayıran, fly-shuttle adı verilen ve pamuğu saçaklarına ayıran aletlerin icadı ile spinning jenny adı verilen ve pamuğu ip haline getiren döner tekerleğin geliştirilmesi tekstile önemli katkılar sağlamıştır.* Bu buluşlar tekstil sanayisini geliştirdiği gibi, sanayinin ilk önce tekstil sahasında gerçekleşmesini mümkün kılmışlardır. Pamuğu ham haliyle alıp kumaş haline dönüştüren bir fabrika için gerekli makine, alan ve binalar için 30.000 ile 50.000 pound gerekmektedir. Ancak ikinci el veya iflas sonucu satılan ucuz makineler almak da mümkündü. 1792'de "kırk-iplik eğiren jenny" 6 pounda satın alınabilirdi. Pamuğu tarayarak eğirmeye hazır hale getiren makine (carding machine) 50 pound civarındaydı.⁴⁶⁷

Thomas Newcomer 1712'de, kömür ocaklarındaki biriken suyun boşaltılması için tek pistonlu motora benzer ve buhar gücü ile çalışan makineyi bulmuştur. Pahalılığından dolayı makineye rağbet az olmuştur. 1763'te James Watt buhar makinesine soğutma ünitesi ekleyerek makineyi daha etkili hale getirmiştir. 1769'da buhar makinesinin patentini alan James Watt, sanayici Matthew Boulton ile

⁴⁶⁶ Berard, **British Imperialism and Commercial Supremacy**, s. 94-95. Eli Whitney 1793'te pamuk liflerini çekirdeğinden ayıran ve dokuma için eğiren makineyi bulmuştur. Böylece önceleri elle zorlukla elde edilen pamuk ipliği kolayca elde edilmeye başlanmış, pamuk endüstrisi patlama yaşamıştır. Pamuğun tohumları olan çiiğ de kolaylıkla ayrılarak yeni ekimler için kolaylık sağlamıştır. Amerika pamuk üretimi ve ithalatı kat be kat artmış, bunun sonucu köle sayısında ve üretilen üründe baş döndürücü bir hız yaşanmıştır. 1790'da 700.000 civarında olan köle sayısı, 1850'de 3.2 milyona çıkmıştır. Dünya pamuğunun üçte ikisini sağlayan Amerika, İngiliz pamuk ithalatının da %80'ini karşılar olmuştur.

* *Spinning Jenny* 1767'de James Hargreaves tarafından patenti alınmıştır. Bu makine 16 ipi aynı anda eğiren bir makine idi.

⁴⁶⁷ Herbert Heaton, "Financing the Industrial Revolution," **Business Historical Society Bulletin**, 11/1 (February 1937): 1-3.

birlikte ilk endüstriyel buhar makinesini icat etmiştir. Boulton tüm dünyanın gıpta ile baktığı ve sahip olmak istediği gücün kendi ellerinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁸ Watt ile Boulton 1800'e kadar 289 buhar makinesi satabilmiştir. Makinenin kullanım alanı ve kullanırlılığı gittikçe gelişmiştir.

Belçika İngiltere'den sonra endüstriyel olarak gelişen ilk ülke unvanını almıştır. Sanayi üretimi kapasitesi 1800'lerin başlarında İngiltere'de 620 bin beygircüde iken 1850'lerde 1.290.000 beygir gücüne çıkarak iki katlamıştır. Belçika'da bu oran 40 binden 70 bine, Alman ülkelerinde 40 binden 260 bine, İtalya'dan 10 binden 20 bine çıkmıştır. Avrupa genelinde 860 bin beygir gücünden 2.240.000 beygir gücüne yükselmiştir. İngiltere tüm Avrupa sanayi gücünün yarısından fazlasına sahip olma üstünlüğünü sürdürmüştür.

On dokuzuncu asrın ortalarında Londra "uluslar arası ticarete en geniş merkez ve Londra tüccarlar Avrupa'nın en zenginleriydi." İngiliz başkenti dünya ticaretini kontrol ederken, İngiliz parası bir dünya parası haline gelmişti.⁴⁶⁹ İngiltere on sekizinci asrın ikinci yarısından itibaren "dünyanın atölyesi" haline gelmeye başlamış, 1780 ile 1850 arasında meydana gelen ekonomik devrim, ki insanlık tarihinde bir ilk idi, İngiltere'nin "yüzünü" değiştirmiştir. "Çiftçi-çoban" toplumundan makineleri "manipüle" ederek muazzam bir enerjiyle çalışan modern insan doğurmuştur.⁴⁷⁰

İngiliz endüstri devriminde sermayeye dayalı, ticaret amacına yönelik tarımın ilk önce Britanya'da başlamasının rolü önemlidir. Tarım reformu emek gücünü sağlarken, sömürge imparatorluğunun yarattığı zengin sermaye birikimi ekonomiye yatırımı canlandırmıştır. Diğer taraftan demir ve kömür madenleri bağlamında zengin bir ülke olması, su ulaşımının sağladığı kolaylıklar, zengin sömürgelere sahiplik, banka ve kredi verme sistemlerinin gelişmişliği ve yatırımda devlet tarafında gösterilen kolaylıklar sanayinin ilk İngiltere'de gelişmesinde etkili olmuştur. İngiliz toplumunun yapısal özelliği yatırımcılığı ve öncülüğü cesaretlendirmiştir. Yatırımcı zihniyet İngiliz kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Toplumun farklı

⁴⁶⁸ Esler, s. 501.

⁴⁶⁹ Derek Gregory, "The Production of Regions in England's Industrial Revolution," *Journal of Historical Geography*, 14:1 (January 1988), s. 55. (50-58).

⁴⁷⁰ Carlo M. Cipolla (editör), *The Fontana Economic History of Europe, The Industrial Revolution*, London: Fontana Books, 1973, s. 7.

kesimleri arasındaki uyumluluk ve güven yatırımcıların iş yapmasını kolaylaştırmıştır.

İngiliz hükümeti ekonomik genişlemeyi desteklemiştir. Ülkede ekonomik gelişmelere müdahale etmekten kaçınmıştır. Buna karşılık gümrük duvarlarını gerektiğinde yükselterek, gerektiğinde de düşürerek İngiliz tüccar, sanayici ve iş adamlarının uluslar arası rekabetten doğacak zararlarını önlemeye çalışmıştır. Ülkede kurduğu gelişmiş ulaşım yolları ekonominin gelişmesine katkı sağladığı gibi, “kapatma kanunu” (enclosure acts) ile zengin toprakların birleştirilerek, pazar ekonomisine yönelik tarımsal üretimin artmasını sağlamıştır.

İngiliz Pamuk işlemeciliğinin sanayinin gelişmesinde önemli bir yeri vardır. Pamuklu elbiselerin yaygınlaşması, giyimin ucuzlamasına, fakir halkın da daha iyi giyinebilmesine yol açmıştır. Pamuk işletmecileri endüstri devriminin öncüleri olmuşlardır. 1789 ile 1850 yılları arasında artan pamuk işlemeciliği ülkeye giren pamuk miktarını elli kat artırmıştır. Aynı dönemde İngiliz pamuklu kumaşlarının miktarı 40 milyon yarıdan 1.025 yarıya çıkmıştır.

Tekstil üretiminde meydana gelen teknik buluşlar ve makineleşme bu alanda endüstrinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Makineler sayesinde iplik elde edilmesi ve iplikten kumaş üretilmesi tekniği hızla artmıştır. 1813'te 2.400 olan makineleşmiş tekstil üretim fabrikaları 1850'de 224.000'e çıkmıştır. 1830'lara gelindiğinde tekstil sanayinde çalışanların sayısı İngiltere'de iki katına çıkmıştır.

Endüstri devrimini gerçekleştiren ülkeler, başta İngiltere olmak üzere, gittikçe artan oranda dünya ekonomisini etkilemeye başlamışlardır. Bu ülkelerin ekonomileri “ihracat ekonomilerine” dönüşmüştür. İngiltere 1697 ile 1800 tarihleri arasında yıllık %1,5'lik ihracat artışı sağlamıştır. 1801'de ihracatın milli gelire oranı %17,8'e yükselmiştir.⁴⁷¹

⁴⁷¹ François Crouzet, “Toward an Export Economy: British Exports during the Industrial Revolution,” *Explorations in Economic History*, 17: 1 (January 1980), s. 50-55, 78.

Fransa, Alman Ülkeleri ve Diğer Avrupa Ülkelerinde Sanayileşme

On dokuzuncu asır başlarında Fransa dünyanın İngiltere'den sonra ikinci büyük ekonomisine sahipti. Napoleon Bonapart savaşlarının doğurduğu sıkıntılar, kömür ve demir madenlerinin sınırlı ve çıkarma zorlukları, ulaşım güçlükleri gibi nedenlerle Fransa İngiltere'nin gerisinde bir gelişme trendini sürdürmüştür. Fransız banka sistemi, tarım sektörü ve nüfus gelişimi de daha geride devam etmiştir. İngiliz hükümetinin aksine Fransız hükümeti büyük şirketlere şüphe ile yaklaşmış ve ekonomide daha kontrollü ve kısıtlayıcı bir politika izlemiştir.

Fransız tekstil üretimi sanayileşmede öncü rol oynamıştır. Paris ve çevresinde konuşlanan fabrikalar kaliteli üretim yapmakla ün yapmıştır. Fransız sanayisi kırsal kesimin iş gücünü kullanmak için kırsalda da gelişmiştir. Temmuz monarşisi (1830-1848) olarak bilinen dönemde hükümet ekonominin canlanması ve Fransız ekonomistlerinin korunması için gümrükleri yükseltme ve düşürme politikalarını uygulamıştır. Üretim maddeleri üzerinde vergiler düşük tutulmuştur. İş adamlarının çıkarlarına uygun kanunlar çıkaran Fransa, 1864'e kadar işçi eylemlerini yasaklamıştır.

On dokuzuncu asrın ilk yarısında Alman ekonomisi İngiliz ve Fransız ekonomisinin gerisinde kalmıştır. Bunda merkezi bir devlet yerine yüzlerce devletten oluşan siyasi yapı etkili olmuştur. Alman devletleri arasındaki geçiş zorlukları ve ödenen vergiler tüccar ve yolcuları zor duruma düşürmüştür. Alman ülkeleri daha kırsal bir hayata sahip kalmıştır. Bununla birlikte Rhineland, Saxony ve Silesia Alman endüstrisinin geliştiği bölgeler olmuştur. Berlin makine üretiminin merkezi haline gelmiştir. Ruhr'da kömür ve demir madenleri bol miktarda elde edilmiştir. Teknik eğitime önem verilirken, İngiltere'den getirilen uzmanlar sayesinde madencilik ve fabrikalaşmanın gelişmesine çalışılmıştır. 1834'te gümrük birliğini gerçekleştiren Alman ülkeleri sanayi üretiminin güçlenmesine gayret göstermiştir.

Ünlü Alman çelik üreticisi Alfred Krupp (1812-1997) Ruhr'da on dört yaşında işe atılmış, Almanya sanayisinin gelişimine fevkalade katkı sağlamıştır. Almanya ve Avrupa'yı dolaşarak sanayi üretimleri hakkında bilgi edinen Krupp, yüksek kaliteli çelikten bıçak, çatal ve

baltalarla işini geliştirmiş, sonradan top dökümüne ve silah üretimine başlayarak bu alanda büyük ün yapmıştır.

Avrupa'nın güney ve doğu bölgelerinde endüstri devriminin gelişimi gecikmiş veya çok az ilerleme kaydetmiştir. Çoğunlukla tarım toplumlarının yaşadığı bu yerlerde madenlerin ve diğer zenginliklerin dağınık ve yetersizliği kadar, buralardaki hükümetlerin ekonomik gelişmeye yönelik politikalarındaki gerilik endüstrinin gelişmesinde öncü rolü oynayanların yatırımlar yapmasını zorlaştırmıştır. Bu bölgelerde makineleşmiş tekstilin güderek güçlendiği İtalya'daki Piedmont ve Lombardy, İspanya'da Catalonia ve Avusturya imparatorluğunda Bohemia ve Viyana sanayi bölgeleri olarak ünlenmiştir.

Rusya'nın sosyal yapısı sanayi gelişimini olumsuz etkilemiştir. Kalabalık ve geniş ülkeye rağmen ülkede ticaretle uğraşanların sayısı çok azda kalmıştır. Ülkenin boyarlar ve serfler şeklinde feodal yapının devamlılığı da ülkede şehirleşme, sanayileşme ve ekonomik gelişme önünde engel teşkil etmiştir. Demiryolu ulaşımı az gelişmiş, Petersburg ile Moskova arasındaki yol ancak 1850'de tamamlanmıştır. Yapılan yollar da çoğunlukla askerî ihtiyaçlar düşünülerek inşa edilmiştir. Rusya'nın sanayileşmesi önündeki önemli engellerden birisi de Ortodoks kilisesinin batıdan gelen ve modernleşmeye dönüşen her şeye karşı olmasıdır. Rus hükümeti de sanayileşme konusunda cesaretsizlik ve gevşeklik göstermiştir.

Endüstri Devrimi ve Avrupa Nüfusu

Avrupa on sekizinci asırda başlayan ve on dokuzuncu asırda hızlanan bir nüfus artışına sahne olmuştur. Avrupa nüfusu 1800'lerin başlarında 187 milyon iken, bundan yarım asır sonra 266 milyona yükselmiştir. Bu nüfusuyla Avrupa dünyanın en yoğun nüfusa sahip kıtası olmuştur zira Amerika ve Afrika'da kilometreye düşen insan sayısı 5, Asya'da 14 iken Avrupa'da bu sayı yaklaşık 19 olmuştur. 1700'lerde 110 milyon olan Avrupa nüfusu 1914'te 450 milyona çıkmıştır.⁴⁷² Nüfus artışında en fazla etkilenen bölgeler de endüstri devrimini ilk yaşayan yerler olmuştur. İngiltere nüfusu 1780'lerde 10.9 milyon iken 1850'de bu rakam neredeyse ikiye katlanarak 20.9 milyona çıkmıştır. Danimarka'nın 1800'lerdeki nüfusu 900.000 iken

⁴⁷² André Armengaud, "Population in Europe, 1700-1914," **The Fontana Economic History of Europe, The Industrial Revolution**, Carlo M. Cipolla (editör), London: Fontana Books, 1973, s. 22-23.

1850'lerde 1.600.000'e yükselmiştir. Norveç'in nüfusu 900.000'den 1.500.000'e, Hollanda'nınki 2.200.000'den 3.100.000'e, İngiltere nüfusu 10.900.000'den 20.900.000'e, Fransa'nın nüfusu 26.900.000'den 36.500.000'e yükselmiştir. Endüstrileşmesi daha geç gerçekleşen İspanya'da nüfus 1800'lerde 11.500.000 iken 1850'lerde 15.500.000'e, Portekiz'in 3.100.000'den 4.000.000'a ve İtalyan'ınki 18.100.000'den 23.900.000'e çıkmıştır. Nüfus artışında artan doğum oranı kadar, ölüm oranlarında düşüş de etkili olmuştur. "Barış, aşılarda ve patates" nüfuslanmayı desteklemiştir. Sanayileşme sürecindeki Avrupa'nın her yerinde ölüm oranı düşmüştür ki bu bağlamda 1850'lerde her bin kişiye düşen ölüm oranı 22.2 olan İngiltere'de bu oran 1900'ler başında 15.4'e gerilemiştir.⁴⁷³

Avrupa genelinde nüfus artışları yaşanmakla birlikte yer yer salgın hastalıklar ve kıtlık önemli sayıda nüfusun yok olmasına yol açmıştır. 1840'lardaki İrlanda kıtlığı 1.000.000 civarında insanı öldürmüştür. Kolera salgını 1830'larda başlayarak zaman zaman önemli sayıda kurban almıştır. Madenciler ve porselen işçilerini en fazla öldüren hastalık verem olmuştur. Ancak hastalık ve nüfus artışlarına rağmen insanların ekonomik gücü artmıştır. Kişi başına düşen milli gelir İngiltere'de yıllık yüzde 0.3 artarken, bu oran gittikçe daha hızlı gelişmiş ve 1900'lere girilirken yıllık yüzde 2'ye çıkmıştır. Gelirlerin artması alım gücünü artırmış, endüstrileşme öncesi yaşam beklentisi 30 yıl iken endüstrileşen ülkelerde açık ve kıtlık tehlikesi azalmaya, yaşam süresi de artmaya başlamıştır.⁴⁷⁴

Avrupa'da gelişen aşılama ve hastalıklarla mücadele, salgınların şiddetini zayıflatmıştır. Çiçek aşısının yaygınlaşması yanında belediyelerin hijyene dikkat ederek temiz su temini ve kanalizasyon çalışmalarına ağırlık vermesi sağlıklı nüfusun güçlenmesini sağlamıştır. On dokuzuncu asır savaşlar bağlamında da önceki ve sonraki asırlara nazaran daha barışçı bir dönem olmuştur. Bir İsveçli Başpiskoposa göre nüfusun artmasının gerisinde "barış, aşılama ve patates" önemli rol oynamıştır.⁴⁷⁵

Sağlıkla ilgili konulardaki gelişmeler ve beslenme şartlarının iyileşmesi ortalama yaş grafiğinin artmasına yol açmıştır. Çocuk

⁴⁷³ Deane, *The First Industrial Revolution*, s. 51-57; Armengaud, "Population in Europe, 1700-1914," s. 46.

⁴⁷⁴ Carlo M. Cipolla (editör), *The Fontana Economic History of Europe, The Industrial Revolution*, London: Fontana Books, 1973, s. 15-17.

⁴⁷⁵ Merriman, s. 673-674.

ölümleri azalırken, kadın ve erkeklerin daha uzun yaşaması buna bağlı olarak da daha fazla çocuk yetiştirmesi mümkün olmuştur. Bununla birlikte fakir ailelerin doğan çocuklarının en az yarısı beş yaşına varmadan hayatını kaybederken, güney Avrupa’da çocuk ölümlerinin oranı yüksek kalmaya devam etmiştir. Batı Avrupa’da artan nüfus ve ortalama yaş çocuk edinme sayısında sınırlamaların doğmasına yol açmıştır ki Fransa’da insanlar daha az çocuk edinmeye başlamıştır.

Sanayileşme ve Tarım

Ziraatın gelişmesi ile sanayi devrimi arasında karşılıklı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Bir araştırmacıya göre sanayi devrimi “tarımsal devrime” dayanmıştır. Hasat makinesinin (reaper) keşfi tarımı güçlendirmiştir. Sanayi devriminin meydana getirdiği yeni teknikler ve buluşlar ziraatın kolaylaşmasına ve verimin artmasına yol açarken, tarımsal üretimin artması artan nüfusun daha iyi beslenmesine ve çoğalmasına katkıda bulunmuştur.⁴⁷⁶ Tarımda makineleşmenin ve pazara dayalı tarım ekonomisinin gelişmesi ile tarım topraklarının büyük kısmı geniş çiftliklere dönüşmüştür. Geniş çaplı tarımsal üretim pazara dayalı ekonomiyi güçlendirirken, köyden şehre göçleri de artırmıştır. İngiltere’de başlayarak Batı Avrupa’da yoğun ancak doğu ve güneyde az olmak üzere tarım toprakları geniş çiftliklere dönüşürken, şehirleşme de o oranda artmıştır. İngiltere’de 1750 ile 1850 arasında çiftlik arazilerinin dörtte biri (6.000.000 acres) büyük çiftlikler haline dönüştürülmüştür. 1870’te İngiliz tarım arazilerinin tamamına yakını 1200 ailenin elinde bulunuyordu.

Köylüler üretim tekniklerini ve pazarın ihtiyacı olan ürünlerin üretimini geliştirmiştir. Toprağın gübrenmesi toprakta alınan verimin artmasına yol açmıştır. Almanya’da geniş toprakların işletilmesi ve gübre kullanımına bağlı olarak kullanımı sonucu elde edilen ürünlerin artış oranı nüfus artış oranının iki katını bulmuştur.

Sanayileşme ve Ulaşım

Endüstri devriminin oluşmasında gittikçe gelişen ulaşım imkânları etkili olmuştur. Artan tren ve buharlı gemi kullanımı ürünlerin pazarlara daha kısa zamanda ve kolayca ulaştırılmasını

⁴⁷⁶ Harold U. Faulkner, "Farm Machinery and the Industrial Revolution," *Current History*, 33: 6 (March 1931), s. 872-873. William T. Hutchison'ın McCormick'in hayatını anlattığı çalışmada 1786 ile 1831 arasında İngiltere ve Amerika'da 17 hasat makinesi inşa edilmiştir. McCormick'in geliştirdiği hasat makineleri diğerlerini geçerek, alanında haklı ün yapmışlardır.

sağlamıştır ki bu da artan şehirlerin ihtiyacını karşılamada kolaylıklar sağladığı gibi ürünlerin bozulmadan taşınmasını mümkün kılmıştır. İlk demiryolu 1820’de İngiltere’de Stockton limanına kömür taşıma amaçlı inşa edilmiştir. İlk yolcu treni 1830’da Liverpool ile Manchester arasında gerçekleşmiştir. İngiliz ticaret bakanı tren altında kalarak can vermiştir. Tren yolları boyunca şehirler yükselmeye, ticaret canlanmaya başlamıştır. Demiryolları demir sanayinin, yol, köprü ve istasyon yapımlarının gelişimini zorunlu kılmıştır. Ürünlerin daha ucuza ve kolay taşınması tüketim ve üretim üzerinde olumlu katkılar sağlamıştır. Ulaşımın kolay ve yaygın olması insanların sosyo-kültürel yönlerini geliştirmiştir.

Tren yolları için dolgular, köprüler, tüneller yapılmış, tren istasyonları yeni şehirlerin merkezini oluşturmaya başlamıştır. Demiryolları yapımına yatırımlar hızla artmıştır. Fransa, Avusturya ve diğer Avrupa ülkelerinde demiryolu yapımı devlet tarafından desteklenen şirketlerce yapılmaya başlanmıştır.

Demiryollarının gelişimi insanların birbiri ile olan ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Zevk için yolculuk yapmak kadar akraba ziyaretleri de artan demiryolu ulaşımından nasiplenmiştir. 1840’lara kadar üstü açık seyreden trenler bu tarihten itibaren kapalı olmaya başlamıştır. Trenlerde birinci, ikinci ve üçüncü sınıf yolcu bölümleri doğmuştur.

Karalarda demiryolları önem kazanırken, ırmaklar ve denizler üzerinde buharlı gemiler kendini göstermeye başlamıştır. İlk buharlı gemi 1816’da Liverpool ile Boston arasını on yedi günde almıştır. Avrupa ırmakları üzerinde buharlı gemiler 1820’lerde ve 1830’larda operasyonlara başlamıştır.

Demiryolu ve denizyolu ulaşımına paralel olarak karayollarında da gelişmeler yaşanmıştır. Yolların ve ulaşımın gelişmesi sanayinin gelişmesini olumlu yönde tetiklemiştir.

Şehirleşme ve Göçler

Sanayi devrimi İngiltere’de başlayarak tüm Avrupa’da hızlı bir şehirleşmeyi beraberinde getirmiştir. İngiltere’de 1750’lerde nüfusu 50.000 ve üstü olan sadece Londra ve Edinburg şehirleri varken, bu sayı on dokuzuncu asrın başında sekize, ortasında da 29’a çıkmıştır. Londra’nın nüfusu 1800’de 900.000 civarında iken 1850’de 2.363.000’e yükselmiştir. Aynı zamanda İngiliz halkının yarısı şehirli nüfusa dönüşmüştür.

Şehirlerin nüfusunun artması ile şehrin varoşlarında kümelenen işçi kesimleri, fabrikalar ve atölyeler şehir merkezlerini sarmaya başlamıştır. Şehirlerde orta ve üst sınıf gittikçe artan oranda daha gelişmiş mahallelere toplanırken, fakir işçi sınıfı şehrin geri mahallerinde yaşama mücadelesi vermeye başlamıştır.

Batıdaki Avrupa şehirleri endüstriyel şehir karakterini kazanarak nüfusu hızla artarken, doğuya gittikçe şehirlerin kırsal görüntüsü ve tarıma dayalı ekonomisi göze çarpmıştır. 1800'den 1850'ye Paris'in nüfusu yarım milyondan bir milyona yükselirken, Berlin'inki 172.000'de 419.000'e, Viyana nüfusu 247.000'den 444.000'e yükselmiştir. Moskova'nın nüfusu ise 200.000'den 365.000'e çıkmıştır.

Şehirleşmenin gelişiminde binlerce işsiz ve fakir kesimin göçleri etkili olmuştur. Londra ve Paris gibi şehirlerin nüfusunun ancak yarısı şehirde doğarken, daha hızlı gelişen şehirlerde halkın büyük kısmını göçle gelenler oluşturmuştur. Akrobalarının veya kendi etnik guruplarının desteği ile şehirlere doluşan fakir ve işsiz kesimler buralarda farklı kültürlerin yeşermesine yol açmışlardır.

Hızlı şehirleşme beraberinde büyük sorunlar doğurmuştur. Şehirlerin tamamında alt yapı eksikliği bulunmuştur. Paris'te dahi evlerin ancak beşte biri suya sahip olurken, gerisi ortak su imkanlarından faydalanmaya çalışmıştır. Altyapı ve su eksikliği nedeniyle halkın büyük kısmı yeterli temizlik ve yıkanma ihtiyacından mahrum kalmıştır. Şehirlilerin büyük kısmı yılda ancak iki defa hamama gidebilmiştir. Kalabalıklaşan şehirler suç oranlarında artışlara yol açmış, buna bağlı olarak şehirlerde polis güçleri oluşmaya başlamıştır.

Fakir ve işsiz kesimler şehirler kadar müstemleke memleketlerine de göç etmişlerdir. 1840'ların kıtlık yıllarında hızlanan kıtalararası göç ile milyonlarca insan başta Amerika'ya olmak üzere Avrupa'dan göç etmiştir. Bu dönemde 5.000.000 kadar insan göç etmiştir ki aralarında 1.500.000 İrlandalı bulunmaktaydı. İrlandalıları Almanlar takip etmiştir.

Göçlerin gelişmesinde hazır üretimin artması ve ulaşım imkanlarının iyileşmesi önemli rol oynamıştır. Kolay ulaşım göç ve seyahatleri kolay ve ucuz hale getirmiştir. Buna bağlı olarak dönemsel işçi dolaşımı, işçinin gerek duyulduğu mevsimlerde ve yerlerde geçici nüfus artışları sağlamıştır.

İşçi Sınıfı

Şehirleşme, fabrikalaşma ve kapitalist ekonomiler, geçimini emeğine borçlu olan geniş işçi sınıfının doğmasına yol açmıştır. Batıda sınıfçılık feodal sistemin bir ürünü ve temelde hukuki bir gerekçeye dayanmaktaydı. Feodal sistemde din adamları, soylular ve bu iki kesimin dışındaki tümünü kapsayan köylü sınıfı mevcuttu. Bu bölünme geleneksel ve hukuki bir temele dayanmaktaydı. Kapitalist Avrupa'daki burjuva ve işçi sınıfları genellikle feodal sistemin üçüncü sınıfını oluşturan köylü sınıfı içerisinde çıkmıştır. Burjuva veya işçi sınıfı kavramları hukuki olmaktan ziyade ekonomik bir anlam içermektedir. Gücünü sermayesi ve kapitalinden alan kapitalistler ile gücünü emeğinden olan işçiler sanayi devriminin doğurduğu iki yaygın sınıf olmuştur.⁴⁷⁷

Sanayileşme ile birlikte kadınların da işçi olarak çalışma alanında sayılarının hızlıca arttığı görülmüştür. Demir işlemeciliği, madencilik ve deri işlemeciliği gibi kollarda erkekler daha kalabalık iken, tekstil sanayinde kadınlar ön plana çıkmıştır. İngiltere'de kadınların çalıştığı sektörlerin başında evlerde hizmetçilik gelirken tekstil ikinci sırada yer almaktaydı. Ancak her sektörde kadın ve erkeğin işçi olarak bulunduğu görülmüştür ki 1840'ta İngiliz madencilerinin 6000'i kadınlardan oluşmaktaydı. Fransa'da işçilerin % 35'ini kadınlar oluşturmaktaydı. Kadınlar elverişsiz ortamlarda çalışmaktaydı. Bir gözlemcinin ifadesine göre ayakları çıplak, sabahın beşinden akşamın yedisine kadar çalışan kadınlar, ağır kokulara ve "pamuk gribine" maruz kalmaktaydı.⁴⁷⁷ Pamuk değirmenleri okullara kadar yaygınlaşmıştı. Buralarda pamuk işlendiği gibi öğrencilere uygulamalı öğrenme imkânı sunulmuştu.⁴⁷⁸

Babalarının aldığı ücretin dörtte birini alan çocuklar sanayi işçilerinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Çocuklar küçük yaşlarda başlayarak çalıştırılmaktaydı. 5 ile 8 yaş arası çocukların haftada "yetmiş iki" saatten fazla çalıştırılmaması gerektiği konusunda karar alınmıştı. Madenlerde çalışan çocuklar karanlık ortamda yalnız olarak günlük 12 saat çalıştırılırdı. Fabrikalarda çalışma süresi daha

⁴⁷⁷ Merriman, s. 699.

⁴⁷⁸ Sidney Pollard, "The Factory Village in the Industrial Revolution," **English Historical Review**, 79:312 (July 1964), s. 519. 513-531.

uzundu.⁴⁷⁹ Fabrikalarda çocuklar genellikle ortalama 9 yaşında işe başlamaktaydı. İngiltere’de 1833’te kabul edilen Fabrika Kanununa göre 9 yaş altı çocukların çalıştırılması yasaklanmış, 9-11 yaşındaki çocukların ise günlük 9 saatten fazla çalıştırılmaması kararlaştırılmıştı. Bazı çocuklar “kör ve dul” annelerine bakmak için çalışmak zorundaydı ve çıkarılan kanunları delmekteydi.⁴⁸⁰

Çocukların çalışması aile ekonomilerine büyük katkı sağlamaktaydı. İngiliz sanayisinin başarısı sanayiden istihdam edilen kesimin tarımdan istihdam edilenden oldukça fazla olmasıydı.⁴⁸¹ Fransa 1841’de çıkardığı ilk çocuk işçi kanunu ile çocukların sekiz yaş altında çalıştırılmasını yasaklamıştı. Sekiz yaşından on üç yaşına kadar günde sekiz saat çalıştırılmasını, on üç yaştan on altı yaşa kadar 12 saat çalıştırılmasını emretmişti, Pazar ve bayram günleri çocukların çalıştırılmasını yasaklamıştı. Ancak mevcut ekonomik durum içerisinde kanunun uygulanması çok zordu.

Endüstri devriminin işçileri sadece şehirlerde yaşayanlar değildi. Birçok yerde üretimi sağlayanlar kırsal kesim işçileriydi. Sınırlı genişlikteki toprakları kendilerini ekonomik olarak destekleyemeyen köylü ve kasabalılar için sanayi üretimine işçi olarak katılmak bir zorunluluktur. Pamuk, ipek ve birçok tekstil sektörü üretiminin önemli kısmını kırsal emek ile gerçekleştirmekteydi.⁴⁸²

Endüstri devrimi ile sayısı artan işçi sınıfı kendisine hukuki, ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda yer edinmek için mücadeleye başlamıştır. İngiltere’de Ned Ludd taraftarları (Luddites) 1812’de tarımda makineleşmeye karşı çıkarak, kullanılan makineleri parçalamaya başlamıştır. Ludditler eski tarz, insan gücüne dayalı üretime geçilmesini istemişlerdir. Bunda makineleşmenin birçok insanın işine mal olmasının etkisi görülmüştür. İşverenler işçi çocuklarının eğitimi ile ilgilenmiş, onların kendi hizmetlerinde olmalarını sağlamak için telkinlerde bulunmuşlardır. İşçilerin eğitiminde işverenin “çıkarlarının kendi çıkarları anlamına geldiği”

⁴⁷⁹ E. A. Lawrence, “The Industrial Revolution: 1760-1832,” *Review of Reviews*, 56:333 (September 1917), s. 227-228.

⁴⁸⁰ Jane Humphries, *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, New York: Cambridge University Press, 2010, s. 174-175, 181.

⁴⁸¹ Jeffrey G. Williamson, “Debating the British Industrial Revolution,” *Explorations in Economic History*, 24:3 (July 1987), s. 269.

⁴⁸² Joel Mokyr, “Growing-Up and the Industrial Revolution in Europe,” *Explorations in Economic History*, 13:4 (October 1976), s. 374, 371-396.

vurgusuna yer verilmiştir. Ayrıca Luddizmi silmek için gayret gösterilmiştir.⁴⁸³

Çalışan kesimlerin günlük hayatı ağır şartlarda geçmekteydi. Evleri, mahalleleri ve çalışma ortamları kirli, hastalıklı ve yokluklarla doluydu. Çoğunun yolları yazları toprak ve toz, kışları bataklık haline gelen ilkel yollardı. İşçilerin evleri eşya depolanan küçük ve havasız depolara benzemektedir. Bu evlerde kolera eksik olmazdı.⁴⁸⁴ Bazı işverenler işçileri için kulübelerden oluşan “fabrika köyleri” inşa etmekteydi. Bu kulübeler insanca yaşama ortamından uzak “in” benzeri yerlerdi.⁴⁸⁵

İşçiler kazançlarının büyük kısmını yiyeceğe harcıyorlardı. Yiyecekleri arasında ekmek büyük yer tutuyordu. Çokları evlatlarına miras bırakacak bir şey bırakmadan göçüp gidiyordu. İşsizlerin çalışması için dilencilik yasaklanmıştı. Birçok şehirde ve ülkede işçi evleri yapılmaktaydı. Buralarda eşler birbirinden ayrı tutulurdu. Birçok fakir yeniden çocuk sahibi olmaması için hadım edilirdi.⁴⁸⁶

İşçilerin Siyasallaşması ve Sınıf Bilinci

Öteden beri Avrupa’da sanayi loncaların elindeydi. Ayakkabıcılar, duvar ustaları, terziler ve diğerleri kendi içerisinde hiyerarşik olarak örgütlenmişlerdi. Bu örgütlenme ile kendi ekonomik çıkarlarını savunma dürtüsü ön plandaydı. İş kollarına yeni üye kabulü sınırlı ve belli kurallarla yapılırken, yaptıkları işlerin sınırlarını başkalarına vermemek için sıkı bir gizlilik uygulamaktaydılar. Usta, kalfa ve çırak ilişkisi içerisinde iş kolunun incelikleri ve siyasî yapısı öğrenilir ve gelecekteki çıraklara aktarıldı. Yine de loncaların emrine girmeden şehir dışında ve kırsalda üretim yaparak pazara mal satanların varlığı engellenememişti. Lonca sisteminin varlığı sanayileşme ve serbest ekonomi önünde engeldi. Avrupa ülkeleri on sekizinci asır sonlarından itibaren lonca yapılanmalarını yasaklamaya başlamıştır. Fransa 1781’de çıkardığı bir yasa ile loncaları yasaklamış bu da zanaatkarların sayısında hızlı artışlara sahne olmuştu. Serbestlik içerisinde usta, kalfa ve çırak ilişkisi devam etse de yeni yapılanmada sanatçılar kendi organizasyonlarını kurmak zorunda kalmışlardır zira

⁴⁸³ Sidney Pollard, “The Factory Village in the Industrial Revolution,” *English Historical Review*, 79:312 (July 1964), s. 526-528.

⁴⁸⁴ Lawrence, “The Industrial Revolution: 1760-1832,” s. 227.

⁴⁸⁵ Sidney Pollard, “The Factory Village in the Industrial Revolution,” *English Historical Review*, 79:312 (July 1964), s. 517-521.

⁴⁸⁶ Meriman, s. 703-704.

makineleşme birçoklarının ekonomik kazancını kötü yönden etkilemeye başlamıştır. Sanatçıların ticari ve ekonomik sahada kurduğu dernekler gelecekteki işçi örgütlerinin temelini oluşturmuştur.

/Fabrikalaşmanın yaygınlaşması kapitalist bir kesimi doğurduğu gibi, geçimini emeğiyle sağlayan işçi sınıfını da doğurmuştur. İşçiler gittikçe kendilerinin işverenlerden farklı bir sosyal yaşantı ve ekonomiye sahip olduğunu anlayarak, kendi aralarında örgütlenme ihtiyacı hissetmiştir./Yeni doğan, hukuki olmaktan ziyade ekonomik, sosyal ve kültürel olan işçi sınıfı haklarının kapitalist ve burjuvazi tarafından gasp edildiğine inanmaya başlamıştır. Sınıf bilincine dayalı dayanışma önceleri İngiltere’de doğmuş, 1830’larda Fransa’ya ve 1840’larda da Almanya’ya yayılmıştır. İşçilerin bir yandan ekonomik durumlarının iyileştirilmesi, diğer taraftan da sosyal ve kültürel olarak düzenli hayat kurmaları için birçok sosyalist düşünür ve aydın fikirler oluşturmuştur. Bu bağlamda ütöpik sosyalizmden ilmi sosyalizme uzanan görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşler gelecek on yılların siyasi hayatını etkilemeye başlamıştır.✓

Emekçi çevreler genellikle kendi el emeklerine ve bireysel yeteneklerine göre para kazanmaktaydı. Kendi aralarında bir bağ oluşmuştu ki bu bağ kapitale dayalı para kazananların kendi el emeklerini sömürdüğü görüşü ile perçinlenmişti. Kendi emeklerini zenginliğin esas kaynağı sayan işçiler kendilerinin sömürüldüğüne inanıyordu. /İşçilerin sıkıntısı ve fakirliği genel bir gerçektir.⁴⁸⁷ Haklarını savunmak için işçi örgütleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu örgütler gittikçe işçi sınıfının haklarını koruma söylemleriyle işçi sınıfı bilincini derinleştirdikleri gibi bir çeşit saldırgan yapıya dönüşmüştü. İngiltere’de 1815’te işçi örgütlerine kayıtlı 1.000.000 kişi bulunuyordu. “Dostluk örgütleri” ve “yardımlaşma toplulukları” adı altında örgütlenen işçilerin sayısı hızla artmaktaydı. 1803’te 10.000 benzer örgüt olan İngiltere’de bu sayı 1872’de 32.000’e çıkmıştı.✓

/Zanaatkâr ve okur-yazar işçilerin öncülük ettiği hareket “özgürlük, kardeşlik ve eşitlik” sloganını gittikçe daha sık ve daha yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. Siyasî haklar arayışına giren işçiler herkese seçme ve seçilme hakkı tanınmasını istemiştir zira bu dönemde parlamenter rejime sahip ülkelerde dahi seçmen ve aday,

⁴⁸⁷ E. A. Lawrence, “The Industrial Revolution: 1760-1832,” *Review of Reviews*, 56:333 (September 1917), s. 227-228.

olabilmek için zengin olmak ve her yıl belli bir miktar vergiyi devlete vermek gerekiyordu. Sanatçı ve kalifiye işçi kesiminin öncülüğünde hükümete baskı yapan İngiliz birlikleri 1832’de “reform” yasasının geçmesini sağlamışlardı. Yasa seçilme ve seçmen olma imkanlarını genişletmişti. İngiltere’nin aksine Almanya, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde işçi örgütleri daha militanca bir metot izleyerek, işçilerin siyasî ortamda daha ateşli hareket etmelerini sağlamışlardı.

Ütopyan Sosyalistler

Sosyalist yaklaşıma göre insanlık yaklaşık 3 milyon yıl önce Afrika’da doğmuş, erkekler avcı, kadınlar toplayıcı ve bakıcı olarak hayatlarını birlikte milyonlarca yıl sürdürmüştür. M. Ö. 8000’ler önemli geçiş zamanı olmuş, bu dönemde kullanılan aletlerde gelişme, tarımda ilerleme ve yerleşim yerlerinde çoğalma baş göstermiştir. İlk medeniyet 5000 yıl önce Mezopotamya’da görülmüştür. Başlangıçta sosyal ve ekonomik olarak eşit olan insanların durumu zamanla sosyal, siyasî ve ekonomik eşitsizliklere dönüşmüştür. Sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin artması birkısım insanların “uzun zamandır kaybolan” eşitlikçi durumu hayal etmesine yol açmıştır. “Eşitlikçi mükemmel toplumlar” yaratmak fikri ütopyanların ortak amacı olmuştur. “Sosyal olarak kazanılan ortak ekonomik değer” merkezli bir yapıyı paylaşan sosyalist ütopanlar, ekonomik eşitliği önemsemişlerdir.⁴⁸⁸

Ütopyan düşünürler ve sosyalistler dünyayı insanlık için daha yaşanır hale getirmek yolunda felsefî ve bilimsel yaklaşımlar sergilemiş, yeni fikirler üretmiş ve düşünceler ortaya koymuştur. Onların bazıları Leibniz gibi Hristiyan ütopyasına dayalı bir dünya portesi çizerken, çoğu “sürekli barış” fikri,⁴⁸⁹ eşitlikçi ve dayanışmacı evrensellik arzusunda bulunmuştur. Akıllı ve bilimi önemseyen düşünürler, Kant’ın yaklaşımı ile, akıllı ve aklın kullanımını (reason) “fiziki dünyayı anlamak ve kontrol etmek, kendisini ve tutkularını bilmek, tutkularını kontrol ederek moral değerlere saygılı, kötülükleri

⁴⁸⁸ Donald F. Busky, **Communism in History and Theory: From Utopian Socialism to the Fall of the Soviet Union**, Westport, CT: Praeger Publishers, 2002, s. 1-3. Yazara göre Tevrat ve İncil gibi dini kitaplara dayalı ve peygamberlerin ortaya koyduğu anlayış da ütopyan anlayıştı. Dini ütopyada insanın değil Tanrının etkinliği ön plana çıkarılmıştı.

⁴⁸⁹ Frank E. Manuel, **Utopian Thought in the Western World**, ABD, Harvard University Press, 1979, s. 392.

def eden ahlaklı bir toplum oluşturmak” olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁹⁰ Geleneksel dini yapılar, dogmalar, kilise hiyerarşisi, siyasi ve askeri güçler ve gelenekçi anlayışlar ütopyan fikirleri zararlı bulmuştur.

Sanayinin gelişmesi ile güçlenen kapitalizme karşı entelektüel ve işçi kesimlerinde tepkiler çığ gibi büyümüştür. Yeni sosyal hayatın zorluklarına tepki gösteren birçok ütopyan sosyalist kendi toplum modellerini yaratmaya çalışmıştır. Sanayileşmenin sunduğu yeni ortamın eleştirisinden doğan bu görüşler gerçek hayatta uygulaması son derece güç görünmekle birlikte, yeni ortama farklı yaşam tarzları sunmakla ön plana çıkmıştır. İsimlerindeki “ütopya” gerçekleşmesi mümkün olmayan sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı hayal etmiş olmalarından ileri gelmiştir. Ütopyanlar kapitalizm ve sanayileşme yerine küçük atölye üretimini, geniş ve karmaşık şehir ve insan yığınları yerine, küçük çaplı ve doğal ortamla barışık toplum modellerini savunmuşlardır.

Ütopik sosyalistler genellikle bu dünyada “cenneti” yaratmak isteyen, insanların daha mutlu ve huzurlu olabileceği sosyal yapılar formüle eden kimseler olmuştur. Ütopik ve ilmi sosyalistler olarak ayrılmışlardır. Ütopik sosyalistler arasında Saint-Simon (1760-1825) bir Fransız aristokrati idi ve toplumu “çalışanlar” ile “boş gezenler” (idlers) olarak iki kesimli görmüştü. Ona göre işçiler, tüccarlar, sanayiciler ve köylüler çalışanlar gurubunda iken, soylular ve din adamları boş gezenler gurubuna dahildi. Toplumun bir arada uyumlu yaşaması için düşünürlerce ve ilim adamlarınca yönetilmesi gerektiğine inanmıştı. Ona göre lider herkesin ve her kesimin iyiliği için çalışan kimseydi. Hristiyanlık “gereksiz dogmalardan arındırılmalı” ve ilim adamlarınca kontrol edilmeliydi.

Liberalizm ve serbest ekonomiye tepkili olan ütopyan sosyalistler, işçi kesimlerinin durumunu kapitalizm içerisinde düzelmez görmüşlerdir. Özgürlüğe dayalı zengin olmanın mümkün olmadığını da kabullenen bu kimseler sosyal ve ekonomik hayat için kendi modellerini oluşturmuştur. “Çıkarıcı” (egotistic) bireyselliğe karşı “ortakça yaşamının yumuşak dünyasını” savunmuşlardır. Aydınlanmanın yolundan giderek “ilim ve teknolojinin” arzuladıkları toplum modelini yaratacağını sanmışlardır. Ütopyan sosyalistler arasında Count Henri de Saint Simon (1760), Charles Fourier (1772-1837), Robert Owen ve Étienne Cabet (1788-1856) bulunmaktadır.

⁴⁹⁰ Manuel, *Utopian Thought In the Western World*, s. 519.

Claude-Henri de Saint Simon (1760-1825)

1760'ta Fransa, Berny-Picardy'de doğan Saint-Simon'ın köklerinin meşhur Şarlmayn (Charlemagne)'a dayanan bir aristokratik aileye mensup olduğu idia edilmiştir. Bir süre ordu içerisinde görev almış, Amerikan Bağımsızlık Savaşında Amerikalılara yardım etmiştir. Buradaki görevi sırasında siyaseti sorugulayan Simon, insanlık için “medeniyetin gelişimine çalışmayı” kendisine düstur seçtiğini belirtmiştir. Dini hoşgörü, sosyal ve siyasi ayrıcalıkların kaldırılması ve sağlıklı ve üretken ekonomik modelin kabulünü önmsemiştir. Tasarıları arasında “büyük endüstriyel organizasyon” oluşturup, “gelişim için bilimsel okul kurmak” yer almıştır. Fransa'da Robespierre dönemi “Terör” uygulamaları sırasında “karşı devrimci” suçlaması ile tutuklanmış, Robespierre'in devrilmesi serbest kalmasına yol açmıştır. Paris'te “bilim insanlarını” (savants) bir araya getirmek için bir salon tutmuş, ancak burasının ağır ekonomik yüküne dayanamamıştır. Napoleon Bonapart zamanında önce İngiltere'ye ve sonra da Genevre'ye gitmiştir. Genevre'de ilk mektuplarını yazarak, fikirlerini dile getirmiştir. “Devrim ve anarşinin” medeniyeti tehdit ettiğini, “bilim ve endüstri” için büyük çaba gerektiğini belirtmiştir.⁴⁹¹

Saint Simon, “tamamıyla insani aydınlanmaya uyumlu” olan “yeni bir din” gerektiğini iddia etmiştir. Bu yeni dine “Newton Dini” adını vermiştir. Dinin öncülerinin ise siyasetten uzak “bilim adamı ve sanatçılar” olmasını dile getirmiştir.⁴⁹² Simon, “insani kardeşliği, hümanizmi ve sosyal aşkı” yücelten⁴⁹³ “insanlık dini” adını verdiği dinî anlayışın yardımı ile fakirlerin durumunun kısa sürede iyileştirilmesini arzulamıştır. 1820'de yayınladığı provokatif eserinde Fransa'daki tüm asil ve din adamı ayrıcalığına sahip olan dükler, prensler, prensesler, başpiskoposlar, piskoposlar, papazlar gibi kimselerin bir gemi kazasında ölmesinin halk için ne anlamı olabilir? Sorusunu sormuş ve cevaben de “hiçbir şey” diye yazmıştır. Fakat Fransa'daki eğitilmiş, yetenekli, sanatkar, üretken çiftçi gibi kimselerin ölmesinin ise “bir yıkım” olacağını belirtmiştir.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Keith Taylor, *Political Ideas of the Utopian Socialists*, London: Franck Cass and Company, 1982, s. 39-42.

⁴⁹² Taylor, *Political Ideas of the Utopian Socialists*, s. 42.

⁴⁹³ Busky, *Communism in History and Theory: From Utopian Socialism to the Fall of the Soviet Union*, s. 67.

⁴⁹⁴ Merriman, s. 709.

Saint Simon toplum hayatında hiyerarşinin varlığını kabul etmiş, ancak hiyerarşinin oluşmasında kan yerine üretkenliği koymuştur. İlmin toplumdaki maddesel sorunlara çözüm bulacağına inanan düşünür, gelecekte bu sayede daha ahlaklı bir ortamın doğacağını belirtmiştir. Bunun olabilmesi için de yetenekli ve üretken kimselerin monarşinin, soyluların ve din adamlarının kıstas ve kısıtlamalarından kurtarılması gerektiğine inanmıştır. İlkçağ dinlerini araştıran düşünür, tüm insanlığın sınıfsal farklılıklardan kurtularak, bilimsel yöntemler ile ve bilimsel olarak şekillenen dini anlayışla bir uyumu yakalayacağını iddia etmiştir. “Bilimadamı papazın” dönemin moral krizlerini çözebileceğini belirtmiş, bilim adamlarının şekillendireceği dini yapıların savaşlar, kin ve nefret yerine insanlığa ve insani yaşantıya katkı sağlayacak üretkenliği doğuracağını kaydetmiştir. Condorcet’in “Yeni Aleksandirlara hayır! Arşimetler çok yaşasın!” sloganını kendisine düstur edinmiştir.⁴⁹⁵

Charles Fourier (1772-1837)

Tüccar bir ailenin çocuğu olan Fourier daha küçük yaşlarında “satma sanatının yalan ve kandırma pratiklerine” bağlı olduğunu öğrenmiştir. Babasının kendisi için Lyon’da kurduğu işin başarısız olması üzerine tüm enerjisini insanlık şartlarının iyileştirmesi için ne yapılması gerektiğine yormaya başlamıştır. Tarihin daha mükemmel geleceğe doğru yol aldığına inanan Fourier, burjuvazinin baskın bireyselliğine dayanan düzenin yerini insanî dayanışmanın aldığı ortaklıkların geçeceğini belirtmiştir. İnsanlar arasında 810 değişik tipin varlığını tespit eden Fourier, “Falanks” (phalanx) adını verdiği ve her insan tipinden bir kadın ve bir erkeğin yer aldığı 1620 kişiden oluşan topluluklar halinde yaşaması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre herkesin istediği şekilde şekillenen falankslarda yaşam güven içerisinde olacaktı. Kadınlar özgür ve eşit olacaktı.

Charles Fourier (1772-1837) çalışmayı kolay ve zevkli hale getirmek gerektiğine inanmış, feminist fikirleri desteklemiştir. Tasarladığı ortak yaşam binalarında 1620 kişilik guruplar yaşamalı, bina bir merkez ve iki kanattan oluşan üç bölümden oluşmalıydı. Merkezde yemek salonu, toplantı odası, kitaplık ve çalışma odalarının olduğu “sessiz” bölüm; kanatlardan birisi marangozluk, demir işçiliği gibi “sesli” atölye; diğeri ise misafirlerin ağırlandığı, dansların yapıldığı sosyal amaçlı olmalıydı.

⁴⁹⁵ Manuel, *Utopian Thought in the Western World*, s. 594-597.

Robert Owen 1771-1858)

İngiliz fabrikatör Robert Owen İskoçya'da kurmaya çalıştığı toplum modeli ile dikkatleri çekmiştir. Fabrikasını "dayanışma köylerine" dönüştüren Owen, çalışanları için temiz ve güzel inşa etmiştir. Çocukları için de okul inşa etmiştir. Kadınların özgür ve eşit olmasını savunan Owen, bunun siyasi eşitlikten ziyade anneliğin değerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Ona göre insanoğlu belli kalıplar içerisinde sıkışıp kalmamalı, kendisine uygun yaşam tarzı ve ortamı oluşturmada serbest olmalıydı.

Étienne Cabet (1788-1856)

Ütopyan sosyalistler arasında en fazla taraftar toplamayı başaran Cabet, Hristiyanlık prensiplerini sosyal problemlerin çözümü için kullanmıştır. Romanı İcarya'ya Yolculuk (1840)'ta hayali bir şehir, şehrin temiz yapısı, sosyal dayanışmanın bolluğu ve ekonomik paylaşımın güzelliği konularını işlemiştir. Cabet'in çıkardığı gazete başlangıçta 4.500 tirajına sahipken 1840'larda bu sayı yirmi kat artmıştır. Lonca sisteminin yasaklanmasıyla işlerini kaybeden birçok sanatçı Cabet'in fikirlerini benimsemiştir. Bir kısmı Texas ve Iowa gibi eyaletlere göç ederek buralarda kendi toplumlarını oluşturmaya denemiştir.

Etienne Cabet (1788-1856) düşünür bir ütopyacıdır. Hükümete karşı eleştirilerinden dolayı 1834'te Fransa'dan sürgün edilmiştir. Yöneticinin seçilmiş olmasını, ekonomik ve sosyal konuların devletin görevleri kapsamına alınmasını önermiştir. Aile'nin özgür bir kurum olduğunu savunarak, "komünizm" kelimesini ilk ortaya koyan kişi olmuştur. Cabet, İcaria adını verdiği sosyal yapıları salık vermiştir. Buna göre insanlar yurt benzeri yerlerde yaşayacak, her yurdun yemek salonu ve lobisi gibi paylaşılan alanları bulunacak, çocuklar anne ve babalarınca değil topluluğun kreşinde yetiştirilecek, içlerinden seçimle birisi lider olacaktı. Cabet fikirlerini Amerika'da eylem sahasına sokmuş, Texas, Iowa gibi yerlerde icarialar inşa ettirmiş, ancak hükümetçe buraları bastırılmıştır.

Pratik Sosyalistler

Flora Tristan (1801-1844)

Ütopyan sosyalistler gibi toplumsal sorunlara çözüm arayan ve pratikte bu çözümleri destekleyen sosyalist düşünürler ortaya

çıkıştır. Bunlardan Flora Tristan (1801-1844) bir kadın olarak önemli aşamalar kaydetmiştir. Devlet tarafından babasının mülkünden mahrum bırakılan Tristan kadın hakları ve kadının eşitliği üzerine mücadele etmiştir. Evliliği iyi gitmeyen, eşinden baskı ve taciz gören Tristan çocuklarının vekaleti için savaşmak zorunda kalmıştır. Sonunda bu mücadeleyi kazanmıştır. Tristan çalışanlar için yeni yaşam tarzları yerine çalışanların tüm ülkede bir dayanışma içerisinde yer alarak, kendi sorunlarını kendilerinin halletmesi gerektiğini belirtmiştir.

Louis Blanc (18-11-1882)

İşçi sınıfının durumunun iyileştirilmesi için devletten çalışma bekleyen Blanc, hükümetin ilim adamlarına özgür ortam sunarak onların geliştirdiği metot ve yöntemlerle bunun sağlanabileceğine inanmıştır. Devletin herkese iş bulması gerektiğini, zor zamanlarda yeterli bir maaş sağlamasını, kredi vererek kendi alanlarında üretici olmalarına yardımcı olmasını istemiştir. Kitabı İşin Organizasyonu (1839) işçiler tarafından yaygın olarak okunmuştur. İşçilerin durumunun iyileşmesi için herkesin seçme ve seçilme hakkına kavuşması gerektiğine inanmıştır. Blanc “Otorite, bireysellik ve kardeşlik” kavramlarını karşılaştırmış, “otoritenin ilkesinin milletin kör bir şekilde hurafelere inanmasını, eşitliksiz geleneğe saygı duyulmasını ve yasaklarla dolu hükümet etmeyi” amaçladığını iddia etmiştir. “Bireyselliğin” kişiyi toplumdan çekip çıkardığını, kendi etrafındaki gelişmeler ile ilgili kendisini tek “karar verici” yaptığını, kendi başınlığı desteklediğini belirtmiştir. “Kardeşliğin” (Fraternity) ise “insanlık ailesine dahil herkesin homojenliğini” kabullenmek, “Tanrı’nın işi” olduğunu görmek ve hükümet etmenin ise “iknaya ve kalplerin gönüllü müşadesine” dayandığını anlamak olduğunu iddia etmiştir.⁴⁹⁶

Pierre Joseph Proudhon (1809-1865)

Proudhon, Lois Blanc’ın aksine daha iyi bir dünya kurabilmek için devletin ortadan kaldırılması gerektiğini iddia etmiştir. Ona göre devletin varlığı kapitalistlere işçileri sömürmek için ortam sağlamaktaydı. 1840’ta yayınladığı bir broşürde “mal nedir?” sorusunu sormuş ve cevaben de “hırsızlık” demiştir. Proudhon’un “mal”daki kastı işçilerin sömürülmesi ile elde edilen mülk olduğu,

⁴⁹⁶ Louis Blanc, *History of the French Revolution of 1789*, Philadelphia: Lea & Blanchard, 1848, s. 23.

toprak sahipliğini içermeyi kabul edilse de toprak sahipleri onun fikirlerinden ürkmüştür. Fabrikatörler tarafından işçilerin sömürülmesine tepki gösteren Proudhon, siyasî hareketleri de eleştirmiştir. Her hareketin kendi sömüren elitlerini doğurduğunu iddia etmiştir. İşçilerin kendi aralarında küçük otonomiler kurarak, kendi ürettikleri ile geçinmelerini ve kendi kendilerini yönetmelerini önermiştir. Devletin yıkılmasını dile getirdiği için ilk anarşist olarak tanınmıştır.

İlmi Sosyalizm

Ütopik sosyalistlerin sınırlı kalan fikir ve eylemlerinin aksine Karl Marks (1818-1883) ve Frederich Engels'in temsil ettiği ilmi sosyalizm geniş etkiler doğurmuştur. Karl Marks Prusya'da Hristiyanlığı seçen Yahudi bir ailenin üçüncü çocuğu olarak doğmuştur. Düşünür, ekonomist, devrimci ve teorisyen olan Marks, 13 yaşına kadar okula gitmemiş, ailesi tarafından eğitilmiştir. Sonradan gymnasiuma devam etmiş, Bonn üniversitesinde hukuk öğretimi almıştır. Frederich-Wilhelm üniversitesinde doktora yapan Marks "ateist" Genç Hegelliler gurubundan etkilenmiştir. Genç Hegelliler filozof ve gazetecilerden oluşuyordu. Hegel'i kırıttirmekle birlikte onun "dialektik" metodunu kabullenmişlerdi. Marks'ın "tarihi materyalizm" buradan etkilenmiştir.

Marks tarihi materyalizmi "insanın var olma bilincini onun vicdanı değil, tersine, sosyal var olma nedenleri vicdanını oluşturur" sözleriyle özetlemiştir. İnsan hayatında ekonominin önemini vurgulayan Marks, bazıları üretirken, "üretim kaynaklarına" sahip olanların üretmeden yaşadığını belirtmiştir. Tarihi materyalizme göre insanlık tarihi avcı ve ilkel toplum iken antik dönem köleci toplumu, köleci toplum feodal toplumu, fodal toplum ise kapitalist toplumu doğurmuştur. Her aşamada güçlü bir sınıf etkin rol oynamıştır. Marks kapitalizmin de doğal olarak komünizme yol vereceğini, bu süreçte işçi sınıfının önemli rol oynayacağını iddia etmiştir. Komünist toplum sınıfsız ve eşit toplum olacaktır.

Artan işçi sayısına ve işçilerin sosyal durumuna yönelik en fazla Karl Marks (1818-1883) ve fikir ortağı fabrikatör Frederick Engels tarafından fikirler üretilmiştir. İlmi sosyalizmin babası sayılan bu ikisinin 1848'de yayınladıkları Komünist Manifesto adlı kitap sosyalizmin temel ilkelerini anlatan en popüler kitaplar arasına girmiştir.

Ütopyan sosyalistlerin fikirlerini takdir etmekle birlikte onları saf ve bilimle bağdaşmayan bir konumda gören Marks'ın babası devlet memuru olmuş ve Marks beş yaşında iken tüm aile Hristiyanlığı seçmiştir. Çocukluğunda araştırmacı bir karaktere ve çalışkan bir ruha sahip olan Marks, gençliğinde parlak ve özgür bir kişiliğe sahip olmuştur. "Doğal başkaldırı" ruhuna sahip olan Marks, Alman hükümetinin kontrolünden olmamak için akademisyen veya öğretmen olmayı reddetmiştir.⁴⁹⁷ Rhenish Gazette'de editörlük yapmış, gazete editörlüğünü ilgi duyduğu sosyalizm konusunda araştırmalar yapmak üzere bırakmıştır. Paris'e giden Marks burada farklı milletlerden entelektüel ve devrimci bir gurupla fikirler geliştirmiştir. Burada sosyalist düşünceler ve Fransız devrim tarihi ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Monarşiye karşı görüşleri ve Forward dergisinde Prusya'yı kızdırıcı yayınlar yapması üzerine 1847'de Fransa'dan kovulmuştur. Bürüksele yerleşen Marx burada Proudhon'un ekonomik görüşlerini eleştiren bir kitap kaleme almıştır. 1848'de Komünist Manifesto'yu yayımlayan Marks Belçika'dan kovulmuş, Paris ve Prusya'ya gitmişse de buralarda da kovulunca 1849'da İngiltere'ye yerleşmiştir.

Çoğu insan içerisinde yaşadığı ortamın "anormallikleri" ile ilgilenmez. Anormallikler onlara sıradan ve olağan şeylermiş gibi görülür. Bazıları anormallikleri görse de ya korkudan ya vurdumduymazlıktan görmezlikten gelir. Bazıları ise anormallikleri görür, inceler ve şikâyetçi olur. Onların bu farklı yaklaşımları devrimci kişiliklerinde ve değişimci karakterlerinden gelir. Karl Marks bu tür insanlardan birisi olmuştur.⁴⁹⁸ Sosyalist fikirleri formüle etmek için harcadığı hayatı boyunca Marks çok iyi bir aile babası olarak tanınmıştır. Eşi ve çocukları onu hep sevip saygı duymuştur. Ancak dönemin hastalık ve imkânsızlıkları üç çocuğunun çocuk yaşta ölmesine yol açmıştır. Marks ve ailesini tanıyan şair Heine, Marks için "tanıdığı en yumuşak ve en centilmen" kimse tanımını yapmıştır.⁴⁹⁹

İngiltere'de sanayi şehirlerini gezen Marks kapitalizmin bir aşama olduğunu ve işçi sınıfının devrimini gerçekleştireceğini iddia etmiştir. Bu aşamada George Hegel'in diyalektik kuramını kullanan Marks, Fransız devrimi ile kilise ve monarşinin temsil ettiği feodalizmin yıkıldığını, üretimi elinde tutan burjuva kapitalist yapının

⁴⁹⁷ F. R. Salter, *Karl Marx and Modern Socialism*, London: Macmillan and Co., 1921, s. 1-2.

⁴⁹⁸ Achille Loria, *Karl Marx*, New York: Thomas Seltzer, 1920, s. 57-75.

⁴⁹⁹ Salter, *Karl Marx and Modern Socialism*, s. 5.

da işçi sınıfı tarafından yıkılacağını iddia etmiştir. Ona göre işçi sınıfını doğuran kapitalist fabrikatörler kendi sonlarını işçi sınıfını doğurarak yaratmışlardır. İşçiler kapitalist burjuvazinin mezarını kazan kesimdi ve işçilerin gücü ele geçirmesinden sonra ise özel mülkiyet kaldırılacak ve yerine saf kominizim gelecekti. Bunun olması için Komünist Lig'i kuran Marks 1848'de Engeles ile birlikte yayınladığı ve Marksizm'in "köşe taşı"⁵⁰⁰ ve özeti denebilecek Komünist Manifesto ile tüm işçilerin birlik olmasını, zincirlerinden başka kaybedecekleri bir şeylerinin olmadığını ilan etmiştir. Tüm dünya işçilerinin birleşmesini, haklarını elde edebilmek için devrim yapmasını açıkça ifade etmiştir. Böylece Manifesto proletaryanın Magna Charta'sı olmuştur.

Marks'ın en önemli yapıtı 1867'de yayınladığı "Das Kapital" (Capital—Sermaye) olmuştur. Capital sosyolojik düşünceyi derinlemesine etkilemiş, sosyalim ile siyasî ekonomi hakkında geniş bilgiler içermiştir. Kitap kıymet, makine ve ilk birikim konularına konsantre olmuştur. Marks'a göre bir şeyin kıymeti ona verilen işçiliğin miktarı ile ölçülebilirdi. Makine, para ve bina gibi Sermaye ise işçiliğin maddeselleşmiş boyutu, bir başka deyişle, işçiye ödenmeyen, işçiden çalınan kısmın ta kendisi idi. Bir ürün işçinin verdiği emekle meydana gelmekteydi. Ancak ürünün değerinin çok azı işçiye geri dönmekteydi. Geri kalan kısmı sermayecinin elinde kalmaktaydı. Ürünün kıymeti ile emeğin miktarı arasındaki fark "artık değeri" oluşturmaktaydı ki bu artık değer "üretim kaynağına" sahip olan kişi tarafından cebe indirilmekteydi. İşçiye ödenen miktar onun "zar zor" geçimi için yeterli bir miktardı. Kapitalist artık değer ile sermayesine sermaye katmaya devam ederken, işçi sınıfı fakirlik içerisinde hayatta kalma savaşı verecekti. Makineleşme kapitalistlerin işçiler karşısında elini güçlendirmekte, işleri makinelerin yapması ile işçiler gerektiğinde kapı dışı edilebilmekteydi. Fakat sermayenin başlangıcı ve ilk birikimi nasıl olmuştu. Bu konuda Marks eskiden beri zeki ve çalışkan kimseler ile tembel ve vurdumduymaz kimselerin mal mülk edinme konusundaki farklı sosyal gelişimlerine atıfta bulunmuştur. Zamanla serbest köylülerin büyük toprak sahipleri tarafından topraklarının ellerinden alınması ile kendilerini kasaba ve şehirlerde kazanç aramaya çıkmalarına; buralarda tefeci, tüccar, ev

500

Salter, *Karl Marx and Modern Socialism*, s. 14-15. Marks ve Engels'in ortak çalışması olan *Komünist Manifesto* 1848'de yayınlanmıştır. "Sosyalist" yerine "Komünist" denmesi ilkinin daha çok ütopik sosyalistlerin fikirlerini açıklamak için kullanılmış olmasından yatmaktadır.

sahibi, zengin sanatçı ve şanslı simsarların eline düşmelerine, zorunlu olarak da fabrikatörlerin fabrikasında çalışmak zorunda kalmalarına yormuştur.⁵⁰¹

Marks'ın, sermayenin gittikçe daha az sayıdaki elde birikeceği ve geri kalan geniş halk kütlesinin fakirleşeceği tezi gerçekleşmemiştir. Bir yandan işçi sınıfının ve fakir kesimin gelirleri gittikçe artarken, vergi dilimindeki payları azalmıştır. Vergilerin zenginler tarafından ödenmesi artmıştır. Fabrikalaşmanın gelişmesi üretimin talebi aşmasına yol açmış, üretilen emtianın pazarda yer edinebilmesi için rekabet gelişmiştir. Rekabet fiyatlarda düşüşe yol açmıştır. Diğer taraftan işçilerin siyasî ve hukuki haklar elde etmesi gerçekleşmiş, daha uygun şartlarda, belirli saatlerde ve ödemeli tatili olan işlerde çalışmaya başlamışlardır. İşçi sendikaları kurulmuş, sendikalar işçilerin hakları için çalışır olmuştur. Bununla birlikte Marks'ın işçi sınıfı ile ilgili tezleri işçi sınıfının siyasî ve hukuki haklar elde etmesini kolaylaştırmıştır. Toplumdaki eşitsizliklerin hukuk reformları ile aşılmasını tetiklemiştir. Bununla birlikte Marks'ın işçi sınıfının öncülüğünde devrim fikri gerçekçi olmaktan uzak, sadece fikir olarak bir değer ifade eden ütöpik bir fikir olarak kalmıştır. Rusya'da Ekim 1917'de Bolşevikler Marksist düşünce etrafında birleşerek bir devrim yapsalar da uzun vadede devrimin gerçekçiliği ve doğruluğu tartışılır olmuş ve sonuçsuz kalmıştır.

1844'te Marx ile karşılaşan ve hayatı boyu onun destekçisi olan Engels zengin bir Rhinelandli fabrikatörün çocuğu idi. İngiltere'de Chartist hareketine sempati duyan Engels 1845'te İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu adlı bir kitap yayınlamıştı.⁵⁰² Manchester'de bir pamuk işleme fabrikası olan Engels Marks'ın ekonomik olarak en büyük destekçisi olmuştur. Marks ile Engels tarihe geçmede birbirine yardımcı olmuşlardır. Marks Engels'in sağladığı maddi destekle hayatını ve çalışmalarını sürdürürken, Engels Marks'a desteği ile sosyalizm tarihinin sayfalarında geniş yer edinmiştir.⁵⁰³

⁵⁰¹ Loria, **Karl Marx**, s. 107-115; Salter, **Karl Marx and Modern Socialism**, s. 65. Marks'ın *Kapital*'i üç cilt olup, sadece ilkinin kendisi bastırmıştır. Diğerleri ölümünden sonra Engels'in katkıları ile basılmıştır.

⁵⁰² Salter, **Karl Marx and Modern Socialism**, s. 3.

⁵⁰³ Loria, **Karl Marx**, s. 78-79. Engels Marks'a haftalıklar yanında zaman zaman 100 veya 150 pound vermiştir. İşlerinin iyi gittiğinde yılda 350 pound para göndermiştir.

Sosyal Demokratlar—Fabian Sosyalizm

İngiltere’de Charles Dickens romanı *Hard Times* (1854) ile kapitalizmi ağır bir şekilde eleştirmiştir. İnsanın maddecilik ve maddi değerler içerisinde bir “olgu” olmasını kabullenememiştir.⁵⁰⁴ İngilizler devrimci sosyalist fikirlerden ziyade sosyal demokrat çizgide Fabian sosyalizmi de denilen yöntemi kabullenmiştir. Marks’tan ve diğer sosyalistlerden etkilenen sosyal demokratlar işçi sınıfının öncülüğünde devrim fikrini reddetmiştir. Ütopyacılar daha pratik ve Marksistlerden daha yasalara bağlı olan sosyal demokratlar, işçi sendikaları ve işveren örgütleri ile birlikte çalışarak, demokratik anlayışı hakim kılarak, özgür basına değer vererek daha uzlaşmacı ve olgun bir ortamı yaratmak istemişlerdir. Avrupa’daki sosyal hareketler sonunda sosyal demokratların çizgisinde kalmaya karar kılmıştır.

Sanayi Devriminin Etkileri

Sanayi devriminin ilk yılları sınırsız serbestliğe ve rekabete dayanmıştır. Liberal kesimler gelişme ve ilerleme önünde engel gördükleri merkantilist anlayışların reddedilmesini sağlayarak, serbest ekonominin kökleşmesine zemin hazırlamışlardır. Serbest rekabet gelişmenin ve ticaretin temeli sayılmıştır. Serbest ekonominin güçlenmesi ile hükümetlerin ekonomi üzerindeki kontrolü sınırlanmıştır. Bu ortam gittikçe gelişme gösteren uluslar arası çalışan büyük şirketlerin ve sanayicilerin doğmasına yol açmıştır. Ekonomide kartelleşme yaşanmıştır. Büyük sanayiciler ekonomiyi kontrol etmeye başlamıştır.

Sanayi devriminin Avrupa sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel hayatında meydana getirdiği değişiklikler aşamalı olarak çok derin etkiler bırakmıştır. Ancak 1850’lere gelindiğinde en sanayileşmiş ülkelerde dahi kırsal hayat varlığını önemli bir şekilde sürdürmüş ve bu ülkelerin sanayide çalışan işçi oranları en fazla % 5 civarında kalmıştır. Büyük fabrikaların sayısı sınırlı kaldığı gibi, sanayi çalışanlarının ve madencilerin önemli bir kısmı yarım gün çalışan köylülerden oluşmuştur. Bu köylüler diğer zamanlarında kendi tarla ve bahçelerinde çalışmaya devam etmiştir.

1770’lere gelinceye kadar giyim, yiyecek ve korunak olarak kullanılan evlerin şekli ve yapısında antik Yunan döneminden beri çok

⁵⁰⁴ Charles Dickens, *Hard Times*, Cambridge: Hiverside Press, 1869, s. 7-9.

fazla değişiklik yapılmamıştı. Bir ev hanımı için erken kalkmak, evin halkını doyurmak, hizmetçileri yönlendirmek, iplik eğirmek, dokumak, bostanla ilgilenmek, gerekli şeyleri almak ve evinde ürettiklerini tüccara satmak asırlarca değişmeyen bir tarz olarak varlığını korumuştur. Endüstri devrimi geleneksel sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarda ve insanın günlük hayatında köklü değişiklikler yaratmıştır. İplik eğirme makinesi, hasat makinesi ve buhar gücü geleneksel yapıyı sanayi toplumuna dönüştürmüştür. Aile fertleri bir arada çalışarak geçimlerini sağlama geleneğinden uzaklaşarak, sanayi kuruluşlarında işçi olarak çalışmaya başlamıştır. Erkek, kadın ve çocuklar para karşılığı çalışmaya, bu yolla da evin geçiminde herkesin katkısı olduğu gibi kadınların ekonomik bağımsızlık kazanması yolu da açılmıştır. Yeni yapılanma insanlara “daha büyük tatminkârlık” kazandırmıştır.⁵⁰⁵

Sanayileşme ile büyük üretim yapan fabrikalar artan oranda piyasaya hakim olmakla birlikte el emeğine ve sanatçı dokunuşuna dayalı küçük işletmeler varlığını sürdürmüştür. Ekonomide canlanma ve çeşitlilik artmıştır. Sanayileşen ülkelerin ihracatında büyük artışlar kaydedilmiştir. İngiltere’nin 1760 tarihinde yaptığı ihracat 60 yıl öncesinden iki kat fazla iken 100 yıl öncesinin altı katı olmuştur. Bu ihracatın büyük kısmını tekstil oluşturmaya devam etmiştir. İngiltere’nin Lancashire kentinden Avrupa’ya ihraç edilen emtia 1750’de yok denecek kadar az iken, 1770’te 218.000 sterlini bulmuştur.⁵⁰⁶

Şehirler nüfus ve büyüklük olarak sanayi devriminden son derece etkilenmiştir. Avrupa ve İngiltere’de şehirlerde yaşayan halkın oranı 1700’lerde %10’un altında iken, 1850’lerde Avrupa’da %17’lere ulaşırken, İngiltere’de bu oran %33’lere çıkmıştır.⁵⁰⁷

Sanayileşme günlük hayatı büyük oranda etkilemiştir. Sanayi öncesi hayat tarzları Antik Yunan’dan beri pek değişmeden gelmişken, sanayileşme hızlı değişimler meydana getirmiştir. Ev ve barınaklar, yiyecek ve giyecekler önemli değişmelere maruz kalmıştır. Sanayi öncesinde ev merkezli ve ev halkının tamamının çalışma ve çabası ile geçim sağlanırdı. Çok az evde kölenin iş yaptığı, efendinin ise boş

⁵⁰⁵ Greta Gray, “Changes in the Household Resulting from the Industrial Revolution,” *Social Forces*, 11: ¼ (1932/1933), s. 242-248.

⁵⁰⁶ Charles Wilson, *The Entrepreneur in the Industrial Revolution in Britain, Explorations in Entrepreneurial History*, 7:3 (February 1955), s. 134, 136.

⁵⁰⁷ More, *Understanding the Industrial Revolution*, s. 5.

zamanını değerlendirdiği olurdu. Sanayi öncesinde, Süleyman Peygamberin eşinin yaptığı gibi, kadın erken kalkar, ev halkını besler, hizmetçileri yönlendirir, eğirme ve dokuma yapar, bahçeyi işler, yiyecek satın alır ve evde üretilenleri satardı. Halkın büyük kısmı kırsalda ve geçimi tarımsal ürünler üretmeye dayalıydı. Kendi kendisine yeten bir hayat tarzları vardı ve dışarıdan çok az şey satın almaya ihtiyacı duyarlardı ki onu da panayır veya pazarlarda mal değişimi ile elde ederlerdi. Köylü kendi dokuduğunu ve diktiğini giyerdi. "Hayat kabaydı. Kadınlar ve çocuklar tarlayı sürer, eker ve hasat ederdi. Kadın ve erkekler giydikleri kaba ve ilkel kumaşları kendileri eğirir ve dokurdu. Her ev eker ve dikerdi; ambarlar ve korurdu; eğirir ve dokurdu; mayalar ve pişirirdi; ve kendi gerekliliklerini elde ederdi." Tüm ev halkı, küçüğünden büyüğüne, genellikle elleri ile ve ilkel aletler yardımı ile işlerini yapardı. Her ev sosyal hayatın, eğitimin ve çalışmanın merkezi idi. Endüstrileşme makine kullanımını yaygınlaştırdı. Zenginlikler gittikçe arttı. Kasaba ve şehirlerde yoğunlaşan halk iş aramaya başladı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar iş yerlerinde başlangıçta çok az para karşılığı çalışmak ve acınacak bir yaşantıya alışmak zorunda kaldılar. Zaman geçtikçe "mekanik buluşlar ile fizik ve biyoloji ilminin gelişimi" çalışma ve öğrenmede uzmanlaşmayı getirdi. Yeni sanatlar ve endüstriler yüzlerce yeni iş kolları geliştirdi. Tıbbın gelişimi, hastane ve laboratuvarların yaygınlaşması hastalıklarla mücadele ve hijyeni ilerletti. Çocuklar okullaşmaya, üniversite ve kolejler yeni disiplinler edinmeye başladı. Profesyonel eğitim ve terbiye her alanda hissedildi. Çalışma saatleri kısdaldıkça boş zaman ve bu boş zamanları değerlendirme alışkanlıkları doğdu. Her şeyin evde yapıldığı dönem kapanarak endüstriyel komplekslerin, okulların ve iş kollarının önemi arttı. Böylece sosyal ve ev ekonomisi büyük değişimleri tecrübe etti. Sanayileşme ile artan üretim hazır ürünleri gittikçe ucuzlattı. Evlerde sürekli çalışarak elde edilen şeyler kolaylıkla satın alınır oldu. İnsanların boş zamanları gittikçe arttı. Ailenin ortak hayatının yerini gittikçe yeni ve daha karmaşık bir sosyal yapı aldı.⁵⁰⁸

İngiltere'de endüstriyel üretim baş döndürücü bir hızla gelişme göstermiştir. 1750'lerde 28.000 ton olan işlenmiş demir 1850'lerde 2.225.000 tona çıkmıştır. Cam üretimi demir kadar hızlı artmasa da 14.000 tondan 30.000 tona fırlamıştır. Diğer bir artış ham pamuk

⁵⁰⁸ Greta Gray, "Changes in the Household Resulting from the Industrial Revolution," *Social Forces*, 11:1/4 (1932-1933): 242-248.

tüketiminde yaşanmıştır. 1750’lerde 2.3 milyon pound olan tüketim, bir asır sonra 588.000 pounda yükselmiştir.⁵⁰⁹

Sanayi devrimi ile şehirleşme, nüfus ve değer olarak gelişirken, kırsal hayat ve tarımsal üretim önemini yitirmeye başlamıştır. Büyük toprak sahiplerinin toprağında kiracı veya icar usulüyle çalışan köylüler, tarımda makineleşmenin gelişmesi ile çalışma imkânlarını ve geçim kaynaklarını kaybetmeye başlamıştır. Her ne kadar köylüler “Kaptan Swing” adında bir kahraman yaratarak, toprak sahiplerinin makineler kullanmasını caydırmaya, yer yer ayaklanarak makineleri parçalamaya çalışmışsa da tarımda makineleşme gittikçe artmıştır. Başlangıçta tarım üzerinde olumsuz etkisi görülen sanayileşmenin zaman içerisinde tarımın ve köylünün öneminin artmasına yol açmıştır. Sanayileşmiş ülkeler yeterli ve kaliteli tarımsal ürün için köylüye ve tarımla ilgilenenlere büyük destekler vermişlerdir. II. Dünya Savaşı öncesinde silahlanmaya verilen önem ve parayı tarıma verilen destekler almıştır. Tarımsal ürünlere verilen destekler bütçelerde büyük miktarda paya sahip olmuş, bu ise ürün fiyatlarına ödenen paralar ile hükümet desteklerinin birleşmesi sonucu zirai ürünlerin tüketiciye çok pahalıya mal olmasına yol açmıştır.⁵¹⁰

Köylünün günlük beslenmesi çoğunlukla yulaf ve sebzelerle sınırlı kalmıştır. Onlar için et ve etli yemek ancak düğün yemeklerinde yenilen lüksler olmuştur. Yüzlerce ve binlerce insan şehirlerde toplanmaya ve fabrikalarda çalışarak geçimini sağlamaya başlamıştır. 1820’de %83,1’i kırsalda çalışan halkın 1920’ye gelindiğinde sadece %26’sı kırsalda kalmıştır.⁵¹¹ Bunların hayat tarzları ve çektikleri sıkıntılar dönemin gözlemcilerini dahi şaşırtmıştır. Çalışan kesimler gittikçe kendilerini toplum içerisinde ezilen bir sınıf olarak görmeye başlamıştır. Durumlarının düzeltilmesi için hükümetlerinden gittikçe artan isteklerde bulunmuşlardır. Herkesin eşit olduğu, çalışanın gururu ve kapitalizmin sömürü düzeni üzerinde fikirler yürütmeye başlamışlardır. İşçi sınıfının durumu ve artan istekleri sosyalizmi

⁵⁰⁹ More, *Understanding the Industrial Revolution*, s. 7.

⁵¹⁰ Drucker, Peter F. "The Industrial Revolution Hits the Farmer," *Harper's Magazine*, 179 (June/November 1939): 592.

⁵¹¹ Harold U. Faulkner, "Farm Machinery and the Industrial Revolution, *Current History*, 33: 6 (March 1931), s. 874. Tarımda makineleşme kırsal istihdamı düşürse de tarım ürünlerinde artış getirmiştir. Bir kile buğdayı 1830’da elde etmek için 3 saat 3 dakikalık işçiliğe ihtiyaç duyulurken, 1894’te sadece 10 dakikalık işçilik yeterli olmuştur.

doğurmuştur. Sosyalizm de var olan ekonomik, sosyal ve siyasi düzenleri tehdit etmeye başlamıştır.

Sanayinin geniş çaplı üretimi zanaatçıları ve esnaf loncalarını büyük oranda etkilemiştir. Bu kesimler ekonomik ve sosyal önemlerinden çok şeyler kaybetmiştir. Loncalar sanayileşen ve serbest ekonomiyi kabullenen ülkelerde yasaklanmıştır.

Sanayileşme ile artan makineleşme ve fabrikalaşma üretimdeki artışı hızlandırmıştır. Eskiden “şeker, köle ve baharat” bulmak için yapılan denizaşırı ticaret önemini yitirmemekle birlikte, gelişen fabrikalara hammadde olacak materyaller önem kazanmış, üretilen malların satımı için gerekli pazar ihtiyacı artmıştır.⁵¹²

Nüfus artışı baş döndüren bir hızla ortaya çıkmıştır. 1800’lerde 200.000.000 olan Avrupa nüfusu 1914’e gelindiğinde 450.000.000’a yükselmiştir. Bunda hastalıklarla mücadelede başarılı yöntem ve buluşlar, hijyene verilen önem, artan zenginlik, iyi beslenme imkânlarının artması, makineleşme ile tarımda üretimin gelişmesi, gelişen ulaşım teknikleri ile ürünlerin bol olduğu yerden az bulunur yerlere kolay taşınması gibi nedenler etkili olmuştur.

Şehirlerin hızlı artışı beraberinde sorunları getirmiştir. Alt yapı eksiklikleri suyun, kirli ve yetersizliği, park ve benzeri yerlerin ilkel hallerine tanık olunmuştur. İngiltere’de hızlı sanayileşen şehirlerarasında sadece Preston’un bir halk parkı ve nüfusu 200.000’e ulaşan Liverpool’un bir halk hamamı bulunmaktaydı.⁵¹³

İngiltere’de başlayan endüstri devrimi, uluslar arası arenada her endüstrileşen ülkeyi ekonomik olarak avantajlı bir duruma yükletmiştir. Sanayileşen ülkeler dünyanın atölyeleri haline gelmiştir. Bu ülkelerin ihracatları hızla artmıştır. Endüstrileşemeyen ülkeler ise bunların pazarları haline gelmiştir. Avrupalı devletler gittikçe artan oranda gelişen endüstrilerine ham madde ve ürettikleri ürünlere pazaryeri bulmak zorunluluğunu hissetmiştir. Bu da emperyalist yarışı kızıştırmıştır. 1880’lerden sonra ortaya çıkan saldırgan ve geniş çaplı sömürgecilik “yeni emperyalizm” olarak isimlendirilmiştir.

⁵¹² Harry Magdoff, *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*, London: Monthly Review Press, 1978, s. 18-19.

⁵¹³ J. L. Hammond, “New Light on the Industrial Revolution,” *Contemporary Review*, 131 (January/June 1927), s. 743-745.

Avrupa'nın hammadde ve pazaryeri yarışına maruz kalan ülkelerden birisi Japonya olmuştur. Serbest ekonomi ve ticaret konusunda yeterli bilgi ve deneyimi olmayan Japonya'ya batılıların empoze ettikleri anlaşmalar, Japonya'nın kısa sürede Avrupa hazır ürünlerinin istilasına uğramasına yol açmıştır. Japonlar da Avrupa sanayi ürünlerini benimsemiştir. Ülkede artan talebe dışarının verdiği cevap, Japonların geleneksel üretimleri için bir yıkım olmuştur. Ülkedeki Avrupalı ürünlere ihtiyacı karşılamak ve dışa bağımlılığı azaltmak için Japonlar "gelişme ve aydınlanma" yolunu seçmişlerdir. Üst düzey devlet görevlileri ile sayısız öğrenci batıya gönderilmiştir. Bunların görevi batıyı tanımak ve batının ilim ve kültürünü öğrenmek olmuştur. Bu kimseler Japon politikasını etkilemeye ve yönlendirmeye başlamıştır. Yeni okullar açılmış, fabrikalaşmaya destek verilmiştir. Kağıt paraya geçilmiş, ülkenin parasının kendi darphanesinde ve kendisi tarafında kontrollü basımı gerçekleşmiştir. İhtiyaç hissedilen kimyasalların üretimi için işletmeler kurulmuştur. Tarımsal ürünlerin, özellikle ipeğin, iplik haline getirilmesi için makineleşmeye gidilmiştir. Milli bir banka kurulmuştur. Ülkenin gelişmesi için "zenginlik ile entelekt" bir araya getirilmiştir. Dışarıdan eğitim alanlar, girişimciler ve hükümet birlikte ve kısa sürede Japonya'yı endüstrileşen bir ülke haline getirmeyi başarmıştır. Japon sanayileşmesi on dokuzuncu asır kapanırken kendisini dış baskılardan kurtarmakla kalmamış, Avrupa ile Çin, Kore ve diğer yerlerde rekabet eder hale gelmiştir.⁵¹⁴

Sanayi devrimi ürün bolluğu doğurmuştur. Sanayileşme sayesinde ucuza ve bol üretilen ürünler insanların günlük ihtiyaçlarına daha bir cevap verir olmuştur. Serbest ekonomiye ve yaygın üretime dayalı doğan rekabet ürünlerde kaliteyi de getirmiştir. Sanayileşme ile köylü ve kırsal nüfusta düşüş yaşanmış, şehirli sayısı artmıştır. Bu aynı zamanda yıllık ekonomik kazançta yansımıştır. 1815'te yıllık 40.04 pound kazanan bir köylü, 1851'de 29.04 pound kazanır olmuştur. Buna karşılık işçilerin yıllık ortalama kazancı 60.22 pound olurken, kalifiye işçilerin yıllık kazancı 94.91 poundu bulmuştur. Sanayi işçisi ve ustasının yıllık kazançları yıldan yıla artarak gelişmiştir.⁵¹⁵

⁵¹⁴ Count Okuma, "The Industrial Revolution in Japan, *North American Review*, 171:5 (November 1900), s. 677-684. Makalenin yazarı Japonya'da başbakanlık yapmış bir kimsedir.

⁵¹⁵ Jordan, "Estimating the Quality of Life in Victorian Britain, 1815-1914," s. 127.

Sanayileşme ile ulaşım ve haberleşme tekniklerindeki ilerleme küreselleşmeyi hızlandırmıştır. Küreselleşen dünyada aslan payını güçlü devletler ve ekonomi kuruluşları alsa da tüm dünya belli ölçüde fayda sağlamıştır. Ürünlerin çeşitliliği ve bolluğu tüketimi cazip hale getirmiştir. Bir taraftan daha fazla tüketen insan, diğer taraftan dünyanın doğal rezervlerini hızlı bir şekilde harcamaya başlamıştır. Ancak, daha ucuz, uzun ömürlü ve sınırsız enerji ve kaynak arayışı arttığından, yeni teknolojiler kadar eldeki kaynakların verimli kullanımı gerçekleşmiştir.

İngiltere başta olmak üzere sanayileşebilen ülkeler--genellikle İngiltere, Almanya, Fransa, ABD, Japonya gibi devletler--sanayileşmesini tamamlayamayan veya hiç geliştiremeyen ülkelere karşı askeri, siyasi ve ekonomik üstünlükler kurmuştur. Sanayi devrimi sonrasında bu devletler dünya politikasını belirler olmuş, askeri zaferler onlar tarafından kazanılmıştır. Dahası, sanayileşme bu devletlerin toplumlarını farklı boyutlarda etkilemiş, dünya ile karşılaştırıldıklarında daha zengin ve müreffeh olmalarını sağlamıştır. Sanayileşmesini ilk gerçekleştiren ve dünya üzerinde güneşin batmadığı geniş bir sömürge imparatorluğu kuran İngiltere için 19'ncu asır bir İngiliz asrı olmuş, İngiltere'nin tartışmasız dünya hegemonyası gerçekleşmiştir. Asrın büyük kısmında İngiliz kraliçesi olan Viktorya (1837-1901) döneme adını vermiş, 19'ncu asır "Viktorya'nın asrı" olarak anılmıştır.⁵¹⁶

Sanayileşmeye dayalı bol ve dayanıklı mal üretimi, sanayiciler arasında rekabeti doğurmuştur. Rekabet ile mallarda ucuzluk ve elde edilebilirlik gerçekleşmiştir. Bu bağlamda sanayileşmenin meyveleri bir şekilde, üretici olmayan, tüketici toplumlar tarafından da toplanır olmuştur.

Sanayileşme geniş endüstri kollarının, uluslar arası ticaret ve ekonomi kuruluşlarının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Büyük fabrikalar ve fabrikatörler yüzlerce ve binlerce işçi istihdam etmeye başlamıştır. Kapitalist sınıf işçi sınıfının doğmasını sağlamıştır. Liberal, serbest ekonomi düzeni ve otoriter rejimler genellikle kapitalistlerin çıkarlarına göre hareket ettiği için, işçi haklarını savunan entelektüel bir kesim doğmuştur. Sosyalist entelektüeller toplumların daha huzurlu, eşitlikçi ve güven içerisinde yaşamaları için

⁵¹⁶ Thomas E. Jordan, "Estimating the Quality of Life in Victorian Britain, 1815-1914," *Historical Methods*, 26: 3 (Summer 1993), s. 125.

fikirler üretmiştir. Bunlardan düşüncelerini gerçek hayatın şartlarından oldukça uzakta şekillendiren ütöpik sosyalistler ile kapitalist yapının eleştirisini yaparak işçi sınıfının ön plana çıkarmak isteyen ilmi sosyalistler tezler ve teoriler ortaya koymuştur.

Ütöpik sosyalistler, pratik sosyalist fikirler, işçi sınıfını üstün tutan Marksist anlayışlar, kapitalisti ve işçiyi birlikte uyumlu hale getirerek demokratik toplum oluşturmak isteyen sosyal demokratlar sanayi devrimi ile etkilenen dünyayı rahatlatmak istemişlerdir. Sosyal hareketler birçok örgüt doğurmuş, Avrupa'da yer yer ayaklanmalara ve terör saldırılarına sahne olmuştur. Rusya'da Bolşevik devrimi ile sosyalist hareketler büyük bir güce ve ülkeye sahip olmuştur. Gelecek on yıllar sosyalistlerin dünya düzenine getirmek istediklerini tartışmış, kapitalist dünyanın tedirgin olmasına yol açmıştır. Fikirler, örgütler, devletler ve ekonomiler çatışmış, dünya basitçe tanımlanamayacak bir tarihi yaşamıştır.

Sosyalist hareketler işçi sınıfının haklar kazanmasına katkı sağlamıştır. Zamanla katı kapitalizm yerini hukuk önünde eşitlik prensibi ile uyumlu olarak işçinin de insanca yaşama hakkı olduğunu kabullenmiştir. İşçiler hukuki temelde sendikalaşma, dernekleşme, grev gibi haklar elde etmişlerdir. İşçi maaşları, sosyal hakları ve yaşam kaliteleri hukuki bir zeminde geliştirilmiştir. Batıda sosyalist ve devrimci uç fikirler genel tarafından terk edilerek, insani değerler temelinde, sosyal demokrasi kapsamı içerisinde kendisine bir yer edinmiştir. Sosyal demokrasi işçinin olduğu kadar kapitalistin de hak ve çıkarlarını koruyan bir çizgide kendisine yer bulmuştur.

VIII. Bölüm

EMPERYALİZM

“Emperyalizm” Kavramı ve Algısı

“Bir etnik-kültürel gurubun diğeri üzerine ekonomik, siyasi ve kültürel baskınlığı”⁵¹⁷ şeklinde bir tanıımı verilen emperyalizmin tarihi çok eskilere gitmekte, tarih öncesi devirlere dayanmakta ve belki milattan 35 bin yıl önce Afrika’da çıkan “Kro-magnonlar” (Cro-Magnons) kendilerinden daha “kibar” Neandratalları ortadan kaldırarak dünyaya yayıldıkları döneme dayanmaktadır. Tarihi dönemlerde farklı güdülerin harekete geçirdiği değişik toplumlar zaman zaman “işgalci, baskın, hükmedici, soyguncu, sömürgeci, medeni, köle ve katliamcı” olmuşlardır. İdeolojiler, dinler, güçlü ekonomik oluşumlar, bireyler ve organize yapılar emperyalist aktivitelerde bulunmuşlardır. Asur, Çin, Moğol, Roma, Rus, İngiliz, Türk ve İspanyol imparatorlukları gibi imparatorluklar kurulmuş, modern dönemde küreselleşme kendi içerisinde emperyalist elementler taşımaya devam etmiştir.⁵¹⁸ Tarihin her döneminde emperyalist hareketler şu veya bu formunda hayatta kalmayı başarmış, emperyalizm tarihin doğal seyri içerisinde kendisine bir yer edinerek bu güne gelmiştir.

Emperyalizmin tek bir tanımını yapmak nerdeyse imkânsız görülmektedir. Yerine, dönemine, konusuna, güçlü ve güçsüzün

⁵¹⁷ Gail Omvedt, “Towards a Theory of Colonialism,” *Insurgent Sociologist*, 3/3 (Spring 1973): 1.

⁵¹⁸ Bernard Porter, *The Lion’s Share: A Short History of British Imperialism, 1850-2004*, London: Pearson, Longman, 2004, s. 2.

tanımına göre çeşitlilik arz etmektedir. Siyasi, askeri, ekonomik ve ticari emperyalizmde güçlü, ezen, sömüren, katleden, efendilik iddiasında bulunan ve kazanç sağlayan kadar zayıf, ezilen, katledilen, köleleşen, soyulan ve sömürülen bulunmaktadır. Kültürel emperyalizmde geleneksel alışkanlıkların değişimi ve yeni alışkanlıkların kazanımı yatmaktadır, ancak sosyo-kültürel değişimde, değişimle elde edilen kendinden öncekinden daha ileri ve insani ise emperyalizmin bir çeşit olumlu tarafı ortaya çıkmaktadır.

Emperyalizm, bir tanıma göre, ülkelerin milli politikalarının başkalarının topraklarını ilhak etmek veya kolonileştirmek için çabası ve eylemidir. Ekonomik kazancı temel amaç edinen bu tür emperyalizmde pazar yerlerinin kontrolü, hammaddeler üzerinde tekelleşme ve belirli siyasi anlayışları empoze etme gayeleri güdülmektedir. Ekonomik ve siyasi içerikli emperyalizme ek olarak, müstemleke, koloni ve işgal edilen yerlerde sosyal içerikli, dil, tıp, tarih, kültür, psikoloji, toplum ve siyaset bilimi gibi alanlarda asimilasyona gitme de bir çeşit emperyalizm olarak ele alınmaktadır.⁵¹⁹

Genel olarak güçlü askeri, ekonomik, deniz gücü ve kültürü olan devlet ve milletlerin kendi siyasî, ekonomik, ticari ve kültürel üstünlüğünü zayıf toplum ve devletlere kabule zorlaması emperyalizm olarak adlandırılmıştır. Kendi ekonomik, kültürel, askeri ve siyasî emelleri doğrultusunda büyük devletler her zaman zayıflar üzerinde plan yapma ve düzen kurma eğilimi içinde olmuştur.⁵²⁰ Büyük Britanya bir zamanlar "fethihler, kontrol ve sömürge sistemi" ile dünyanın "dörtte birini" İngiliz emperyalizmi içerisine almıştır.⁵²¹ İngiliz emperyalizmi bir ada devleti ve onun kolonileri ile sınırlı kalmayan, "tüm dünyayı kucaklayan", kendisini diğerlerinden ayrı görmemekle birlikte "doğal merkez ve destekçi" gören bir emperyalizm olduğu iddiasında bulunmuştur.⁵²²

⁵¹⁹ Doris Y. Wilkinson, "Sociological Imperialism: A Brief Comment on the Field," *Sociological Quarterly*, 9: 3 (Summer 1968), s. 397.

⁵²⁰ Richard Keobner, *The Story and Significance of Imperialism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1964, s. xxiii.

⁵²¹ Porter, *The Lion's Share*, s. 1.

⁵²² Felix Von Openheimer, *British Imperialism*, London: Forgotten Books, 2010, s. 11. Openheimer'a göre "emperyalizm, bir bütün olarak devletin doğal genişlemiş fikri" idi, İngiliz adası ile kendisini sınırlı görmeyen, tüm dünyayı "kucaklayan" bir anlayıştı. İngiliz tüm dünyaya ulaşmaktaydı ve bunu yaparken kendi ihtiyaç ve çıkarından ziyade "genelin çıkarları" için yapmaktaydı.

Emperyalizmde bir tarafında baskın emperyalist güç, diğer tarafından ise bu güce boyun eğen kesim yer almıştır. Görüntünün bu haliyle bir adaletsizlik, haksızlık ve insan hakkı ihlali resmedilmektedir. Buna bağlı olarak emperyalizmi farklı kesimlerde tecrübe edenler onu farklı algılamıştır. Modern emperyalizm “endüstriyel gelişimin sağladığı kapitalist milli-devletlerin genişlemesi, kolonilerinde geri kalmışlık” yaratmıştır. “Merkez-koloni ilişkileri kapitalizmin dengesiz ekonomik gelişimler” sağlamasına yol açmıştır.⁵²³ Emperyalistler için bu süreç dünyanın ekonomik, teknik, teknolojik ve kültürel geri kalmış kesimlerinin daha ileri toplumlarca iyileştirilmesi ve geliştirilmesi olarak algılanırken, emperyalizmin çarkı altına düşmüş kesimler kendilerinin sömürüldüğünü iddia etmiştir. Bazıları karşılıklı serbest ve özgür anlayışa dayalı ticareti—bir tarafa daha fazla kâr sağlasa da—emperyalist kapsam içerisinde görmemiştir.⁵²⁴

Yayılmacılığı harekete geçiren değerler genel olarak maddi ve insani zenginlikler, çevredekilerin zayıf ve bazen güvensiz olması, değerli taşlara ve mücevherlere ulaşma arzusu, kültürel, dini veya ideolojik varlıklarını başkalarına kabul ettirme güdüsü gibi şeylerdi. Bunlar ilk çağlardan beri devam etmekteydi. Mezopotamya, Mısır ve Roma gibi zengin insan ve kültür çevreleri sürekli etraflarını kontrol için çaba harcamışlardı. Gittikleri yerleri kendi idareleri altına almak kadar buraları kendi siyasi, ekonomik ve kültürel beklentileri ile yeniden şekillendirmek yoluna gitmişlerdi. Bunu yaparken gelecekte kendilerine karşı duracak oluşumları engellemek istemişlerdi. Büyük İskender Makedonya’dan Orta Asya’ya, Hindistan’dan Mısır’a kadar bir Helen kültürü için çaba harcamıştı. Evrensellik iddiasında olan Hristiyanlık misyonerler sayesinde tüm dünyaya taşınmaya çalışılmıştı. Geniş coğrafyalar bu sayede Hristiyanlaşmıştı.

Avrupa’nın emperyalizmini doğuran gelişmeler ile yeni ve yakın çağlarda kıtada meydana gelen ilim, sanat, edebiyat, askerî başarılar, teknik-teknoloji ve felsefe arasında yakın bir ilgi bulunmaktadır. “Akıl çağı” olarak bilinen Rönesans ile başlayan süreçte meydana gelen bilimsel ve teknik gelişmeler coğrafyadan tarihe, siyasetten kültüre her alanda önemli ilerlemeler sağlamıştır. Sağlanan bu gelişmeler Avrupa’nın daha güçlü ve modern yönetim anlayışlarından askerî güçlerine kadar her şeyin güce dayalı gelişimini desteklemiştir.

⁵²³ Omvedt, “Towards a Theory of Colonialism,” s. 1

⁵²⁴ Porter, *The Lion's Share*, s. 5.

Dünyanın geri kalan yerlerinde sömürgeler ve koloniler kuran Avrupa, kendisini dünyanın merkezi olarak algılamaya başlamıştır. Avrupalı kendisini üstün (eurocentrisme) ve Avrupa medeniyetini “insanlığın en son mükemmel safhası” olarak görmüştür.⁵²⁵ Zannettiği üstünlüğüne dayalı kurduğu emperyalizm, Avrupalı birçokları için, “Batı kazanımları içerisinde bir çeşit gurur duygusu yaratmıştır.”⁵²⁶

Kültürel ve dinî emperyalizm binlerce yıllık tarihe sahiptir. Asimilasyon yoluyla hükmedilen geniş coğrafyaları daha kolay kontrol etmek amacına yönelik olan kültürel emperyalizm tarihin her döneminde kendisini göstermiştir. Bu bağlamda evrensellik iddiasında bulunan dinler başarılı genişleme kabiliyeti göstermiştir. İslam’da İslam orduları, Hristiyanlıkta Hristiyan misyonerleri kültürel ve dini yayılcılıkta etkin rol oynamışlardır. Misyonerlerin Hristiyanlaştırmak için gittiği yerlerdeki çabaları yerli halkların batı kültür dairesine girmesine yol açmıştır. Onların çaba ve kazanımları batılı devletlerin askerî güçlerince koruma altına alınmıştır. “Hristiyanlaştırma demek batılılaştırma demekti ki bu da dönenlerin Batı tarafından daha kolay kontrol edilmesi anlamına gelmekteydi.”⁵²⁷ İslam, dinini yaymak ve diğer din ve kültürleri alt etmek için hızlı bir çıkış yapmış, kendisinden farklı olanlara karşı baskın davranışlar sergilemişti.⁵²⁸ Dinin yorumu doğrultusunda hareketi inananların tek uyması gereken bir düstur olarak görmüş, kendi kurallarına uygun bir dünya yaratarak, başka anlayışları reddetmişti. İslam’ın genel yaklaşımına göre bu dünya geçici ve bir imtihan sahnesiydi. Esas olan ebedi öbür dünyaydı. Bu dünya öbürünü kazanmak içindi ve bu nedenle dinin yorumuna göre hareket edilmeliydi. Böylece bir dönem dini yayılcılık hayatın temel gayesi haline gelmişti. Siyasi ve askeri başarılarla elde edilecek ekonomik zenginlikler ile dini gaye uyumuş, asırlarca yayılcı bir din anlayışı hâkim olmuştu. Dini yayılcılıkta “döndürme” aşaması genellikle sorunlu ve kanlı olmuştur. Bir defa “dünme-döndürme” gerçekleşince, dönenler de, her ne kadar Emeviler

⁵²⁵ İliber Ortaylı, **Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi: Seçme Eserler III**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 145.

⁵²⁶ Karl Schweinitz, “What is Economic Imperialism?,” **Journal of Economic Issues**, 15: 3 (September 1981), s. 675.

⁵²⁷ Porter, **The Lion’s Share**, s. 5-6.

⁵²⁸ John Tucker, **A History of Imperialism**, New York: The Ullman Press, 1920, s. 1-42. Yazarın iddiasına göre, Halife Ömer Mısır’ı aldığı anda İskenderiye’deki büyük kütüphaneyi yaktırmıştı. Buna göre, Halife Ömer “eğer bu kitaplar doğruyu söylüyorsa, tüm doğrular Kur’an’da vardır; eğer yanlışlarsa şeytan işidir” diyerek tüm kitapların yakılmasını emretmişti.

döneminde “mevali” anlayışı belirmişse de, döndürenler ile aynı ve denk görülmüştür. Hıristiyanlaşan Hıristiyan, Müslümanlaşan da Müslüman için eşit ve kardeş haline gelmiştir. Dolayısıyla dini yayılcılık, dinin doğasından olan ve inananların eşitliğine dayalı anlayışın yardımıyla, “üstün ve düşük” ayrımının sürekliliğini sınırlamıştır. Bununla birlikte, askeri fetihler sırasında köle edilenler, yeni dini kabul etseler dahi kölelikleri devam etmiştir. Taki sahipleri kendilerine beraat verene, birisi tarafından alınıp serbest bırakılana veya özgürlüklerini alabilecekleri zenginliğe ulaştıklarında sahiplerinin kendilerini kendilerine satmaya rıza gösterene kadar. Diğer taraftan yeni bir dine girme, eski gelenek, görenek, dil, kültür ve alışkanlıklarından vaz geçmek veya kısmen de olsa terk etmek anlamına gelmekteydi. Her durumda bir çeşit değişim ve başkalaşım yaşanmakta, yeni ve güçlü olan eskiye galebe çalarak zaferini ilan etmekteydi.

Emperyalizmin şiddetini belirleyen dinî, ideolojik ve kültürel yayılcılıktan ziyade ekonomik kazanıma ve daha iyi şartlarda yaşama arzusuna dayalı çabalar idi. Dini ve kültürel ayrımcılık ve baskılar, ticarete elde edilen zenginlikler, daha güzel coğrafyalarda ve iklimlerde yaşama arzusu ve zengin olma ihtirası emperyalizmi tetiklemiştir. Ayrımcılık ve baskıya maruz kalanlar daha özgür olacakları yere göç etmek isterken, zengin olmak isteyenler zenginlik kaynağı yerlere varıp ceplerini doldurmak peşinde olmuştur. Zengin topraklar ve elzem iklimler insanları cezpt etmiştir. Bu bağlamda emperyalizm güç, zenginlik, özgürlük ve rahatlık kazanmanın zorlu sürecini takip eden, sefa sürme dönemini anlatmada kullanılan bir kavram olmuştur.

“İmparatorluk” ve “emperyalizm” kavramları birbiri yerine algılansa da gerçekte aynı şey değildir. “İmparatorluk” Latince “komuta” ve “güç” algısını ifade etmede kullanıldığı gibi, bir hükümdarın “imparator” olarak hâkimiyetini ve bir toplumun kendi yaşadığı toprakların ötesindeki yerleri elde etmesini açıklamada kullanılmıştır. Emperyalizm ise imparatorluğun kurduğu ve genellikle sömürgecilik ile ilişkilendirilen bir yapıyı ifade etmiştir. Emperyalizm içerdiği baskı, sömürü kültürü ve asimilasyon algısı ile imparatorluktan daha çirkin bir ifade olarak algılanmıştır. İmparatorluklar bir bakıma geniş coğrafyalar üzerinde düzen tesis ederek ekonomik ve ticari gelişmeye katkı sağlarken, sömürgeler bölgeler ve toplumlar arası eşitliksiz ve adaletsizliği doğurmuştur.

Batıda “emperyalizm” algısı genel olarak kelimenin genellikle ifade ettiği sert ve istenmez algıdan uzaktı. İngiliz veya Fransız halkı kendi hükmet ve monarkları tarafından halk için “faydalı” ve “yararlı” kimseler olduklarını yaymışlardı. Sömürülen topraklar üzerinde yaşayanlar için kendi idareleri faydalı işler yapmaktaydı.⁵²⁹

Emperyalizm de İngilizler öncü olmuştur. İngiliz emperyalizminin gelişiminde iki şahıs özellikle etkili idi. Sağ elinde kılıç diğerinde İncil ile emperyalizmi halka sunan iki kişiden ilki şair Rudyard Kipling’di. İngiliz şair emperyalizmi Avrupalı ileri ve güçlü toplumun geri kalmış yerleri geliştirmek için çektiği bir “sıkıntı” olarak tanımlamıştır. “Beyaz adamın çilesi” (the white man’s burden) ifadesiyle Avrupalı beyazların gittikleri yerleri geliştirme noktasında yaşadıkları sıkıntıları dile getirmiştir. Issız bölgelerde, kimsesiz yerlerde, vahşi doğa, geçilemez orman içlerinde yaşadığı tecrübeleri yazmıştır. Onun şiirlerinin ve çalışmalarının ulaştığı her yere tüm Anglo-Saksonlar da ulaşmıştır. Kipling’in “her kelimesi, İngiliz barbarlığını örten medeniyet vurgusunun çıplak görünümü altında, ırkın acımasız öfkelerini harekete geçiren öğeleri ve imparatorluk kurma içgüdüsünü tetikleyen bir içeriği” içermiştir. O, “güce dayanan gururu, zenginlikten doğan kibiri ve ikiyezli erdemliliği” savunmuştur. Dahası, Kipling, “macera ruhunu, milli hedef fanatikliğini ve Anglo-Sakson üstünlüğü kanısını” işlemiştir. Böylece diğer ırklara karşı “kin ve öfkeyi” tetiklemiştir.⁵³⁰

Kipling kadar “zekilikten nasibini almamış olsa da” Joseph Chamberlain İngiliz emperyalizminin diğer temsilcisi olmuştur. “Daha büyük Britanya” çabası içerisinde olan Chamberlain, pratik yollarla emperyalist yönelimi güçlendirmiştir. En iyi birlikleri bu amaca yönelik meydana getirmiştir. İmparatorluğun askerî gücünün büyük kısmı ve en kuvvetlileri İmparatorluk Ticaret Birliği, Koloniler ve Hindistan İmparatorluk Kurumu ve Ticaret Odaları Birliği emrine verilmiştir. Chamberlain “Panbritanya” ülküsünü kuvvetle savunmuş ve dile getirmiştir. Ona göre Anglo-Saksonlar “dünyanın gördüğü en

⁵²⁹ Keobner, **The Story and Significance of Imperialism**, s. 1-2. Yazara göre, liberal düşüncelerin yaygınlaşması ve liberallerin emperyalizmin kötülükleri hakkında ortaya koydukları çalışma ve bildirimler sömürgeci devlet halklarının emperyalizm konusundaki olumlu görüşlerini etkilemiş, emperyalizmin ne olduğu konusunda daha gerçekçi düşünülmesini sağlamıştır..

⁵³⁰ M. Victor Berard, **British Imperialism and Commercial Supremacy**, translated by H. W. Foskett, London: Longmans, Green and Co., 1906, s. 46-47.

büyük yönetici ırkı" idi. "Gururlu, sabırlı, kendine güvenen ve ısrarlı" olan bu ırkı ne iklimler ve nede değişimler yozlaştıramazdı. "Geleceğin ve evrensel medeniyetin baskın gücü" olmaya devam edeceklerdi.⁵³¹ Lord Curzon, "faydalı" İngiliz yönetiminin, "daha az şanslı" ve "seyrek nüfusu" bölgelerde Avrupalı olmayan halkların "kültürel gelişimini" sağlayacağını iddia etmişti.⁵³²

Emperyalizm İngilizlerin büyük kısmının "kalbinde ve aklında" yer etmiştir. Bu yer ediş tüm dünyada diğer birlikleri ezmeye çalışan, ancak kendisini dünyaya hakim kılmaya çabalayan "Panbritannism" ile göstermiştir. İngilizler kendilerinin "dünyaya doğru ve aydınlanmış bir örnek" olduklarını, "zenginlikte ve güçte yüce ve dahası adalet ve insani güvende daha da yüce" bir devlet olduklarını iddia etmişlerdir. 1880'lerden itibaren yeni emperyalizm sürecinde "daha büyük Britanya" iştahı ve arzusu ile dolan İngilizler, dünyayı zenginlikleri, güçleri, verdikleri yıkımları ve sömürüleri ile elde etmek istemişlerdir. İngiliz aristokrasisinin, devlet adamının, gazetecisinin ve hatta profesörlerinin desteklediği emperyalizm "son tarih felsefesi ve dini dogma" haline gelmiştir. İngilizler "imparatorluk" rüyasını bir bütün olarak görmeye ve alkışlamaya başlamışlardır.⁵³³ 11,5 milyon mil kare sömürge imparatorluğu üzerinde İngilizlerin yönettiği insan sayısı 350.000.000'u bulmuştur.⁵³⁴

Emperyalizmi eleştirenler onu genellikle insan haklarına aykırı bulmuştur. Güçlünün güçsüzü ezmesi, zayıfı sömürmesi ve kendi iradesini zorla zayıf üzerine inşa etmesi olarak görmüştür. Lenin emperyalizmi "kapitalizmin en yüksek aşaması" olarak ifade etmiş, Hindistanlı tarihçi Kavalam Panikkar ise "deniz gücüne sahip devletlerin kara parçalarına hâkimiyeti" olarak yorumlamıştır.⁵³⁵

Rönesans'dan beri akıl çağı, ilim devrimi ve aydınlanma düşüncesini meydana getiren, başta ilim adamları olmak üzere aydın, düşünür, sanatçı ve araştırmacıların doğurduğu düşünce ve fikirler ikliminin katkısı ile meydana gelen Fransız Devrimi geleneksel ve mirasa dayalı ayrıcalıkları ve hakları reddederek, özgürlük, bireysellik, eşitlik, hürriyet ve millî temelde yeni siyasî yapılanmaları

⁵³¹ Berard, **British Imperialism and Commercial Supremacy**, s. 47-48.

⁵³² Schweinitz, "What is Economic Imperialism?," s. 675.

⁵³³ Berard, **British Imperialism and Commercial Supremacy**, s. 43-44.

⁵³⁴ The Earl of Cromer, **Ancient and Modern Imperialism**, New York: Longmans, Green & Co., 1910, s. 19.

⁵³⁵ Esler, s. 537.

mümkün kılmıştır. Liberaller dine, geleneklere ve mirasa dayalı çıkarları reddederek çitlikçi bir toplum ve devlet düzeni peşinde olmuştur. Kral, prens, papa ve lordlar gibi geleneksel haklara dayalı yönetici kesimlerin reddi ile oluşan yeni ortamda millet, vatan ve milli iradeye dayalı yönetim anlayışları doğmuştur. Ferdiyetçilik milleti doğurmuş, milletler kendi vatan ve siyasî rejimlerini kurma fikrine sahip çıkarak, milliyetçilik hareketlerinin doğmasına yol açmıştır. Milliyetçilik başlangıçta Almanya ve İtalya gibi ülkelerin siyasî birliğini kurmaya, Macar, Polonyalı ve Yunan gibi halkların bağımsızlık mücadelesine girmesine yol açarken, on dokuzuncu asrın sonlarına doğru ırkçı ve şovenistik bir karakter kazanarak emperyalist kazanımlar için meşru zemin olarak görülmüştür. İngilizler kendilerini iyi yönetici ve pratik bir toplum olarak görürken, Fransızlar doğal olarak daha medeni ve artistik, Almanlar ise filozofik ve bilimsel görmeye başlamıştır. Kendi kan, kültür ve yaşam tarzlarını diğerlerinden üstün tutmaya, kahramanlık şarkıları ile millî bilinci geliştirmeye gayret göstermişlerdir.

İngilizler emperyalist toplum olarak diğer toplumları geçmişlerdir. Kurdukları müstemleke imparatorluğu on dokuzuncu asrın sonlarına doğru üzerinde güneşin batmadığı büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Bunu yaparken İngilizlerin soğukkanlı ve zorba yönlerinin etkili olduğuna inanan Mark Sykes, İngilizlerin sömürge imparatorluklarında halkı çalıştırırken kullandığı yegâne yöntemin “elindeki sopa ve yumruğu” olduğunu, yerli halkın dilini ve kültürünü öğrenmek zorunda hissetmediğini dile getirerek, “çalıştıracığı kişilerin lisanlarını öğrenmeye heves etmeyecek; onlarla tartışmayacak; onları kaba bir adaletle yönetecektir ve pek muhtemeldir ki onlar da sadece çalışmayacak onu seveceklerdir. Diğer taraftan aynı durumda bir Fransız, daha zekice davranacak ve lisan öğrenecek; işçilere çalışmaları için nasihat edecek; onları anlamaya çalışacak, onların kendisini anlamaları için uğraşacak ve netice sadece gürültü, kakçadağsa, husumet olacak ve hiçbir iş yapılmayacaktır” şeklinde yazmıştır.⁵³⁶

Sanayi ürünleri ve bu ürünlerin üretiminde kullanılan kömür ve demiri işleyen İngiltere gibi endüstrileşmiş ülkeler aşırı kalabalıklaşmış, bu sanayi kalabalıklarını beslemek dış ülkelere düşmüştür. On dokuzuncu asr sonlarına doğru İngiltere’de

⁵³⁶ Mark Sykes, *Dârü’l İslâm*, tercüme Yılmaz Tezkan, Ankara: Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları, 2000, s. 19.

Worcester'den Barnsley'e ve Northampton'dan Stoke'a 16 mil karelik "kömür ve demir ülkesinde" yaklaşık 7.000.000 insan yaşamaktaydı. Burada "20.078 kadar fabrika ve 20.490 kadar da tezgah ve atölye" bulunmaktaydı. Buralarda çalışmak üzere ise 800.000 kadar "mekanik işçi" barınmaktaydı. Burası dünyanın her yerine ihtiyacı olan "kaşık, bardak, mum, kristal, çivi, kağıt, silah, semer, pul, pipo, kap-kacak, kutular..." gibi nice hazır yapım eşyaları göndermekteydi. "Topraklarının kömür, mineraller ve çömlek balığı dışında çok az şey veren" bu yerin insanların ihtiyaçlarını karşılamak "dış dünyanın" yükü olmuştu.⁵³⁷

Endüstri devrimi ile karmaşılaşan insanın hayatına, yaşam tarzlarına karşı farklı çözüm ve arayış içerisinde olan kesimler katılmıştır. Romantizm olarak bilinen, insan duygularına, tabiatın güzelliğine ve doğallığına ve insanın maddeden farklı ihtiyaçlarına eğilim gösteren sanatsal, edebi ve kültürel akım on dokuzuncu asrın ilk yarısını etkilemiştir. Asrın ikinci yarısında ise materyalizm ön plana çıkmıştır. Materyalizmin doğmasında "Tanrının öldüğünü" iddia eden Friedrich Nietzsche ve Auguste Comte gibi düşünürlerin rolü görülmüştür. Darwin'in *Origins of Species* (1859) adlı eserinin doğurduğu düşünce ortamı, evrim teorisi ve en güçlüsünün hayatta kalması tezi materyalizmin derinleşmesine yol açmıştır. Modern sosyolojinin kurucusu olan Comte kutsal sayılacak ve "ibadet edilecek bir şey varsa o da rasyonel insanlıktır" diyerek maddeciliğin babası sayılmıştır.⁵³⁸ Maddecilik, Darwin'in görüşleri ve şoven milliyetçilik bir araya gelerek aşırı rekabetçi, saldırgan ve ne pahasına olursa olsun kazancı ve zaferi hedefleyen bir anlayışı ortaya çıkarmıştır ki bu da 1880'lerde başlayan yeni emperyalizmi tetiklemiştir. Kendisini üstün gören Avrupalı dünyanın uzak diyarlarında ticari olduğu kadar askeri başarılar peşinde koşmuştur. Afrika'nın Zulusu, Asya'nın Afganı ile savaşmak arzu ve savaşkan duyguları, geçmişin haçlı duygularına benzemekle birlikte modern zamanlarda millî ve şovenist bir karakter kazanmıştır.

On dokuzuncu asır Avrupa'nın yükselişinin ve dünyadaki her tür gelişime müdahale etmesinin bir asrı olmuştur. Avrupa geri kalan dünyayı tarihte örneği olmayan bir tarzda etkilemiştir. Dünyanın geri

⁵³⁷ Berard, *British Imperialism and Commercial Supremacy*, s. 54-55.

⁵³⁸ Esler, s. 511-512.

kalan çoğunluğu tarafından Avrupalılar, “takdir gören ve taklit edilen” kadar “korkulan ve nefret edilen” kimseler olmuştur.⁵³⁹

Sömürge İmparatorluklarının Gelişimi ve Yeni Emperyalizm

Belli bir etnik veya kültürel yapının meydana getirdiği siyasi gücün kendi doğal coğrafi sınırlarını aşarak başka coğrafyaları, halkları ve kültürleri hakimiyeti altında birleştirmesiyle meydana gelen imparatorluklar insanlık tarihi kadar eskidir. Orta Doğu’da, Çin’de, Bozkırlarda, Akdeniz Dünyasında ve diğer bölgelerde güçlenen birçok toplum güçlü imparatorluklar meydana getirmiş, Sümer, Mısır, Roma, İslam, Moğol, Türk, Rus ve Almanlar güçlü ve uzun ömürlü imparatorluklar kurmuşlardır. Bunlar “klasik”⁵⁴⁰ imparatorluklardı ve kendilerine has hakimiyet telakkisi doğrultusunda kurdukları siyasi düzeni sürdürmeye çalışmışlardır. Son klasik imparatorluklar Osmanlı, Rus ve Avusturya imparatorlukları idi. Rusya klasik imparatorluk olduğu kadar, sömürgecilikteki başarısından dolayı, sömürgeci imparatorluklar içerisinde de yer almaktaydı. On beşinci asırda deniz aşırı keşiflerin başlaması ile Batıda sömürge imparatorlukları doğmuş ve bunlar ekonomik, siyasi ve dini çıkarları için zorlu çalışmış ve gittikçe güçlenmişlerdi.

Tarihin kaydettiği klasik imparatorlukların dışında olarak 15’nci asırda coğrafi keşiflerle başlayan süreçte birçok sömürge imparatorluğu kurulmuştur. Klasik ile sömürge imparatorlukları arasında birçok fark bulunmaktadır. Klasik imparatorluklar farklı etnik ve dini toplumlara daha hoşgörülü, farklı sosyal ve kültürel yapıların devamında bir beis görmeyen imparatorluklar iken, sömürgeci imparatorluklar farklı etnik ve dini guruplara karşı daha az müsamahalı olmuştur. Klasik imparatorluklarda düzen anlayışı ağır basarken, sömürge imparatorluklarında ekonomik kazanım ön planda yer almıştır. Klasikler ırkçılık ve ayrımcılıkta dini veya geleneksel kanunların çerçevesinde kalırken, sömürge imparatorluklarında ayrımcılık ve ırkçılık daha kontrolsüz yapılmıştır. Klasik imparatorluklar için siyasi, askeri ve idari işler ön planda iken, sömürge imparatorlukları bunların yanında ekonomik ve ticari kaygıları ön plana çıkarmıştır. Klasik imparatorluklarda ana millet ile

⁵³⁹ Albert S. Lindemann, **A History of Modern Europe from 1815 to the Present**, UK, Wiley-Blackwell, 2013, s. xiv.

⁵⁴⁰ İliber Ortaylı, **Son İmparatorluk Osmanlı**, İstanbul: Timaş, 2006, s. 55.

hükmedilenler arasında ekonomik faklılık çok açık değilken, sömürge imparatorluklarında sömürgeci millet ekonomik kaynaklarda aslan payını alarak aşırı zenginleşmiştir. Klasik imparatorluklarda ana toplum ekonomide aşırı üretim yaparak hükmedilen yerlerdeki hammaddeleri sömürmez, ürettiklerini satmak amaçlı pazarların tekeline oluşturmazken, sömürgeci toplumlar genellikle ekonomide üretken olduklarından sömürge imparatorluklarının hammaddelerini sömürme, halkına da ürettiklerini zorla satma yolunu seçmiştir.

İlk deniz aşırı sömürge imparatorlukları Portekiz ve İspanyol imparatorlukları idi ve her ikisi de gittikleri yerleri Hristiyanlaştırmak, zenginliklerini gasp ederek ana ülkeye taşımak amacını seçmişlerdi. “Yağma, korsanlık, köle yakalama ve koloni kurma” ilk emperyalistlerin ortak davranışları idi.⁵⁴¹ Yayılmacı devletler zamanla ele geçirdikleri yerlerde koloniler kurarak, yerli halkı sömürme konusunda şirketleşerek sömürüyü sistematik hale getirmişlerdi. Onları Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar izlemişti. Bu yeni güçler daha etkin bir sömürge sistemi kurarak, gittikleri yerleri daha etkin sömürmeye başlamışlardı. İlk sömürgecilerin yöntemi "eski usul" idi ve "tüccar, misyoner ve hükümet görevlilerinin sınırlı vizyonuna" sahipti.⁵⁴²

Coğrafi keşifler sonrasında kurulan koloniler ve sömürge imparatorlukları on sekizinci asrın ikinci yarısında Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsız olması ile zayıflamaya başlamıştı. İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz gibi sömürgeci devletler on dokuzuncu asrın ortasına geldiklerinde sömürgelerinin önemli bir kısmını kaybetmişti. Güney Amerika'daki İspanyol ve Portekiz sömürgeleri bağımsız olurken, Fransızlar buralardaki sömürge topraklarını Amerika Birleşik Devletleri'ne ve İngiltere'ye satmak veya terk etmek zorunda kalmıştı. İngiltere Amerika'daki zengin kolonilerini, ABD'nin kuruluş sürecinde kolonicilerin başarılı ayaklanması sonrası kaybetmişti. ABD sömürgeci sömürgecilığe terfi etmişti. Düşünür Turgot'un ifadesiyle, kolonilerin emperyalistler için “ağaçta toplanmayı bekleyen olgun meyveler”⁵⁴³ olarak görülmesi

⁵⁴¹ Magdoff, Harry, *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*, London: Monthly Review Press, 1978, s. 3.

⁵⁴² Bonnie G. Smith, *Imperialism: A History in Documents*, Oxford: Oxford University Press, 2000, s. 10.

⁵⁴³ Esler, s. 537.

koloniciliğin ruhunun devam ettiğini, yeni yerler elde etmek için sömürgeci devletlerin bekleyiş içerisinde olduğunu tarih göstermiştir.

Amerika'daki sömürgelerin büyük kısmı özgürlüklerini kazanmış olsalar da Afrika, Asya ve Okyanusya'daki sömürgeler devam etmiştir. Hatta buralarda sömürgecilik ve daha fazla müstemleke kazanma hırsı hiç sönmemiştir. İngilizler Hindistan, Kanada ve Avustralya'da sömürgelere sahip almaya devam ederken, Fransızlar Cezayir'i ele geçirmişlerdir. Ruslar sömürgelerini Pasifik'e kadar genişletmekle kalmayıp, Orta Asya ve Çin'e doğru genişlemelerini sürdürmüşlerdir. Hollandalılar güney Afrika ve Hint Çini'nde varlıklarını korumuşlardır. 1870'lere gelindiğinde birliğini sağlamış Almanya ve İtalya, sömürge devletinden bağımsız olan ancak "güneş'te kendisine yer edinmek isteyen" Amerika Birleşik Devletleri, katı batılılaşma hareketleri ile modernliğini kısa sürede ilerleten Japonya'nın da katılımı ile sömürgecilik hızlanmıştır. Sadece İngiltere 1879'dan 1889'a on yıllık bir dönemde 1.250.000 mil kare toprağı sömürgelerine eklemiştir.⁵⁴⁴ İngiltere'nin dış yatırım, dış ticaret ve kolonilerde elde ettiği vergi 1882'de 90,000,000 pound iken bu oran 1899'da 120,000,000 pounda çıkmıştır.⁵⁴⁵ "Sürekli çoğalan nüfusu yaşatmak ve faydalı hale getirmek için" emperyalist yayılmacılığın "isenen ve hatta zorunlu" bir şey olduğu iddia edilmiştir.⁵⁴⁶ Sömürgeler ana devletin sürekli artan nüfusunun sorun yaratmadan, gelecek kaygısı olmadan, yeni yerlere göçüne imkan tanımış, yüzbinlerce İngiliz, İngiltere dışındaki İngiliz koloni ve ülkelerine göç etmiştir. 1884'te 242,179 Britanyalı göç ederken, 1888'da 279,928 kişi göç etmiştir.⁵⁴⁷

1870'lerden başlayarak 1914'te Büyük Savaş'ın çıkmasına kadar süren dönemde sömürgecilik şiddetlenmiş, sömürgeci devletlerarasında sınırsız bir rekabet başlamıştır. Sömürgeciliğin şiddetli ve kavgacı karakteri yeni emperyalizmin doğmasında etkili olmuştur. O zamana kadar büyük devletlerin kendi çabaları ile kurdukları ve sürdürdükleri koloniler ve sömürge devletleri, bu

⁵⁴⁴ The Earl of Cromer, **Ancient and Modern Imperialism**, New York: Longmans, Green & Co., 1910, s. 20.

⁵⁴⁵ J. A. Hobson, "Imperialism the Policy of Investors," **Speaker**, 5/112 (November 1901), s. 210.

⁵⁴⁶ J. A. Hobson, **Imperialism**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 46-47.

⁵⁴⁷ J. A. Hobson, "Imperialism as an Outlet for Population," **Speaker**, 5/110 (9 November 1901): 154-155.

dönemde daha geniş kesimlerin bireysel olduğu kadar ortak çabaları ile sömürgecilik yapılmıştır. Bunda sömürge ihtiyacının artması ile sömürgeciliği tetikleyen sanayinin yaygınlaşması etkili olmuştur. Amerika, Japonya, Almanya ve diğer büyük devletler endüstrilerini geliştirme yolunda kıyasıya bir yarışa girmiş, gelişen endüstrileri için ise dünyanın hammadde ve pazarlarına göz koymuştur. Yeni emperyalizm "modern" devletin gücüne güç katarken, halkın zenginliğini "garantilemiş" ve emperyalist halklar kendilerinin sömürgeleri olmasından dolayı gurur duymuştur. Büyük devletler gelecekte güçlü olmanın ve hayatta kalmanın güçlü bir emperyalist politikada yattığını kabul etmiştir.⁵⁴⁸

Ulus devletlerin yaygınlaşmadığı, hantal ve ağır işleyen büyük devletler ile devletleşememiş sayısız toplumun olduğu dünyada ilişkileri büyük askeri güçler belirlemektedir. Askerî zaferlerle elde edilen direk kontroller ele geçirilen yerin hammaddesi ve pazarları üzerinde serbest sömürü tekelinin kurulmasını sağlamaktaydı. Uluslar arası hukuk ve kurumların yeterince gelişmemiş olması da ikili anlaşmalarla ekonomik, ticari ve diğer ilişkilerin sürdürülmesini zorlaştırmaktaydı. Bu durumda güçlü ekonomileri ve endüstriyel gelişimleri için kaygılanan büyük devletler kıyasıya bir askeri, siyasi ve diplomatik yarışa girmişlerdi.⁵⁴⁹

Yeni Emperyalizmin yaşanmasında ekonomik çıkarlar başta gelmekle birlikte, siyasî, askerî, psikolojik, kültürel ve insani motifler etkili olmuştur. Endüstri devriminin doğurduğu daha güçlü ve dinamik Avrupa ekonomisi kendisine hammadde ve pazaryeri bulma çabasına itmiştir. Avrupa'da işçi sendikalarının çabası ile artan işçi hakları ve ücretleri işverenleri ucuz işçi bulmaya yöneltmiş, bu da sömürgeler elde ederek buralarda ucuz insan kaynaklarını elde etmeye yöneltmiştir. Büyük devletler zenginlik ve prestijlerine katkı sağlayacak ülke ve toplumları birer birer ele geçirmeye çalışmıştır.

Emperyalizmin en başarılı ülkesi olan İngiltere ekonomisini canlandırmak için kolonilerini daha sağlam bağlarla elinde tutmaya çalışırken, kendisi ile rekabette önemli mesafe alan diğerlerine karşı tedbirler aramıştır. Gerçekte 1870 ortalarına kadar demir, cam, çanak-çömlek, silah ve diğer alanlarda sürekli artan bir ihracata sahip olmasına rağmen, bu tarihten itibaren ihracatında hissedilir kayıplar

⁵⁴⁸ Smith, *Imperialism: A History in Documents*, s. 10-11

⁵⁴⁹ Berard, *British Imperialism and Commercial Supremacy*, s. 58-59.

yaşamıştır. 1873'te 180.000 pound olan saat ihracatı asrın sonlarında 80.000 pound'a gerilemiştir. 5.500.000 pound olan silah satımı ise bu miktarın yarısına inmiştir.⁵⁵⁰ Emperyalist devletlerin kendi ticari ve ekonomik çıkarlarını korumak için stratejik yönden önemli yerleri ele geçirme çabası rekabeti ve yayılmacılığı şiddetlendirmiştir. Mısır, Hong Kong ve Ümit Burnu, Cebeli Tarık gibi önemli geçit, ülke ve limanlar emperyalist çatışmanın odaklandığı yerler olmuştur.

İtalya ve Almanya'nın 19'uncu Asrın üçüncü çeyreğinde birliklerini tamamlayarak Avrupa'nın "Büyük" devletleri arasına katılması, Rusya'nın Orta Asya ve Uzak Doğu'daki yayılmacılık faaliyetleri, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan üzerinde gücünü pekiştirmesi, Osmanlı Balkanlarında Emperyalist çıkarların çatışması asrın dördüncü çeyreğinde canlanan "Yeni Emperyalizmi" kızıştırmıştır. Kolonilerin varlığına ve artmasına olumsuz baktığına inanılan ve bir sözünde kolonilerin "İngilizlerin boynuna asılmış değirmen taşı"⁵⁵¹ yakıştırmasını yapan İngiliz başbakanı Disraeli'nin gizli bir şekilde 1875'te Mısır Paşa'sı İsmail Paşa'nın ekonomik çöküşünden dolayı sattığı Süveyş Kanalı hisselerinin büyük bir kısmını satın alması, 1877'de İngiliz Kraliçe'sinin Hindistan kraliçesi ilan edilmesi ve sonunda 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgali Yeni emperyalizmin hızlanmasına yol açmıştır.⁵⁵²

Yeni emperyalizmin kavgacı ve şiddetli yayılmacı karakteri Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına yol açan en temel nedenlerden birisi olmuştur. Avrupalı Büyük devletler dünyanın ulaşılabilir ve kendini korumadan yoksun her karışını kendi sömürgeleri haline dönüştürmek için kıyasıya bir yarışa girmişlerdir. Emperyalist ihtiraslarını birbirine haklı göstermek için ise birçok sözde nedenler uydurmaktan geri durmamışlardır.

Osmanlı Devleti kendi zayıflığı içerisinde Yeni Emperyalizm kargaşasının ana alanlarından birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'ne yönelik yayılmacı ve yok etmeye kilitlenmiş Avrupa siyaseti Türklerin Müslüman dini içerisinde ortaçağlardan beri Hirisityan Avrupa ile çatışmış olmasının doğurduğu "duygu" ile beslenmiş, erken modern dönemlerde Osmanlıların sürekli Avrupa ile savaşlar yapması,

⁵⁵⁰ Berard, **British Imperialism and Commercial Supremacy**, s. 61-64.

⁵⁵¹ John G. Godard, **Racial Supremacy being Studies in Imperialism**, London: Simpkin, Marshall and Co., 1905, s. 3.

⁵⁵² John Tucker, **A History of Imperialism**, New York: The Ullman Press, 1920, s. 41-42.

Avrupalıları “Avrupalılık” duygusunda birleştirmede ve Osmanlı’ya karşı ortak harekette bir temel yaratmıştır. Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ve çöküşe yönelmesi, Avusturya ve Rusya tarafından topraklarının “didiklenmesi” Avrupalıların “yükselen üstünlük duygularını” beslemiştir.⁵⁵³ Osmanlı üzerindeki emperyalist ihtiraslarını tatmin etmek isteyen ülkeler birçok neden ileri sürmüştür. Onların Osmanlı üzerindeki istek ve ihtiraslarını ifade etmek için “Doğu Meselesi” kavramı yaratılmıştır. Bu kapsamda Osmanlı idaresinin geniş coğrafya ve Hristiyan unsurları yönetmede aciz kaldığını ileri sürerek, azınlıkların kıskırtılması yoluna gitmişlerdir.

Emperyalizmin derinleşmesinde dinî motifler etkili olmuştur. Katolik ve Protestan misyonerler kendi dinlerini yaymak için kıyasıya bir yarışa tutuşmuştur. Sadece Osmanlı Devleti’nde yüzlerce okul ve kuruluşa sahip olan misyonerler Asya, Afrika ve diğer yerlerde faaliyetlerini sıklaştırmıştır. Onları genellikle devletleri izlemiştir. Avrupalı tutucu kesimler hükümetlerinin misyonerlere destek vermesi için baskı yapmıştır. Emperyalist devletler de misyoner faaliyetlerini kendi siyasî, ekonomik, ticari ve askerî çıkarlarına uygun görmüştür. Protestan veya Katolik topluluklar, Protestanlığı veya Katolikliği benimsemiş devletler için korunması gereken kimseler oldukları gibi bu devletlerin uzak diyarlardaki taşeronları da olmuşlardır. Osmanlı üzerindeki emperyalist mücadelede ve Osmanlı Devleti’ni paylaşım tasarılarında dinî cemaatlerin rolü büyük olmuştur. Ruslar Ortodoksları, Fransızlar Katolikleri, İngiliz ve Amerikalılar Protestanları bahane ederek Osmanlı iç işlerine sürekli müdahalede bulunmuştur.

Avrupa’da kurulan köle karşıtı topluluklar (anti-slavery societies) Osmanlı ülkesinde, Araplar arasında var olan köleliğin kaldırılması için ülkelere baskıda bulunmuşlardır. Dahası bu tür topluluklar insancıl amaçlı olarak dünyada ezilen toplumların “Avrupa kanunu, eğitimi ve tıbbı” ile daha iyi koşullara getirilmesini istemişlerdir.⁵⁵⁴

Modern zamanlarda üstün teknik ve teknolojik donanımı ile mükemmel askerî eğitimi sayesinde güçlü ve “yenilmez” hale gelen Avrupa orduları kazandıkları savaşlar ve bilgiler sayesinde kendilerini üstün görme alışkanlığına sahip olmuşlardır. Avrupa dışında askerî

⁵⁵³ Lindemann, *A History of Modern Europe from 1815 to the Present*, s. 3.

⁵⁵⁴ Esler, s. 539.

her karşılaşmayı kendilerinin kazanacağından emin bir tavır sergilemişlerdir. Bu üstünlük duygusu irki üstünlük duygusuna dönüşmüştür ki Sosyal Darwinizm düşüncesi ortaya çıkmıştır. “Güçlünün hayatta kalması” prensibini kendisine şiar edinen sosyal darwinistler, güçlü olmak ve zayıfı ezmek çabasını sıkılaştırmıştır.

Endüstrileşme ve teknolojik gelişme Avrupa askerî gücünü etkilemiştir. Modern top tüfekler sayesinde karşılarına çıkan herkesi alt edebilme yeteneğine kavuşmuşlardır. Denizlerde ve karalarda hızlı bir silahlanma yarışına girmişlerdir. 1884’te Büyük Britanya’nın silahlanmaya harcadığı para 27.000.000 pound iken bu rakam 1913’te 73.000.000 pounda yükselmiştir.⁵⁵⁵ Uluslararası askeri güce dayalı katı bir realist anlayış kendisini ciddi bir şekilde hissettirmiştir. Çatışmacı ve kazanımcı bir anlayışı kendi içerisinde taşıyan realist yaklaşım dünyanın kendisini genel bir savaş içerisinde bulmasına katkı sağlamıştır.

Yeni Emperyalizmin Uygulama Alanları

1870’lerde siyasî birliğini tamamlayan Almanya, geniş nüfusu, ileri teknik ve teknolojisi, kabarmış yayılmacı iştahı, zengin sosyal, ekonomik ve kültürel değerleri ile diğer büyük devletleri ürkütmüştür. Bismark’ın 1889’da şansölyelikten ayrılmasından sonra başlayan siyasî ve askerî yayılmacılıktan önce Almanya ticarî ve ekonomik sahalarda önemli yayılma faaliyetleri içerisinde bulunmuştur. Almanya’nın “emperyalist ticaret” ile güçlenmesi ve diğer büyük devletlerin korkulu rakibi haline gelmesine yol açmıştır.⁵⁵⁶

Her büyük devlet yeni emperyalizm rekabetinde tüm güçlerini seferber etmiştir. “İlmi insanın hazır ordusu” şeklinde her kesim üzerine düşeni yapma yolunda son derece dikkatli ve enerjik davranmıştır. “Laboratuar, fabrika veya kütüphane, kalem, mikroskop veya çekiç,” her biri millî kalkınma ve ortak fayda için çalışmıştır. Başarı için “tüm detaylar” yılmadan araştırılmış, “tüm zorluklar” büyük bir enerji ile geçilmeye çalışılmıştır.⁵⁵⁷

Afrika Üzerinde Emperyalist Denetim

Şüphesiz emperyalizmin en canlı inşa edildiği kıta Afrika olmuştur. On dokuzuncu asır sonlarına gelindiğinde kıtanın tamamına

⁵⁵⁵ Tucker, *A History of Imperialism*, s. 43.

⁵⁵⁶ Berard, *British Imperialism and Commercial Supremacy*, s. 225-226.

⁵⁵⁷ Berard, *British Imperialism and Commercial Supremacy*, s. 241-243.

yakını batılı büyük devletlerce ele geçirilmiştir. Başlangıçta as bir kuvvet ve mücadele ile ele geçirilen kıtanın elde tutulması daha kanlı ve masraflı olmuştur. Afrika üzerindeki oyunlar ve denetim işi Avrupa'da siyaset adamı ve diplomatlar tarafından yerine getirilirken, Afrika'da asker, misyoner, kâşif, tüccar ve diğerleri tarafından ifa edilmiştir. Başlangıçta Nil'in kaynağını araştıran maceraperest kâşifler ile ruhları kurtarma yarışına giren misyonerler Afrika'yı tanımıştır. Onların bulgu ve düşünceleri ülkelerinde buraları için romantik bir hava doğurmuştur. Misyonerlerin dinî, birçoklarının köle karşıtı istemleri ana devleti harekete geçirmiştir. Ekonomik ve ticari çıkarların elde edilmesi düşüncesi ile macera, dinî duygu ve insancıl anlayışların bir araya gelmesi Afrika'nın batı tarafından hızlı bir şekilde parsellenmesine yol açmıştır. Bu parsellemede emperyalist rekabetin rolü, kıtanın paylaşımını çabuklaştırmıştır.

Avrupalı devletler kendi çıkarları için Afrika'yı ele geçirme yarışına girerken, kendi gerekçelerini de dile getirmişlerdir. Afrika'nın paylaşımında İngilizler Hindistan gibi zengin müstemlekelerine giden yolun emniyeti, Fransızlar "üstün" Fransız medeniyetinin yayılması düşüncesi, Almanlar kendilerine "güneşte bir yer edinme" politikası ve İtalyanlar eski Roma'nın ihtişamını kurma hevesi ile hareket etmişlerdir. Başlangıçta Afrikalılarla anlaşma, kapitülasyon ve himaye yollarıyla kendi çıkarlarını elde etmeye çalışan büyük devletler, yeni emperyalizm çağında buralarını işgal ederek kendi direk hâkimiyetlerini tesis etme yolunu seçmişlerdir. Avrupalılara karşı girişilen çatışma ve ayaklanmalar genellikle başarısızlıkla sonuçlanmıştır zira Avrupalının üstün silahları, donanımlı ve eğitilmiş orduları ile etkili yönetimi her seferinde başarılı olmuştur.

Afrika'da İngiliz sömürgeleri korumacılık, kolonicilik ve etki alanları şeklinde ortaya çıkmıştır. Mısır üzerinde himaye tesis eden İngilizler 1884'te Sudan'da Mehdi ve kuvvetlerinin İngilizlere meydan okuması, meşhur müstemleke komutanı "Çinli" Gordon'u öldürmesi İngilizlerin Sudan'ı ele geçirmesine yol açmıştır. Güney Afrika'da hem yerli Zulularla ve hem de burada yerleşen Hollandalı Boerlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Büyük kayıplar vererek İngilizler her iki düşmanını yenmeyi başararak Güney Afrika'yı ele geçirmiştir. Batı Afrika'da İngiliz kolonileri olarak Nijerya ve Gana olurken, doğu Afrika'da Uganda ve Kenya kolonileştirilmiştir. İngilizler Afrika'daki sahip oldukları topraklarda güçlü yerli yöneticileri kendi çıkarlarına hizmet ettikleri sürece yerlerinde

bırakmıştır. Zaman zaman askeri müdahalelerde bulunarak ticari çıkarlarını, düzeni ve misyonerleri korumak yoluna gitmişlerdir.

Fansızların Afrika'daki müstemlekeleri Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Fas olurken Sahara, Senegal, Nijer ve Madagaskar önemli yer tutmuştur. İngilizlerin yerel yöneticileri çıkarlarına hizmet ettikleri sürece yerlerinde bırakma politikası ile yerli kimselerin destek ve yardımını önemseyen politikalarına karşın Fransızlar sahip oldukları kolonileri Fransa'nın birer eyaleti gibi yönetmeye çalışmıştır.

İngiliz ve Fransızların aslan payını aldığı Afrika'da Belçika, Almanya, Portekiz ve İtalya'da bir kısım yerleri ele geçirmiştir. Belçikalılar Kongo üzerinde baskıcı bir kolonicilik kurarken, "Güneş'te bir yer" edinmek isteyen Almanya ise Kamerun, Tanzanya ve Nambia'yı ele geçirmiştir. Almanlar Tanzanya'da Maji Maji ayaklanması çıkınca soy kırma varan katliamlar yapmıştır. Portekiz Angola ve Mozambik'i kolonileştirirken, İtalyanlar Libya ve Somali'yi ele geçirmiş, Etiyopya'yı ele geçirmek isterken 1896'da yerlilere ağır bir şekilde yenilerek buradan uzaklaşmıştır. Yirminci yüzyıla girerken Etiyopya dışındaki tüm Afrika Avrupalı emperyalist devletlerin güdümüne girmiştir.

Asya'da Sömürgeler

Asya, medeniyetin doğduğu, köklü kültürlerin var olduğu, büyük imparatorlukların yaşadığı ve derin kökleri olan bir kıta olduğundan Avrupa'nın buradaki işgal, yayılma ve koloni kurma çabaları çoğunlukla geri tepmiştir. Avrupalıların direk yönetimine ve kolonileştirme çabalarına başarıyla mücadele edilen en büyük kıtada tam sömürü Afrika'ya nazaran çok daha sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte korumacılık ve etki alanları bahanesiyle Asya'nın geniş bölgeleri Avrupa'nın emperyalist yayılmasına maruz kalmıştır. Avrupa bankaları krediler vererek, demiryolu şirketleri yollar yaparak, askerî ve diğer uzmanlar doğunun ordularını ve görevlilerini eğiterek, bazı yetenekli idarecilerin doğu imparatorluklarında önemli idari görevleri üstlenerek Avrupa'nın yayılmasını sağlamıştır. Avrupalılar Asya'da kapitülasyonlar ve diğer anlaşmalarla elde ettikleri haklara dayanarak ekonomik, dinî, askerî ve ticari çıkarlarının peşinde olmuşlardır. Çin, Osmanlı İmparatorluğu gibi derin bir tarihe ve zengin bir kültüre sahip yerlerde çoğunlukla tam sömürge değil de yarı sömürge gerçekleştirmişlerdir.

Asya'da batının savaş gemileri zorla Japonya'ya girse de, Çin'in limanları abluka altına alınsa da, Osmanlı İmparatorluğunun bazı yerleri işgal edilse de doğulu devletler kendi varlıklarını korumak için büyük mücadele etmiştir. Sonunda Avrupalılar Asyalı devletlerle masada bir araya gelerek karşılıklı çıkarların tartışılıp, karara bağlandığı toplantılar yapmak zorunda kalmışlardır. Bu uzlaşılarda genellikle batı üstün ve kârlı çıkmış olsa da doğulu devletler zayıflıklarına rağmen varlıklarını korumaya gayret etmiştir.

Yakın Doğu ve Orta Doğu olarak bilinen Osmanlı Ülkesi, İran, Afganistan ve Orta Asya'da batılı emperyalist devletler birbirinin davranışlarını yakından takip ederek, çetin bir rekabete tutuşmuştur. Birçok defa çıkarları için birbirleriyle savaşmıştır ki Fransa'nın 1789 Mısır işgali üzerine İngiltere, Avusturya ve Rusya I. Napoleon'a karşı savaşırken, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni 1853-56 Kırım Savaşında işgale kalkınca Rusya'ya karşı Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti yanında savaşa girmiştir. Orta Asya'yı ele geçirerek Afganistan üzerinden Hindistan'a ulaşmaya çalışan Rusya'ya karşı İngiltere on dokuzuncu asrın Soğuk Savaşını vermiştir. 1870'lerde siyasi birliğini sağlayan Almanya Osmanlı üzerinden Basra'ya ve Hindistan'a ulaşma çabasına tutuştuğunda diğer büyük devletler Almanya'nın politikalarına karşı kendi politikalarını geliştirmiştir. Batı'da Büyük Savaş'a giden yolda büyük devletlerin çıkarlarını korumak için meydana getirdikleri bloklaşmanın rolü büyük olmuştur.

İngilizlerin Hindistan üzerindeki kontrolü, baskısı ve sömürgesi gittikçe şiddetlenen bir ivme izlemiştir. 1857 Hindistan Ayaklanması bu ivmeyi hızlandırmıştır. Ayaklanmanın çıkmasında bazı Hindistanlı raja ve beylerin topraklarının ellerinden alınması, Hindistanlıların Doğu Hint Şirketinden çalışma imkanlarının sınırlandırılması, İngilizlerin bencil, kendini beğenmiş ve aşırı gururlu politikası gibi sebepler etkili olmuşsa da ayaklanmayı ateşleyen sebepler silah kartujlarının domuz ve inek yağı ile yağlandığı söylentisinden çıkmıştır. Domuz Müslüman askerler için murdar sayılırken, inek Hindu askerleri için kutsal sayılmaktaydı. Ayaklanan askerler yüzlerce İngiliz adam, kadın ve çocuğunu öldürmüştü. İngilizler ise aşırı tepki göstererek, orantısız güç kullanarak ve intikamın en kötüsü ile karşılık vermiş, binlerce Hintliyi katlettikleri gibi köyleri ve şehirleri yerle bir etmişlerdir. Ayaklanmaya kadar Hindistan'ın yönetiminden sorumlu kurum Doğu Hint Şirketi iken, 1858'den sonra İngiliz hükümeti yönetimi direk eline almıştır. Hindistan yönetiminde İngiliz memur ve

bürokratları daha fazla söz sahibi olmaya, Hindistanlıların eğitiminde, dinî geleneklerinde değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. 1870'lerde İngiliz kraliçesi Hindistan tacını da giyerek Hindistan kraliçesi olmuştur.

Hint Çini olarak bilinen bölgede İngilizler ve Fransızlar pay kapma yarışına girmiştir. Bu bölgede Fransızlar aslan payını alırken, İngilizler önemli yerleri ele geçirmiştir. Vietnam, Kambocya ve Laos gibi yerler Fransızlarca kolonize edilirken, İngiliz yayılmacılar Burma, Singapur, Malay gibi yerleri ele geçirmiştir. Bölgede sadece Siam (Bugünkü Tayland) İngiliz ve Fransız kolonileri arasında tampon bölge olması için bağımsız bırakılmıştır. Endonezya Hollandalıların elinde iken 1898'den itibaren Filipinler Amerika Birleşik Devletleri'nin kolonisi haline dönüştürülmüştür.

Japonya son asırlarda Tokugawa Şogunları tarafından yönetilmekteydi. On dokuzuncu asır ortalarında Şogunlar kuvvetli yöneticiler çıkaramamaya başlamıştı. Japonlar "kutsal ve Tanrı gibi" gördükleri imparatorlarının idaresinde güçlü bir Japonya hayal etmeye başlamışlardı. Bu sırada Amerikalı Amiral Matthew Perry 1853'te güçlü bir deniz gücüyle zorla Japonya'ya girmiştir. Japonya'yı Amerikan tüccar ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek bir anlaşmaya zorlamıştır. Bu anlaşma diğer batılı devletlere de tanınmıştır. Japonlar için eşit olmayan bu anlaşma Japon uyanışında etkili olmuştur. Amerikan savaş gemilerinin donanımı ve silahları Japonları daha bir etkilemiştir.

1868'de Japonlar ayaklanarak Şogunların elinden gücü almasını ve imparator Mutsuhito'nun güçlenmesini sağlamışlardır. "Aydınlanmış Yönetim" (Işık) anlamına gelen Meiji döneminin imparatoru Mutsuhito 1912'ye kadar Japonya'yı yönetmiştir. İmparator Japon başkentini Kyoto'dan Tokyo'ya taşımış, batının baskı ve sömürüsüne karşı ülkesini fevkalade bir hızla modernleştirmiştir. Yüzlerce Japon öğrenci batıda eğitim almak için gönderilirken, yabancı uzmanlar ülkenin değişimi için çalıştırılmıştır. Meiji reformları denilen yeniliklerle Japon endüstrisi, tarımı ve banka sistemi modernleştirilmiştir. Japonya'nın askerî gücü yenilenmiş, eski samuray geleneğine son verilerek batı usulünde ordular meydana getirilmiştir. Meiji reformları Japonya'yı doğunun en güçlü ve gelişmiş ülkesi haline gelmesini sağlamıştır. Bu yeni güç ilk önce Çin ile savaşta kendisini kanıtlamıştır. 1894-1895 Japon-Çin savaşında Japonlar Çin'i yenerek burasını işgal etmiş ve kendi isteklerine uygun

anlaşma yapılmasını sağlamıştır. Japonya ikinci büyük sınavını 1905 Japon-Rus savaşında vermiş, Rus kara ve deniz kuvvetlerini ağır yenilgilere uğratmıştır. Bu başarılar neticesinde Japonya Kore, Liaotung Yarımadası ve Kuzey Çin üzerinde kontrolü ve nüfuz bölgesini kurmayı başarmıştır.

Asya'nın en kalabalık ülkesi olan Çin ile batılı ülkeler arasındaki ticarî, diplomatik ve kültürel ilişkilerin tarihi eski olmakla birlikte Çin bu ilişkileri güneyde yer alan Kanton ve Makao Limanları ile sınırlamıştır. 1800'lerden itibaren batılı yayılmacı devletler Çin'e her yönden baskı yaparak, Çin yalnızlığını kırmaya başlamışlardır. On dokuzuncu asırda Çin ile batılı ülkeler arasında dört savaş yapılmış, bu savaşlar Çin'e büyük zararlar vermiştir.

İngiltere ile 1839-1842 Afyon Savaşı Hindistan Şirketini ekonomik çöküntüden kurtarmak için Çin'e yetiştirdiği afyonu satma imkanı verirken, Hong Kong Limanı İngilizlere açılmıştır.

İkinci savaş 1856-1860 tarihlerinde Fransa ve İngiltere ittifakı ile Çin arasında cereyan etmiştir. Müttefik kuvvetler bir süre Çin'in başkenti Pekin'i işgal etmiştir. Savaş sonunda Çin daha fazla limanını batılılara açmak zorunda kaldığı gibi diplomatik ödümler vermek zorunda kalmıştır. Üçüncü savaş Çin ile Japonya arasında 1894-1895'te cereyan etmiş ve Çin aşağılayıcı bir anlaşmaya razı olmuştur. Japonya'nın kazanımları batılı büyük devletlerce sınırlandırılmıştır.

Dördüncü savaş Çin'de yabancılara karşı çıkan Boxer Ayaklanması nedeniyle yaşanmıştır. İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve Almanya kuvvetlerinin ortak hareketi ile yabancılara ülkelerinde atmak isteyen Çinlilere karşı yapılmıştır. Pekin müttefiklerce işgal edilmiştir.

Çin'e karşı yapılan savaşlar sonunda Çin'in limanları, su yolları ve şehirleri emperyalist tüccar, misyoner ve diplomatlara açılmıştır. Yabancılar kendi yasalarına bağlı olarak Çin'de yaşama hakkına kavuşmuştur. Çinin bazı liman ve toprakları yayılmacı devletlere verilmiştir ki Hong Kong İngiltere'ye, Kore Japonya'ya, Kanton Fransa'ya, Shantung Yarımadası Almanya'ya gitmiştir.

Amerikan Yerlileri, Sibirya Türkleri ve Avustralya Yerlileri

Emperyalizmin şiddetlendiği on dokuzuncu asrın ikinci yarısında Amerikalılar, Ruslar ve İngilizler geniş imparatorlukları üzerinde daha

sağlam denetim ve kontrol kurmak için yerli halkların topraklarını ellerinde almaya başlamışlardır. Amerikan yerlileri asırlarca yaşadıkları zengin ve verimli arazilerden çıkarılarak rezervasyon denilen daha verimsiz ve çorak arazilere toplanmıştır. Bu süreçte salgın hastalıklar, katliamlar ve açlıklar nedeniyle büyük kısmı yok olan yerlilere yönelik bir çeşit soykırım gerçekleşmiştir.

Ruslar Sibirya Türklerinin topraklarını ellerinde alarak kendi köylülerine verme siyasetine devam etmiştir. 1861’de Rusya’da serflüğün kaldırılmasından sonra bu süreç hızlanmıştır. Rus köylüleri siyah topraklar olarak bilinen Sibirya’nın zengin arazilerine sahip olmuştur. Rusların yayılması İngiliz ve Amerikan yayılmasından toprak kazanımı ve göçmen yerleşimi noktasında birbirine benzese de Ruslar İngiliz ve Amerikalıların yerlilere karşı gösterdiği ırkçı ve ayrılıkçı politikaları sınırlı göstermiştir. Ruslar kendilerini hiçbir zaman ülkelerini ellerinden aldıkları Türk ve Moğol uluslarından daha üstün görmemiştir. Yaşam tarzları gittikleri yerlerdeki halkın yaşam tarzlarına uymuştur. Böylece İngiliz ve Amerikalıların yerlilere karşı izledikleri yok etme politikaları Ruslar tarafından o şiddette yapılmamıştır.

Avustralya’da gittikçe artan İngiliz nüfuzu yerli aborjinlerin yaşam alanlarını ve stillerini tehdit etmiştir. İngiliz çobanları ve göçmenleri kıtayı parsellemeye başlamıştır. İngiliz hükümeti “tembel ve taş devri” geleneklerine sahip yerlileri rezervasyonlara tıkamıştır. Yeni Zelanda ve Tazmanya’daki yerliler toprak ve hayatları için savaşmışlarsa da batılıların üstün silah, teşkilat ve yönetimlerine yenilmişlerdir. Yerlilerin büyük kısmı hastalık ve katliamlarla hayatını kaybetmiştir. Tazmanya’daki 5.000 yerliden en sonuncusu 1860’larda ölmüş ve ülkedeki yerlilerin soyu son bulmuştur.

Emperyalizmin Uygulanma Yöntemleri

Emperyalizm birçok metotla uygulamaktaydı. Koloniler, mandalar, himayeler, kapitülasyonlar ve karşılıklı anlaşmalara dayalı etkileşim yolları emperyalizmin kurulup sürdürülmesinde etkili olmuştur.

Koloniler kurarak, koloni ülkesinde çoğunlukla askerî olmak üzere kendine bağlı merkezi örgütlenmesini yapan emperyalist devletler buraları direk yönetmişlerdir. Emperyalist devletin askerleri ve polisleri koloninin idaresinde sorumlu olmuştur. Ana ülkeden

getirilen göçmenler sömürge topraklarını eline geçirmiş, zamanla yerel unsurlar göçmenler arasında azınlıklaşmış, ayrımcılığa uğramış ve hatta yok edilmiştir. Sömürge imparatorluğu göçmen kolonilerce yeni “ana” devlet karakteri kazanmıştır ki en açık örnek olarak Birleşik Devletleri vermek mümkündür.

Manda, himaye ve koruma yoluyla bir çeşit kontrol kuran batılı büyük devletler kendi askerî, ticarî ve ekonomik çıkarlarını bu usulle elde etme yoluna gitmişlerdir. Bu yolla daha az masraf ederek daha fazla ekonomik gelir elde etmeyi ummuşlardır. Koruma altında olan hükümdar ve yönetici Avrupalıların fikir ve önerilerini kabul etmek zorunda kalarak, büyük devletlerin çıkarlarına hizmet etmiştir. Büyük devletleri dinlememe durumunda ülkelerinin işgal edileceği korkusu verilmiştir. Bu ilişkide batılı devletlerin koruma ve himayesini alan sultan, şah ve rajaların çıkarları ise kendi toprak bütünlüklerinin korunması, rakiplerine karşı batının desteğinin alınması ve gerektiğinde rakiplerine karşı askeri ve iktisadi destek bulmaları şeklinde olmuştur. Himaye ve kontrol yöntemine Osmanlı Devleti’nin on dokuzuncu asır tarihi güzel bir örnektir. İngiltere, Rusya, Fransa gibi büyük devletler bu asır boyunca Osmanlı topraklarını kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmişlerdir. Çıkarlarını korumak için kendi aralarında savaşmış, anlaşmalar yaparak çıkarlarına en uygun şartları yaratmış ve Osmanlı Devleti’ni adeta dışarıdan yönetilir bir ülke haline getirmişlerdir.

Etki alanları yaratmak emperyalizmin uygulanmasında bir başka yöntem idi. Her ne kadar büyük devletler bu yöntemle sınırlı etki ve kontrol kursalar da emperyalist çıkarlarını elde etmede kullandıkları bir yöntem olmuştur. Etki alanları çoğunlukla büyük devletlerin rekabet içerisinde olduğu bölgelerde uygulanmıştır. Kendi aralarında bir ülkenin veya coğrafyanın tamamını bir diğerine bırakmak istemeyen büyük devletler anlaşarak o ülke ve coğrafya üzerinde etki alanları tesis etmişlerdir. Etki alanlarını (nüfuz bölgelerini) askerî, ekonomik ve ticarî çıkarları doğrultusunda şekillendirmişlerdir. Bazen zengin bir yer altı kaynağı, bazen ulaşım imkanı veren stratejik öneme haiz bölge ve bazen de askerî stratejiye müsait bölge etki alanı içerisine alınarak emperyalist çıkarların korunmasına gidilmiştir. Bu bağlamda İngiliz-Rus rekabetine sahne olan Orta Asya önemli bir örnek teşkil etmiştir. İngilizler güney İran, Basra Körfezi ve Afganistan üzerinde etki alanları kurarak, Orta Asya Türk Hanlıklarını ve Kuzey İran’ı Rusya’nın etki alanı ve işgallerine bırakmıştır.

Osmanlı ülkesinde demiryolu yapma, limanları geliştirme ve diğer ayrıcalıklar kazanma yoluyla da kendi çıkarlarını gütmüşlerdir.

Emperyalizmin Farklı Algıları

Emperyalizmin temelinde, gelişiminde ve sürdürülmesinde genellikle Anglo-Sakson gücü sorumlu tutulmuştur. Üzerinde güneşin batmadığı bir imparatorluk kuran Büyük Britanya temel emperyalist güç olarak görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında diğer bir "Anglo-Sakson" devleti olan Amerika'da İngiltere ile birlikte Emperyalizmin gerçek sürdürücüleri kabul edilmiştir. Güney Amerika, Afrika, Asya ve hatta Avrupa Amerikan ve İngiliz emperyalizmine karşı söylemler geliştirmiştir. Anti-emperyalizm ile anti-Amerikancılık benzer bir anlam kazanmıştır. Komünistler de Anglo-Sakson Amerikan emperyalizmini sürekli kötileyen bir çizgi izlemiştir. Lenin'in emperyalizmi "kapitalizmin en yüksek seviyesi" gören teorisi Sovyet Rusya tarafından sürekli canlı tutulan bir düşünce olmuştur. Savaşların, faşist ve Nazi yükselişinin suçu kapitalizme yüklenmiştir.⁵⁵⁸

İngilizler, imparatorluklarından meydana gelen kargaşa ve krizler sayesinde, tecrübeli ve gereğinin yapılması konusunda etkin olan bir sömürgeci toplum modeli oluşturmuştur. Hindistan'da meydana gelen sıkıntıları, İngiliz Doğu Şirketi idaresini değiştirerek çözmeye giderken, ekonomik çıkar peşinde olanlara aynı zamanda idari yetkileri devretmenin yönetimde eksiklik ve yanlışlıklara yol açtığını görmüşlerdir.

İngilizlerden bazıları emperyalist bir sistemin ekonomik faydalarını sorgulamıştır. Kolonilere ve dış pazarlara sahipliği sürdürmenin "halkın gelir, enerji ve paralarının büyük bir kısmına" mal olduğunu iddia eden Hobson, Büyük Britanya'nın büyük miktarda yabancı ticaretine rağmen, milletin gelirine dış ticaretin sağladığı katkının sınırlı kaldığını iddia etmiştir. İngiliz yıllık milli gelirini 1.600.000.000 pound olarak hesap eden yazar, 1898 yılı için toplam ithalat ve ihracatı 764.558.690 pound göstermiştir. Dış ticarete % 10 kâr edilmiş olduğunu varsayan Hobson, toplam ülke gelirinin ancak 20'de birinin dış ticaretten sağlandığını iddia etmiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ Keobner, *The Story and Significance of Imperialism*, s. 305-306.

⁵⁵⁹ J. A. Hobson, "The Commercial Value of Imperialism," *Speaker*, 5/109 (November 1901): s. 124.

Emperyalizmin faydalı bir şey olduğunu iddia edenler eksik olmamış, bunlardan Arminius Vambery, Asyalı ve İngiliz sömürgelerinde yaşayanlarla yaptığı görüşmeler neticesinde vardığı yorumlar neticesinde, yerel halkın İngiliz idaresinde “memnun” olduğu iddialarında bulunmuştur. İngiliz müstemleke ülkesinde bir Müslüman, İngilizlerin “dinleri kapkaradır, adaletleri temiz ve her türlü suçlamadan masumdur” sözlerini iddiasına gerekçe göstermiştir.⁵⁶⁰ İngilizlerin kendilerinin “istediği şeyin, yabancı ülkelerle hakça ve özgürce mal değişimi yapmak” olduğunu iddia eden Porter, ticaretin her millete eşit ve özgürce açık olmasını istediklerini dile getirmiş, İngilizlerin uzun süreli siyasî veya askeri hâkimiyetten ziyade serbest ekonomik ve ticari ilişkilerin uluslararası ilişkilerde yer almasını benimsediklerini belirtmiştir.⁵⁶¹

Rus emperyalizmi askeri yayılcılık ile kendisini hissettirmiştir. Ruslar nüfuzlarını ve ele geçirdikleri yerleri askeri usullerle başarmışlar ve kurdukları emperyalist düzende askeri personelden fazlaca faydalanmışlardır. Bu bağlamda Rus yayılcılığı savaşlarla ve askeri işgallerle gerçekleşmiş, dönemin en kalabalık ve güçlü kara ordularına sahip olan Ruslar bu güçlerini her fırsatta emperyalist yayılma için kullanmışlardır. Sanayici ve üretken olmaktan ziyade, zorlu hayat şartlarına alışkın köylüler olan Ruslar için ekonomik sömürü yerine askeri ve siyasî temelde şekillenmiş bir sömürü sistemi daha doğru bir çizgi olmuştur.

Modern emperyalizmin oluşumunda “ülke halkının sömürülerek” az sayıda kapitalist elinde biriken sermayenin kendisine yeni yatırım alanları bulmak için geri kalmış toprakları ele geçirme çabası önemli yer tutmuştur. Dahası, yiyecek, enerji, petrol ve hammadde kaynaklarının ele geçirilmesine çalışılması, stratejik yerlerin ve ticaret yollarının kontrol edilmek istenmesi emperyalizmi tetiklemiştir.⁵⁶² Ekonomik zenginliği ve enerji kaynakları bol olan bölgeler sürekli olarak emperyalist yayılmanın gerçekleştiği yerler olmuştur. Bu bağlamda Hindistan-Çin eksenindeki, baharat ve ipek ile sembolleşen güney-doğu Asya emperyalist mücadelenin en yoğun yaşandığı yerler olmuştur.

⁵⁶⁰ The Earl of Cromer, **Ancient and Modern Imperialism**, New York: Longmans, Green & Co., 1910, s. 55-75.

⁵⁶¹ Porter, **The Lion's Share**, s. 19.

⁵⁶² Thomas Ashcroft, **An Outline of Modern Imperialism**, London: Plebs, 1922, s. 9.

Emperyalistlerin kendi ülkelerinde en önemli rakipleri, bir görüşe göre, sosyalistler olagelmıştır. Fransada Kommuncüler, Rusya'da Nihilistler imparatorların korkulu rüyaları olmuştur. Kapitalist yapının "destekçisi" ve emperyalist politikaların uygulayıcısı krallar sosyalist "gölge" tarafından sürekli izlenir hale gelmiştir.⁵⁶³ Sosyalistler kapitalist ve emperyalist karşıtı söylemler ile varlıklarını sürdürmenin gayreti içerisinde olmuşlardır. Ancak Kominist Rusya'da olduğu gibi bir çeşit devlet "kapitalizmi" ve despotluğu insanlar nazarında pek de olumlu bir imaj çizememiştir.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Emperyalizm gücün ve güçlünün zayıf üzerinde kurduğu sömürü düzenini ifade etmede kullanılan ve yaygın olarak da çirkin bir algı doğuran bir kavramdır. Tarihi ve tarih öncesi devirlerden beri güçlü aileler, aşiretler, devletler, dinler, ideolojiler, ekonomi kuruluşları, ırklar ve diğer sosyal, dini, kültürel ve ekonomik yapılar kendi dışındakiler üzerinde hâkimiyet kurarak, onların ekonomik varlıklarını, duygularını ve fiziki güçlerini kontrol etmişlerdir. Erkekler köle edilerek ağır işlerde çalıştırılırken, kadın köleler her türlü maddi ve şehveti ihtiraslara alet edilmiştir. İnsan sömürüsünü, insana yönelik baskı, katliam ve köleleştirmeleri meşru göstermek için sadece askeri zaferi değil, onu sistematik hale getirmek için dini, kültürel ve medeni vasıtaları harekete geçirmişlerdir. Dinleri, ırkları, kültürleri ve medeni seviyeleri ayrımcılığa kaynak yapmışlar, "öteki" kültü yaygın olarak ötekileştirilenlerin sömürüsünün ve ezilmesinin "meşruluğunu" iddiada kullanılmıştır.

İnsanın sömürüsünde, insanın insani değerlerinin tüm insanlarca kabul edilmemesinden kaynaklanmış, farklı insanlar "dinsiz, kâfir, barbar, ilkel, vahşi" ve benzeri suçlamalara tabi tutularak, insan olmaları göz ardı edilmiş veya bilerek insan olarak görülmemiştir. İnsanlar insan olarak değil de onlara biçilen sıfatları ile tanınmış ve değerlendirilmiştir. Bu da kendi dışındakileri ayrımcılığa ve sömürüye tabi tutmanın meşru olduğu kanısını doğurmuştur. Bir Hristiyan için

⁵⁶³ F. Seebohm, "Imperialism and Socialism," *Nineteenth Century: A Monthly Review*, 7: 28 (April 1880), s.726. Yazara şaşırmaktadır ki; insanın kendi kendine güvenini tesis etme fırsatı veren, eşitlikçi ve fırsat dengliği sunan "sağlıklı" demokrasi dururken, birçok yönü ile insani değerlere ters ve "bozuk" sosyalizmin taraftar bulmaktadır? Yazarın bu şaşkınlığına cevabı emperyalist devletlerin dışında askeri başarı için harcama ve çabalarının içeride insanlar üzerinde doğurduğu ağır yüküdür.

Yahudi, Müslüman veya diğer dinlere mensuplar “cehennemlik” yaratıklar olarak lanetlenirken, Müslüman için gayrimüslimler dini algılarının çizgisi içerisinde ve her zaman daha aşağıda bir yerlerde kendilerine yer bulmuşlardır. Yahudiler kendilerini tanrının seçilmiş ırkı görerek tüm diğerlerini “sürü” şeklinde algılayarak, Çinliler kendi dışındakileri barbar görmüşlerdir. Benzer ayrımcılıklar sık sık sömürü, katliam ve baskılar için meşruluk temeli oluşturmuştur.

Kültürel ayrımcılığın kaynakları, Rönesans’tan bu yana evrensel nitelikli, insan ve doğa merkezli akli ve ilmi gelişmelerin yarattığı ortamda zayıflamaya başlamıştır. Batıda güçlenen Rönesansın akıl çağı, ilim devriminin şüpheciligi ve objektifliğinin doğruları bulmada izlediği yöntem, aydınlanmanın insani değerleri ön plana çıkaran çabası kültürel ayrımcılığın zayıflamasına katkı sağlamıştır. Ancak Fransız Devriminin doğurduğu milliyetçilik fikirleri, Sanayi Devriminin yarattığı ekonomik güç emperyalist sömürünün yeni “meşruluk” kaynakları olmuştur. Milliyetçilik ırkçılığa, ekonomik gelişme sömürü hırsına dönüşünce tüm dünya emperyalizm kısılcasına yakalanmıştır. Darwin’in “güçlünün hayatta kalması” ilkesi sosyal darwinciliği doğurarak, ırkçı ve ayrılıkçı eğilimlerin güçlenmesi gerçekleşmiştir. Emperyalizmin 1870’lerden sonra aldığı aşırı rekabetçi, saldırgan ve çatışmacı karakterini ifade eden “Yeni Emperyalizm” Birinci Dünya Harbinin çıkmasına yol açan bir süreci doğurmuştur.

Ekonomik ve ticari kazanım hırsı, kültürel ve medeni üstünlük iddiası, ırkçı yaklaşım emperyalizmin derinleşmesini sağlarken, uluslararası kurum ve kuruluşların eksikliği, uluslararası ilişkilerde aşırı realist anlayışın yaygınlığı emperyalizmin sürekliliğini pekiştirmiştir. Büyük devletler tüm dünyayı kendileri için bir büyük pasta şeklinde görmüş, ellerine geçirebildikleri pasta dilimlerini çığnemenen yutmayı bir marifet, prestij, güç ve ihtişam olarak görmüştür. Güç gücü doğurmuştur. Güçlü genellikle ezen durumunu korurken, ezilenin halinde pek anlayış sergileyerek empati kurduğu görülmemiştir.

Küreselleşme emperyalizm ile birlikte gelişip güçlenmiştir. Küreselleşme bazı noktalarda insanlık için zararlı görülse de insanlığa fayda sağlayan yönlerinin olduğu kabul edilebilir. Büyük güçlerin ve ekonomilerin kendi çıkarları için dünyanın kaynaklarından aslan payını alma çabasını meşrulaştıran küreselleşme, zayıf toplum ve devletlerin ekonomik, ticari ve kültürel sömürüsüne katkı

sağlamaktadır. Dünya kaynakları hızlı bir sömürüye tabi tutulmaktadır ki bu da gelecekte kaynak ve enerji kıtlıklarının çıkmasına yol açacak tehlikeyi barındırmaktadır. Bununla birlikte küreselleşme ile dünyada bilimsel, eğitimsel, teknik ve teknolojik, tarımsal, fiktisel ve medeni sahalarda bir yayılma görülmektedir ki bu da dünyanın her kesiminde her isteyenin dünya ile ilgili bilgi ve görgüsünün geliştirebilmesine katkı sağlamaktadır. İnsanlık gittikçe tek bir medeniyet çizgisi içerisine girmektedir. Medeniyette teklik ise gelecekte farklı kültürlerin ve medeniyetlerin birbirine karşı ayrımcı ve düşmanca davranışlarını azaltacak görünümü vermektedir. Teknolojinin getirdiği faydalar her toplumca takdir edilmektedir. Tarımsal ve hayvan yetiştiriciliğinde çeşitliliğin ve tekniklerin gittikçe dünyaya yayılması kadar, kıtlık çıkan yerlere ulaştırılan yardım malzemeleri insanlık için dünyanın daha güvenli yaşanır bir yer olmasına katkı sağlamaktadır. Küreselleşme, insani boyutu göz önünde tutulduğu sürece ekonomik, hukuki, siyasi ve kültürel sahalardaki gelişime ve dünya insanlık ailesi için bir kazanç sağlamaya dayalı bir potansiyeli barındırmaktadır. Ancak “kazan-kazan” anlayışı çerçevesinde, her kesimin kendi çıkarı için sömürgeci bir çizgide küreselleşmeyi kullanması, küreselleşmenin geleceğin dünyasında farklılıkları derinleştirerek, ezen ve ezilenlerin varlığına yönelik katkı sağlayacağı varsayılabilir.

Güçlünün güçsüzü, adaletin çizgisi dışında, siyasi, askeri ve ekonoik sömürüye tuttuğu emperyalizm, insanlık tarihinde büyük sorunlar doğurmuştur. Sömüren ve sömürülenlerin olmasına, güçlülerin güçsüzleri ezmesine katkı sağlamıştır. Uluslararası hırsızlığı, kabalığı, baskıyı, sömürüyü ve gayr-i insani hareketleri meşrulaştıran emperyalizm, kendi arasında büyük rekabetleri doğurmuş, iki büyük dünya savaşının gerçek sebebi emperyalizm olmuştur.

KAYNAKÇA

- Adam, Charles & Paul Tannery, Oeuvres de Descartes Correspondance I, Paris: Léopold Cerf, Imprimeur-éditeur, 1897.
- Adams, George Burton, "Anglo-Saxon Feudalism," The American Historical Review, vol. 7, no 1 (1901), s. 11-35.
- Afonso de Albuquerque, The Commentaries of the Great Afonso Dalboquerque, Second Viceroy of India, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Akşin, Sina (editör), Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Ankara: Cem Yayınevi, 1987.
- Ashcroft, Thomas, An Outline of Modern Imperialism, London: Plebs, 1922.
- Aulard, A. The French Revolution: A Political History, 1789-1804, 4 cilt, İngilizceye çeviren Bernard Miall, New York: Charles Scribner's Sons, 1910.
- Aulard, A. Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi: Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişimi 1789-1804, 3 Cilt, çeviren Nazım Poroy, Ankara: TTK, 2011.
- Aulard, A. La Révolution Française et Les Congrégations: Exposé Historique et Documents, Paris: Edouard Cornely, 1903.